Antipolitika

αναρχική επιθεώρηση από τα βαλκάνια

2ο τεύχος / Δεκέμβρης 2019

ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ

Antipolitika

Δεν αναγνωρίζουμε ούτε κλασικούς ούτε θεμελιωτές, δεν κρεμάμε τα πορτρέτα τους στους τοίχους, είτε είναι φτιαγμένοι από τούβλα είτε είναι διανοητικοί, το ίδιο κάνει. Γκρεμίζουμε τα τείχη και αποφεύγουμε τα είδωλα όπως την πανούκλα.

Ο Μπακούνιν και οι άλλοι/ες συντρόφισσες και σύντροφοι δεν ίδρυσαν το αναρχικό κίνημα, ούτε διατύπωσαν τις αρχές του μέσα από έναν διανοουμενίστικο διαλογισμό. Αντιθέτως, το αναρχικό κίνημα γεννήθηκε μέσα από μία πτέρυγα της Διεθνούς Ένωσης Εργατών (γνωστής και ως Πρώτη Διεθνής) που αποτελείτο από προλετάριους/ες που αρχικά ούτε καν αυτοαποκαλούνταν αναρχικοί/ές. Ο Μπακούνιν δεν εντάχθηκε στη Διεθνή ως αναρχικός, έγινε εκεί αναρχικός, υπό την επιρροή των οραμάτων και των πρακτικών που ήδη αναπτύσσονταν από εκείνες τις προλετάριες και προλετάριους.

Αυτοί οι άνθρωποι είχαν ήδη στις αρχές του 19ου αιώνα ένα ισχυρό όραμα της δυνατότητας ενός νέου κόσμου, βασισμένου στην αλληλεγγύη και την αλληλοβοήθεια. Σε αυτό το όραμα, η Διεθνής δεν ήταν απλά μια επαναστατική οργάνωση αλλά επίσης το έμβρυο μιας νέας κοινωνίας μέσα στο κέλυφος της παλιάς. Οραματίζονταν και ταυτόχρονα οργάνωναν τη Διεθνή ως ένα παγκόσμιο δίκτυο το οποίο θα συντόνιζε και θα οργάνωνε το σύνολο της κοινοτικής και κοινωνικής ζωής – μια οργανωμένη αντι-εξουσία.

Αυτό μας δείχνει ότι η αναρχική σκέψη γεννήθηκε ως αποτέλεσμα της πρακτικής. Αλλά, αν θέλουμε το κίνημά μας να ανασάνει, πραγματικά ζωντανό, είναι αναγκαίο η πράξη και η θεωρία να αντανακλούν η μία την άλλη, διαρκώς εξελισσόμενες, σε διαρκή κίνηση.

Εκείνοι που το όραμά τους περιοριζόταν σε «σοσιαλιστικά» κόμματα που θα κατακτούσαν την εξουσία δεν μπόρεσαν να καταλάβουν το κίνημά μας. Το θεωρούσαν «απολίτικο», λόγω της αδιαφορίας προς τον κοινοβουλευτισμό. Η αλήθεια ήταν αλλού.

Όπως αρνούμαστε το κράτος, ως θεσμό που εξασφαλίζει με τη βία την ύπαρξη του εκμεταλλευτικού συστήματος, έτσι αρνούμαστε την «πολιτική» ως διαχωρισμένη σφαίρα της ζωής, με την οποία ασχολούνται κάποιοι ειδικοί. Μας ενδιαφέρει η ζωή στην ολότητά της· προκειμένου να ζήσουμε και να αναπνεύσουμε ελεύθερα η «πολιτική» πρέπει να καταργηθεί – όπως το κράτος, το κεφάλαιο, η πατριαρχία.

Η Αντι-πολιτική είναι η ζωή χωρίς τείχη και περιφράξεις, είναι η καρδιά μας και ο νέος κόσμος που κουβαλάμε μέσα της.

Όσοι μιλούν για επανάσταση και ταξική πάλη χωρίς να αναφέρονται ρητά στην καθημερινή ζωή, χωρίς να κατανοούν το ανατρεπτικό στον έρωτα και το θετικό στην άρνηση των καταναγκασμών, οι άνθρωποι αυτοί έχουν ένα πτώμα στο στόμα.

Ραούλ Βανεγκέμ

Αγωνιστείτε να διατηρήσετε την αίσθηση οργανωτικότητας και μην επιτρέψετε αυτή να καταστραφεί από εκείνους που νομίζουν ότι ο αναρχισμός είναι απλά μια θεωρία, άσχετη με την πραγματική ζωή. Ο αναρχισμός είναι το αντίθετο του σεχταρισμού και του δογματισμού. Τελειοποιείται μέσα από τη δράση.

Επιστολή του Νέστορ Μαχνό προς τους Μπ. Ντουρρούτι και Φ. Ασκάσο

Οι αναρχικοί δεν υπόσχονται τίποτα σε κανέναν.

Μαρία Νικιφόροβα

Καμμία θεωρία, κανένα προκαθορισμένο σύστημα, κανένα βιβλίο δεν πρόκειται ποτέ να σώσει τον κόσμο.

Μιχαήλ Μπακούνιν

Περιεχόμενα

Εικόνα εξωφύλλου: 9ο Συνέδριο της Λίγκας Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, Βελιγράδι, 1969.

Εικόνα οπισθοφύλλου: Διαδήλωση μετά τη δολοφονία του Πατρίς Λουμούμπα, Βελιγράδι, 1961.

Κάθε τεύχος αυτού του περιοδικού θα κυκλοφορεί σε δύο τουλάχιστον εκδόσεις, η μία στα αγγλικά και η άλλη σε αυτό που αποκαλείται "η γλώσσα μας", γνωστή επίσης ως σερβικά, κροατικά, μαυροβουνιακά ή βοσνιακά. Όλες οι εκδοχές της γλώσσας μας χρησιμοποιούνται στο Antipolitika.

antipolitika.noblogs.org

Για επικοινωνία:
antipol@riseup.net

Γιουγκοσλαβία
κράτος ή επαναστατική κοινότητα;

Μια αναλυτική προσπάθεια από αναρχική σκοπιά σχετικά με το εγχείρημα της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας θα μπορούσε ίσως να περιοριστεί στη διαπίστωση ότι ήταν ένα κράτος, περιορίζοντας έτσι την ανάλυση σε μια σύντομη φράση. Φυσικά αυτό θα ήταν μια υπεραπλουστευμένη περιγραφή ενός σχεδίου που διήρκεσε περισσότερο από 45 χρόνια και δημιούργησε μια σειρά μύθων που αναπαράγονται από την αριστερά αλλά και από τη δεξιά και εξακολουθεί και σήμερα να αποτελεί σημείο αναφοράς για τις δράσεις τους. Συχνά ακούμε ότι είναι απαραίτητο να γυρίσουμε την πλάτη μας στο παρελθόν και να επικεντρωθούμε στο μέλλον, αλλά είναι ακριβώς η σχέση με το παρελθόν που καθορίζει τι θα είναι το παρόν και το μέλλον. Στο μετα-γιουγκολαβικό πλαίσιο, οι μύθοι εξακολουθούν να έχουν έντονη επίδραση στα σύγχρονα γεγονότα, είτε αυτοί αναφέρονται σε πραγματικά είτε σε φανταστικά γεγονότα.

Κίνητρο και αφετηρία για αυτό το τεύχος του *Antipolitika* δεν ήταν η αναζήτηση των αιτίων της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας ή κάποιο είδος δικαίωσης για το συγκεκριμένο καθεστώς ή για οποιοδήποτε άλλο. Η Γιουγκοσλαβία ήταν, όπως ειπώθηκε και στην αρχή, απλά ένα κράτος. Διατήρησε τη συνέχεια της κρατικής εξουσίας και των θεσμών από την Αυστρία-Ουγγαρία, το Βασίλειο της Σερβίας, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το Βασίλειο του Μαυροβουνίου, το Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας και, τέλος, τη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία – το θέμα αυτού του τεύχους. Ρίχνοντας μια ματιά στη χρονικό των θεσμών της κρατικής εξουσίας στην περιοχή, μπορούμε να δούμε τη συνέχειά τους, παρά τους πολέμους, τις ανατροπές των καθεστώτων και τις στρατιωτικές κατοχές. Η διασφάλιση της συνέχειας της κρατικής εξουσίας ήταν ζητούμενο σε κάθε περίοδο και (μια διαπίστωση καίρια για την αντιεξουσιαστική οπτική), αυτή δεν αμφισβητήθηκε ποτέ σε μαζικό επίπεδο. Ό,τι υπάρχει σήμερα έχει καταγωγή –θεσμική, νομοθετική, ακόμη και με την έννοια του γενικότερου πλαισίου– σε όλα τα προηγούμενα καθεστώτα. Με μία έννοια, μπορούμε να μιλήσουμε για μια συνέχεια του κράτους (και του κεφαλαίου, χωρίς το οποίο δεν μπορεί να επιβιώσει). Η κατά περίοδο ακριβής ονομασία και το ιδεολογικό πλαίσιο που υιοθετήθηκαν είναι περισσότερο ζήτημα στρατηγικής για την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας, παρά ουσιώδης διαφορά.

Η Σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία, μιλώντας με πολύ γενικούς όρους, για κάποιους αντιπροσωπεύει μια σκοτεινή εποχή, ενώ για άλλους μια αδιαμφισβήτητη περίοδο ευημερίας. Ταυτόχρονα, αυτές οι δύο θέσεις θεωρούν αμοιβαία πως είναι οι μόνες δυνατές. Πρέπει να υιοθετείς είτε τη μία είτε την άλλη. Δεν επιτρέπεται να σκεφτούμε έξω από το πλαίσιο του κράτους. «Δεν είναι ρεαλιστικό». Παρ' όλα αυτά, στις αρχές της δεκαετίας του '90, αναρχικοί από την Κροατία και τη Σερβία, ως μέρος του εγχειρήματος *Preko zidova nacionalizma i rata* (= *Πέρα από τα τείχη του εθνικισμού και του πολέμου*, εφημερίδα που κυκλοφόρησε τον Φλεβάρη του 1994) διατύπωσαν με σαφήνειά την άποψή τους για κάθε κράτος, περιγράφοντας επίσης τη συνέχειά του:

> Το γιουγκοσλαβικό κράτος έπρεπε να καταρρεύσει. Όπως κάθε άλλο σύστημα «υπαρκτού σοσιαλισμού», αποτελούσε ένα δικτατορικό, γραφειοκρατικό, αυταρχικό, ανελεύθερο καθεστώς. Η εικονική ελευθερία, χαρακτηριστικό της «χώρας μας» σε σχέση με τις άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, δεν ήταν παρά μια απλή φάρσα. Το γκλομπ ήταν έτοιμο για όποιον εξεγειρόταν. Το πολυδιαφημισμένο σύστημα της αυτοδιαχείρισης δεν ήταν παρά μια ψευδαίσθηση. Μπορούσαν οι εργαζόμενοι να οργανώνονται ελεύθερα, να παράγουν και να ανταλλάσσουν αγαθά προς όφελός τους; Φυσικά και όχι.
>
> Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να έχουμε ψευδαισθήσεις για τη δυτική καπιταλιστική εξαπάτηση, η οποία δεν είναι καλύτερη. Η «ελεύθερη» αγορά είναι ένα ψέμα που παράγεται για τα συμφέροντα των ισχυρών και των κυβερνώντων, βασίζεται στον λυσσαλέο ανταγωνισμό, την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και τη λεηλασία της φύσης. Φέρνει πλούτο και προνόμια για τους λίγους και καταστολή, φτώχεια και πείνα για τους πολλούς.
>
> Με τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, πολλοί γραφειοκράτες έμειναν χωρίς εκείνους που τους έτρεφαν. Όσοι επιδίωξαν να παραμείνουν στην εξουσία βρήκαν νέο τρόπο για να πετύχουν τα βρώμικα σχέδιά τους: νέα εθνικιστικά κράτη σχηματίστηκαν λόγω της δίψας για εξουσία παλαιών και νέων ηγετών και η απληστία τους προκάλεσε τον πόλεμο. Είναι αυτοί που, με τη βοήθεια των μέσων μαζικής ενημέρωσης, παράγουν την εικόνα του επιτιθέμενου εχθρού (Αλβανού, Σέρβου, Σλοβένου, Κροάτη, Μουσουλμάνου...). Όπως ο σοσιαλισμός προηγουμένως, ο εθνικισμός έγινε το ιδεολογικό προπέτασμα πίσω από το οποία κρύβουν τη μανία τους για εξουσία. (*Preko zidova nacionalizma i rata*, τ. 1, Φεβρουάριος 1994).

Τα κείμενα αυτού του τεύχος του *Antipolitika* επιβεβαιώνουν ότι οι παραπάνω ισχυρισμοί είχαν στέρεα βάση. Ο εθνικισμός δεν ήταν κάτι καινούργιο στην (μετα)γιουγκοσλαβική περιοχή, η αυτοδιαχείριση δεν ήταν παρά μια δανεική ιδέα που ποτέ δεν υλοποιήθηκε (και ούτε ήταν δυνατόν να υλοποιηθεί στο πλαίσιο του κράτος και της οικονομίας της αγοράς), οι εξεγέρσεις εναντίον του καθεστώτος ήταν αφενός συχνές και αφετέρου, αυτό κυρίως μας ενδιαφέρει, ήταν αυθεντικοί αγώνες εργατών και αγροτών, ταξικές συγκρούσεις οι οποίες συνεχίστηκαν παρά την υποτιθέμενη αλλαγή καθεστώτος.

Φυσικά, η ανάλυσή μας δεν θα μπορέσει να χρησιμοποιηθεί από τους μετα-φασίστες, που αντιμετωπίζουν κάθε κριτική του προηγούμενου καθεστώτος ως δικαιολογία για τις διεστραμμένες ιδέες τους. Αντίθετα, πρέπει να τονίσουμε ότι ο αγώνας ενάντια στον φασισμό, η αντίσταση των παρτιζάνων και γενικότερα η αντίσταση στις απεχθείς και απάνθρωπες ιδεολογίες πρέπει να αντιμετωπίζονται πάντα με τον απαραίτητο σεβασμό. Πολλές συντρόφισσες και σύντροφοι, γιαγιάδες και παππούδες μας, συμμετείχαν σε αυτόν τον αγώνα σε μια προσπάθεια να υπερασπιστούν τη ζωή τους και να δημιουργήσουν έναν καλύτερο κόσμο. Πολλοί πέρασαν στο περιθώριο με τη λήξη του αντιφασιστικού αγώνα, συνέχισαν να ζουν όπως μπορούσαν (όπως και πριν τον πόλεμο) και κάποιοι από αυτούς συνέχισαν αυτόν τον αγώνα ως σύγκρουση με το κράτος και το κεφάλαιο, όπως οι Zorkine, Kristl και Ćopić, κείμενα των οποίων παρουσιάζουμε σε αυτό το τεύχος. Αυτές είναι μόνο μερικές από τις φωνές που μας λένε ότι ο αγώνας για έναν καλύτερο κόσμο δεν θα τελειώσει ποτέ, όσο υπάρχουν κράτος και καπιταλισμός. Το γεγονός ότι η σοσιαλιστική κυβέρνηση αντιμετώπιζε κάθε επαναστατική και κομμουνιστική κριτική ως απειλή είναι αποκαλυπτικό για τον χαρακτήρα και τη δομή της «επανάστασης». Τα γεγονότα του Ιουνίου του 1968 παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όταν ο κρατικός μηχανισμός, οι εκπρόσωποί του και οι εισαγγελείς «άνοιξαν πυρ» από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης εναντίον των φοιτητών και των υποστηρικτών

των διαδηλώσεων. Μπορούμε ήμερα να δούμε το ίδιο μοτίβο: οι πολιτικοί εχθροί δαιμονοποιούνται και δέχονται επίθεση με όλα τα μέσα και τελικά εξαλείφονται, αν το επιτρέπουν οι περιστάσεις. Αυτή είναι η πρακτική των «δημοκρατικών» και «μη δημοκρατικών» συστημάτων, παρόλο που μερικές φορές φαίνεται ότι οι κρατικοί μηχανισμοί λειτουργούν διαφορετικά.

Η αντίσταση στις πολιτικές του κράτους αντικατοπτρίστηκε και στην κριτική της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Η οργάνωση «Αντιφασιστικό Μέτωπο Γυναικών» «αυτοδιαλύθηκε» (το 1953) επειδή έγινε «πολύ πολιτική». Αυτή η οργάνωση, που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του αντιφασιστικού απελευθερωτικού αγώνα, «κατέστη περιττή» επειδή οι γυναίκες έπρεπε να βρούνε «τον ρόλο τους» και αυτός σίγουρα δεν ήταν ο πολιτικός ακτιβισμός. Το καθεστώς έχει αλλάξει, αλλά ορισμένοι βασικοί κοινωνικοί διαχωρισμού όχι. Οι έμφυλοι ρόλοι συνέχισαν να καθορίζουν την κοινωνική θέση, όπως και η ταξική διαίρεση. Αργότερα, η κοινωνική θέση των γυναικών προκάλεσε ισχυρή αντίδραση και τη δημιουργία του φεμινιστικού κινήματος, το οποίο συνεχίζει μέχρι σήμερα να εμπλουτίζει τον αγώνα.

Όταν μιλάμε για τις κοινωνικές και ταξικές όψεις της πολιτικής της Γιουγκοσλαβίας, συχνά βρίσκουμε στο επίκεντρο των συζητήσεων, τόσο των καθημερινών όσο και των επισήμων, το ζήτημα της κοινωνικής πρόνοιας, της στέγασης, της υγειονομικής περίθαλψης κλπ ως κάποιο είδος γιουγκοσλαβικής ιδιαιτερότητας. Αυτή είναι ένα διαδεδομένο σφάλμα, γιατί δεν αποτελούσε μια εγχώρια ιδιαιτερότητα αλλά μια πολιτική που αναπτύχθηκε ταυτόχρονα τόσο στις δυτικές εκδοχές του καπιταλισμού όσο και στις σοσιαλιστικές. Μετά τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο, το κράτος και το κεφάλαιο βρέθηκαν σε θέση να εκτονώσουν τα συσσωρευμένα κοινωνικά προβλήματα, δηλαδή έναν τρόπο να αποτρέψουν μια επανάσταση. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, για παράδειγμα, οργανώθηκε ένα σύστημα κοινωνικής στέγασης πολύ παρόμοιο με αυτό της Γιουγκοσλαβίας (και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, σε αντίθεση με τη μετα-γιουγκοσλαβική πραγματικότητα), δημιουργήθηκε εθνικό σύστημα υγείας και έγινε καθολικό το δικαίωμα πρόσβασης στη δωρεάν δημόσια περίθαλψη, οι σιδηρόδρομοι εθνικοποιήθηκαν, όπως και τα ορυχεία (αυτά λίγο πριν τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο). Με λίγα λόγια, η εθνικοποίηση των δημόσιων υπηρεσιών, καθώς και των ιδιωτικών επιχειρήσεων, ήταν μια πρακτική τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, όταν αυτό αποκτούσε στρατηγική σημασία επειδή διατηρούσε την κοινωνική ειρήνη. Μπορούμε να πούμε ότι η Γιουγκοσλαβία εκείνη την εποχή ακολούθησε τις τάσεις της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής και μερικές φορές υπολειπόταν.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι οι περισσότερες κοινωνικές πολιτικές και πρακτικές στην μετα-γιουγκοσλαβική περίοδο εξαφανίστηκαν χωρίς καμία αντίδραση. Ενώ η Δύση εξακολουθούσε να χρειάζεται να εξασφαλίζει την κοινωνική ειρήνη με μια πολιτική κοινωνικής πρόνοιας, τα νεοσύστατα κράτη της μετα-γιουγκοσλαβικής περιοχής είχαν ένα νέο εργαλείο στα χέρια τους: τον εθνικισμό. Στη νέα κατάσταση, όλα μπορούσαν να δικαιολογηθούν προς χάριν του εθνικού συμφέροντος, συμπεριλαμβανομένης της περικοπής των κοινωνικών δικαιωμάτων, αφού αποτελούσαν «κομμουνιστικό κατάλοιπο». Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι το κυρίαρχο εθνικιστικό κόμμα στην Κροατία, το HDZ (Hrvatska demokratska zajednica - Κροατική Δημοκρατική Ένωση) που αποτέλεσε τον κύριο υποστηρικτή της εθνικιστικής πολιτικής στελεχώθηκε από 70.000 πρώην μέλη της Κομμουνιστικής Λίγκας της Κροατίας. Σε αυτό το πλαίσιο διασφαλίστηκε η συνέχεια του κράτους και είναι χαρακτηριστικό για την προσαρμοστικότητα όσων συγκροτούν το καθεστώς και επιβάλλουν την κρατική πολιτική, όποια και αν είναι η εκάστοτε ιδεολογία.

Ο εθνικισμός δεν είναι ένα νέο όπλο στα χέρια των κρατών. Δεν πρέπει να κοροϊδευόμαστε θεωρώντας ότι η Γιουγκοσλαβία ήταν μια πολυεθνική κοινότητα στην οποία εξαφανίστηκαν οι διακρατικές ή δια-εθνοτικές διαφορές και συγκρούσεις. «Η λύση του εθνικού ζητήματος» εγγράφηκε στα ίδια τα θεμέλια της νέας Γιουγκοσλαβίας. Η δομή και η κατανομή της εξουσίας θεωρήθηκαν η λύση στο «εθνικό ζήτημα», με τη δημιουργία εθνικών κρατών-δημοκρατιών (και αυτόνομων επαρχιών) που θα συγκροτούσαν την ομοσπονδία. Η ιδέα του έθνους-κράτους, βασισμένου στην εθνική έννοια του «ανήκειν» ποτέ δεν αμφισβητήθηκε.

Η ιδέα «του εδάφους και του αίματος», του «ενός λαού, ενός έθνους και μιας χώρας», επέζησε παρά τη διακηρυγμένη «αδελφοσύνη και ενότητα», η οποία ήταν σίγουρα μια πραγματικότητα για μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, αλλά όχι απαραίτητα για τους κυβερνώντες των ομόσπονδων δημοκρατιών. Μια ενδιαφέρουσα ένδειξη για αυτό είναι ότι η γλωσσική πολιτική αποτελούσε σημείο αντιπαράθεσης για όλον σχεδόν τον χρόνο

ύπαρξης της Γιουγκοσλαβίας. Παρά το γεγονός ότι η Γιουγκοσλαβία δεν διέθετε επίσημη γλώσσα, τα σερβικά/κροατικά βρίσκονταν σε θέση ισχύος σε σχέση με τις άλλες γλώσσες (μακεδόνικα, σλοβενικά, αλβανικά, ουγγρικά και άλλες, λιγότερο γνωστές). Η θέση, το όνομα και το πρότυπο των κροατικών και των σερβικών, αν και διαφορετικές εκδοχές της ίδιας γλώσσας, αποτελούσαν διαρκώς θέμα συζήτησης και αργότερα συγκρούσεων που σε μερικές περιπτώσεις κατέληξαν σε εθνικιστικές εντάσεις. Αν και αυτές οι διαμάχες ήταν συχνά ακαδημαϊκού χαρακτήρα, η σημασία τους δεν έπρεπε να υποτιμηθεί — μια μερίδα των ακαδημαϊκών ήταν ακριβώς αυτοί που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην αναπαραγωγή και ενίσχυση της εθνικιστικής ιδεολογίας. Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η τυποποίηση της γλώσσας είναι βασικό εργαλείο στη διαμόρφωση «εθνικής ταυτότητας». Με αυτήν την έννοια είναι που κυβερνήσεις ομόσπονδων δημοκρατιών αποφάσιζαν σε ποια γλώσσα θα συντάσσουν τα επίσημα έγγραφά τους.

Τελικά, οι κυβερνήσεις των ομόσπονδων δημοκρατιών αποτέλεσαν τη βάση για τα έθνη-κράτη που αφού ανακήρυξαν την ανεξαρτησία τους στη δεκαετία του ’90 συνεχίζουν να βασίζουν την πολιτική τους στον εθνικισμό.

Πρέπει επίσης να τονιστεί ο κοινωνικά ευρέως διαδεδομένος «εσωτερικός ρατσισμός», αν μπορούμε να τον ονομάσουμε έτσι, ο οποίος κατευθυνόταν κυρίως εναντίον των Αλβανών και των Ρομά. Οι δύο κύριες εκδοχές του εσωτερικού ρατσισμού έχουν σύνθετη ιστορία και είναι βαθιά ριζωμένες στην κοινωνία, αλλά αποτελούν επίσης θέμα κρατικού ρατσισμού διαφόρων καθεστώτων, πολιτική που συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Σε κάποια συγκεκριμένη χρονική στιγμή στο παρελθόν κατασκευάστηκε μια «ιστορική σύγκρουση» που έτρεφε τον ρατσισμό, μια σύγκρουση που έκτοτε παρουσιάζεται ως προαιώνια.

Παρ’ όλα αυτά, δεν μπορούμε να μιλάμε για μια εντελώς κλειστή κοινωνία, και αυτή είναι μια από τις αντιφάσεις μέσα στις οποίες κατοικούσαμε. Η Γιουγκοσλαβία ήταν από τους ιδρυτές του Κινήματος των Αδεσμεύτων και είχε ισχυρή συνεργασία και σχέσεις με χώρες του «τρίτου κόσμου». Για παράδειγμα, η επίσημη πολιτική ενθάρρυνε την ανταλλαγή φοιτητών, η οποία μετέτρεπε τα πανεπιστημιακές campus σε τόπους όπου μπορούσες να συναντήσεις ανθρώπους από άλλα μέρη του κόσμου, χωρίς εμφανή ρατσισμό.

Αυτό οδηγούσε επίσης σε πολιτιστικές ανταλλαγές, και ήταν ακριβώς το πεδίο του πολιτισμού όπου αναπτύχθηκαν οι αντιφάσεις. Στα πρώτα χρόνια της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης, είχαν θεσπιστεί αυστηρά όρια στην πολιτιστική πολιτική, ακολουθώντας ένα μοντέλο σοβιετικού τύπου, αλλά αυτή η εποχή αυστηρού σοσιαλισμού δεν κράτησε πολύ. Μετά την ανακοίνωση της Κομινφόρμ (διαδόχου της Κομιντέρν) εναντίον του γιουγκοσλαβικού κομμουνιστικού κόμματος το 1948 και τη διακοπή των σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση, η κατάσταση άρχισε να αλλάζει. Αυτή η αλλαγή επιταχύνθηκε και επισημοποιήθηκε με την ομιλία του Miroslav Krleža στο Τρίτο Συνέδριο της Ένωσης Συγγραφέων της Γιουγκοσλαβίας το 1952, στην οποία υποστήριξε την ελευθερία της τέχνης και μίλησε κριτικά για την «κομματική τέχνη» και την σταλινική αντίληψη περί «μηχανικών της ψυχής». Παρόλο που ήδη είχαν γίνει αλλαγές στον καλλιτεχνικό χώρο, αυτό άνοιξε το δρόμο σε μια αντίληψη «τέχνης για την τέχνη». Αυτό επέτρεψε μια ελεύθερη και χωρίς παρεμβάσεις (συνήθως) ανάπτυξη της σύγχρονης τέχνης. Η τέχνη έγινε ένας τομέας κριτικής. Εξακολουθούσε να είναι ένας τομέας ελεγχόμενος, αλλά η πιθανότητα ανάπτυξης κριτικής μέσω της τέχνης ήταν πολύ μεγαλύτερη από ό,τι σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής. Χάρη σε αυτήν τη ρωγμή εμφανίστηκε μια σειρά ταινιών, βιβλίων, καλλιτεχνικών δημιουργιών, δράσεων κ.λπ. που μπορούν να θεωρηθούν ως κουλτούρα αντίστασης. Δεν είναι σαφές αν το καθεστώς δεν τη θεώρησε επικίνδυνη ή αν έκρινε ότι η εμβέλειά της θα ήταν πιο περιορισμένη αν την ανεχόταν από ό,τι αν επιχειρούσε να την απαγορεύσει, όπως έγινε με την εμφάνιση της punk και του new wave.

Η «δυτική» μουσική, όπως η τζαζ, λίγο μετά το ρήξη με τη Σοβιετική Ένωση, έγινε προσβάσιμη και σύντομα το rock’n’roll έγινε αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτιστικής παραγωγής. Μπορούμε άνετα να πούμε ότι η Γιουγκοσλαβία ακολουθούσε όλες τις δυτικές τάσεις, οπότε η μουσική σκηνή είχε όλα τα είδη και υποκατηγορίες μουσικής, συμπεριλαμβανομένου της punk, η οποία έφερε αναστάτωση. Η πρώτη αντίδραση των αρχών ήταν η καταστολή, επειδή η νέα αυτή επαναστατική υποκουλτούρα ήταν διαφορετική από ό,τι υπήρχε μέχρι τότε. Μετά το πρώτο σοκ και κάποιες επιχειρήσεις της αστυνομίας, έγινε σαφές ότι μια πολιτική καταστολής απέναντι στην punk θα ήταν ριψοκίνδυνη. Έτσι, τα πολιτιστικά κέντρα νέων και η Συμμαχία Σοσιαλιστικής

Νεολαίας που τα έλεγχε άνοιξαν τις πόρτες τους και έδωσαν χώρους για πρόβες και συναυλίες. Οι κρατικές δισκογραφικές εταιρείες (δηλαδή, το mainstream) άρχισαν να κυκλοφορούν δίσκους πανκ. Η εξέγερση τέθηκε υπό έλεγχο. Φυσικά, όχι εντελώς, επειδή οι μπάντες βρήκαν τρόπο να διαδίδουν εξεγερτικά μηνύματα ακόμη και υπό τον έλεγχο της αστυνομίας, με το να υπερτονίζουν στα τραγούδια τους συνθήματα της Λίγκας Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, του κράτους και της ιδεολογίας τους. Έτσι, για παράδειγμα, ο διάσημος στίχος «δεν υπάρχει τίποτα καλύτερο από την αστυνομία μας» επέζησε της αλλαγής του καθεστώτος και τον τραγούδησαν γενιές νέων. Η ειρωνεία που εμπεριείχαν συνθημάτων ελάχιστα πιστευτά αποτέλεσε punk μήνυμα. Η ιστορία της punk στη Γιουγκοσλαβία είναι βαθιά και απαιτεί μια ευρύτερη προσέγγιση και όχι μόνο μια σύντομη αναφορά, ειδικά αν μιλάμε για το τμήμα της που ανέδειξε χαρακτηριστικά αντι-κουλτούρας.

Είναι γεγονός πως η ανάλυση της Γιουγκοσλαβίας από αναρχική σκοπιά που παρουσιάζεται σε αυτό το τεύχος καλύπτει εν μέρει μόνον έναν μεγάλο αριθμό ζητημάτων, η ανάπτυξη καθενός από τα οποία θα μπορούσε να γεμίσει ένα βιβλίο. Λέγοντας αυτό, δεν πρέπει να ξεχάσουμε το γεγονός που αναφέρθηκε και στην αρχή του κειμένου: η Γιουγκοσλαβία ήταν ένα κράτος, και κάθε κράτος βασίζεται στη βία που προστατεύει την εξουσία και το κεφάλαιο, και ως τέτοιο πρέπει να εξαφανιστεί.

Σημείωμα για την έκδοση στα ελληνικά

Η έκδοση στα ελληνικά του δεύτερου τεύχους του *Antipolitika* είναι αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας συντροφισσών και συντρόφων από την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, τα Γιάννινα (και από πιο μακριά). Οι περισσότερες/-οι από μας (αλλά όχι όλοι/-ες) συναντηθήκαμε (και) στη δικτύωση *Balkan Solidarity*. Θεωρούμε σημαντική κάθε μορφή στήριξης του *Antipolitika*.

Γλώσσα και Πολιτική στην πρώην Γιουγκοσλαβία

Will Firth

Για ένα νεοσύστατο κράτος στην ταραχώδη μεταπολεμική κατάσταση, ερωτήματα που αφορούν στη γλώσσα και στη γλωσσολογία είναι συχνά πολύ λιγότερο σημαντικά σε σχέση με την σταθεροποίηση του στρατού και τη διακυβέρνηση, την ασφάλεια των συνόρων, την εξασφάλιση των επικοινωνιών, την παραγωγή των στοιχειωδών όπως σιτηρά, άνθρακα, χάλυβα, ηλεκτρισμό και ούτω καθεξής. Αυτή ήταν η συνθήκη όταν δημιουργήθηκε η Σοσιαλιστική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας το 1946. Οι κοινοβουλευτικές εκλογές είχαν πραγματοποιηθεί τον Νοέμβριο του 1945, κατά τις οποίες το υπό κομμουνιστική ηγεσία Εθνικό Μέτωπο εξασφάλισε όλες τις έδρες και έτσι ανακηρύχτηκε η κυβέρνηση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας το 1946. Μετά τις μεταρρυθμίσεις του 1953, η Γιουγκοσλαβία πειραματίστηκε με τις ιδέες της οικονομικής αποκέντρωσης και της αυτοδιαχείρισης, όπου οι εργάτες συμμετείχαν στη χάραξη πολιτικής των εργοστασίων τους και μοιράζονταν ένα μέρος από το πιθανό πλεόνασμα των εσόδων. Ο ρόλος του κόμματος στην κοινωνία μετατοπίστηκε από το να διατηρεί το μονοπώλιο της εξουσίας στο να γίνει ο ιδεολογικός επικεφαλής. Ως αποτέλεσμα, το όνομα του Κόμματος άλλαξε σε Λίγκα Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών. Το 1963, η ίδια η χώρα μετονομάστηκε σε Σοσιαλιστική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας.

Γλώσσα και Εξουσία

Αυτές οι αλλαγές έδειξαν ότι γλωσσολογικές και εννοιολογικές αντιλήψεις μπλέχτηκαν με την δυναμική της πολιτικής και την κατοχή και διατήρηση της εξουσίας. Η ιδεολογική γλώσσα της πρώιμης γιουγκοσλαβικής περιόδου ενείχε πολλά από τα χαρακτηριστικά των συζητήσεων και των λίβελλων άλλων σοσιαλιστικών χωρών. Μαύρο-Άσπρο, απολυταρχικοί όροι όπως «εχθροί του λαού», χρησιμοποιούνταν ευρέως στη διάρκεια των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων, όταν η χώρα κυβερνιόταν με την ίδια σταλινική σκληρότητα όπως άλλα κράτη του Ανατολικού Μπλοκ και η εκκαθάριση των πραγματικών ή των φανταστικών αντιπάλων ήταν ένα καθημερινό φαινόμενο. Μετά τη ρήξη Τίτο και Στάλιν το 1948 και την αποπομπή της Γιουγκοσλαβίας από την Κομινφόρμ, η χώρα άρχισε να ακολουθεί μια ανεξάρτητη πορεία στο παγκόσμιο πολιτικό σκηνικό, αποφεύγοντας τις επιρροές τόσο από την Δύση όσο και την Ανατολή. Η απομάκρυνση από την Σοβιετική Ένωση χρησιμοποιήθηκε για την απόσπαση αμερικανικής βοήθειας μέσω του σχεδίου Μάρσαλ και η Γιουγκοσλαβία ίδρυσε το Κίνημα των Αδέσμευτων Χωρών στο οποίο έπαιξε ηγετικό ρόλο. Η ιδεολογική γλώσσα των δεκαετιών του '40 και '50 σταδιακά άρχισε να γίνεται πιο ήπια.

Ένα αξιοσημείωτο τέχνασμα στην πρώιμη Γιουγκοσλαβική περίοδο ήταν η κωδικοποίηση της μα-

κεδονικής γλώσσας, μια μακροπρόθεσμη διαδικασία που ολοκληρώθηκε το 1944 και εφαρμόστηκε τα χρόνια που ακολούθησαν. Μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής εξουσίας στα Βαλκάνια, η ιστορική περιοχή της Μακεδονίας διεκδικήθηκε σθεναρά και ο διαμελισμός της μεταξύ Σερβίας, Ελλάδας, Βουλγαρίας είχε αποτέλεσμα τον Α′ Βαλκανικό πολέμου (1912-1913) και τον Β′ Βαλκανικό (1913). Η Βουλγαρία ήταν σύμμαχος των Ναζί κατά το μεγαλύτερο διάστημα του Β′ Παγκοσμίου πολέμου και κατέλαβε ένα μεγάλο μέρος της Μακεδονίας. Μετά την απομάκρυνση των δυνάμεων του Άξονα από τα νότια Βαλκάνια το 1944, κομμουνιστές και υπέρ της Γιουγκοσλαβίας παρτιζάνοι ήταν σε θέση να αποκτήσουν τον έλεγχο. Εγκαθιδρύοντας μια κατ' όνομα ξεχωριστή γλώσσα στη νέα Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας, ως τμήμα της Γιουγκοσλαβίας, ήταν ένας τρόπος ενίσχυσης της εξουσίας τους και μετρίασης της βουλγαρικής επιρροής. Το μακεδονικό ιδίωμα είχε ευρέως θεωρηθεί ως βουλγαρική διάλεκτος έως το 1944. Η νέα μακεδονική γλώσσα, κοινώς αποδεκτή προς χρήση στα μίντια, στη διοίκηση, στα σχολεία κτλ, βασίστηκε στις διαλέκτους γύρω από τις πόλεις Πρίλεπ και Βέλες, σε κάποια απόσταση από το ανατολικό κομμάτι της χώρας, του οποίου οι διάλεκτοι προσομοιάζουν περισσότερο στα βουλγαρικά. Υιοθετήθηκε μία εκδοχή του κυριλλικού αλφαβήτου το οποίο βασίζονταν περισσότερο στα σερβικά παρά στα βουλγαρικά. Η ερμηνεία και η σύνταξη μιας γλώσσας μπορούν να ειδωθούν ως ένα ισχυρό στοιχείο της «εθνο-ποίησης» στα συμφέροντα αυτών που βρίσκονται στην εξουσία. Τα βουλγάρικα και μακεδονικά είναι αμοιβαίως κατανοητά σε μεγάλο βαθμό σήμερα, μα η ύπαρξη μιας ξεχωριστής και διεθνώς αναγνωρισμένης μακεδονικής γλώσσας και έθνους είναι ουσιαστικά ένα προϊόν της δυναμικής της εξουσίας της δεκαετίας του 1940.

Η Γιουγκοσλαβία άρχισε να ενσωματώνεται ολοένα και περισσότερο στην παγκόσμια οικονομία με μεγάλες δυτικές επιχειρήσεις να παράγουν στη χώρα, ακατέργαστα υλικά να πωλούνται στην παγκόσμια αγορά, μεγάλος αριθμός Γιουγκοσλάβων πολιτών να εργάζονται στο εξωτερικό (και συχνά να στέλνουν πίσω στην πατρίδα χρήματα) και διεθνείς εταιρείες να προωθούν τα αγαθά τους στην Γιουγκοσλαβία – συμπεριλαμβανομένων «πολιτιστικών» προϊόντων όπως η ευρείας κατανάλωσης μουσική. Αυτές οι επιρροές βρήκαν το δρόμο τους εντός της γλώσσας σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι σε πιο απομονωμένες σοσιαλιστικές χώρες.

Πολλοί ειδικοί θεωρούν ότι η γιουγκοσλαβική πολιτική προς τις μειονοτικές γλώσσες έχει υπάρξει παραδειγματική. Αν και τα 3/4 του πληθυσμού μιλούσαν σερβοκροατικά, καμία μεμονωμένη γλώσσα δεν ανακηρύχτηκε ως επίσημη σε ομοσπονδιακό επίπεδο. Μια σειρά από κοινοτικές γλώσσες απολάμβαναν επίσημο κύρος στις συνταγματικές δημοκρατίες και περιφέρειες, π.χ. ουγγρικά, ρουθηνικά, σλοβάκικα και ρουμανικά στη Βοϊβοντίνα αλβανικά, τουρκικά και ρομά στο Κόσοβο· ιταλικά στην Κροατία κτλ. Ένα σύνολο 16 γλωσσών χρησιμοποιούνταν σε εφημερίδες, ραδιοφωνικούς σταθμούς και τηλεοπτικά στούντιο. 14 γλώσσες χρησιμοποιούνταν στη διδασκαλία των σχολείων και 9 στα πανεπιστήμια. Ως ένα κράτος που γεννήθηκε από την πάλη ενός πολυεθνικού παρτιζάνικου κινήματος, κάτι τέτοιο ήταν αναμφίβολα μια δίκαιη και προοδευτική αναγνώριση της χώρας αναφορικά με τη γλωσσολογική ποικιλομορφία. Ο Γιουγκοσλαβικός Λαϊκός Στρατός ήταν ο μόνος θεσμός με εθνική σημασία που χρησιμοποιούσε τα σερβο-κροάτικα ως μοναδική γλώσσα της διοίκησης.

Ωστόσο, αυτή η νομική ισότητα δεν μπορούσε να αποκρύψει την de facto κυριαρχία των σερβοκροατικών. Ως η γλώσσα σχεδόν του 75% της χώρας των 22 εκατομμυρίων κατοίκων, και του κέντρου εξουσίας στο Βελιγράδι, αποτέλεσε μία ανεπίσημη lingua franca. Ήταν υποχρεωτικό μάθημα σε όλα τα σχολεία, ενώ οι σχετικά μικρότερης σημασίας γλώσσες όπως τα σλοβένικα, τα μακεδονικά και τα αλβανικά, δεν διδάσκονταν καθόλου έξω από την αντίστοιχη περιοχή. Το κύρος τους ήταν αντίστοιχα χαμηλό.

Σε προσωπικό επίπεδο, έμεινα εμβρόντητος όταν είδα την απόλυτη αδιαφορία και απροσχημάτιστη αποστροφή των νεαρών φοιτητών γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο του Ζάγκρεμπ (Κροατία) το 1988-89, όταν τους ζητήθηκε να πάρουν σαν μάθημα εξαμήνου τα μακεδονικά. Λες και επρόκειτο για μια επιβολή προς αυτούς τους «κουλ τύπους» από την βορειοδυτική μητρόπολη, το ότι έπρεπε να μάθουν μία «πρωτόγονη» διάλεκτο από κάποια στάσιμα νερά των απομακρυσμένων νότιων Βαλκανίων.

Η σερβική παραλλαγή των σερβοκροατικών, με διπλάσιους ομιλούντες από την κροατική παραλλαγή, απολάμβανε μεγαλύτερη αίγλη. Ο στρατός χρησιμοποιούσε τον σέρβικο τύπο της γλώσσας στην έκδοση διαταγών.

Σερβοκροατικά

Κάθε ματιά στην γλωσσική πολιτική στην Γιουγκοσλαβία πρέπει κυρίως να έχει να κάνει με τα

σερβοκροατικά. Αυτή η νοτιοσλαβική γλώσσα ομιλούνταν σαν μητρική γλώσσα από σχεδόν τα 3/4 του πληθυσμού και σαν δεύτερη γλώσσα από τους περισσότερους των υπολοίπων.

Μια γλώσσα που περιλαμβάνει διαφορετικές διαλέκτους και παραλλαγές, η σερβοκροατική τυποποιήθηκε αποτελεσματικά από Κροάτες και Σέρβους συγγραφείς και γλωσσολόγους στα μέσα του 19ου αιώνα στη Λογοτεχνική Συμφωνία της Βιέννης, η οποία γνώρισε ευρεία αποδοχή. Υπήρχαν ελαφρώς διαφορετικά πρότυπα μεταξύ σερβικών και κροατικών από την αρχή, παρότι και οι δύο βασίζονταν στην ίδια υπό-διάλεκτο (Shtokavian). Από το 1918, η σερβοκροατική λειτουργούσε ως η επίσημη γλώσσα του Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας.

Η ιδέα της γλωσσικής τυποποίησης συχνά προκύπτει από την ανάγκη της δημιουργίας έθνους και επομένως είναι ένα σταθερό συστατικό πολλών εθνικισμών. Κάθε κράτος φιλοδοξεί να παρεμβαίνει στη γλώσσα και να μετατρέπει τη γλωσσολογία από μια περιγραφικό επιστήμη σε ένα κανονιστικό δόγμα, το οποίο θα «καλούπωνε» την γλώσσα αντί να την καταγράφει και να την μελετά όπως είναι, ελεύθερη και ευμετάβλητη στην καθημερινή της χρήση.

Μέσα στα επόμενα 50 χρόνια της Σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας, η πολιτική σχετικά με τη σερβοκροατική γλώσσα συνοψίζεται σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης, μια διευθέτηση μεταξύ πολιτικής και ορθής χρήσης των ονομάτων έτσι ώστε να διατηρηθεί κάποια ισορροπία. Επιτρέποντας ένα βαθμό εσωτερικής ποικιλομορφίας, ενώ ταυτόχρονα διατηρούσε τη θέση πως ήταν μια ενιαία γλώσσα, η πολιτική αυτή εξυπηρετούσε το συμφέρον του υπάρχοντος συστήματος.

Το 1945, σημαντικοί συγγραφείς, γλωσσολόγοι και κριτικοί λογοτεχνίας υποστηριζόμενοι από τα κορυφαία πολιτιστικά ιδρύματα Maticasrpska στην Σερβία και Maticahrvatska στην Κροατία, υπέγραψαν την Συμφωνία του Νόβι Σαντ. Ο πυρήνας του δόγματός της ήταν ότι «οι Σέρβοι, οι Κροάτες και οι Μαυροβούνιοι μοιράζονται μια κοινή γλώσσα με δύο ισότιμες παραλλαγές που έχουν αναπτυχθεί γύρω από το Ζάγκρεμπ (δυτικά) και το Βελιγράδι (ανατολικά)». Η συμφωνία επέμενε ότι το λατινικό και κυριλλικό αλφάβητο έχουν ίσο κύρος και ότι τα δύο κύρια μοντέλα προφοράς (Ekavian και Ijekavian) είναι ισάξια. Συνομολογήθηκε ότι «σερβοκροατικά» θα πρέπει να είναι το όνομα της γλώσσας στα επίσημα κείμενα, ενώ τα ονόματα «σέρβικα» και «κροατικά» θα μπορούσαν να διατηρηθούν μόνο στην καθομιλουμένη. Τα ιδρύματα Maticasrpska και Maticahrvatska έπρεπε να εργαστούν μαζί πάνω σε ένα λεξικό και σε μια μεικτή επιτροπή γλωσσολόγων ανατέθηκε η προετοιμασία της ορθογραφίας για την κωδικοποίηση του συλλαβισμού. Κατά τη διάρκεια του 1960, και τα δύο βιβλία εκδόθηκαν ταυτόχρονα σε Ijekavian λατινικά στο Ζάγκρεμπ και σε Ekavian κυριλλικά στο Νόβι Σαντ. Το πνεύμα της μίας υπόστασης επικράτησε – ένα πολυκεντρικό μοντέλο γλωσσικής υπόστασης.

Η Βοσνία-Ερζεγοβίνη ήταν η πιο εθνολογικά ποικιλόμορφη περιοχή της Γιουγκοσλαβίας και οι άνθρωποι εκεί είχαν ανάγκη από μια ρύθμιση διπλής γραφής. Ένα παράδειγμα του πώς δούλευε στην πράξη μας δίνεται από την κυρία καθημερινή εφημερίδα του Σαράγεβο *Oslobođenje* (Απελευθέρωση), η οποία εκδιδόταν στα λατινικά την μια μέρα και στα κυριλλικά την άλλη.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ο κομμουνιστής ηγέτης και μετέπειτα αντιφρονούντας Milovan Đilas υποστήριξε μια μεταστροφή από τον κεντρικό σχεδιασμό προς μια μεγαλύτερη οικονομική αυτονομία. Τα επιχειρήματά του για περισσότερες δημοκρατικές συνεισφορές στη λήψη αποφάσεων τελικά τον οδήγησαν στο να κριτικάρει το μονοκομματικό κράτος και την άκαμπτη κομματική πειθαρχία. Πρότεινε την συνταξιοδότηση κρατικών λειτουργών, στους οποίους διέκρινε την κατάχρηση της εξουσίας και το μπλοκάρισμα του δρόμου προς την μεταρρύθμιση. Ιδιαίτερα στα βορειοδυτικά της χώρας, η δεκαετία του 1960 σηματοδοτήθηκε από μια σταδιακή χειραφέτηση από τις σταλινικές πολιτικές που ακολούθησαν μετά το Β′ Π.Π. Κορυφαίες μεταρρυθμίσεις στα μέσα του 1960 εισήγαγαν στοιχεία της οικονομίας αγοράς και μια φάση εκδημοκρατισμού της Λίγκας Κομμουνιστών μεταξύ 1966 και 1969 απέδωσε μεγαλύτερο ρόλο στις οργανώσεις της εντός των μεμονωμένων δημοκρατιών και περιφερειών.

Πιθανά σαν τμήμα αυτής της γενικότερης κίνησης προς μεγαλύτερη περιφερειακή αυτονομία –και ριζωμένοι στη μακροχρόνια αντίληψη για τις κροατικές ιδιαιτερότητες– οι Κροάτες διανοούμενοι δημοσίευσαν το 1967 τη «Διακήρυξη σχετικά με το καθεστώς και το όνομα της κροατικής λογοτεχνικής γλώσσας», το οποίο οι κεντριστές του Βελιγραδίου αντιλήφθηκαν ως αποσχιστική προσβολή. Το Maticahrvatska αμφισβήτησε τη Συμφωνία του Νόβι Σαντ και την κοινή ορθογραφία, ξεκινώντας να δουλεύει πάνω στη δική του, την οποία εξέδωσε το 1971 ως το *Κροατικό Εγχειρίδιο Ορθογραφίας*. Το βιβλίο απαγορεύθηκε αμέσως στα πλαίσια λήψης αυστηρών μέτρων κατά της

«Κροατικής Άνοιξης»[1] αλλά δημοσιεύτηκε στο εξωτερικό το 1972.

Ο ανταγωνισμός των διαφορετικών τάσεων εντός των κυρίαρχων κρατικών πολιτικών βρήκε γλωσσική έκφραση σε διάφορα πεδία. Την δεκαετία του 1980, για παράδειγμα υπήρχαν αυξανόμενες διαφωνίες για την γλώσσα που λεγόταν σερβοκροατικά (ή άλλοτε κροατοσερβικά), όχι μόνο στην Κροατία. Αδέξιες γλωσσικές κατασκευές αναδύθηκαν για να συνυπολογίσουν αυτές τις ευαισθησίες της ύστερης γιουγκοσλαβικής περιόδου, πχ λεξικά και παραπομπές χρησιμοποιούσαν τον όρο «κροατική ή σερβική γλώσσα» στους τίτλους τους. Τι θα σκεφτόταν ένας ξένος, δίχως την γνώση της πολυσύνθετης γλωσσο-πολιτικής κατάστασης, όταν ένας καίριας σημασίας ορισμός εμπεριέχει την αμφίσημη λέξη «ή»;

Από το τέλος του Ψυχρού πολέμου και το θάνατο της Γιουγκοσλαβίας ως μιας γεωπολιτικής ζώνης μεταξύ Ανατολής και Δύσης, ο κατακερματισμός της περιοχής της πρώην Γιουγκοσλαβίας είχε συνοδευθεί από γλωσσολογική διαδικασία «βαλκανιοποίησης». Έτσι η κυρίαρχη συζήτηση σήμερα στη Σερβία και τη Κροατία είναι ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές, εν τούτοις άμεσα συνδεδεμένες γλώσσες. Ομοίως τα βοσνιακά έχουν καθιερωθεί ως η επίσημη γλώσσα στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και στο Μαυροβούνιο προτάθηκε και αναγνωρίσθηκε από τον Διεθνή Οργανισμό Τυποποίησης σαν ξεχωριστή γλώσσα ένα ξεχωριστό πρότυπο (που περιέχει δύο νέα γράμματα!). Αυτή η κίνηση από το οριακά κυρίαρχο φιλοδυτικό στρατόπεδο του Μαυροβουνίου είναι ένα από τα πολλά εργαλεία σε μια συνεχιζόμενη γεωπολιτική καμπάνια για την εδραίωση μιας ξεχωριστής μαυροβουνιακής ταυτότητας και, επί της ουσίας, για τον περιορισμό της σερβικής επιρροής.

Σε καθαρά γλωσσολογικό επίπεδο δεν άλλαξαν και πολλά. Πολλές από αυτές τις μεταβολές έχουν χαρακτήρα δηλωτικό, αντανακλώντας την πολιτική στο επίπεδο της υπερ-δομής. Παρ' όλες τις φυγόκεντρες εξελίξεις των δύο τελευταίων δεκαετιών, οι διαφορές μεταξύ των παραλλαγών των σερβοκροατικών είναι γενικώς λιγότερες, σε σχέση με τις διεθνείς παραλλαγές των αγγλικών, για παράδειγμα.

Συνοψίζοντας με τα λόγια του λόγιου Branko Franolić (1980): «Η γλωσσική πολιτική στην Γιουγκοσλαβία είναι φτιαγμένη από μια σειρά εναλλαγών μεταξύ συγκεντρωτικών και πλουραλιστικών τάσεων. Αυτές οι τάσεις είναι πάντοτε παρούσες, μόνο το πού δίνεται κάθε φορά έμφαση αλλάζει. Ο γλωσσικός προγραμματισμός στην Γιουγκοσλαβία είναι απόρροια και συγχρόνως εργαλείο λήψης πολιτικών αποφάσεων και γενικά κοινωνικού σχεδιασμού».

Το μέλλον

Είναι εύκολο να επικρίνουμε αυτές τις εξελίξεις, ιδίως εκ των υστέρων, και αρκετά πιο δύσκολο να σκιαγραφήσουμε μια θετική οπτική της γλωσσολογικής πολιτικής και πρακτικής σε αυτό το μέρος του κόσμου. Ο σεβασμός στην ποικιλομορφία θα έπρεπε να είναι κεντρικό μέλημα και η γλώσσα θα πρέπει να πάψει να χρησιμοποιείται σαν ένα εργαλείο για εθνικιστικές ή εξουσιαστικές χειραγωγήσεις.

Μια ενθαρρυντική ώθηση προς αυτή την κατεύθυνση είναι η «Διακήρυξη για την Κοινή Γλώσσα» που παρουσιάστηκε στις αρχές του 2017 μετά τα προκαταρκτικά τοπικά συνέδρια που πραγματοποιήθηκαν από ανοιχτόμυαλους συγγραφείς και δημοσιογράφους στην Ποντγκόριτσα (Μαυροβούνιο), το Σπλιτ (Κροατία), το Βελιγράδι (Σερβία) και το Σαράγεβο (Βοσνία Ερζεγοβίνη). Οι αντι-εθνικιστικές του θέσεις αποτέλεσαν ένα αντιστάθμισμα στην μετα-γιουγκοσλαβική μανία του αποκλεισμού και του «εθνικισμού των μικρών διαφορών».

Η μισογύνικη γλώσσα είναι ένα ακόμη βαθιά ριζωμένο πρόβλημα στα Βαλκάνια (όπως σε πολλές άλλες χώρες). Η ανδρική βία, η μάτσο κουλτούρα και η υποτίμηση της άμισθης οικιακής εργασίας είναι θεμέλια των απολυταρχικών και πατριαρχικών κοινωνιών στις οποίες ζούμε – και αντίστοιχα αντανακλώνται στη γλώσσα. Αλλά πολλοί άνθρωποι έρχονται αντιμέτωποι με αυτές τις δομές σε καθημερινή βάση και προσπαθούν σκληρά να αποφύγουν τρόπους επικοινωνίας οι οποίοι είναι σεξιστικοί, ξενοφοβικοί, ομοφοβικοί κτλ. Αυτή η αντίληψη και αυτή η πάλη είναι καλές προϋποθέσεις για οποιεσδήποτε «μακρο-γλωσσολογικές» λύσεις και ορισμούς που θα υιοθετηθούν στο μέλλον.

1. ΣτΜ.: Κροατικό μαζικό εθνικιστικό κίνημα, καθοδηγούμενο από τμήματα της Λίγκας Κομμουνιστών Κροατίας, το Maticahrvatska και το φοιτητικό κίνημα. Καταστάλθηκε από το κράτος το 1971.

WR: Μυστήρια του οργα(νι)σμού

Πέρα από την απελευθέρωση της επιθυμίας

CrimethInc.

Ο αναρχισμός, που μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα είχε συντριβεί σε ολόκληρο σχεδόν τον κόσμο, επανήλθε με νέα πνοή και με ποικίλες μορφές. Στις ΗΠΑ επανεμφανίστηκε με τους Yippies, στη Βρετανία με την αντικουλτούρα του πανκ. Στη Γιουγκοσλαβία, όταν επίσημο πρόγραμμα του Κομμουνιστικού Κόμματος ήταν η ψευδεπίγραφη αυτοδιαχείριση, ο αναρχισμός ξεπήδησε στους κόλπους του ριζοσπαστικού σινεμά, στο λεγόμενο Μαύρο Κύμα. Στην ιστορία του αναρχισμού εγγράφονται λοιπόν όχι μόνον τα συνέδρια ή οι εξεγέρσεις αλλά και οι κινηματογραφικές ταινίες.

Από το σύνολο των ταινιών του Μαύρου Κύματος ξεχωρίζει το *WR: Μυστήρια του Οργανισμού* του Dušan Makavejev. Πρόκειται για υποδειγματική αναρχική ταινία, η οποία, μακράν του να διαφημίζει τον αναρχισμό ως ένα ακόμη προϊόν που εμπορεύονται τα σουπερμάρκετ της ιδεολογίας, παρουσιάζει μια προσέγγιση που υπονομεύει κάθε ιδεολογία, αμφισβητεί κάθε δεδομένη γνώση και σοφία και παραμένει προκλητική μέχρι σήμερα.

***

Ο αγώνας των κομμουνιστών παρτιζάνων ενάντια στη ναζιστική κατοχή αποτέλεσε τον ιδρυτικό μύθο της γιουγκοσλαβικής ταυτότητας του 20ού αιώνα. Μετά τον Β′ Παγκόσμιο Πόλεμο, το γιουγκοσλαβικό κράτος χορήγησε εκατομμύρια για τη δημιουργία παρτιζάνικων μπλοκμπάστερ όπως η *Μάχη της Νερέτβα* και άλλους άφυλους ύμνους στη θυσία για την πατρίδα. Οι ταινίες αυτές απεικόνιζαν έναν κόσμο καθαρών ηθικών αντιθέσεων: ηρωισμός εναντίον δειλίας, λιτότητα εναντίον σπατάλης, κομμουνισμός εναντίον φασισμού.

Την ίδια στιγμή, η σύγκρουση Τίτο-Στάλιν το 1948 άνοιξε τον δρόμο για το πείραμα του γιουγκοσλαβικού σοσιαλισμού. Γεωπολιτικά, η Γιουγκοσλαβία αντιπροσώπευε μια τρίτη δύναμη ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό μπλοκ. Οικονομικά, επίσημη κυβερνητική πολιτική ήταν η «αυτοδιαχείριση». Κοινωνικά, η Γιουγκοσλαβία υποτίθεται ότι προσέφερε μια ανεκτικότερη και πιο εξισωτική εναλλακτική στον καπιταλισμό των ΗΠΑ και τον ολοκληρωτισμό της ΕΣΣΔ.

Ο Μακαβέγιεφ αποφάσισε να δοκιμάσει τα όρια της γιουγκοσλαβικής ελευθεριότητας και ανοχής. Εξερευνώντας τις διάφορες παραλλαγές του μαρξισμού, βρήκε το απάτητο μονοπάτι που έψαχνε στα έργα του αυστριακού ψυχαναλυτή Βίλχελμ Ράιχ. Προστατευόμενος του Σίγκμουντ Φρόυντ, ο Ράιχ ίδρυσε τη Γερμανική Ένωση Προλεταριακής Σεξουαλικής Πολιτικής (Sex-Pol) για την προώθηση της σεξουαλικής απελευθέρωσης. Στα βιβλίο του, όπως το *Η Μαζική Ψυχολογία του Φασισμού*, αναζήτησε τις ψυχολογικές αιτίες της ανάδυσης του αυταρχικού ολοκληρωτισμού. Εκδιωγμένος από το Κομμουνιστικό Κόμμα της Αυστρίας από τους φιλοσοβιετικούς οπαδούς της πολιτικής καθαρότητας και εξορισμένος από την Ευρώπη με την ανάληψη της εξουσίας από τους ναζί, ο Ράιχ κατέφυγε στις ΗΠΑ. Πέθανε στη φυλακή, έχοντας περάσει τα τελευταία χρόνια της ζωής του ως κομπογιαννίτης πουλώντας οργονοσυσσωρευτές, εξολοθρευτές σύννεφων και άλλες ψευδοεπιστημονικές εφευρέσεις, πεπεισμένος ότι ήταν ακόμη στόχος του «κόκκινου διωγμού» και ότι γι' αυτό η Υπηρεσία Τροφίμων και Φαρμάκων (FDA) έκαιγε τα βιβλία του.

Ταξιδεύοντας στις ΗΠΑ στα χνάρια του Ράιχ, ο Μακαβέγιεφ πήρε συνεντεύξεις από τους εναπομείναντες μαθητές του Ράιχ και ηχογράφησε θεραπευτές, καλλιτέχνες και επιχειρηματίες που σχετίζονταν με αυτό που ο Ράιχ είχε αποκαλέσει σεξουαλική επανάσταση. Επιστρέφοντας στη Γιουγκοσλαβία συμπλήρωσε το υλικό του με κλιπς από ταινίες σοβιετικής προπαγάνδας όπως *Ο Όρκος* και έφτιαξε μια δική του μυθοπλαστική σεκάνς.

Η σεκάνς αυτή αποτέλεσε τη ραχοκοκκαλιά της αντισυμβατικής πλοκής στην ταινία Βίλχελμ Ράιχ. Χωρίζει την ταινία σε δύο μέρη, δύο μικρού μήκους Sex-Pol. Τα πρώτα 25 λεπτά είναι ντοκυμαντέρ για τον Ράιχ και την κληρονομιά του στις ΗΠΑ. Φέρει τον τίτλο «1η Μαΐου 1931, Βερολίνο» ημερομηνία που η αυθεντική Sex-Pol θα γυρνούσε την ταινία στο παράλληλο σύμπαν που επινοεί ο Μακαβέγιεφ. Η υπόλοιπη ταινία, με τον τίτλο «1 Μαΐου 1971, Βελιγράδι» διαδραματίζεται σε μια φαντασιακή Γιουγκοσλαβία, όπου η πρωταγωνίστρια Μιλένα[1] επιχειρεί να εφαρμόσει τη φιλοσοφία του Ράιχ ως μορφή ορθόδοξου κομματικού κομμουνισμού.

1. Ενισχύοντας την ψευδο-ντοκυμαντερίστικη αισθητική της ταινίας, όλοι οι κύριοι χαρακτήρας έχουν τα ονόματα των ηθοποιών που τους υποδύονται, με μόνη εξαίρεση τον ρώσο Βλαντιμίρ Ίλιτς. «Συγγνώμη», διακόπτει κάποια στιγμή ο Βλαντιμίρ Ίλιτς, «πρόκειται για φωτομοντάζ, έτσι δεν είναι;» «Όχι, είναι αυθεντικό», απαντά η Μιλένα.

Η ταινία έγινε cult με το που πρωτοπαίχτηκε το 1971, ενώ οι σοσιαλιστικές αρχές βάλθηκαν αμέσως να εμποδίσουν τη διάδοσή της. Για δεκαπέντε χρόνια παρέμεινε απαγορευμένη στη Γιουγκοσλαβία[2] και ο ίδιος ο Μακαβέγιεφ εξορίστηκε στη Δύση κατόπιν καταγγελίας εναντίον του από βετεράνους παρτιζάνους.

Σε συνέντευξή του το 1955 ο Μακαβέγιεφ απέδωσε την απαγόρευση της ταινίας στη συνεχιζόμενη επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης στη Γιουγκοσλαβία. Αλλά ούτε και η καπιταλιστική Δύση δεν προσέφερε την εύνοιά της στην εικονοκλαστική του μυθοπλασία. Κρίνοντας από τις ταλαιπωρίες που υπέστη και στις δυο πλευρές της ψυχροπολεμικής διαίρεσης, βλέπουμε ότι η καταστολή που εξέθεσε στα έργα του αλλά και βίωσε στο πετσί του ο Μακαβέγιεφ δεν περιορίστηκε σε κάποιο εθνικό πλαίσιο, αλλά αφορούσε κάθε κράτος, είτε καπιταλιστικό είτε κομμουνιστικό.

***

2. Το καλοκαίρι του 1971, πολιτικές προσωπικότητες και «εργάτες της τέχνης» παρακολούθησαν μια ειδική προβολή της ταινίας στο Νόβι Σαντ για να αποφασίσουν αν θα την απαγορεύσουν. Υπήρχαν περίπου 800 θεατές. Η προβολή διακόπηκε επανειλημμένα τόσο από επευφημίες όσο και από αποδοκιμασίες, η ατμόσφαιρα στη συζήτηση που ακολούθησε ήταν ηλεκτρισμένη.

Η ταινία δέχτηκε κάποια υποστήριξη. Ο κριτικός Petar Volk υπερασπίστηκε την ελευθερία της κριτικής και επισήμανε ότι ο Μακαβέγιεφ δεν θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως «τυπικός αναρχικός ούτε ως τυπικός καλλιτέχνης, αντι-καλλιτέχνης, κομμουνιστής ή αντικομμουνιστής». Επέμεινε στο ότι κάθε έργο τέχνης είναι πολιτικό και πως ακόμα και όταν η τέχνη ασκεί κριτική δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως εχθρική.

Οι περισσότερες πολιτικές προσωπικότητες καταφέρθηκαν εναντίον της ταινίας. Κάποιος είπε: «Η ταινία τοποθέτησε όλες τις ιδεολογίες του κόσμου στο ίδιο τσουβάλι, συμπεριλαμβανόμενης της αυτοδιαχείρισης. Ορισμένοι εδώ προσπάθησαν να την υπερασπιστούν, λέγοντας ότι ο αγώνας ενάντια στον δογματισμό δεν πρέπει να αποδέχεται δόγματα. Συμφωνώ με αυτό. Όμως πρέπει να ξεκαθαρίζουμε πού στεκόμαστε, σε ποια πλευρά, υπέρ ποιας ιδεολογίας. Ο φασισμός και ο αντιφασισμός, ο σταλινισμός και ο αντισταλινισμός δεν συμβαδίζουν...». Κάποιος άλλος: «Πιστεύω ότι πρόκειται για μια πραγματική πολιτική παρέκκλιση, μια επίθεση σε πράγματα που θεωρούμε ιερά, όπως ο Λένιν, όπως η κόκκινη σημαία του κομμουνισμού, το κίνημά μας, οι κόποι μας και όσοι θυσιάστηκαν και συνεχίζουν να θυσιάζονται γι' αυτά. Ρίχνει λάσπη σε όλα αυτά τα ιερά πράγματα...». Κάποιος άλλος τόνισε ότι αν ο Petar Volk εμφανιζόταν ανάμεσα σε εργάτες με τα μακριά του μαλλιά, θα τον πετούσαν έξω κλωτσηδόν.

Παρ' όλα αυτά, η Επιτροπή Κινηματογράφου δεν απαγόρευσε την ταινία, όμως ένα μήνα μετά (Ιούλιος 1971) απαγορεύτηκε με εντολή εισαγγελέα, απαγόρευση που διήρκεσε μέχρι το 1986.

«Δεν υπάρχει τίποτε σε τούτο τον ανθρώπινο κόσμο μας που να μην είναι κατά κάποιον τρόπο και σωστό, όσο παραμορφωμένο και να είναι».

Το απόφθεγμα αυτό που ο Μακαβέγιεφ αποδίδει στον Ράιχ αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση ολόκληρης της ταινίας. Ο στόχος του Μακαβέγιεφ είναι να εκθέσει ανάγλυφα τις παραμορφώσεις που προξενεί στην ανθρωπότητα η καταστολή και καταφέρνει να αρθρώσει μία από τις δριμύτερες καταγγελίες του αυταρχισμού στον 20ό αιώνα. Οι απώτεροι στόχοι του είναι ωστόσο να εμπνεύσει συμπόνοια και προτάγματα θετικά. Μοιάζει με γιατρό που προσπαθεί ταυτόχρονα και να διαγνώσει την ασθένεια και να περιγράψει τη θεραπεία, γι' αυτό και η ταινία είναι τόσο αντιφατική.

Παρουσιάζοντας δύο θέσεις αντικρουόμενες, ο Μακαβέγιεφ αρνείται να διαλέξει πλευρά και προσπαθεί ανταυτού να αναδείξει τα νήματα που τις συνδέουν μεταξύ τους. Κατόπιν εισάγει μια τρίτη δυνατότητα, η οποία όμως με τη σειρά της αποτελεί το σημείο εκκίνησης μιας νέας αντίθεσης η οποία κι εκείνη πρέπει να ξεπεραστεί με την ίδια μέθοδο. Έτσι υπονομεύει και μεταμορφώνει τις εύκολες δυαδικότητες που συγκροτούσαν τόσο το γιουγκοσλαβικό σινεμά όσο και την ψυχροπολεμική πολιτική.

Με αφετηρίες τον μαρξισμό και την (πουριτανική και καταπιεστική) Σοβιετική Ένωση από τη μια και τον καπιταλισμό και τη Δυτική (εμπορευματοποιημένη και εκμεταλλευτική) σεξουαλική ελευθερία από την άλλη, ο Μακαβέγιεφ παίρνει τις διδαχές του Βίλχελμ Ράιχ ως βάση για τη φαντασιακή Γιουγκοσλαβία ως κομμουνιστικό πρότυπο σεξουαλικής απελευθέρωσης.[3] Μετά διατυπώνει μια κριτική της *ιδεολογίας* της σεξουαλικής απελευθέρωσης, παρουσιάζοντας στην ταινία έναν εναλλακτικό κομμουνισμό όπου η σεξουαλική ελευθερία *εφαρμόζεται καταπιεστικά*, όπως ακριβώς εφαρμοζόταν και η λεγόμενη εργατική απελευθέρωση υπό τον Τίτο.

Όπως και οι νταντaϊστές πριν από αυτόν, ο Μακαβέγιεφ διατυπώνει την κριτική του μέσω της τεχνικής του κολλάζ: Το μοντάζ είναι η απάντησή του στη διαλεκτική. Αντιπαραθέτει το υλικό τεκμηρίωσης από τις σοβιετικές προπαγανδιστικές ταινίες, την κομμουνιστική Κίνα και τη ναζιστική Γερμανία προς το δικό του ευφάνταστο προπαγανδιστικό ντοκυμαντέρ για τη Γιουγκοσλαβία. Ο θεατής νομίζει ότι αλλάζει κανάλια με τη μουσική υπόκρουση και τα θέματα να παρεισφρέουν το ένα στο άλλο και με κάθε μετάβαση να περιπλέκει και να εντείνει όλο και περισσότερο τους συνειρμούς του.

Για παράδειγμα, μετά από μια παρουσίαση των συντηρητικών πολιτών στο Μέιν όπου είχε εγκατασταθεί ο Ράιχ, ο Μακαβέγιεφ μας μεταφέρει απότομα στους δρόμους της Νέας Υόρκης, όπου η στάρλετ του Άντυ Γουόρχωλ Τζάκι Κέρτις κάνει βόλτες με τον φίλο της στα λαμπερά φώτα της περιοχής των μεγάλων επιχειρήσεων. Ηχητική υπόκρουση στη σκηνή αυτή είναι η ραδιοφωνική διαφήμιση «Ο ήλιος σού ανήκει με το *Coppertone*». Οι ΗΠΑ είναι ταυτόχρονα το άντρο του επαρχιώτικου

3. «Έχω ζήσει και στην Ανατολή και στη Δύση, αλλά ποτέ δεν είδα κάτι παρόμοιο» λέει ο Βλαντιμίρ Ίλιτς, σχολιάζοντας τη Γιουγκοσλαβία του Μακαβέγιεφ.

Τριλεκτική του Μακαβέγιεφ: Η Μιλένα ταυτόχρονα νεκρή και ζωντανή και ο σκηνοθέτης.

συντηρητισμού και η γη της απελευθέρωσης, όπου η σεξουαλική διαφορά εκδηλώνεται ως εμπορευματοποίηση του εαυτού στην αγορά της ταυτότητας. Η έλλειψη ανεκτικότητας της επαρχίας δίπλα στην *καταπιεστική ελευθεριότητα* της μεγαλούπολης – ιδού αυτό που ο Μαρκούζε αποκάλεσε «καταπιεστική απομάγευση».

***

Πρωταγωνίστρια των σκηνών που γυρίστηκαν στη Γιουγκοσλαβία είναι η Μιλένα, απόστολος της σεξουαλικής απελευθέρωσης που ευαγγελιζόταν ο Ράιχ. Η Μιλένα είναι η ενσάρκωση της ιδεολογίας: Παθιασμένη και δογματική, έχει ταυτίσει την πραγμάτωση του προσωπικού της οράματος με την *προώθηση της γραμμής του κόμματος*. Τη βλέπουμε να διαβάζει ραϊχική προπαγάνδα, να καπνίζει πούρο α λα Φρόυντ και να κάθεται στον οργονοσυσσωρευτή ενώ η συγκάτοικός της Γιαγκόντα συνουσιάζεται με κάποιον.

Η φωνή της Μιλένας στο έργο είναι η φωνή του Ράιχ – και πίσω από αυτήν η φωνή του ίδιου του Μακαβέγιεφ, η φωνή ενός γιουγκοσλάβου που γυρίζει ντοκυμαντέρ για τον Ράιχ. Η Μιλένα είναι η σωσίας του Μακαβέγιεφ, μία δογματική εκδοχή του δικού του ενδιαφέροντος για τις ιδέες του Ράιχ ως σχεδίου χειραφέτησης, αλλά και της γιουγκοσλαβικής ερωτοτροπίας με τον μαρξισμό. Το μαρτύριο της Μιλένα αλληγορεί τον διωγμό και την εξορία που υπέστη ο Ράιχ και προοικονομεί τα βάσανα του ίδιου του Μακαβέγιεφ πρώτα στην πατρίδα του και μετά στη Δύση.

Στην πιο διάσημη σκηνή της ταινίας η Μιλένα βγαίνει στο μπαλκόνι του διαμερίσματός της για να επιπλήξει τους γείτονες, απηχώντας τις μεγαλύτερες σοβιετικές προπαγανδιστικές ταινίες: «Ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να αποκλείει από το πρόγραμμά του την ανθρώπινη ηδονή» ανακοινώνει, ως δημαγωγός της σεξουαλικής ελευθερίας. Ακολουθούν προλεταριακές ζητωκραυγές. «Η οκτωβριανή επανάσταση καταστράφηκε όταν απαρνήθηκε τον ελεύθερο έρωτα!» (Η κάμερα στρέφεται στη συγκάτοικό της που αναφωνεί «απελευθερωτικός πόλεμος» την ώρα που παιγνιωδώς προσπαθεί να αποφύγει τον εραστή της. «Αν καταπιέσετε σεξουαλικά τους νέους τότε θα στραφούν απερίσκεπτα προς άλλες, παραβατικές, απολαύσεις... πολιτικές διαδηλώσεις με σημαίες να ανεμίζουν και συγκρούσεις με την αστυνομία, όπως έκαναν οι κομμουνιστές πριν από τον πόλεμο! Εμείς θέλουμε μια νεολαία ελεύθερη σε έναν κόσμο χωρίς εγκληματικότητα!».

Φορώντας μίνι φούστα και στρατιωτικό αμπέχωνο, η Μιλένα φτάνει στο κρεσέντο της ομιλίας της: «Οι μάζες απαιτούν τη γλυκιά λήθη! Αν τους αρνηθείτε τον ελεύθερο έρωτα θα πιάσουν όλα τα υπόλοιπα! Αυτό μας οδήγησε στην επανάσταση. Αυτό μας οδήγησε στον φασισμό και την κόλαση». Εκ πρώτης όψεως η Μιλένα ίσως να μοιάζει να επαγγέλλεται τη σεξουαλική απελευθέρωση. Στην πραγματικότητα περιγράφει την *καταπιεστική απομάγευση* ως το αντίδοτο στην επαναστατικότητα.

Η σκηνή λήγει όπως οι κλασικές παρτιζάνικες ταινίες, όπου όλοι τραγουδάνε μαζί ένα γιουγκοσλαβικό τραγούδι, αλλά ξαφνικά παρεμβάλλεται μια σεκάνς από διαδήλωση στο Πεκίνο όπου δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι σηκώνουν ταυτόχρονα το μικρό κόκκινο βιβλιαράκι του Μάο. Ένας εξιδανικευμένος Στάλιν, από σοβιετική προπαγανδιστική ταινία, εμφανίζεται να λέει υπό τους ήχους ενός σαντουριού: «Αποδείξαμε την ικανότητά μας όχι μόνο να καταστρέψουμε την παλαιά τάξη πραγμάτων, αλλά και να οικοδομήσουμε μια νέα σοσιαλιστική τάξη πραγμάτων στη θέση της!»

Ιδού λοιπόν το πρόβλημα: Πώς η μία τάξη πραγμάτων διαδέχεται την άλλη, πώς ο δικτάτορας αντικαθιστά τον τσάρο όπως ο Οιδίπους αντικατέστησε τον πατέρα του. Στην επόμενη σκηνή ένας τρόφιμος ψυχιατρείου δέχεται ηλεκτροσόκ και ο ήχος του σαντουριού επανέρχεται, εγκαθιδρύοντας τη συνειρμική σχέση μεταξύ πατριαρχικής ηγεσίας, κρατικής εξουσίας και θεσμικού εξαναγκασμού της ψυχικής υγείας. Οι κανόνες της σεξουαλικής ελευθερίας είναι το ίδιο καταπιεστικοί με τους κανόνες του μαρξισμού, που με τη σειρά τους, είναι το ίδιο καταπιεστικοί με τους κανόνες του καπιταλισμού.

***

Όσο κορυφώνεται η ένταση στην ταινία, η Μιλένα πάει να δει μια παράσταση ρώσων χορευτών στον πάγο. Είναι μαζί με τη συγκάτοικό της και δύο νεαρούς στρατιώτες που τους κάνουν παρέα. Ένας φλερτάρει λέγοντας: «Είστε υπό την προστασία του Λαϊκού Γιουγκοσλαβικού Στρατού».

«Από σένα όμως ποιος θα με προστατεύσει;» απαντά η συγκάτοικος της Μιλένα.

Η Μιλένα από την άλλη δεν εντυπωσιάζεται από τους χαμηλόβαθμους στρατιωτικούς. Έχει μάτια μόνο για τον ρώσο αρχιχορευτή στον πάγο, την προσωποποίηση της εθνικιστικής αρρενωπότητας. Το επαγγελματικό του μέικ-απ τονίζει την παγερή αρσενική του ακτινοβολία. Όταν η Μιλένα τον πλησιάζει στο τέλος της παράστασης ζητώντας του αυτόγραφο, εκείνος απαντά με φράσεις βγαλμένες

κατευθείαν από το εγχειρίδιο του Κομμουνιστικού Κόμματος. Το όνομά του είναι Βλαντιμίρ Ίλιτς – ευθεία αναφορά στον Λένιν.

Η έλξη προς τον Βλαντιμίρ Ίλιτς που νιώθει η Μιλένα έχει στόχο να υπογραμμίσει το γεγονός ότι οι επιθυμίες μας δεν μας οδηγούν απαραιτήτως έξω από την τάξη πραγμάτων που τις γέννησε. («Είσαι κλειδωμένος στα βάσανά σου», τραγουδά ο Λέοναρντ Κοέν, «και οι πόθοι σου σφραγίζουν την κλειδαριά».) Νωρίτερα στο έργο ακούμε την Τζάκι Κέρτις να περιγράφει τον εραστή της ως «Αμερικάνο ήρωα», ενώ ο Τούλι Κούπφερμπεργκ περιδιαβαίνει το Μανχάταν κραδαίνοντας ένα περίστροφο, μιμούμενος στρατιώτη του στρατού των ΗΠΑ. Στην αρχή της ταινίας ο Κούπφερμπεργκ[4] ρωτά: «Αν έχεις επιλέξει τη δουλειά σου, πάλι δούλος είσαι;»

Η Μιλένα πηγαίνει τον Βλαντιμίρ Ίλιτς στο διαμέρισμά της για να τον φέρει σε επαφή με τις ιδέες του μέντορά της Βίλχελμ Ράιχ. «Το όνομά του είναι Παγκόσμια Επανάσταση [ΣτΜ - τα αρχικά Βίλχελμ Ράιχ και Παγκόσμια Επανάσταση συμπίπτουν]», του εξηγεί και ταυτόχρονα δίνει στους θεατές και έναν ακόμη τρόπο να αποκωδικοποιήσουν τον τίτλο του έργου. «Μας διδάσκει πως κάθε καλός άνθρωπος όπως εσύ κι εγώ κρύβει πίσω από το προσωπείο του μια εκρηκτική ενέργεια, ενέργεια που μπορεί να απελευθερωθεί είτε με τον πόλεμο είτε με την επανάσταση».

«Λες να υπάρχει και μέσα μου;» διακόπτει η συγκάτοικος της Μιλένας, η οποία έχει εντωμεταξύ ξεγυμνωθεί. «Θέλω έρωτα και έγκλημα, δώστε μου έρωτα και έγκλημα».

Εκείνη τη στιγμή, υπό τους ήχους βαλκανικών πνευστών, ο πρώην εραστής της Μιλένα, ο λούμπεν προλετάριος Ραντμίλοβιτς, εισβάλλει περνώντας μέσα από τον τοίχο σαν υπερήρωας των κόμικς βγαλμένος από τα γραπτά των Ντελέζ και Γκουαταρί.[5] Ο Ραντμίλοβιτς λειτουργεί ως ένα είδος σαιξπηρικού τρελού: Είναι σεξιστής και μέθυσος, άρα μπορεί να πει και να κάνει πράγματα που θα ήταν ανεπίτρεπτα σε μια γιουγκοσλαβική ταινία. Τον πρωτοσυναντούμε να υψώνει οδόφραγμα σε έναν δρόμο. Κατόπιν κατηγορεί έναν οδηγό BMW ότι είναι μέλος της κόκκινης μπουρζουαζίας. Ο Μακαβέγιεφ βάζει τις δικές του αναρχικές ιδέες στο στόμα της κομμουνιστικής καρικατούρας του αναρχικού για να γλιτώσει τις αρχές από τον κόπο να παρουσιάσουν οι ίδιες την καρικατούρα του.

4. Ο Κούπφερμπεργκ ήταν αναρχικός, ειρηνιστής και μέλος της ανατρεπτικής νεοϋορκέζικης μπάντας *The Fugs*.

5. Για το πώς η «μη-κρατική μικροπολιτική» της συναισθηματικής ανατρεπτικότητας μπορεί να επαναφομοιωθεί προς όφελος της καταστολής, με τον ίδιο τρόπο που ο επαναστατικός κομμουνισμός μετατράπηκε στην κρατική θρησκεία ολοκληρωτικών χωρών, βλ. το "Walking Through Walls" του Eyal Weizman, στο οποίο περιγράφεται πώς ο ισραηλινός στρατός χρησιμοποίησε έννοιες από τα «Χίλια πλατό» των Ντελέζ – Γκουαταρί για να πραγματοποιήσει επιθέσεις σε παλαιστινιακούς προσφυγικούς καταυλισμούς.

Πρόκειται για κωμική χρήση μιας πάγιας σοσιαλιστικής τακτικής.

Διακόπτοντας τη συζήτηση για τον Ράιχ, ο Ραντμίλοβιτς πετάει χαρωπά τον Βλαντιμίρ Ίλιτς σε μια ντουλάπα και αρχίζει να καρφώνει την πόρτα. Η Μιλένα στέκει έντρομη παραδίπλα, κραυγάζοντας: «Λευτεριά στον Καλλιτέχνη του Λαού!»

Το Εκείνο παγιδεύει το Υπερεγώ στην ντουλάπα. Ήρθαν τα πάνω-κάτω, η δικαιοσύνη θριάμβευσε!!

***

Η σκηνή επιστρέφει στη Νέα Υόρκη, όπου η Νάνσυ Γκόντφρεϋ ετοιμάζει γύψινο αντίγραφο του φαλλού του νεοϋορκέζου επιχειρηματία Τζιμ Μπάκλεϋ. Την ώρα που η Γκόντφρεϋ κάνει μαλάξεις στο μόριο του Μπάκλεϋ για να του προκαλέσει στύση, βλέπουμε τη Μιλένα να διαβάζει δυνατά από το βιβλίο του Λένιν *Κράτος και Επανάσταση*, όπου παραθέτει τον Ένγκελς:

> «Το προλεταριάτο χρειάζεται το Κράτος, όχι για την ελευθερία, αλλά για να νικήσει τους εχθρούς του και μόλις θα είναι δυνατόν να μιλά για ελευθερία, το Κράτος θα πάψει να υπάρχει».

Με άλλα λόγια, το Κράτος (η συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια λίγων) θα δημιουργήσει τις συνθήκες ελευθερίας (τη διανομή της εξουσίας και των αρμοδιοτήτων σε όλους σε οριζόντια βάση). Ως ηχητική υπόκρουση ακούγεται το *Σκοτώστε για την Ειρήνη* των Fugs, ένα σύνθημα εξίσου οξύμωρο.

Όσο η Γκόντρφρεϋ απλώνει γύψο στη στύση του Μπάκλεϋ το σάουντρακ προχωρά στον πατριωτικό *Μολδάβα* του Σμέτανα. Η σύνθεση του Σμέτανα συνδέει τον νατουραλισμό με τον εθνικισμό, παραπέμποντας στη λατρεία της ανδρικής σεξουαλικότητας στην πατριαρχική κοινωνία. Η κάμερα στρέφεται στην Τζάκι Κέρτις που προσκυνά σε θυσιαστήριο καθολικού ναού. Η παρθενική αγία στην εικόνα από πάνω της κρατά στα χέρια της μια νεκροκεφαλή. Στα πεταχτά περνά από μπροστά μας η εικόνα της Μιλένας να απελευθερώνει από την ντουλάπα τον Βλαντιμίρ Ίλιτς.

Στη σκηνή με το γύψινο ομοίωμα, ο Μακαβέγιεφ θέλει να απεικονίσει τη μετατροπή της ζωντανής σεξουαλικότητας σε εμπόρευμα, δηλαδή σε μια αδρανή αναπαράσταση. Αυτό που μοιάζει με εορτασμό της αρρενωπότητας και της ανδρικής εξουσίας είναι στην πραγματικότητα μια υποκατάστασή της που ισοδυναμεί με ευνουχισμό. Το ανόργανο υποκαθιστά το οργανικό, το τεχνητό το πραγματικό, το άκαμπτο το ελαστικό, το άγαλμα του ήρωα τη σάρκα του ανθρώπου. Εκείνοι που αναζητούν θέση στην πατριαρχία και την πολιτική εξουσία κάνουν εκούσια τούτη την ανταλλαγή, χωρίς να αντιλαμβάνονται ότι έτσι όχι μόνον δεν εμπλουτίζουν, αλλά ξεριζώνουν τελείως την προσωπικότητά τους.

Το κλασικό παράδειγμα είναι το πτώμα του Λένιν που κρατείται διατηρημένο στην Κόκκινη Πλατεία για να περνάνε από μπροστά του οι εργάτες και να του αποτίουν τον σεβασμό τους. Η ΕΣΣΔ ήταν πλημμυρισμένη με αφίσες που διακήρυτταν: «Ακόμη και τώρα, ο Λένιν είναι πιο ζωντανός κι από τους ζωντανούς». Ως εικόνα του υπερανθρώπου, ο Λένιν όχι μόνον έπαψε να είναι άνθρωπος που ζει και αναπνέει, άλλα στέρησε και από άλλους τη ζωή και την ελευθερία τους.[6]

Όταν έχει ολοκληρωθεί το πρόπλασμα του μορίου του Μπάκλεϋ, η ταινία επιστρέφει στα αποσπάσματα των σοβιετικών προπαγανδιστικών ταινιών, εξισώνοντας τον Στάλιν με τον υποκατάστατο φαλλό. «Σύντροφοι, ολοκληρώσαμε με επιτυχία το πρώτο στάδιο του κομμουνισμού!» αναφωνεί ο Στάλιν και χειροκροτεί, μαζί με το μαινόμενο πλήθος, την ίδια του τη δήλωση.

6. «Κάθε επί γης οργή έχει απορροφηθεί ως τέχνη, ως θρησκεία, ως εξουσία, υπό τη μία ή την άλλη μορφή. Το πιο καταστροφικό χτύπημα που μπορεί να επιφέρει ο εχθρός της ανθρώπινης ψυχής, είναι να αποδώσει τιμές στην οργή. Σουίφτ, Μπλέηκ, Μπετόβεν, Χριστός, Τζόυς, Κάφκα, ονομάστε έστω και έναν που δεν ευνουχίστηκε με αυτόν τον τρόπο. Η επίσημη αποδοχή είναι μια αλάνθαστη ένδειξη ότι η λύτρωση έχει και πάλι χαθεί, το πιο βέβαιο σημάδι διαστροφής του νοήματος, το φιλί του Ιούδα». - James Agee, *Let Us Now Praise Famous Men*, αναφέρεται από τον Myron Sharaf στη βιογραφία του Βίλχελμ Ράιχ που έγραψε με τίτλο *Και επί Γης Οργή*. Ο Σαράφ εμφανίζεται στην ταινία σε πλάνα ντοκυμαντέρ.

Αυτή είναι η πιο πικρή στιγμή του Μακαβέγιεφ. Το «πρώτο στάδιο του κομμουνισμού» είναι η αναγωγή της ζωή σε ανόργανη ύλη, η υποκατάσταση του αυθεντικού από το ομοίωμά του, της εμπειρίας από την ιδεολογία, του πόθου από το πρόγραμμα, της παρουσίας από τη μονιμότητα, της επιθυμίας από την εξουσία, του λαού από το έθνος. Η κάμερα στέκεται σε έναν άνθρωπο που φορά ζουρλομανδύα και χτυπάει το κεφάλι του στον τοίχο υπό τους ήχους ενός ακόμη κομμουνιστικού ύμνου: «Ευχαριστούμε το Κόμμα, το τιμημένο Κόμμα, που έφερε την ευτυχία σε κάθε σπίτι».

Σε μια εποχή που η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση στηριζόταν ιδιαιτέρως στον κινηματογράφο για την προώθηση του πατριωτισμού και της υπακοής, ο Μακαβέγιεφ υπήρξε ένας αντάρτης που έστρεψε το όπλο του ενάντια στους ανωτέρους του. Σήμερα, που η πρόσβαση στην παραγωγή οπτικοακουστικών μέσων είναι τόσο διαδεδομένη, μας είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε πόσο βαθιά ανατρεπτική ήταν η ταινία το 1971.

***

Έχοντας διατυπώσει το επιχείρημα, η ταινία προχωρά προς το καταστροφικό της τέλος.

Η Μιλένα και ο Βλαντιμίρ Ίλιτς περπατούν στο χιονισμένο πάρκο. Τελικά φιλιούνται κι ενώ η ηχητική υπόκρουση ξεχειλίζει μελωδικά βιολιά, ο Βλαντιμίρ Ίλιτς βγάζει λόγο για τον Μπετόβεν:

> Τίποτε δεν είναι ομορφότερο από την *Απασιονάτα*. Θα μπορούσα να την ακούω όλη μέρα. Υπέροχη, υπεράνθρωπη μουσική. Με αφελή ενθουσιασμό σκέφτομαι: Μα τι θαύματα μπορεί να δημιουργήσει ο άνθρωπος! Αλλά δεν μπορώ ν' ακούσω μουσική… Μου τη δίνει στα νεύρα. Ξυπνά μέσα μου μιαν επιθυμία να σαχλαμαρίσω, να πω γλυκές ανοησίες, να χαϊδέψω τους ανθρώπους που μέσα σ' αυτήν την φρίκη μπορούν και δημιουργούν κάτι τόσο ωραίο. Τη σήμερον ημέρα όμως αν τολμήσεις να χαϊδέψεις το κεφάλι κανενός θα σου φάει το χέρι! Τώρα πρέπει να τους βαράς στο κεφάλι. Να τους βαράς αλύπητα, όσο κι αν είναι θέμα αρχής για μας η εναντίωση στη βία!

Στην κορύφωση του λογυδρίου του, η Μιλένα προσπαθεί να τον αγγίξει κι εκείνος τη χτυπά απότομα.

Τα λόγια αυτά προέρχονται κατευθείαν από το στόμα του Λένιν, μέσω των απομνημονευμάτων του Γκόρκι σχετικά με τον Μέγα Ηγέτη. Ως απόλυτος *homo politicus*, ο Λένιν φοβόταν τις εκρήξεις συναισθήματος. Για τον τακτικιστή, κάθε συναίσθημα θα πρέπει να εκφράζεται στρατηγικά, η ωμή ενέργεια οφείλει να διοχετεύεται σε συστήματα εξορθολογισμένα. Στη θέση της αυθόρμητης έκφρασης της αγάπης για την ανθρωπότητα οφείλει να έρθει η ανελέητη βία.

Ο αναρχικός επαναστάτης Μιχαήλ Μπακούνιν αγαπούσε κι εκείνος τη μουσική του Μπετόβεν. Ποτέ όμως δεν απαρνήθηκε τα πάθη του. Στο Παρίσι συγκατοικούσε μ' έναν πιανίστα για να ακούει κάθε μέρα Μπετόβεν. Λίγο πριν την τελευταία εξέγερση κατά την περίοδο των επαναστάσεων του 1848 ο Μπακούνιν ήθελε να ακούσει την αγαπημένη του σύνθεση, την *Ενάτη Συμφωνία*, στη Δρέσδη. Αμέσως μετά, κατηγορήθηκε ότι έκαψε το κτίριο της όπερας όπου είχε παιχτεί η συμφωνία. Το 1876, προς το τέλος της ζωής του, πήγε να συναντήσει άλλη μια φορά τον φίλο του τον πιανίστα. «Όλ' αυτά θα παρέλθουν», του εμπιστεύθηκε, «αλλά η *Ενάτη* θα μείνει».

Στην αντίθεση μεταξύ των δύο Ρώσων επαναστατών βλέπουμε δύο τελείως διαφορετικές προσεγγίσεις στα συναισθήματα που μας κατακλύζουν. Ο Λένιν επιλέγει τον έλεγχο, τη λιτότητα, την τάξη και τη βία. Στον Μπακούνιν βλέπουμε την ελευθερία, το άφημα στην ευχαρίστηση, την κατάχρηση, τον παθιασμένο έρωτα, το ποτάμι που ξεχειλίζει.

Σοκαρισμένος από την ίδια του την επιθετικότητα, ο Βλαντιμίρ Ίλιτς ικετεύει τη Μιλένα να τον συγχωρέσει. Εκείνη, αγανακτισμένη, αποκρίνεται:

> Αγαπάς ολόκληρη την ανθρωπότητα κι όμως είσαι ανίκανος να αγαπήσεις έστω κι έναν μεμονωμένο άνθρωπο, έστω κι ένα ζωντανό πλάσμα. Τι είναι τελοσπάντων αυτή η αγάπη που σε έκανε να κοντέψεις να μου πάρεις το κεφάλι; Μου είπες πως είμαι όμορφη σαν την Επανάσταση! Δεν το αντέχεις όμως όταν η Επανάσταση πάει να σε αγγίξει.

Η ετυμηγορία της Μιλένα για τον Βλαντιμίρ Ίλιτς είναι η ετυμηγορία του Ράιχ για τον Λένιν και τον Χίτλερ και τον Στάλιν. Είναι η ετυμηγορία του Μακαβέγιεφ για τον Τίτο και για κάθε πατριαρχική εξουσία και προσωποποιημένη δομή. Είναι ταυτόχρονα και μια από τις ισχυρότερες κραυγές απογοήτευσης από τον κρατικό σοσιαλισμό στον 20ό αιώνα.

Με το που η Μιλένα τελειώνει την ομιλία της,

ο Βλαντιμίρ Ίλιτς την αγκαλιάζει μετανιωμένος και συντετριμμένος και συνουσιάζονται.

Κατόπιν, χωρίς κανέναν ενδοιασμό από την ερωτική πράξη που προηγήθηκε, την αποκεφαλίζει με ένα παγοπέδιλο, το έμβλημα του επαγγέλματός του. Μην πέφτεις στο κρεβάτι με την πατριαρχία, δεν είναι ασφαλές.

***

Η ταινία ολοκληρώνεται με δύο δυνατές χειρονομίες επιδοκιμασίας και συγχώρεσης.

Βλέπουμε το ασώματο κεφάλι της Μιλένα σε έναν δίσκο νεκροψίας. Καθώς η κάμερα περνά μπροστά από τους ιατροδικαστές, το κεφάλι ζωντανεύει και μας απευθύνεται περιγράφοντας την κατάληξη της σχέσης της με τον Βλαντιμίρ Ίλιτς, έναν «γνήσιο Κόκκινο Φασίστα».

«Σύντροφοι!» αναφωνεί, ανένδοτη ακόμη και στο θάνατο, *«ακόμη και τώρα δεν ντρέπομαι για το κομμουνιστικό μου παρελθόν!»*

Εδώ η Μιλένα μιλά για τον Βίλχελμ Ράιχ, αλλά ταυτόχρονα και για τον ίδιο τον Μακαβέγιεφ και μέσα από αυτόν για την ίδια τη Γιουγκοσλαβία και ολόκληρο τον 20ό αιώνα. Η άρνηση της Μιλένα να νιώσει ντροπή για τη μοίρα της είναι η ευλογία που δίνει ο Μακαβέγιεφ στην ανθρωπότητα για όλες τις άτσαλες προσπάθειές μας να απελευθερωθούμε, όλους τους επαναστατικούς και απελευθερωτικούς αγώνες που κατέληξαν σε δικτατορίες και δόγματα, για την ευάλωτη ανθρώπινη φύση μας: *Δεν υπάρχει τίποτε σε τούτον τον ανθρώπινο κόσμο που να μην είναι κατά κάποιον τρόπο και σωστό, όσο παραμορφωμένο κι αν είναι.*

Τότε η κάμερα στρέφεται στον Βλαντιμίρ Ίλιτς, τον δολοφόνο της. Συντετριμμένος, τρεκλίζει μέσα στο χιόνι, με τα χέρια του βαμμένα στο αίμα, τρομοκρατημένος από τον ίδιο του τον εαυτό. Φανταστείτε όλους τους δικτάτορες, τους μισθοφόρους, τους βιαστές όλης της ιστορίας της ανθρωπότητας να συνειδητοποιούν ξαφνικά όλο το κακό που επέφεραν, να συναισθάνονται όλες τις τραγωδίες που προκάλεσαν.

Ο Μακαβέγιεφ βάζει τον Βλαντιμίρ Ίλιτς να τραγουδήσει την Προσευχή του Φρανσουά Βιγιόν από τον ρώσο τραγουδιστή Μπουλάτ Οκουτζάβα, του οποίου οι ηχογραφήσεις είχαν απαγορευτεί εκείνη την εποχή:

Πριν η γη πάψει να γυρίζει
Και πριν τα φώτα τούτα σβήσουν
Σε όσους έχουνε ανάγκη
Δώσε τους Κύριε ό,τι ζητήσουν

Έλεος δείξε Κύριε σ' όσους
Έχουν τα χέρια απλωμένα
Στον Κάιν συγχώρεση να δώσεις
Αλλά θυμήσου με κι εμένα

Ω Κύριε που όλα τα γνωρίζεις
Πιστεύω στη σοφή σου Κτίση
Όσο πιστεύει και ο πεσών στρατιώτης
ότι στα ουράνια θα ξαναζήσει

Όλοι θα πρέπει να πιστέψουν
Μα δώσε κατιτίς μικρό
σε όλους – κι ας μην ξέρουν, μόνο
θυμήσου, είμαι κι εγώ εδώ.

«Θυμήσου, είμαι κι εγώ εδώ!» ψελλίζει ο Βλαντιμίρ Ίλιτς, ικετεύοντας για μιαν αδύνατη εξιλέωση στο τέλος ενός αιώνα ολοκαυτωμάτων. «*Θυμήσου, είμαι κι εγώ εδώ*», επαναλαμβάνει ο Οκατζάβα και βλέπουμε το χαμόγελο της Μιλένα να γίνεται το χαμόγελο του Ράιχ.

Προσφέροντας έλεος στον Κάιν, ο Μακαβέγιεφ μας παρακινεί να συμπονέσουμε όχι μόνο τη Μιλένα, δηλαδή τον ίδιο τον Ράιχ και όλους όσους υπέφεραν στα αυταρχικά καθεστώτα, αλλά και τον Λένιν, τον Στάλιν, τον Τίτο, τον Αϊζενχάουερ, όλους τους ανθρώπους που εγκλωβίζονται σε φαύλους κύκλους καταστροφής των αγαπημένων τους. Αυτή είναι η απάντηση του Μακαβέγιεφ στις ηθικές αντιθέσεις του παρτιζάνικου μπλοκμπάστερ.

***

Χρόνια μετά το γύρισμα της ταινίας *WR: Μυστήρια του Οργανισμού*, ο Μακαβέγιεφ είπε:

> Μπορείς να πεθάνεις από την πολλή ελευθερία, όπως μπορείς να πεθάνεις από τον πολύ καθαρό αέρα, αν δεν τον έχεις συνηθίσει... Νομίζω πως οι άνθρωποι που έχουν ζήσει υπερελεγχόμενοι έχουν τους λόγους τους να λένε ότι η ελευθερία είναι επικίνδυνη. Οι υπερελεγχόμενοι άνθρωποι, μόλις αποσυμπιέσουν τους παραλογισμούς τους, συχνά γίνονται χαοτικοί, νάρκισσοι, δολοφονικοί ή αυτοκτονικοί, επειδή δεν μπορούν να χαλιναγωγήσουν τον εαυτό τους.

Με αυτό υπαινίσσεται ότι ο πραγματικός δρόμος για την ελευθερία είναι μια διαδικασία που θέλει προσεκτική διαχείριση ώστε η ελεύθερη έκφραση και η ικανοποίηση της σεξουαλικής επιθυμίας να μπορούν να διευθετούνται σωστά. Με άλλα λόγια: *καταπιεστική απομάγευση*. Μπορείς όμως πράγματι να πεθάνεις από τον πολύ καθαρό αέρα;

Όπως συμβαίνει συχνά, ο μύθος είναι σοφότερος από τον παραμυθά. Δεν είναι η υπερβολική ελευθερία που σκοτώνει τη Μιλένα και μετατρέπει τον Βλαντιμίρ Ίλιτς σε δολοφόνο. Ο Ραντμίλοβιτς, η προσωποποίηση του χάους και του ανορθολογισμού, δεν κάνει κακό σε κανέναν και μάλιστα σχεδόν καταφέρνει να απομονώσει τον Βλαντιμίρ Ίλιτς. Το πρόβλημα δεν είναι η υπερβολική ελευθερία, αλλά ο υπερβολικός έλεγχος, η υπερβολική βεβαιότητα, το υπερβολικό δόγμα. Η πραγμάτωση οποιουδήποτε ολοκληρωτικού συστήματος φανερώνει ανάγλυφα όλα του τα ελαττώματα και τα ψεγάδια, τα μεγεθύνει στην έκταση ολόκληρων ηπείρων – όπως η ΕΣΣΔ.

***

Μπορούμε να κατανοήσουμε την ταινία ως απλή αλληγορία των διεθνών σχέσεων του 20ού αιώνα. Σαγηνευμένη από τη Σοβιετική Ένωση, η Γιουγκοσλαβία της παραδίνεται πλήρως, μόνο για να προδοθεί λίγο αργότερα. Αν όμως δούμε στον Βλαντιμίρ Ίλιτς ένα σύμβολο του πατριαρχικού εθνικισμού, τότε ο Μακαβέγιεφ φαίνεται να προβλέπει τον εμφύλιο πόλεμο της δεκαετίας του 1990 είκοσι χρόνια πριν.

Όπως και η Μιλένα, έτσι δολοφονήθηκε και η Γιουγκοσλαβία, διαιρεμένη ανάμεσα σε τάσεις αυταρχισμού που ποτέ δεν είχαν ξεριζωθεί από την παρωδία της αυτοδιαχείρισης του κρατικού σοσιαλισμού. Όπως ακριβώς καμία δικτατορία δεν μπορεί να δημιουργήσει τις συνθήκες για την απελευθέρωση της ανθρωπότητας, έτσι σε τελευταία ανάλυση δεν υπάρχει κράτος αντιφασιστικό. Σε κάθε εθνικισμό υφέρπουν ο φασισμός και ο εμφύλιος, σε κάθε λατρεία της κεντρικής εξουσίας και του καθήκοντος. Όπως και η Γιουγκοσλαβία, έτσι και κάθε έθνος είναι βόμβα που περιμένει να εκραγεί, αν δεν την απενεργοποιήσουμε ως τα βαθύτερά της θεμέλια, θεμέλια που βρίσκονται στέρεα σκαμμένα μέσα στον ίδιο μας τον εαυτό.

Να αποδώσουμε την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας στην κατάχρηση του Εκείνου ή στην υπερχείλιση του Υπερεγώ; Οι εθνικιστικοί πόλεμοι που κατέστρεψαν τη χώρα αντιπροσωπεύουν άραγε την αχαλίνωτη επιθυμία που οδηγεί στη βία, ή μήπως προκλήθηκαν από τις δυνάμεις που πάντοτε παραμόρφωναν και καταπίεζαν την επιθυμία; Ποιο ήταν το πρόβλημα: Η πολλή ελευθερία σε εθνικό επίπεδο ή μήπως ο πολύς δεσποτισμός σε επίπεδο μοριακό, σε επίπεδο ατόμων;

Το πώς θα απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα, το αν δηλαδή κατανοήσουμε την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας ως κατάχρηση που καταστρέφει την τάξη πραγμάτων ή ως τη γνησιότερη έκφραση της τάξης πραγμάτων, θα καθορίσει το πώς θα απαντήσουμε στην εθνικιστική βία του 21ου αιώνα. Είναι άραγε το πρόβλημα η ίδια η επιθυμία, που πρέπει να ελέγχεται με νόμους και επεμβάσεις διεθνών στρατιωτικών φορέων; Ή μήπως το πρόβλημα είναι *ο ίδιος ο έλεγχος*, τον οποίο μόνον από τα κάτω μπορούμε να υπονομεύσουμε, με δομές αυτόνομες και ανατρεπτικές, που θα υπερβαίνουν το υπάρχον; Είναι άραγε η λύση περισσότερος εθνικισμός (π.χ. Γιουγκοσλαβία και όχι Κροατία ή Σερβία) ή μήπως το να καταργήσουμε μια και καλή όλους τους εθνικισμούς;

Και πώς θα το κάνουμε αυτό χωρίς να αντικαταστήσουμε τον εθνικισμό με κάποιο άλλο δόγμα, κάποια άλλη ιδεολογία; Η μεθοδολογία και η συμπονετική ματιά του Μακαβέγιεφ μας δίνουν ένα σημείο εκκίνησης γι’ αυτές τις σκέψεις.

Στο γήπεδο του κεφάλαιου
Εργασία και Φύλο στη Γιουγκοσλαβία

1. Σημείωση για την πολιτική για το φύλο στη Γιουγκοσλαβία

Το 1947, ο ζωγράφος Stjepan Lahovski ζωγράφισε μια αυτοπροσωπογραφία με γκουάς με τον τίτλο *Διαδήλωση - αυτοπροσωπογραφία ως συντρόφισσα σε πορεία* (εικ. 1) προσθέτοντας: «Αυτό είμαι, μια γιαγιά (baba)[1] με μαντίλα, στρατιωτικό παλτό και μπότες». Ο συγγραφέας, ο οποίος σε ολόκληρο το έργο του δημιουργούσε αυτοπροσωπογραφίες με διαφορετικά στυλ και τεχνικές, «υποδυόμενος διαφορετικά ιστορικά στυλ», θεωρούσε τον εαυτό του μη θαρραλέο, μακρυά από αγώνες και πολέμους. Έτσι, σε διάφορες αυτοπροσωπογραφίες του προσπάθησε να αντισταθμίσει κάποιες ιδιότητες που δε διέθετε, όπως η νιότη και το θάρρος. Γιατί λοιπόν απεικονίζει τον εαυτό του σαν μια ηλικιωμένη γυναίκα με μαντίλα; Αν και το σχόλιό του για τον πίνακα θα μπορούσε να θεωρηθεί ειρωνικό για τις ηλικιωμένες γυναίκες που συμμετέχουν σε διαδηλώσεις, ο πίνακας είναι αποκαλυπτικός για τον τρόπο με τον οποίο απεικονιζόταν το θάρρος εκείνη την περίοδο. Εκτός από τις περίφημες ηρωικές απεικονίσεις των γυναικών Παρτιζάνων ως κάποιο είδος ένοπλων Αμαζόνων, οι απεικονίσεις των γυναικών κατά την περίοδο του Λαϊκού Απελευθερωτικού Αγώνα καθώς και στη μεταπολεμική περίοδο περιλάμβαναν και εικόνες ηλικιωμένων γυναικών με μαντίλες που παρουσιάζονταν να μαθαίνουν να γράφουν, να συμμετέχουν στις εκλογές, να εργάζονται με σταχανοβίτικο τρόπο, όπως μπορούμε να δούμε σε πολυάριθμες εικόνες στο περιοδικό *Γυναίκες στον Αγώνα*[2] (εικ. 2, 3, 4). Στα εκδοτικά του σημειώματα, το περιοδικό διατύπωνε ρητά τον στόχο του: δημιουργία και διάδοση νέων προτύπων θηλυκότητας, που να ευθυγραμμίζονται με τον λόγο ύπαρξης του εν λόγω «οργάνου του αγώνα».

Μετά τον πόλεμο, η θέση των γυναικών άλλαξε περισσότερο από ό,τι των ανδρών, δημιουργώντας την ανάγκη για πιο ακριβή καθορισμό του χαρακτήρα των «νέων γυναικών», προκειμένου να τις εδραιώσει στη σωστή τους θέση στη νέα κοινωνία. Οι Παρτιζάνοι/ες δεν είναι μόνο Αμαζόνες ή Σπαρτιάτες, αλλά και παραγωγικοί/ες, επίμονοι/ες, δουλευταράδες και γενναίοι/ες. Οι φιγούρες των ηρώων και των ηρωίδων έπρεπε να συνδεθούν με την ηθική της σκληρής δουλειάς. Βαθμιαία, ο ηρωισμός στην εργασία έγινε η σπουδαιότερη κοινωνική αξία και αντικατέστησε τον ηρωισμό στη μάχη. Στις απεικονίσεις εκείνης της εποχής, οι γυναίκες εμφανίζονται ως ηρωίδες της σοσιαλιστικής εργασίας, σε αγροτικούς συνεταιρισμούς, να κόβουν ξύλα ή

1. Χρησιμοποιεί τη λέξη «baba», η οποία μπορεί να έχει υποτιμητική χροιά όταν αναφερόμαστε σε ηλικιωμένες γυναίκες και γενικά σε γυναίκες.

2. Όργανο του Αντιφασιστικού Μετώπου Γυναικών που εκδιδόταν από το 1943 έως το 1974, έχοντας αλλάξει το όνομά του σε *Γυναίκες* το 1957.

1. S. Lahovski, Διαδήλωση - αυτοπροσωπογραφία ως συντρόφισσα σε πορεία

να εργάζονται σε αναδασώσεις. Παρόλο που οι οργανώτριες του *Αντιφασιστικού Μετώπου Γυναικών* (AFŽ) ήταν ως επί το πλείστον μορφωμένες γυναίκες των πόλεων και οι περισσότερες αντάρτισσες ήταν επίσης γυναίκες από τις πόλεις, οι ηρωίδες παρουσιάζονταν σχεδόν πάντα ως χωρικές, συχνά να βόσκουν πρόβατα. Εκτός από το γεγονός ότι αυτή η αντίθεση (αδαής χωρική, καταπιεσμένη από τις πατριαρχικές σχέσεις της υπαίθρου → ισχυρή, χειραφετημένη αγωνίστρια, αφιερωμένη στην οικοδόμηση μιας νέας κοινωνίας) τονίζει πιο ρητά το μετασχηματιστικό αποτέλεσμα της συμμετοχής στον Λαϊκό Απελευθερωτικό Αγώνα, η εικόνας μιας ηλικιωμένης ή μιας αναλφάβητης τσομπάνας μετατρέπει τη γυναίκα σε ένα είδος tabula rasa στην οποία είναι εύκολο να εγγραφεί οποιοδήποτε επιθυμητό νόημα. Από την άλλη πλευρά, η διανοούμενη από την πόλη έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή ιδανική εικόνα για τη γυναίκα και μπορεί να επιφέρει συσχετισμούς με συνήθειες και αξίες του αστικού τρόπου ζωής, δηλ. με τυπικά γνωρίσματα της αστικής μεσαίας τάξης από την οποία κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται. Χρησιμοποιώντας ως αυτοπροσωπογραφία τη φιγούρα μιας γυναίκας συντρόφισσας με στρατιωτικό παλτό και μαντίλα, ο Lahovski πετυχαίνει δύο στόχους: 1) Καθαρίζει τον εαυτό του από τα «αρνητικά» χαρακτηριστικά: αστικός τρόπος ζωής, δειλία, ανεπαρκής αρρενωπότητα, «ομοφυλοφιλία» και η παρακμή και τεμπελιά που αυτή συνεπάγεται.[3] 2) Δείχνει ότι ορισμένες φιγούρες της νέας γυναίκας –αντάρτισσες και ηρωίδες της εργασίας– είχαν κατά κάποιο τρόπο γίνει εμβληματικές: σύμβολα συγκεκριμένων αξιών, για την οπτικοποίηση των οποίων χρησιμοποιούνταν πάντα συγκεκριμένα αναγνωρίσιμα μοντέλα. Το γεγονός ότι ο Lahovski, ειρωνικά κάπως, χρησιμοποιεί μια παρόμοια απεικόνιση των γυναικών για την εξερεύνηση της δικής του ταυτότητας, ήδη το 1947, υποδηλώνει ότι η μορφή της ηρωίδας του κόσμου της εργασίας θα καθίστατο σύντομα κενή περιεχομένου.

Συγκεκριμένα, μετά το τέλος του πολέμου και της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης, ένας μεγάλος αριθμός γυναικών επέστρεψε στους παραδοσιακούς ρόλους του φύλου τους. Η εκπροσώπηση των γυναικών στην πολιτική και στους χώρους εργασίας μειώνεται ριζικά μετά το 1950 και η απεικόνιση των γυναικών, ειδικά σε γυναικεία περιοδικά όπως *Ο Κόσμος (Svijet)*, αλλά και στο *Οι γυναίκες στον αγώνα*, έγιναν πολύ παρόμοιες με αυτές της μαζικής κουλτούρας στη Δύση. Αυτή η ομοιότητα προκύπτει από την επιθυμία να παρουσιαστεί μια εικόνα ευημερίας – η εικόνα μιας μοντέρνας νοικοκυράς σε άνετους χώρους, που δεν αναγκάζεται να δουλεύει για να ζήσει, είναι σίγουρα μέρος αυτής της απεικόνισης της ευημερίας.

Είναι αναμφισβήτητο ότι ένας αριθμός γυναικών στη Γιουγκοσλαβία μπόρεσαν να «εγκαταλείψουν» τους παραδοσιακούς ρόλους τους μέσω της εργασίας και της συμμετοχής σε πολιτικές οργανώσεις. Είναι επίσης αναμφισβήτητο ότι η γενική θέση των εργαζομένων στη Γιουγκοσλαβία ήταν πιο ευνοϊκή από ό,τι σήμερα στις χώρες που διαδέχτηκαν την πρώην Γιουγκοσλαβία. Γι’ αυτόν τον λόγο, στις μέρες μας, φεμινίστριες στη Βοσνία, την Κροατία, τη Σερβία και αλλού χαιρετίζουν τη Γιουγκοσλαβία

3. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, η μη κανονική σεξουαλική συμπεριφορά ήταν υπό αυστηρό έλεγχο και τιμωρείτο αυστηρά. Το 1951, η αρσενική «ομοφυλοφιλία» ποινικοποιήθηκε και η επίσημη ρητορική τη συνέδεσε με τα κατάλοιπα της εκδιωχθείσας αστικής κοινωνίας, απεικονίζοντας τους ομοφυλόφιλους ως απειλή για τη νέα σοσιαλιστική κοινωνία λόγω της παρακμής τους, της διαφθοράς της νεολαίας και της τεμπελιάς (βλ. εικ. 5). Έτσι, οι μη κανονικές σεξουαλικότητες συνδέονται με μια συγκεκριμένη ηθική περί εργασίας ή, καλύτερα, την έλλειψή της. Εκτός από αυτήν την επίσημη θέση, υπήρξε επίσης η άποψη ότι η καταδίκη της σεξουαλικής διαφορετικότητας ήταν επίσης κατάλοιπο της αστικής ηθικής. Ωστόσο, οι διώξεις των ομοφυλοφίλων συνεχίστηκαν μέχρι το 1977, όταν οι συναινετικές σχέσεις αποποινικοποιήθηκαν στο Μαυροβούνιο, τη Βοϊβοντίνα, την Κροατία και τη Σλοβενία. Παρ’ όλα αυτά, οι ομοφυλόφιλοι εξακολουθούσαν να παθολογικοποιούνται στον επίσημο ιατρικό λόγο. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 έως τη δεκαετία του ’80, τα θετικά άρθρα σχετικά με τα ζητήματα γκέι και λεσβιών άρχισαν να εμφανίζονται σε ποπ πολιτιστικά περιοδικά. Η πρώτη θετική αλλαγή στον τομέα της επιστήμης ήταν το βιβλίο *Παγιδευμένοι στο ίδιο τους το φύλο* του Marijan Košiček που κυκλοφόρησε το 1986, όπου ο συγγραφέας συνδυάζει τις φιλελεύθερες ιδέες για ανεκτικότητα με τις σοσιαλιστικές ιδέες για ισότητα και καλεί τους γιατρούς και τους επιστήμονες να αποπαθολογικοποιήσουν και να κανονικοποιήσουν την «ομοφυλοφιλία». Δεν γνωρίζουμε τις εμπειρίες στη Γιουγκοσλαβία ανθρώπων άλλων ταυτοτήτων φύλου και σεξουαλικότητας.

ως περίοδο χειραφέτησης των γυναικών μέσω της εργασίας. Φεμινιστικές ομάδες χρησιμοποιούν στις διαμαρτυρίες τους γραφιστικά εμπνευσμένα από τις γιουγκοσλαβικές απεικονίσεις γυναικών παρτιζάνων και ηρωίδων της εργασίας.[4] Χρησιμοποιούνται επίσης γιουγκοσλάβικα συνθήματα, παράγονται σχετικά έργα τέχνης (εικ. 6), φανζίν, καθώς και επιστημονικές μελέτες (βλ. συνέντευξη με την Chiara Bonfiglioli, ερευνήτρια για τη γυναικεία εργασία στη Γιουγκοσλαβία, με τον νοσταλγικό τίτλο *«Αναπολώντας την εργατική τάξη»*). Στις πορείες για την Ημέρα της Γυναίκας εμφανίζονται πανό με το σύνθημα «Δώστε μας πίσω τα εργοστάσιά μας», με τις διαδηλώτριες να δηλώνουν υπερήφανα ως πρωταρχική τους ταυτότητα αυτήν της εργαζόμενης.

Φυσικά, υπό τις τρέχουσες συνθήκες ακραίας ανεργίας και περιθωριοποίησης των γυναικών που από αυτή προκαλεί, φαντάζει πολύ ρομαντική μια κοινωνία που τιμούσε τις γυναίκες ως εργάτριες. Ωστόσο, κατά την άποψή μας, η εξύμνηση του μόχθου των γυναικών στα χωράφια και τα δάση ή σε κάποια αφόρητη επαναλαμβανόμενη δουλειά στα εργοστάσια είναι όχι μόνο αμφισβητήσιμη, αλλά και παράταιρη, αν αυτό που οραματιζόμαστε είναι η απελευθέρωση. Ο σκοπός αυτού του κειμένου δεν είναι να αποδείξει με στατιστικές και άλλους δείκτες ότι οι περισσότερες από τις γυναίκες στη Γιουγκοσλαβία δεν βίωσαν τη χειραφέτηση μέσω της εργασίας, αλλά προσπαθεί να δείξει ότι το είδος της εργασίας που υπήρχε στη Γιουγκοσλαβία και οι κοινωνικές σχέσεις που απορρέανε από αυτή δεν οδηγούσαν σε κανενός είδους απελευθέρωση, ούτε και των γυναικών. Ο στόχος δεν είναι να επικριθεί απλώς η πατριαρχία στη γιουγκοσλαβική κοινωνία, κριτική που συνήθως συνοδεύεται από το συμπέρασμα ότι παρά τις «καλές προθέσεις» και τις προσπάθειες του πολιτικού συστήματος, οι γυναίκες δεν απελευθερώθηκαν εξαιτίας της επιβίωσης πατριαρχικών μορφών από το παρελθόν. Αντίθετα, σκοπεύει να αναδείξει τη θέση ότι οι καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής είναι αυτοί που φέρνουν τις γυναίκες και τα άτομα με μη-κανονιστικό φύλο στη θέση των καταπιεζόμενων.

Η οπτική με την οποία προσεγγίζουμε τα θέματα της εργασίας και του φύλου είναι η ακόλουθη: πάντα και παντού αναγκαζόμαστε να ζήσουμε τη μιζέρια μιας έμφυλης ζωής και η εργασία είναι ένας από τους μηχανισμούς που καθοδηγούν και συντηρούν αυτή τη μιζέρια, επειδή χρειάζεται τον

2. Đuro Tiljak: Χωρική που κουβαλάει όπλα, *Žena u borbi*, 1945.

έμφυλο διαχωρισμό για τη λειτουργία της. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής εμπορευμάτων απαιτεί και αναπαράγει συγκεκριμένα είδη ιδιοκτησίας, επιβάλλει την ύπαρξη οικογενειών με παραδοσιακούς ρόλους των φύλων, καθώς και τη βία κατά των γυναικών και όσων παρεκκλίνουν από τα πρότυπα φύλου και σεξουαλικότητας κ.λπ. Ένα από τα κεντρικά στοιχεία του καπιταλισμού είναι η διαδικασία του αυστηρού διαχωρισμού[5] της εργασίας που δημιουργεί αξία και η οποία αμείβεται με χρήματα, και της εργασίας που δεν δημιουργεί αξία και η οποία γενικά δεν αμείβεται με χρήμα.[6] Ο δεύτερος τύπος εργασίας είναι η λεγόμενη αναπαραγωγική εργασία, δηλαδή το σύνολο των δραστηριοτήτων που απαιτούνται προκειμένου η παραγωγική εργασία να καταστεί δυνατή: οικιακή εργασία, συναισθηματική, σεξουαλική εργασία κ.λπ. Οι δύο αυτές μορφές εργασίας είναι αλληλεξαρτώμενες, αλλά ο έμφυλος διαχωρισμός –η έμφυλη γλώσσα, οι έμφυλοι ρόλοι, η βία με βάση το φύλο κι εναντίον των γυναικών και των κουήρ ατόμων κ.λπ.– έχει συστατική λειτουργία για τον καπιταλισμό: να διατηρεί τον διαχωρισμό μεταξύ των δύο προαναφερθεισών μορφών εργασίας. Το «παραγωγικό» εργατικό δυναμικό, αν και εξαρτάται από την «μη παραγωγική» αναπαραγω-

4. Για τους εθελοντικά και σκληρά εργαζόμενους άνδρες και γυναίκες χρησιμοποιούνταν ο ειδικός όρος udarnik και udarnica αντίστοιχα.

5. Για αυτόν το διαχωρισμό, η Roswitha Scholz χρησιμοποιεί την έννοια διασχιστική διαταραχή της αξίας.

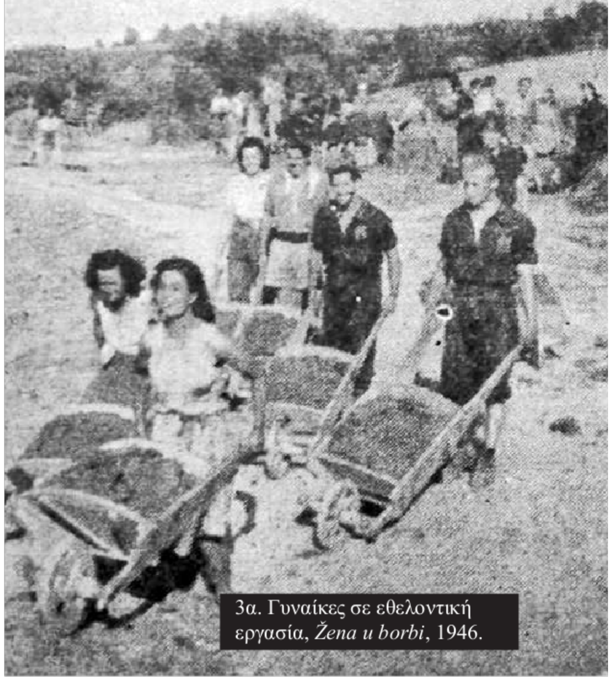
6. Η εργασία αυτή δημιουργεί αξία όταν τη διαχειρίζεται από το κράτος. Είναι μια από τις βασικές λειτουργίες του κράτους, το οποίο διαχειρίζεται πιο έντονα την αναπαραγωγική εργασία σε περιόδους κρίσης.

γική εργασία, πρέπει να έχει προνομιακή θέση σε σχέση με το «μη παραγωγικό» εργατικό δυναμικό, προκειμένου να τεθεί στη διάθεση του κεφαλαίου για να εξαχθεί υπεραξία. Αυτή η προνομιακή θέση δημιουργείται με το να αποδίδονται συγκεκριμένες ιδιότητες τόσο στο «παραγωγικό» όσο στο και «μη παραγωγικό» εργατικό δυναμικό. Αυτές οι ιδιότητες (ενεργητικότητα, δύναμη, αποφασιστικότητα κλπ. για τους «παραγωγικούς εργαζόμενους» και τρυφερότητα, φροντίδα, ανορθολογισμός, έλλειψη δύναμης και βούλησης για τον «μη παραγωγικό» τομέα) είναι έμφυλες και φυσικοποιημένες, πράγμα που σημαίνει ότι θεωρούνται ουσιώδη χαρακτηριστικά των ατόμων με συγκεκριμένα σώματα – η μη παραγωγική εργασία προορίζεται για άτομα των οποίων τα όργανα υποτίθεται ότι προορίζονται για κυοφορία, αν και η υλοποίηση αυτής της δυνατότητάς τους δεν είναι απαραίτητη. Επομένως, η δημιουργία της υπεραξίας είναι μια διαδικασία έμφυλη. Η ιδιωτική σφαίρα των νοικοκυριών είναι και η ίδια προϊόν της διαχωρισμένης εργασίας, όπως επίσης και η ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών, καθώς και η βία στους δρόμους κατά των κουήρ και των τρανς ατόμων. Σκοπός τους είναι η διατήρηση και φυσικοποίηση των έμφυλων ρόλων. Μεταξύ άλλων, η βία αυτή διατηρεί και ελέγχει τον ρυθμό της εργασίας, καθώς κρατάει τις εργαζόμενες στο σπίτι. Η εισαγωγή περισσότερων υποκειμένων στην επίσημη («παραγωγική») εργασία απλά επεκτείνει τις σχέσεις εκμετάλλευσης και δεν επιφέρει κάποια σημαντική αλλαγή στις ζωές τους, αφού η λογική του εργοστασίου υπήρχε ήδη στη σφαίρα του σπιτιού και της οικογένειας.

Σε αυτό το κείμενο δεν θέλουμε απλώς να καταγράψουμε ότι στη Γιουγκοσλαβία είχαν διατηρηθεί τα βασικά στοιχεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ότι με την πάροδο του χρόνου δεν ξεπεράστηκαν αλλά ενισχύθηκαν. Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι ότι αν δεν καταστρέψουμε τις βάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δεν μπορούμε να εργαστούμε για μια αλλαγή των υλικών συνθηκών έξω από τη σφαίρα της παραγωγής, που θα οδηγούσε στον μετασχηματισμό της θέσης των γυναικών και όσων από εμάς αποκλίνουν από τα έμφυλα πρότυπα.

2. Η γιουγκοσλαβική ιδεολογία της εργασίας και της προόδου

Στη Γιουγκοσλαβία δεν είχε συζητηθεί σχεδόν καθόλου η ίδια η φύση της εργασίας.[7] Το ζήτημα της

3α. Γυναίκες σε εθελοντική εργασία, *Žena u borbi*, 1946.

εργασίας προσεγγιζόταν συνήθως στο πλαίσιο συζητήσεων για την αυτοδιαχείριση. Ωστόσο, αυτές οι συζητήσεις σπάνια αγγίζουν ζητήματα της έννοιας της παραγωγής. Μπορούμε να πούμε ότι σε αυτές τις συζητήσεις, οι κοινωνικές σχέσεις εξετάζονταν από μια οπτική της τάξης και όχι από μια προοπτική ταξινομικής ερμηνείας, όπως επιχειρούμε εδώ. Η ταξική οπτική γωνία είναι μια κριτική του καπιταλισμού από την οπτική της εργασίας, ενώ η κατηγοριοποιητική κριτική[8] θέτει υπό αμφισβήτηση την ίδια την εργασία μέσα στον καπιταλισμό. Ενώ η πρώτη αποδέχεται έναν σχεδόν οντολογικό χαρακτήρα της εργασίας και την βλέπει ως ένα όργανο στα χέρια της εργατικής τάξης που ταυτόχρονα τη συγκροτεί ως επαναστατικό υποκείμενο, η άλλη οπτική προσεγγίζει την εργασία ως μια ιστορικά ειδική μορφή, εγγενή στον καπιταλισμό, η οποία παράγει καταπιεστικές και υποδουλωτικές κοινωνικές σχέσεις και πρέπει, ως εκ τούτου, να καταστραφεί. Από αυτές τις διαφορετικές οπτικές προκύπτουν εντελώς διαφορετικές ερμηνείες για την πηγή των καταπιεστικών κοινωνικών σχέσεων και του τρόπου με τον οποίο πρέπει να ξεπεραστούν. Από την άποψη της ταξινομικής ερμηνείας, όσο υπάρχουν η αξία, η αφηρημένη εργασία και ο διαχωρισμός της εργασίας που παράγει υπεραξία από την εργασία που δεν παράγει (αναμφισβήτητα χαρακτηριστικά της παραγωγής στη Γιουγκοσλαβία), ολόκληρος ο τομέας της παραγωγής, ακόμη και όταν τον διαχειρίζονται με «ορθολογικό τρόπο»

7. Τουλάχιστον αυτό μπορεί να συναχθεί από τη βιβλιογραφία που συγκεντρώσαμε για αυτό το κείμενο.

8. Όρος που χρησιμοποιείται από τον Moishe Postone.

οι ίδιοι/ες οι εργαζόμενοι/ες, συνιστά την υλική έκφραση της αφηρημένης εργασίας, την οποία θέλουμε να καταστρέψουμε. Λόγω αυτών των θεμελιωδών διαφορών μεταξύ της προσέγγισης των περισσότερων γιουγκοσλάβων συγγραφέων και της προσέγγισής μας, μια γόνιμη αντιπαράθεση των δύο οπτικών φαίνεται μάλλον δύσκολη. Παρ' όλα αυτά, θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε εν συντομία μερικές από τις θέσεις που εμφανίστηκαν στις συζητήσεις για την εργασία.

Ας ξεκινήσουμε με την επίσημη θέση για το ζήτημα της εργασίας, αυτή των υψηλόβαθμων κρατικών αξιωματούχων –του Edvard Kardelj (αντιπρόεδρος της ομοσπονδιακής κυβέρνησης από τον Μάρτη του 1945 και στη συνέχεια υπουργός εξωτερικών) και του Mijalko Todorović (μέλος της προεδρίας του AVNOJ-Αντιφασιστικό Συμβούλιο για την Εθνική Απελευθέρωση της Γιουγκοσλαβίας, καθώς και πολλών άλλων πολιτικών θεσμών)– η προσέγγιση της οποίας μπορεί να ειπωθεί πως χαρακτηρίζεται από οικονομικό και τεχνολογικό ντετερμινισμό. Σύμφωνα με τον Kardelj, η απελευθέρωση του εργατικού δυναμικού σημαίνει ότι όλοι έχουν το «δικαίωμα στην εργασία και την ελεύθερη επιλογή μιας εργασίας». Το εργατικό δυναμικό πρέπει να είναι απαλλαγμένο από πολιτική διαχείριση και να βρίσκεται στην υπηρεσία των «επιστημονικώς ειδικών». Ο Mijalko, με τη σειρά του, στο κείμενο *Η Απελευθέρωση της Εργασίας* (1965), υποστηρίζει την ελεύθερη αγορά[9] και χαιρετίζει τη σοσιαλιστική αυτοδιαχείριση για τη μεγαλύτερη αποδοτικότητα και παραγωγικότητα της εργασίας και το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού (που τα αποδεικνύει με τους δείκτες του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και εθνικού εισοδήματος), και στη συνέχεια συγκρίνει τους μέσους ετήσιους ρυθμούς αύξησης της παραγωγής με εκείνους των καπιταλιστικών χωρών.

Το ενδιαφέρον με τον Todorović είναι ότι αναφέρεται στην επιθυμία ορισμένων να εξαλείψουν άμεσα τη μορφή της αξίας,[10] αν και στο κείμενό

3β. Γυναίκες σε εθελοντική εργασία, *Žena u borbi*, 1946.

του δεν δηλώνεται με ποιον το συζητούσε και πόσο πραγματική ήταν αυτή η προοπτική. Πιστεύει ότι είναι καλό να αναγνωρίζεται ότι η μορφή της αξίας υπάρχει και στον σοσιαλισμό. Ωστόσο, θεωρεί λάθος ότι στον τότε σχεδιασμό, παρόμοιες έννοιες χρησιμοποιούνταν ιδεαλιστικά και γραφειοκρατικά. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο οικονομικός σχεδιασμός στον σοσιαλισμό πρέπει να λαμβάνει υπόψη τη μορφή της αξίας και να τη διαχειρίζεται. Υποστηρίζει ότι η επιθυμία για άμεση κατάργηση της αξιακής μορφής («μόλις αναλάβουμε την εξουσία») είναι ρομαντική, ιδεαλιστική, ακόμη και θρησκευτική, παρότι αποτελεί ρεαλιστικό τελικό στόχο, βασισμένο στην επιστημονική γνώση. Τονίζει πως η τάση να θέλουμε να αλλάξουμε την κοινωνία με «όνειρα» και «βιβλία», υπάρχει όταν οι υλικές/παραγωγικές δυνάμεις υστερούν. Συμπεραίνει πως η ιδεαλιστική επιθυμία για άμεση κατάργηση της αξιακής μορφής θα οδηγούσε σε μια έντονη γραφειοκρατία, ενώ, από την άλλη, η υιοθέτηση των νόμων της εμπορευματικής παραγωγής, οδηγεί στην αποθέωση των φιλελεύθερου καπιταλισμού, ο οποίος έτσι φυσικοποιείται. Θεωρεί πως οι «γραφειοκρατικές» και «φιλελεύθερες-αστικές» ή «αναρχικές-αστικές» κατευθύνσεις προκύπτουν από τις αντικειμενικές αντιφάσεις της μεταβατικής περιόδου. Πιστεύει ότι τα πρώτα δεκατέσσερα χρόνια η Γιουγκοσλαβία εφάρμοσε με συνέπεια τον μαρξιστικό-επιστημονικό προσανατολισμό και υποστηρίζει ότι στις δημόσιες συζητήσεις πρέπει

9. Σύμφωνα με τον ίδιο, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου αντανακλάται επίσης στην «ποικιλομορφία και ποικιλία που διασφαλίζουν η ελεύθερη πρωτοβουλία των άμεσων παραγωγών και η άμεση εθελοντική επιρροή των καταναλωτών και άλλων χρηστών και ενδιαφερομένων, σε αντίθεση με τον κεντρικό σχεδιασμό και μονοπώλιο που καθορίζουν τα πάντα». Υποστήριξε επίσης την εξάλειψη της μικρής κλίμακας αγροτικής οικονομίας.

10. Χρησιμοποιεί τη διατύπωση «zakon vrijednosti», η οποία κυριολεκτικά μεταφράζεται ως νόμος της αξίας. Ωστόσο, θα χρησιμοποιήσουμε την «αξιακή μορφή», καθώς είναι ακριβέστερη διατύπωση.

να κυριαρχεί η οπτική του επιστημονικού σοσιαλισμού.[11]

Ένας άλλος συγγραφέας που με κάποιο τρόπο αναγνωρίζει την κριτική της αξιακής μορφής είναι ο Zoran Vidaković. Στο κείμενο *Δύο προσεγγίσεις για τις διαμαρτυρίες αναστολής εργασίας (απεργίες)*, θέλει ουσιαστικά να συμβιβάσει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής με την υλοποίηση των συμφερόντων των εργαζομένων. Λέει ότι η λογική της παραγωγής υπεραξίας περιέχει την τάση για αποκλειστικό μονοπώλιο και ότι μια διαχείριση σύμφωνα με τα συμφέροντα των εργαζομένων θα ήταν παράλογη επειδή δεν είναι συμβατή με την παραγωγή υπεραξίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι απεργούντες εργαζόμενοι χρησιμοποιούν τη «μισή δύναμή» τους για να διατηρήσουν τους «καθυστερημένους τρόπους εργασίας και παραγωγής» και έτσι αντιτίθενται στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού και εξορθολογισμού όταν οι τελευταίες αποτυγχάνουν να ικανοποιήσουν τα δικαιώματά τους. Υποστηρίζει πως η ιδέα ότι η ανάπτυξη της παραγωγής έρχεται σε αντίθεση με τα συμφέροντα των εργαζομένων μπορεί να «αμφισβητηθεί μόνο από την απόδειξη ότι η ικανοποίηση των συμφερόντων των εργαζομένων στο πλαίσιο της αυτοδιαχείρισης μπορεί να συμβαδίζει με την ανάπτυξη της παραγωγής, την υλική πρόοδο και μια παραγωγή προσανατολισμένη στη δημιουργία αξίας που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των εργαζομένων». Ως απόδειξη για τον ισχυρισμό του, τονίζει ότι μεταξύ των αιτημάτων των απεργών περιλαμβάνονταν η πιο ορθολογική παραγωγή, η αποτελεσματική οργάνωση της εργασίας, η βελτίωση της έρευνας και των επιστημονικών μελετών, η καλύτερη τεχνολογική και οικονομική ενσωμάτωση και προγραμματισμός, η ταχύτερη ανάπτυξη της παραγωγής κλπ. Ωστόσο, δεν λέει πού και πότε τέθηκαν αυτά τα αιτήματα, ούτε αναφέρει τις πηγές του.

Στο κείμενο *Κοινωνιολογικές πτυχές της αποαλλοτρίωσης στις συνθήκες αυτοδιαχείρισης και η κατανομή «σύμφωνα με την ατομική ποσότητα εργασίας»*, ο Dragomir Drašković γράφει για την εργασία από την οπτική του ξεπεράσματος της αλλοτρίωσης. Αν και παραδέχεται ότι η αλλοτρίωση είναι παρούσα κατά τη μεταβατική περίοδο, ισχυρίζεται ότι η σοσιαλιστική αυτοδιαχείριση είναι το πρώτο βήμα προς την εξάλειψή της. Ωστόσο, τονίζει ότι αυτό δεν σημαίνει πως η κοινωνική ιδιοκτησία της παραγωγής συνεπάγεται την κατάργηση της αλλοτρίωσης και ότι τα πρώτα βήματα της αυτοδιαχείρισης έχουν ήδη απελευθερώσει την ανθρώπινη εργασία από τη μισθωτή σχέση. Ως μηχανισμό για την κατάργησή της, ο Drašković προτείνει την αρχή της κατανομής σύμφωνα με την «ατομική ποσότητα εργασίας», όπως αναφέρει ο Μαρξ στην «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα».[12]

Σύμφωνα με τον Drašković, εάν οι παραγωγοί εμπλέκονται στην ανακατανομή του πλεονάσματος ή εάν το πλεόνασμα δεν μετατρέπεται σε κέρδος που το καρπώνεται ο καπιταλιστής, τότε δεν μπορούμε να μιλάμε για αλλοτρίωση υπό την έννοια του Μαρξ. «(...) Η κατανομή σύμφωνα με την ατομική ποσότητα εργασίας που έχει μέχρι στιγμής πραγματοποιηθεί σύμφωνα με τους καθιερωμένους κανόνες και τις εσωτερικές νόρμες της

11. Στο κείμενο «Η απελευθέρωση της εργασίας ή η απελευθέρωση της εργατικής τάξης» (κεφάλαιο του βιβλίου *Κοινωνικές συγκρούσεις - μια πρόκληση για την κοινωνιολογία*, Official Gazette 2008, η πρώτη έκδοση το 1983 είχε απαγορευτεί) ο Nebojša Popov σχολίασε για τη στάση του Kardelj και Todorović απέναντι στην εργασία: «Η ιδιαιτερότητα αυτής της παραλλαγής της ιδεολογίας της εργασίας έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι θέλει να αποστασιοποιηθεί τόσο από τον καπιταλισμό όσο και από τον σταλινισμό, αλλά καταλήγει να στέκεται στα μισά του δρόμου μεταξύ των δύο. Οι υποστηρικτές της θα ήθελαν να καταργήσουν τον σταλινικό έλεγχο επί της εργασίας, που χαρακτηρίζεται από στοιχεία προπολεμικού τρόπου παραγωγής... χωρίς όμως να εγκαταλείψουν τη μονοπώληση της πολιτικής. Επιθυμούν επίσης να νομιμοποιήσουν τις αστικές οικονομικές σχέσεις, αλλά χωρίς τα κλασικά ιδιοκτησιακά μονοπώλια και χωρίς κοινοβουλευτική δημοκρατία, δημιουργώντας ένα μίγμα ιδεών που συνδυάζουν προ-αστικές πολιτικές και αστικές οικονομικές σχέσεις. Σε κάθε περίπτωση, η προοπτική του σοσιαλισμού γίνεται θολή, ακόμη και αδιανόητη. Η οικονομική και πολιτική χειραφέτηση βρίσκονται σε τόσο μεγάλη διάσταση ώστε η κοινωνική χειραφέτηση καθίσταται αδιανόητη». Ο Popov επισημαίνει επίσης ότι ο στόχος της κατάργησης της ταξικής κοινωνίας των τάξεων έχει χαθεί από την οπτική γωνία και ότι η ιδεολογία της απελευθέρωσης της εργασίας γίνεται εμπόδιο στην απελευθέρωση της εργατικής τάξης. Σύμφωνα με τα λόγια του Fredy Perlman από το κείμενο «Η γέννηση ενός επαναστατικού κινήματος στη Γιουγκοσλαβία» (1969), η κοινωνική οργάνωση που υποστηρίζει ο Kardelj, ο Todorovic και άλλοι είναι «... ένα σύστημα διανομής που μπορεί να συνοψιστεί στο σύνθημα "από τον καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του, στον καθένα σύμφωνα με την επιτυχία του στην αγορά", ένα σύνθημα που περιγράφει ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων ευρέως γνωστό ως καπιταλιστική παραγωγή αγαθών και όχι ως σοσιαλισμός».

12. «Ωστόσο, η κατανομή σύμφωνα με την ατομική ποσότητα εργασίας και το σύστημα αυτοδιαχείρισης εντός της οικονομικής μονάδας δημιουργούν μια ευνοϊκή κοινωνική ατμόσφαιρα στην οποία η πραγματική ανθρώπινη εργασία, η εργασία ως μέτρο μιας συγκεκριμένης αξίας αγαθών, παύει να είναι μια εξουσία ξένη στον παραγωγό, αν και ορισμένες μορφές της παραμένουν, όμως τροποποιημένες, προσαρμοσμένες στις ανάγκες και στο πνεύμα του συστήματος ελεύθερης διανομής εισοδήματος οι οποίες φέρουν το στοιχείο της αλλοτρίωσης (χρήμα) και ως τέτοιες βρίσκονται σε αντίθεση με τον παραγωγό, ως ακατάλληλο μέσο ανταλλαγής, ως κάτι αποξενωμένο».

4. Εξώφυλλο του *Žena u borbi* # 2, 1950.

συλλογικής εργασίας πρέπει να είναι τέτοια ώστε να περιλαμβάνει μια επιστημονική διαπίστωση της αξίας του προϊόντος και της διαδικασίας ή μέρους της, δηλαδή της αξίας της αντικειμενοποιημένης εργασίας, έτσι ώστε κάθε εργαζόμενος να έχει μια σαφή αντίληψη για την κοινωνική αξία του προϊόντος. Τα χρήματα, ως ισοδύναμο της εργασίας που απαιτήθηκε, θα είναι λιγότερο αποξενωτικά και το μονοπώλιο θα είναι κατανοητό ως μια οικονομική αναγκαιότητα στη διαδικασία της απελευθέρωσης της εργασίας και του ανθρώπου, δηλ. την αποαλλοτρίωση», δεν θα μπορεί να υπερισχύσει.[13]

Όπως σε πολλά άλλα κείμενα, η κεντρική ιδέα στο κείμενο του Drašković είναι ότι η κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, καθώς και η «ορθολογική» και «επιστημονική» διαχείρισή τους μπορούν σταδιακά να οδηγήσουν στην απελευθέρωση. Ωστόσο, η ύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία εδώ θεωρείται ως ένα από τα πρωταρχικά προβλήματα των καπιταλιστικών κοινωνιών, δεν είναι η αιτία της υποδεέστερης θέσης του εργατικού δυναμικού, αλλά συνέπεια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Γι' αυτόν τον λόγο, η συλλογική ιδιοκτησία, εν προκειμένω η κρατική ιδιοκτησία, εξακολουθεί να αποτελεί μορφή ατομικής ιδιοκτησίας. Το κράτος εδώ είναι μια εξωτερική αφαίρεση που επισκιάζει την κοινωνία των απομονωμένων παραγωγών που συνεχίζουν να υπάρχουν σύμφωνα με τις αρχές της εμπορευματικής παραγωγής. Η αναγνώριση της ύπαρξης αυτών των αρχών και ο υποτιθέμενος επιστημονικός έλεγχός τους δεν φέρνει την κοινωνία πιο κοντά στην κατάργησή τους. Αυτή η λογική αντιμετωπίζει την εμπορευματική παραγωγή ως κάποιο φυσικό φαινόμενο το οποίο πρέπει να κατανοήσουμε και να δαμάσουμε προκειμένου να πάψει να αποτελεί αιτία αλλοτρίωσης. Ωστόσο, είναι αμφίβολο αν η θεωρία του Μαρξ για την εμπορευματική παραγωγή μπορεί να χρησιμοποιηθεί έτσι για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού και την αποαλλοτρίωση, αφού τα στοιχεία της καπιταλιστικής παραγωγής που αυτή η θεωρία εξηγεί είναι αδιαχώριστα από τη λειτουργία τους στον καπιταλισμό. Επιπλέον, η ιδέα της κατανομής σύμφωνα με την ατομική ποσότητα εργασίας συνεπάγεται ότι όλοι πρέπει να συμβάλλουν στην κοινωνία με την εργασία, πράγμα που με τη σειρά του συνεπάγεται την ιδέα ότι η εργασία ως τέτοια είναι κάτι καλό και χρήσιμο τόσο για το άτομο όσο και για την κοινωνία. Ωστόσο, δεν υπάρχει κάποια ουσία της εργασίας η οποία θα απελευθερωθεί μόλις ο καπιταλιστής σταματήσει να καρπώνεται την υπεραξία. Ομοίως, δεν υπάρχει αξία χρήσεως που θα απελευθερωθεί στον σοσιαλισμό προς όφελος όλων, αλλά αυτός είναι ένας καθαρά αναλυτικός όρος – το αντίθετο της ανταλλακτικής αξίας. Επιπλέον, δεν υπάρχουν μη ιδεολογικές ανάγκες των ανθρώπων που να μπορούν να ικανοποιηθούν από χρήσιμα πράγματα αν απλά ελέγξουμε ορθολογικά την παραγωγή.[14] Η μισθωτή εργασία, η αξία (η αξία χρήσης και η υπεραξία), οι ανάγκες κ.λπ. είναι έννοιες που σχετίζονται με έναν ιστορικά συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής και ως εκ τούτου δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν πλήρως ή εν μέρει για το πρόπλασμα μιας κοινωνίας που προσπαθεί να ξεπεράσει αυτόν τον τρόπο παραγωγής.

Δύο κείμενα κριτικά για τις τότε κυρίαρχες ιδέες για την εργασία και την απελευθέρωσή της είναι τα κείμενα *Η απελευθέρωση της εργασίας ή η απελευθέρωση της εργατικής τάξης* του Ljubomir Tadić (1962)[15] και το *Διαμαρτυρίες αναστολής εργα-*

13. Πηγή: Neca Jovanov, *Απεργίες των εργαζομένων στη Σοσιαλιστική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας από το 1958 έως το 1969*, εκδ. Zapis, Βελιγράδι, 1979.

14. Στον *Καθρέφτη της παραγωγής*, ο Jean Baudrillard λέει ότι ο Μαρξ κατόρθωσε να αποδομήσει το κεφάλαιο, την εργασία και την ατομική ιδιοκτησία, αλλά απέτυχε να αποδομήσει τη χρησιμότητα των εμπορευμάτων ως συνάρτηση των αναγκών.

15. Δημοσιεύθηκε επίσης στο βιβλίο *Τάξη και Ελευθερία*, εκδ. Kultura, Βελιγράδι, 1967.

σίας χθες και σήμερα της Olga Kozomara (1968). Ο Tadić προσεγγίζει το θέμα από μια πιο θεωρητική προοπτική, ενώ η Kozomara αντιμετωπίζει τις απεργίες ως απόδειξη της κακής κοινωνικής θέσης των εργαζομένων στη μεταποίηση.

Ο Tadić τονίζει ότι η αστική κοινωνία είναι ο πρώτος οικονομικός σχηματισμός που βασίζεται στην ελεύθερη εργασία και ότι η ελεύθερη εργασία δεν αποκλείει την αλλοτριωμένη εργασία. «Η ιδεολογία της εργασίας είναι μια τυπική αστική ιδεολογία… Δεδομένου ότι η ουσία του ανθρώπου έγκειται σε αυτήν ακριβώς τη δραστηριότητα, ο εργαζόμενος (προλετάριος) εκφράζει όλη την έννοια της ανθρώπινης υποδούλωσης. Η ίδια του η ύπαρξη του ως εργάτη και η ύπαρξη της εργασίας ως οικονομικής κατηγορίας της εμπορευματικής οικονομίας προσωποποιεί τις σχέσεις της αστικής κοινωνίας και αποτελεί σαφή ένδειξη ότι η ανθρώπινη χειραφέτηση δεν έχει επιτευχθεί». Χρησιμοποιεί τον όρο κρατικός καπιταλισμός και τονίζει ότι η κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής δεν σημαίνει ότι η εργασία σταματά να αποτελεί εμπόρευμα. «Είναι ακριβώς η εργασία "*που ορίζεται από την αναγκαιότητα και την εξωτερική σκοπιμότητα*", η εργασία στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας [αυτή που υπάρχει] στη λεγόμενη μεταβατική περίοδο από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό. Ωστόσο, η αναγκαιότητα και η εξωτερική σκοπιμότητα δεν πρέπει να ανακηρύσσονται αρετές ή ελευθερίες, διότι έτσι η απελευθέρωση της εργασίας δεν αποκλείει αλλά προϋποθέτει τη μισθωτή σκλαβιά. Επομένως, ως κληρονομιά του αστικού πολιτισμού, δεν μπορεί να αποτελεί σοσιαλιστικό στόχο».

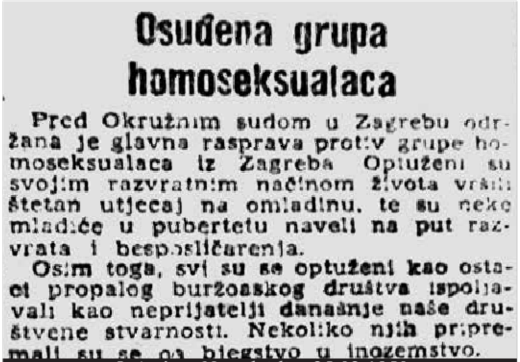
Ο Tadić τονίζει τον στόχο της κατάργησης της εργασίας ως «ταξικό χαρακτηριστικό και οικονομική κατηγορία», αλλά λέει ότι θα επιτευχθεί μόνο εάν οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί μέσω των οργανώσεων αυτοδιαχείρισης οργανώσουν την παραγωγή τους με βάση μια πλήρως σχεδιασμένη οικονομία, αλλά χωρίς κρατική-γραφειοκρατική διαμεσολάβηση και διαχείριση. Παρόλο που ο Tadić τονίζει την αναγκαιότητα του ξεπεράσματος της εργασίας, εξακολουθεί να εμμένει στην ιδέα των συνεταιρισμένων παραγωγών που οργανώνουν την ίδια την παραγωγή ως ένα βήμα προς αυτόν τον στόχο. Αλλά το ερώτημα είναι: παραγωγή τίνος πράγματος; Από την άποψη της εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της εργασίας στην αυτοδιαχείριση, το ποιοτικό περιεχόμενο της παραγωγής δεν έχει διαφορετικό κοινωνικό ρόλο από ό,τι το περιεχόμενο της παραγωγής από κεφαλαιοκρατική άποψη. Δεν υπάρχει εδώ κάποια συζήτηση για το νόημα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Εφόσον εμφανίζονται έννοιες όπως απασχόληση, πλεονάζον εργατικό δυναμικό, ανεργία κ.λπ., αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει αυτονομία της παραγωγής.

Εξετάζοντας το θέμα των απεργιών, το οποίο ήταν για μεγάλο χρονικό διάστημα αμφιλεγόμενο ζήτημα στη γιουγκοσλαβική κοινωνία, η Kozomara λέει ότι η απεργία είναι μια μορφή ταξικής πάλης της υποταγμένης στην εξουσία τάξης και επισημαίνει ότι το απλό γεγονός πως το προλεταριάτο αναγκάζεται να χρησιμοποιήσει την απεργία ως τρόπο πολιτικής πάλης μας λέει ότι είναι στην πραγματικότητα αντικείμενο και όχι υποκείμενο στη σχέση εξουσίας. Υπογραμμίζει ότι οι ανισότητες στην κοινωνία της Γιουγκοσλαβίας αυξάνονται και ότι η αιτία των απεργιών είναι κυρίως η ανισότητα του εισοδήματος, αν και αυτό δεν είναι μόνο ζήτημα οικονομικής κατανομής αλλά και κατανομής με την πολιτική έννοια, με άλλα λόγια, ζήτημα της κοινωνικής θέσης της εργατικής τάξης.[16]

Επιπλέον, η Kozomara αντιπαρατέθηκε με αντιλήψεις όπως των Todorović και Kardelj, σύμφωνα με τις οποίες η επιτυχία της αυτοδιαχείρισης μετριέται με ποσοτικούς δείκτες όπως ο αριθμός των ανέργων,[17] συγκρίνοντας τη Γιουγκοσλαβία με τις καπιταλιστικές χώρες, ενώ η αμοιβή της εργασίας υπολογίζεται σύμφωνα με την επιτυχία στην αγορά. Διαπιστώνει ότι συχνά η παραγωγικότητα επιτυγχάνεται μέσω της διαφοροποίησης μεταξύ εργαζομένων με ανταγωνιστικές συνθήκες εργασίας, το οποίο θεωρεί χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών κοινωνιών, και όχι με βάση την αλληλεγγύη. Η Kozomara θεωρεί ότι η οργανωτική μορφή των συνδικάτων συμβάλλει επίσης στην αποσύνθεση του προλεταριάτου, καθώς ορισμένα συνδικάτα προστατεύουν τα συμφέροντα του εργατικού δυναμικού ορισμένων περιοχών, άλλα τα συμφέροντα ενός κλάδου παραγωγής, κάποια άλλα

16. «Μπορούμε όμως να αποδείξουμε ότι η εργατική τάξη αντιδρά στην επιβράδυνση του ξεπεράσματος των ταξικών σχέσεων που αντικατοπτρίζεται (1) στην υποτελή θέση της εργατικής τάξης ως αντικειμένου της εξουσίας (2) στη διάλυση της ενότητας της εργατικής τάξης και (3) στην υποστήριξη της τάσης προς την τεχνοκρατία αντί για τη σοσιαλιστική δημοκρατία, μια τάση πολύ έντονη σήμερα σε όλον τον κόσμο που, μεταξύ άλλων, εκφράζεται στις αντιλήψεις ότι πολλά προβλήματα είναι κοινά σε όλες τις βιομηχανικές κοινωνίες, είτε είναι καπιταλιστικές είτε σοσιαλιστικές. Αυτή η τάση [τεχνοκρατισμός], στη Γιουγκοσλαβία, εκφράζεται και με στατιστικά στοιχεία που δικαιολογούν την οποιαδήποτε κοινωνική αδικία».

17. Ως προς την ανεργία, θεωρεί ότι το «πλεονάζον εργατικό δυναμικό», τόσο ως όρος όσο και ως φαινόμενο, δεν πρέπει να υπάρχει στη σοσιαλιστική οικονομία.

Osuđena grupa homoseksualaca

Pred Okružnim sudom u Zagrebu održana je glavna rasprava protiv grupe homoseksualaca iz Zagreba. Optuženi su svojim razvratnim načinom života vršili štetan utjecaj na omladinu, te su neke mladiće u pubertetu naveli na put razvrata i besposličarenja.

Osim toga, svi su se optuženi kao ostaci propalog buržoaskog društva ispoljavali kao neprijatelji današnje naše društvene stvarnosti. Nekoliko njih pripremali su se na bjegstvo u inozemstvo.

5. Από το *Narodni list*, 25.02.1950.

χρησιμοποιώντας κριτήρια ιδεολογικά, π.χ. εθνικιστικά κ.λπ. Παραθέτει παραδείγματα περιπτώσεων όπου όσοι παράγουν υψηλότερη υπεραξία έχουν υψηλότερα εισοδήματα από άλλους που παράγουν κάτι χρήσιμο, μόνο και μόνο επειδή δεν παράγουν υπεραξία. Πιστεύει ότι αυτές οι τεχνοκρατικές τάσεις αντιτίθενται στην οικοδόμηση σοσιαλιστικών σχέσεων και ότι οι υπάρχουσες πολιτικές δομές, όπως η Λίγκα Κομμουνιστών και η Συμμαχία Συνδικαλιστικών Οργανώσεων, εμφανίζονταν αρκετά παθητικές και αμφίρροπες σε αυτό το θέμα και δεν θα μπορούσαν να εξαλείψουν αυτές τις τάσεις.

Εκτός από τα κείμενα που εξετάσαμε, εξακολουθούν να υπάρχουν αρκετά κείμενα που αφορούν την παραγωγή και την αυτοδιαχείριση, ειδικά στο πλαίσιο της συζήτησης για τις απεργίες. Τα κείμενα που αναφέραμε ποικίλλουν ανάλογα με το εάν είναι και κατά πόσο είναι κριτικά ως προς την ιδέα της απελευθέρωσης της εργασίας και προς το υπάρχον, τότε, σύστημα αυτοδιαχείρισης. Σχεδόν όλα είναι επικριτικά για το κράτος και τη γραφειοκρατία, αλλά αυτό θεωρείτο μια υποχρεωτική διατύπωση μετά τη «ρήξη των σχέσεων με τον σταλινισμό». Εκτός από το κλισέ της κριτικής της γραφειοκρατίας, σε πολλά κείμενα υπάρχει και η κοινοτοπία των «αντιφάσεων της μεταβατικής περιόδου» η οποία αποτελεί τη βάση όλων των παράλογων προσπαθειών να συμφιλιωθεί η επίσημη σοσιαλιστική ιδεολογία με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος δεν είχε ποτέ αμφισβητηθεί στην πράξη.

Η ιδέα της κατάργησης της εργασίας εμφανίζεται μόνο στο κείμενο του Ljubomir Tadić. Ωστόσο, δεν βλέπει την κατάργηση της εργασίας ως κάτι άμεσο για την υπέρβαση του καπιταλισμού. Δεδομένου ότι όλες αυτές οι προσεγγίσεις προέρχονται από την ταξική προοπτική, ο ορίζοντας των ιδεών τους είναι η αντίληψη του σοσιαλισμού ως μια πιο ορθολογική, επιστημονική, δίκαιη και ανθρώπινη υλοποίηση του βιομηχανικού καπιταλισμού. Αλλά ο στόχος της ικανοποίησης των συμφερόντων του προλεταριάτου ως επαναστατικός στόχος προς υλοποίηση υπό τον σοσιαλισμό δεν συμπεριλαμβάνει το αίτημα της καταστροφής του καπιταλισμού.

Η μισθωτή εργασία, η αξία, η τεχνολογία και η βιομηχανική παραγωγή δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ουδέτερα για επαναστατικούς σκοπούς. Η τοποθέτηση της μισθωτής εργασίας υπό τον έλεγχο των εργαζομένων ή του κράτους σημαίνει μόνο τη γενίκευση και επέκτασή της ως κοινωνική σχέση. Η εργασία δεν αποτελεί μέρος της «ανθρώπινης φύσης» και, το σημαντικότερο, δεν είναι μια αρχή που αντιτίθεται στο κεφάλαιο. Ο κοινωνικός ανταγωνισμός μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου λαμβάνει χώρα στο έδαφος του κεφαλαίου, στο έδαφος της εμπορευματικής παραγωγής. Μια κυβέρνηση εργατών είναι παραλογισμός από την άποψη της κατάργησης του κεφαλαίου, δεδομένου ότι η μισθωτή εργασία ως διαδικασία συνεπάγεται την αφηρημένη εργασία, την αξιακή μορφή και τον αυστηρό διαχωρισμό της εργασίας που παράγει υπεραξία από εκείνη που δεν παράγει. Οι εργαζόμενοι που διαχειρίζονται την παραγωγική διαδικασία διαχειρίζονται τον εαυτό τους ως εμπορεύματα, κατέχουν τον εαυτό τους ως ιδιοκτησία. Είτε αυτοδιαχειριζόμενη είτε όχι, συλλογική ή μη, η μισθωτή εργασία στο εμπορευματικό σύστημα παραγωγής παραμένει η ίδια και χρειάζεται το φύλο ως έναν από τους αναγκαίους μηχανισμούς αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων.

3. Η ιδεολογία των σχέσεων μισθωτής εργασίας και φύλου

Στα τέλη της δεκαετίας του ’40, η Κεντρική Επιτροπή του Αντιφασιστικού Μετώπου Γυναικών - AFŽ εξέτασε την επιθυμητή εικόνα της γιουγκοσλαβικής γυναίκας. Το συμπέρασμα ήταν ότι οι γυναίκες στον ρωσικό Τύπο εμφανίζονταν κακοντυμένες, δημιουργώντας την εντύπωση ότι αυτό ήταν αναγκαίο για τον σοσιαλισμό και ότι, αντίθετα, η Γιουγκοσλαβία ήθελε να αναδείξει τη χαρά, την ομορφιά και την ποικιλομορφία. Με άλλα λόγια, οι γυναίκες πρέπει να παραμείνουν γυναίκες — διαφορετικές από τους άνδρες: πλάσματα που εκπλήσσουν και αναζωογονούν τον άνδρα εργαζόμενο με την ομορφιά και τη λάμψη τους, ενώ μπορούν αν χρειαστεί να είναι και οι ίδιες εργαζόμενες και οι καταναλώτριες. Όπως και σε άλλες καπιταλιστικές χώρες, το πλαίσιο των έμφυλων σχέσεων στη Γιουγκοσλαβία δεν ήταν μονοδιάστατο και μονολιθικό – διαφοροποιούταν με το πέρασμα του χρόνου αλλά και με κριτήριο την ταξική θέση. Ταυτόχρονα, περιείχε αντιφατι-

κές απαιτήσεις ως προς τις έμφυλες υποχρεώσεις. Όπως και τα μοντέλα που παρουσιάζονταν στις γυναίκες της Γιουγκοσλαβίας, έτσι και τα κορίτσια και γυναίκες τροφοδοτούνται με διαφορετικά πρότυπα γυναικών: αγωνίστριες για κοινωνική δικαιοσύνη, κάποτε εργαζόμενες, άλλες φορές σαν χαριτωμένα οικόσιτα πλάσματα που λατρεύουν να μαγειρεύουν, να κάνουν γιόγκα, να σχολιάζουν τηλεοπτικές σειρές ή ως ό,τι απαιτεί από αυτές ο σύγχρονος κλυδωνιζόμενος καπιταλισμός, και αυτό μάλιστα να παρουσιάζεται ως χειραφέτηση. Όπως οι γυναίκες στη Γιουγκοσλαβία προορίζονταν για τον αγώνα και την οικοδόμηση του κράτους με αμείλικτη εργασία αρχικά και στη συνέχεια ως νοικοκυρές και καταναλώτριες, οι σημερινές αριστερές και φεμινίστριες –υμνήτριες των γιουγκοσλάβων εργατριών– έχουν επίσης ταχθεί στο ακούραστο έργο της διάσωσης περιθωριοποιημένων ομάδων, της επισήμανσης του ενός ή του άλλου κοινωνικού προβλήματος και της αναζωογόνησης των γραφειοκρατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων. Ταυτόχρονα, απασχολούνται σε διάφορες κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας του απαραίτητου για την κοινωνία αναπαραγωγικού τομέα και αναδεικνύουν στυλιζαρισμένες εικόνων γυναικείας μαχητικότητας. Αν και η προσήλωση στην κοινωνική αναπαραγωγή έχει σίγουρα ευγενή κίνητρα, όταν αυτή διαμεσολαβείται από το κράτος ή τις ΜΚΟ οδηγεί, μεταξύ άλλων, σε πολύ συγκεκριμένες πολιτικές θέσεις: οι ακτιβίστριες αυτές, αν και συχνά καταφέρονται φραστικά κατά του καπιταλισμού, ταυτόχρονα τάσσονται υπέρ πολλών κοινωνικών μορφών που τον υποστηρίζουν ή τον συγκροτούν: το κράτος, η κοινωνία των πολιτών, οι ΜΚΟ, τα κόμματα, η ιεραρχία, το φύλο, η οικογένεια, η αποκλειστική ερωτική σχέση... Έχουν ουσιαστικά τον ίδιο τελικό στόχο με τους θεωρητικούς της Γιουγκοσλαβίας: έναν πιο δίκαιο καπιταλισμό. Και προκειμένου να το κάνουμε τον καπιταλισμό πιο δίκαιο και να ξεπεράσουμε τις κρίσεις αναπαραγωγής με λιγότερο οδυνηρό τρόπο, οφείλουμε να δουλεύουμε ακάματα.

Στη όχι και τόσο συστηματική μας αναζήτηση δεν εντοπίσαμε κείμενα της γιουγκοσλαβικής περιόδου που να εξετάζουν την εργασία από την οπτική του φύλου, εκτός από το κείμενο της Blaženka Despot *Το γυναικείο ζήτημα και η σοσιαλιστική αυτοδιαχείριση* από το ομώνυμο βιβλίο που εκδόθηκε το 1987. Όπως και οι άλλοι συγγραφείς πριν από αυτήν που άσκησαν κάποια κριτική στην εργασία (με την εξαίρεση του Tadić), η Despot δεν απομακρύνεται από το μοντέλο σύμφωνα με το οποίο η μισθωτή εργασία είναι ένα εργαλείο στα χέρια των εργαζομένων, μια δύναμη αντιτιθέμενη στο κεφάλαιο. Επιπλέον, θεωρεί θετικό ότι στον αυτοδιαχειριστικό σοσιαλισμό, σε αντίθεση με τον κρατικιστικό, οι παραγωγοί ρυθμίζουν ορθολογικά τις σχέσεις τους τόσο σε ό,τι αφορά τη φύση, όσο και ως προς το φύλο και την οικογένεια.

Καθώς το κείμενό της είναι θετικά διακείμενο προς τον σοσιαλισμό της αυτοδιαχείρισης, σε αντίθεση με τον κρατικιστικό, γράφοντας για τον δεύτερο, η Despot αναφέρει τα αρνητικά του χαρακτηριστικά όσον αφορά το γυναικείο ζήτημα. Αυτά τα χαρακτηριστικά θα μπορούσαν στην πραγματικότητα να περιγράψουν και τη Γιουγκοσλαβία. Επισημαίνει ότι ο δογματικός, σταλινικός μαρξισμός υποβίβασε χυδαία το γυναικείο ζήτημα, θεωρώντας το υποδεέστερο του ταξικού, γεγονός που οδήγησε στο να μην τίθεται καθόλου. Το γεγονός ότι το γυναικείο ζήτημα εμφανιζόταν πάντοτε εντός εισαγωγικών σημαίνει ότι το θεωρούσαν δευτερεύον, προς επίλυση στην αταξική κοινωνία του μέλλοντος. Υπογραμμίζει ότι ακόμα και όταν το ζήτημα των γυναικών τέθηκε με κανονιστικό τρόπο –με νόμους που, αν και προωθούσαν την ισότητα των γυναικών στον οικονομικό και πολιτικό τομέα, ταυτόχρονα ανέθεταν τη φροντίδα της οικογένειας στις γυναίκες, καθώς προέβλεπαν υποστήριξη της εργαζόμενης μητέρας αδιαφορώντας πλήρως για τον εργαζόμενο πατέρα– αυτό ενίσχυε περαιτέρω την πατριαρχική διαίρεση στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα. Το σημαντικότερο, η Despot τονίζει ότι η υποδεέστερη θέση των γυναικών στον κρατικιστικό σοσιαλισμό οφειλόταν στις παραγωγικές σχέσεις καθεαυτές και όχι στην επιβίωση πατριαρχικών προτύπων από το παρελθόν:

«Οι καθημερινές μορφές διακρίσεων κατά των γυναικών αντιμετωπίζονται ως κατάλοιπα του παρελθόντος στις ανθρώπινες συνειδήσεις, κατάλοιπα που δεν έχουν καμία βάση στον νέο τρόπο παραγωγής... Η χειραφέτηση στον κρατικιστικό σοσιαλισμό είναι επομένως μια αφηρημένη γενίκευση, μια αοριστολογία. Ως προς την εργατική τάξη, με όρους καθημερινών εργασιακών συνθηκών, κρίνεται επαρκής η βίαιη κατάληψη των παραγωγικών δυνάμεων του κεφαλαίου, κυρίως της επιστήμης και της τεχνολογίας. Δεδομένου ότι η επιστήμη και η τεχνολογία έχουν επινοηθεί ως μέρος διαφορετικών σχέσεων παραγωγής και η μισθωτή σχέση για άλλον σκοπό –την παραγωγή κέρδους– παράγουν αλλοτρίωση. Η διαδικασία αποαλλοτρίωσης αναζητείται στις παραγωγικές σχέσεις, στην κυριαρχία του γενικού έναντι του συγκεκριμένου, της πολιτικής πάνω στην οικονομία. Η αφαίρεση αυτής της

6. Adela Jušić: *Νοσταλγούμε τη δουλειά και τον μόχθο*, σε συνεργασία με την Andreja Dugandžić, 2015, κολάζ σε τοίχο, Τούζλα, Βοσνία-Ερζεγοβίνη.
Τμήμα του κειμένου:
Πού πηγαίνετε ρακένδυτες και ξυπόλητες; Για ποιον δουλεύετε;
Όταν ο σύντροφος Τίτο λέει "χρειαζόμαστε βοήθεια" – θα βοηθήσουμε!
Οι γυναίκες της Τούζλα και της Κρέκα δουλεύουν ακούραστα. Θεωρούν τη δουλεία καθήκον και ανάγκη. Αλλά με δυσκολία τα καταφέρνουν, καθώς οι απαιτήσεις πολλαπλασιάζονται συνεχώς.
Οι γυναίκες της Τούζλα έκαναν περισσότερα από όσα τους αναλογούσαν.
Οι πλάτες μας πονάνε, αλλά τα πρόσωπά μας λάμπουν από τη χαρά του σοσιαλισμού.
Τις δουλειές στα δάση τις κάνουν και πάλι γυναίκες. Τις βλέπουμε να επιδιορθώνουν γέφυρες, να φτιάχνουν σπίτια, να επιδιορθώνουν τοίχους, τουαλέτες, σπίτια ολόκληρα στις εργατικές γειτονιές, να φυτεύουν και να αναδασώνουν, να φορτώνουν κάρβουνο. Οι γυναίκες συνεισέφεραν 5.563 εργάσιμες μέρες σε σύνολο 14.085 ημερών εθελοντικής εργασίας.

γενίκευσης αναγκαστικά γεννά τον αυταρχισμό του καταμερισμού εργασίας που προέρχεται από την επιστημονική οργάνωση της εργασίας, και γεννά επίσης τις εξουσιαστικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, τις εξουσιαστικές σχέσεις του κράτος προς τα άτομα, τη γραφειοκρατία, την τεχνοκρατία, τις εξουσιαστικές σχέσεις των ανδρών προς τις γυναίκες... Η αυταρχική παραγωγή της υλικής ζωής αντιστοιχεί αναγκαστικά σε μια αυταρχική οικογένεια και μια αυταρχική κοινωνικοποίηση της προσωπικότητας. Επομένως, το γυναικείο ζήτημα όχι μόνον δεν μπορεί να επιλυθεί, αλλά ούτε καν τίθεται, καθώς η πατριαρχική οικογένεια με την πατριαρχική ηθική και τον καταμερισμό της εργασίας αποτελούν προϋπόθεση για μια τέτοια παραγωγή της ζωής... Ο κύκλος κλείνει: η αυταρχική παραγωγή απαιτεί μια αυταρχική οικογένεια, η αυταρχική οικογένεια κοινωνικοποιεί αυταρχικούς ανθρώπους, το ατομικό συμφέρον των οποίων ευθυγραμμίζεται με το γενικό συμφέρον του κράτους και του κόμματος. Αυτός ο τρόπος παραγωγής της ζωής προκρίνεται προς το παρόν ως χειραφέτηση της εργατικής τάξης. Η πλήρης χειραφέτηση της αταξικής κοινωνίας αφήνεται για το μέλλον. Η σοσιαλιστική ηθική θεωρείται ως θεμέλιο αυτής της κοινωνίας η οποία βασίζεται στην πατριαρχική οικογενειακή ηθική, στην αυταρχική και παραγωγίστικη ηθική.»

Παρόλο που η Despot τα λέει αυτά αναφερόμενη στον κρατικιστικό σοσιαλισμό, αν διαβάσει κανείς ανάμεσα στις γραμμές μπορεί να θεωρήσει ότι όλα έχουν γραφτεί για τη Γιουγκοσλαβία. Παρ' όλ' αυτά, στα κείμενα της Despot, όπως και πολλών άλλων συγγραφέων, η αποτυχία της απελευθέρωσης των γυναικών στη Γιουγκοσλαβία αποδίδεται στην επιβίωση των πατριαρχικών μορφών του παρελθόντος: «... στη Γιουγκοσλαβία δεν υπάρχει φεμινισμός που να ξεπερνά τα κλασικά ζητήματα της εργατικής τάξης... Οι γυναίκες, οι οποίες βιώνουν πιο έντονα την πίεση του αυταρχισμού, αντιπροσωπεύουν ένα ισχυρό δυναμικό για την υλοποίηση του πολιτισμού της σοσιαλιστικής αυτοδιαχείρισης. Αλλά μόνον οι πιο ενδυναμωμένες γυναίκες είναι έτοιμες σήμερα γι' αυτό... Οι γυναίκες θα μπορέσουν να συμμετάσχουν περισσότερο στις θεσμικές μορφές αυτοδιαχείρισης μόνο όταν η κοινωνία απελευθερωθεί από τα βαρίδια της πατριαρχικής κληρονομιάς».

Το γυναικείο ζήτημα στη Γιουγκοσλαβία είχε εξαρχής υποταγεί στο ταξικό. Σύμφωνα με το Κομμουνιστικό Κόμμα, θα επιλυόταν με την επίτευξη της σοσιαλιστικής λαϊκής κυριαρχίας. Η πολεμική και η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίστηκαν από τη μαζική κινητοποίηση των γυναικών στο πλαίσιο του Αντιφασιστικού Μετώπου Γυναικών (AFŽ), μέσω της αναπαραγωγικής εργασίας που εκτεινόταν σε ολόκληρη την κοινωνία (φροντίδα των τραυματιών, των παιδιών, των αναλφάβητων κ.λπ.) και της απλήρωτης, σταχανοβίτικης εργασίας. Η μαζική εθελοντική εργασία αντικαταστάθηκε σύντομα από την αμειβόμενη βιομηχανική εργασία. Το 1948, με στόχο τη θεσμοποίηση του ηρωισμού της εργασίας, εισήχθη ένα σύστημα επιβραβεύσεων: ήρωας της εργασίας,[18] πρωταθλητής της σοσιαλιστικής εργασίας, ήρωας της σοσιαλιστικής εργασίας

18. Udarnik.

της λαϊκής δημοκρατίας, ήρωας της σοσιαλιστικής εργασίας της Ομοσπονδιακής Λαϊκής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας (SFRJ), αξιέπαινος γεωργός, αξιέπαινος συνεταιριστής γεωργός, εξέχων συνεταιριστής γεωργός της λαϊκής δημοκρατίας, διαπρεπής συνεταιριστής γεωργός της SFRJ. Για τις εργατικές κολλεκτίβες: ηρωική κολλεκτίβα, κολλεκτίβα πρωταθλήτρια της σοσιαλιστικής εργασίας, κολλεκτίβα πρωταθλήτρια της σοσιαλιστικής εργασίας της λαϊκής δημοκρατίας, κολλεκτίβα πρωταθλήτρια της σοσιαλιστικής εργασίας της SFRJ. Για τους συνεταιρισμούς: συνεταιρισμός-μαχητής υψηλής απόδοσης, αξιέπαινος συνεταιρισμός, συνεταιρισμός πρωταθλητής της λαϊκής δημοκρατίας, συνεταιρισμός πρωταθλητής της SFRJ.

Τον Ιούνιο του 1945, η Kata Pejnović, στην ομιλία της στο κροατικό συνέδριο του AFŽ, συνόψισε τα καθήκοντα της οργάνωσης ως εξής: 1) ενίσχυση της αδελφοσύνης και της ενότητας, καθαρισμός της χώρας από τα ερείπια του φασισμού, 2) παγίωση της λαϊκής εξουσίας, 3) ανοικοδόμηση της πατρίδας με ευρεία ανάπτυξη της πρωτοβουλίας, επινόηση νέων μεθόδων εργασίας, αλλαγή των σχέσεων των ανθρώπων με την εργασία, 4) ανατροφή των νέων γενεών, φροντίδα των παιδιών, υποστήριξη των υπηρεσιών υγείας και του γιουγκοσλάβικου στρατού και 5) καταπολέμηση του αναλφαβητισμού. Προκειμένου να ισχυροποιηθεί το νέο καθεστώς, ήταν απαραίτητο να εργαστούμε «ηρωικά» και να μεταφέρουμε στις νέες γενιές τη νέα εργασιακή ηθική του ακαταπόνητου μόχθου. Οι γυναίκες έπρεπε να μετατραπούν σε ένα νέο και τεράστιο εργατικό δυναμικό και ταυτόχρονα να αναθρέψουν νέες γενιές ευπροσάρμοστων εργατών.

Ωστόσο, μετά τις ιδεολογικές συγκρούσεις και την οικονομική στασιμότητα της δεκαετίας του 1950, η επίκριση της γραφειοκρατικοποίησης, της κρατικής ιδιοκτησίας και της κρατικής διαχείρισης της παραγωγής μετατράπηκε επίσημα σε τμήμα της κρατικής ιδεολογίας. Το 1952, στα περισσότερα βιομηχανικά και εμπορικά πεδία εισήχθη ο μηχανισμός της αγοράς. Ενδείξεις αυτών των ιδεολογικών και κοινωνικών αλλαγών παρατηρούνται στις δραστηριότητες του AFŽ από το 1950 και μετά το τρίτο του συνέδριο το επίκεντρο μετατοπίζεται από θέματα ηρωικής εργασίας σε θέματα μητρότητας και παιδικής προστασίας, ενώ η απασχόληση προωθείται ως βάση για την ισότητα. Από τη δεκαετία του 1950 αρχίζουν να κυριαρχούν πατριαρχικά και καταναλωτικά πρότυπα για την κοινωνική θέση των γυναικών (όπως είναι εμφανές στα γυναικεία περιοδικά), γεγονός που δεν προκαλεί έκπληξη για μια κοινωνία στην οποία ο ηρωισμός της εργασίας ξαφνικά εξομοιώνεται με την επιτυχία της αγοράς.

Μια άλλη συμβολή στον ισχυρισμό της Despot ότι ο πατριαρχικός διαχωρισμός στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα ενισχύθηκε, είναι το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι έπρεπε να πληρώνουν για τις κρατικές υπηρεσίες που υποτίθεται ότι «κοινωνικοποιούσαν» την αναπαραγωγική εργασία! Να τις πληρώνουν ως υπηρεσίες της αγοράς και στον βαθμό που μπορούσαν να αντεπεξέλθουν οικονομικά. Επιπλέον, χρήση αυτών των υπηρεσιών έκαναν κυρίως οικογένειες της μεσαίας τάξης. Όπως καταγράφει η ταινία-ντοκιμαντέρ *Από τις 3 πμ έως τις 10 μμ* του Krešo Golik, πολλές οικογένειες της εργατικής τάξης έπρεπε να αφήνουν τα μικρά τους παιδιά μόνα στο σπίτι για όσο δούλευαν και είναι γνωστές περιπτώσεις γονέων που έδεναν τα παιδιά τους σε καλοριφέρ. Η ίδια η ιδέα ότι μια γυναίκα ως χειραφετημένη (χάρη στην αγοραστική της δύναμη) πολίτης, αγοράζει και καταναλώνει ελεύθερα υπηρεσίες αναπαραγωγής στην αγορά των «νεοαποκτηθέντων» γυναικείων δικαιωμάτων, είναι σαφής ένδειξη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής που ωθούν την αναπαραγωγή στην ιδιωτική σφαίρα. Μια επιπλέον ένδειξη είναι ότι στη Γιουγκοσλαβία δεν τέθηκε ποτέ ως θέμα η κατάργηση της οικογένειας. Η δυνατότητα ελεύθερης πώλησης της εργατικής τους δύναμης και ελεύθερης αγοράς αναπαραγωγικών υπηρεσιών ήταν οι κυριότεροι άξονες της «χειραφέτησης» των γυναικών, μια χειραφέτηση η οποία, σύμφωνα με τα λόγια της Tijana Okić, «συρρικνώθηκε στη μισθωτή μορφή».

Αυτό φανερώνεται από τη θέση των γυναικών, η οποία ήταν αντίστοιχη με τη θέση των γυναικών σε άλλες καπιταλιστικές χώρες: από το 1950 αναφέρονται μαζικές απολύσεις γυναικείου εργατικού δυναμικού, ενίσχυεται ο έμφυλος διαχωρισμός των εργασιών στο νοικοκυριό, επισημοποιείται η κατεύθυνση του γυναικείου εργατικού δυναμικού σε υποδεέστερες και κακοπληρωμένες δουλειές (κλωστοϋφαντουργία, καπνεργοστάσια, υπηρεσίες). Επιπλέον, αυξάνεται ο κοινωνικός μισθός κυρίως προς τους άνδρες εργαζόμενους, μέσω παροχών από τους εργασιακούς χώρους (κουπόνια γευμάτων σε εστιατόρια, διαμονής σε διαμερίσματα, για χειμερινές διακοπές, υγειονομική περίθαλψη, υποτροφίες, δάνεια κ.λπ.), καθώς οι γυναίκες ήταν σε μεγάλο τους ποσοστό άνεργες. Η αυτοδιαχείριση στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας σήμαινε εισαγωγή του ανταγωνισμού της αγοράς μεταξύ των εργοστασίων και των επιχειρήσεων, γεγονός που συνεπαγόταν αναγκαστικά μια πιο δυσμενή θέση για τις γυναίκες.

4. Ενάντια στην εργασία και ενάντια στο φύλο

Ο στόχος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Γιουγκοσλαβίας, ούτε πριν από τον πόλεμο ούτε μετά από αυτόν, δεν ήταν ο αγώνας ενάντια στον καπιταλισμό. Η εργασία παρέμεινε ουσιαστικά μισθωτή εργασία, που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή ενός συστήματος που διαχειρίζεται τους ανθρώπινους πόρους με έμφυλες σχέσεις χαρακτηριστικές του καπιταλισμού. Αν και με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία, η σχέση εργασίας και φύλου θα μπορούσε να συζητηθεί μόνο με βάση τη θέση των γυναικών, αυτό που θέλαμε να κάνουμε ήταν να αναδείξουμε πόσο επιζήμια και αναχρονιστική είναι η εξύμνηση των εργασιακών σχέσεων στη Γιουγκοσλαβία, ιδιαίτερα ως προς μια σύγχρονη επικριτική ως προς τον έμφυλο διαχωρισμό οπτική. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, η ηθική της σκληρής δουλειάς ήταν χαρακτηριστικό τόσο των καπιταλιστικών όσο και των σοσιαλιστικών χωρών και η εμπειρία της Γιουγκοσλαβίας δομικά θέτει τους εργαζόμενους, τα εργατικά κόμματα και πολλούς αριστερούς στη θέση του εργατικού δυναμικού. Με άλλα λόγια, στη διάθεση του κεφαλαίου. Η άλλη συμπληρωματική πτυχή της ηθικής της σκληρής δουλειάς είναι η ηθική της οικογένειας με τους αυστηρά καθορισμένους έμφυλους ρόλους, όπως αποδεικνύεται για τη Γιουγκοσλαβία από την ποινικοποίηση και παθολογοποίηση των γκέι και λεσβιών που κατηγορούνταν για διαστροφή και οκνηρία, δηλαδή για μια ελαττωματική και απείθαρχη στάση απέναντι στη σεξουαλικότητα και την εργασία αντίστοιχα, μια απειλή για την κοινωνική αναπαραγωγή.

Τι σημαίνει, στο σημερινό πλαίσιο της εργασιακής κρίσης, ο εκθειασμός από μεριάς των σύγχρονων φεμινιστών και αριστερών της Γιουγκοσλαβίας και της εργασίας; Τι σημαίνει για εμάς ο πανηγυρισμός των γυναικείου μόχθου; Τι είναι αυτό που πρέπει να οικοδομήσουμε σήμερα με ηρωική εργασία; Τα διάφορα κράτη σήμερα αναπτύσσουν διαφορετικά προγράμματα απασχόλησης, επιδοτήσεων και άλλων ρυθμίσεων με σκοπό να μετριάσουν την υφιστάμενη αστάθεια. Διάφορες ΜΚΟ, συμπεριλαμβανομένων φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ, προσπαθούν να συνδεθούν με τα υποκείμενα της ανεργίας και να το φέρουν στον κόσμο της εργασίας μέσω διαφόρων εκστρατειών και πολιτικών προτάσεων για γυναίκες, νεαρά άτομα, άτομα χωρίς εμπειρία, ηλικιωμένα, άστεγα, άτομα με ειδικές ανάγκες, χρόνιες ασθένειες κλπ. Στο υπόβαθρο αυτών των θλιβερών προσπαθειών υπάρχει μια νοσταλγική εικόνα της ψευδούς εικόνας της εργασίας στη γιουγκοσλαβική κοινωνία και της θέσης των γυναικών σε αυτήν και πιστεύουμε ότι αναμφισβήτητα οδηγούν σε κατευθύνσεις που ενισχύουν τον ρόλο του κράτους και του έμφυλου και εργασιακού τρόμου. Και αυτό επειδή ο σύγχρονος καπιταλισμός απαιτεί ταυτότητες περισσότερο ελαστικές, που ωστόσο παραμένουν έμφυλες, έτσι ώστε η «προοδευτική» εργατική πολιτική και οι «προοδευτικές» πολιτικές που σχετίζονται με το φύλο (ισότητα των φύλων, νομική αναγνώριση φύλου κλπ.) να συνεχίσουν να ελέγχουν και να διαχειρίζονται διαφορετικά υποκείμενα σύμφωνα με τις ήδη καθιερωμένες αντιλήψεις για το φύλο. Αυτές οι προοδευτικές πολιτικές δεν προτείνουν τρόπους ζωής διαφορετικούς από το υπάρχον. Οι φιλοδοξίες τους περιορίζονται στο να καθαρίσουν το πεδίο και να αποκαταστήσουν ένα διάλογο με την εξουσία, προκειμένου να ξεπεραστεί η οικονομική κρίση με έναν πιο ισότιμο και αξιοπρεπή τρόπο. Οι άνθρωποι πρέπει να παραμείνουν απασχολημένοι – έτσι η μεν εργασία πρέπει να γίνει πιο δίκαιη και πιο ευχάριστη, ενώ οι γυναίκες, οι κουήρ και τα διάφορα «μη παραγωγικά» υποκείμενα πρέπει να έχουν την αίσθηση ότι είναι επιτέλους πολίτες, χάρη στη θέση τους στην απασχόληση. Η σύγχρονη κρίση δεν δημιουργεί άνεργους μόνο μεταξύ των ανειδίκευτων και των «μη απασχολήσιμων», αλλά και μεταξύ εκείνων που επιθυμούν διευθυντικές θέσεις και οι οποίοι, ως φοιτητές σε θέσεις κοινωνικής εργασίας και καριερίστες των ΜΚΟ, ως κοινωνικά ευαίσθητοι καλλιτέχνες και οργανωτές ενώσεων νεολαίας, κλπ. θέλουν να εκπαιδεύσουν, να διαχειριστούν και να κυβερνήσουν τους εργαζόμενους (ή τις κατασκευές τους για την έννοια του εργαζόμενου), προκειμένου να δημιουργήσουν κάποιες φανταστικές κοινωνικές λειτουργίες και θέσεις. Δεν υπάρχει μεγαλύτερη ευχαρίστηση γι' αυτούς από το να ειπώνεται, όταν μιλάμε για κάποια κοινωνική ομάδα, ότι «ανήκει στην εργατική τάξη» ή για κάποιο κοινωνικό πρόβλημα «ότι ένα ταξικό ζήτημα», λες και αυτές οι δηλώσεις επιλύουν κάτι. Αντίθετα, το μόνο που καταφέρνουν είναι ότι υποβιβάζουν τους ανθρώπους σε μια ευέλικτη και ελεγχόμενη υπόσταση που θα μπορούν να εκπροσωπήσουν οι ΜΚΟ και τα κόμματά τους, σύμφωνα με τη γνωστή αριστερή συνταγή της πρωτοπορίας η οποία διαχειρίζεται την παραγωγή και το κράτος κατά τη διάρκεια της «μεταβατικής περιόδου».

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο συνεχίζουν να επιβάλλουν ως πρότυπα τους γιουγκοσλάβους εργάτες που εργάστηκαν για το κράτος και το κόμμα.

Mladen Stilinović, Η δουλειά είναι μια αρρώστια, 1981.

Ωστόσο, ας εξετάσουμε το ενδεχόμενο ότι η άρνηση προσδιορισμού με την εικόνα του εργάτη και η άρνηση ταύτισης με το εργατικό δυναμικό θα μπορούσε να οδηγήσει στην απόρριψη και άλλων κοινωνικών ρόλων, όπως είναι οι ρόλοι των φύλων, που υπάρχουν για να ρυθμίζουν λειτουργικά τις ζωές μας και να μας απομακρύνουν από τις επιθυμίες και τους δεσμούς μας. Εκτός από την άρνηση εργασίας στην «παραγωγική σφαίρα», φυσικά, πρέπει να υπάρχει και η απόρριψή της στον μη παραγωγικό, στον αναπαραγωγικό τομέα, δηλαδή η απόρριψη του κράτους και του ρόλος του που επιτυγχάνει την αναπαραγωγή της εργασίας μέσω της κωδικοποίησης και διαχείρισης του ετεροκανονικού νοικοκυριού. Γιατί, ως φύλακας της διαίρεσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε παραγωγικό και αντιπαραγωγικό έργο, ο έμφυλος διαχωρισμός απαιτεί τη συνέχιση της αναπαραγωγής μέσω της βίας και το κράτος βρίσκεται εδώ για να υποστηρίξει αυτή τη βία.

Λόγω του ρόλου που έχουν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής το φύλο και το κράτος, ο αγώνας μας ενάντια στην εργασία και τον έμφυλο διαχωρισμό δεν μπορεί να έχει τα χαρακτηριστικά των εργατικών διεκδικήσεων για καλύτερη θέση στο παραγωγικό σύστημα. Όσο προσπαθούμε να συμμετάσχουμε στον διάλογο με την εξουσία και να πολιτικοποιήσουμε τον αγώνα μας με μια φαινομενική συσχέτιση με την εργατική τάξη και την ανακήρυξη των ζητημάτων μας σε ταξικά, όσο καταφεύγουμε σε ορθολογικά και δημοκρατικά αιτήματα για πολιτική ισότητα, όσο πασχίζουμε για εκπροσώπηση από τα κόμματα, τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και τις ΜΚΟ, παραμένουμε στο γήπεδο του κεφαλαίου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ

Bædan 1: Journal of Queer Nihilism, baedan.noblogs.org

Bodrijar, Žan, 2011. *Ogledalo proizvodnje* [Ζαν Μποντριγιάρ, *Ο καθρέφτης της παραγωγής*], Anarhija/ blok 45, Beograd.

Bonnano, Alfredo, *Let's Destroy Work, Let's Destroy the Economy!*, theanarchistlibrary.org

Jovanov, Neca, 1979. *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. Godine*, Zapis, Beograd.

Dauvé, Gilles, Get rid of work, libcom.org

Dota, Franko 2017. *Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945-1989.*

Grupa Kriza, Manifest protiv rada [Ομάδα Krisis, *Μανιφέστο ενάντια στην εργασία*], gerusija.com

Kovač, Leonida, 2007. *Zelene vrpce. Samoreprezentacijski radovi Naste Rojc i Stjepana Lahovskog iz zbirke Dr. Josipa Kovačića*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb.

Kozomara, Olga 1968. "Obustave rada juče i danas", u: *Kulturni radnik*, Zagreb, 2.

Mraović, Boriša, 2016."Heroizam rada – Antifašistički front žena i socijalistički dispozitiv 1945-1953", u: Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava, CRVENA, Sarajevo.

Okić, Tijana, 2016. "Od revolucionarnog do proizvodnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a", u: Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava, CRVENA, Sarajevo.

Perlman, Fredy, *The Birth of a Revolutionary Movement in Yugoslavia* (πρωτοδημοσιεύτηκε στις ΗΠΑ το 1969 εκδ. Red&Black, Ντιτρόιτ, δημοσιεύεται μεταφρασμένο σε αυτό το τεύχος του *Antipolitika*).

Postone, Moishe 2006. *Time, labor, and social domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*, Cambridge University Press, libcom.org

Semprun, Jaime, *Notes on the manifesto against labor*, libcom.org

Scholz, Roswitha 2009. *Patriarchy and Commodity Society: Gender without the Body,* mediationsjournal.org

Tadić, Ljubomir 1962. "Oslobođenje rada ili oslobođenje radničke klase", u: *Pregled* 11-12, Sarajevo.

The Situationist Manifesto, www.cddc.vt.edu/sionline/si/manifesto.html

Todorović, Mijalko 1965. *Oslobođenje rada*, Kultura, Beograd.

Vaneigem, Raoul, «The Subsistence Society», *From Wildcat Strike to Total Self Management* [Ρ. Βανεγκέμ, *Από την άγρια απεργία στη γενικευμένη αυτοδιεύθυνση*], www.cddc.vt.edu/sionline/postsi/ratgeb.html

Vidaković, Zoran 1968. "Dva prilaza protestnim obustavama rada (štrajkovima), u: *Gledišta* 1, Beograd.

Marijana Stojčić

Προλετάριοι όλου του κόσμου ποιος πλένει τις κάλτσες σας;[1]

Από τις γυναίκες Αντάρτισσες στη συντρόφισσα Γυναίκα

Το Φεμινιστικό Κίνημα στη Γιουγκοσλαβία, 1978-1989

Ένα βασικό ορόσημο στην ανάπτυξη των φεμινιστικών κινημάτων στην πρώην Γιουγκοσλαβία ήταν το διεθνές συνέδριο: «Συντρόφισσα Γυναίκα: Το γυναικείο ζήτημα. Νέα προσέγγιση;» στο Εκπαιδευτικό Πολιτισμικό Κέντρο στο Βελιγράδι το 1978, που οργανώθηκε από γυναίκες από το Βελιγράδι, το Ζάγκρεμπ, το Σαράγεβο και τη Λιουμπλιάνα. Αυτή ήταν η πρώτη φεμινιστική εκδήλωση του δεύτερου κύματος φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη.[1]

Ο αντίκτυπος του δεύτερου κύματος φεμινισμού τη δεκαετία του '70 στον χώρο που σήμερα αποκαλούμε πρώην Γιουγκοσλαβία, συμπίπτει, από τη μια, με μια σοβαρή κρίση πολιτικής νομιμοποίησης του γιουγκοσλαβικού σοσιαλιστικού σχεδίου και τη συγκρότηση μιας συγκεκριμένης ομάδας, που με βασικούς ταξικούς όρους θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε νέα μεσαία τάξη[2]. Από την άλλη, στο πλαίσιο του κράτους πρόνοιας στη Δύση, η κρίση της παλιάς αριστεράς και του εργατικού κινήματος με την κλασική έννοια (παράλληλα με την ανάδυση νέων κοινωνικών κινημάτων που συγκεντρώθηκαν γύρω από την κριτική του κρατισμού, του αυταρχισμού και του πατερναλισμού του κράτους πρόνοιας), οδήγησαν σε αιτήματα για πιο ευέλικτες κοινωνικές σχέσεις, ελευθερία του τρόπου ζωής, καθώς και προσωπικής αυτο-συνείδησης. Σε γενικές γραμμές, μπορεί κανείς εύκολα να συζητήσει για το αν τα νέα κοινωνικά κινήματα εισήγαγαν νέες μορφές πολιτικής ή αν η αλλαγή ήταν πιο λεπτή, από την άποψη του προσανατολισμού, της οργάνωσης και των δραστηριοτήτων[3], στο νέο κοινωνικό συγκείμενο μέσα στο οποίο βρέθηκαν τα κινήματα, λαμβάνοντας υπόψη την «ολοένα και πιο μειωμένη έκταση της ρητής ταυτοποίησης με βάση την τάξη, την έλλειψη υποστήριξης σε πολιτικά κόμματα οργανωμένα έτσι ώστε να εκπροσωπούν τα ταξικά συμφέροντα και την πολιτικοποίηση των ταυτοτήτων, όπως το φύλο, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, την εθνότητα και την εθνικότητα, οι οποίες προηγουμένως υπήρχαν

1. Αυτό το κείμενο είναι μια εκτενής εκδοχή του κειμένου "*Proleteri svih zemalja - ko vam pere čarape?* - Feministički pokret u Jugoslaviji 1978-1989", που δημοσιεύτηκε το 2009 στο "Društvo u pokretu – Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas". Đorđe Tomić, Petar Atanacković (επιμ.), *Društvo u pokretu – Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Νόβι Σαντ: Cenzura, 2009.

2. Danilo MRKŠIĆ, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*. Beograd: Istraživački centar SSO Srbije, 1987, 72-92.

3. Kejt NEŠ (Kate Nash), *Savremena politička sociologija-Globalizacija, politika i moć*, Beograd: Službeni glasnik, 2006, 117-122.

στο περιθώριο της συμβατικής πολιτικής»[4]. Η επιτυχία του κράτους πρόνοιας στη Δύση είχε ήδη κανονικοποιηθεί, με το μοντέλο αυτό να έχει κριθεί ως επιτυχές από την άποψη της παροχής υλικών αγαθών και κοινωνικής ασφάλισης, μαζί με ένα σημαντικά υψηλότερο επίπεδο πολιτικής ελευθερίας συγκριτικά με τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η παλιά αριστερά είχε βρεθεί με το γεγονός ότι ευρείες οικονομικές απαιτήσεις πάνω κάτω είχαν ικανοποιηθεί ή βρίσκονταν σε αυτήν την κατεύθυνση. Το πεδίο της ταξικής πάλης φαινόταν να είναι περιορισμένο σε σχέση με την κριτική στις ανισότητες, την έλλειψη ελευθεριών και τους αποκλεισμούς που ακόμα υφίσταντο. Ήρθαν στο προσκήνιο άλλες μορφές κοινωνικής καταστολής –κυρίως φύλου και φυλής –, που ιστορικά τα εργατικά κινήματα συστηματικά τοποθετούσαν σε δεύτερη μοίρα.

Αν και στον χώρο που σήμερα ονομάζουμε πρώην Γιουγκοσλαβία υπήρχε μια παράδοση γυναικείας οργάνωσης ήδη από τον 19ο αιώνα, μετά την (αυτο-)κατάργηση του Αντιφασιστικού Μετώπου Γυναικών (AFŽ) το 1953 στο συνέδριο "Drug-ca Žena", το γυναικείο ζήτημα εξαφανίστηκε εντελώς από τη δημόσια σφαίρα. Η θέση των γυναικών τον 19ο αιώνα στη Σερβία, όπως και στο Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα, δεν διέφερε σημαντικά από τη θέση των γυναικών σε άλλα μέρη του κόσμου, ούτε ως προς τα προβλήματα που επιθυμούσαν να επιλυθούν[5]. Ιστορικά, το γυναικείο κίνημα αναπτύχθηκε και στον γιουγκοσλαβικό χώρο μέσα από γυναικείους συλλόγους των οποίων οι κύριες δραστηριότητες συνδέονταν πρωτίστως με την ανθρωπιστική εργασία και την παροχή βοήθειας στους φτωχούς, ιδιαίτερα σε γυναίκες και παιδιά. Για πολλές γυναίκες της μεσαίας και ανώτερης τάξης ήταν ακριβώς η υπεράσπιση των φτωχών και των καταπιεσμένων που αποτελούσε την πρώτη φάση της δέσμευσής τους σε σχέση με το φύλο τους. Αν και κάποιες από αυτές τις οργανώσεις εξέφραζαν και φεμινιστικές ιδέες, αυτές ήταν τελείως δευτερεύουσες. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, πολλοί γυναικείοι σύλλογοι ήταν ενεργοί στην Αυστροουγγαρία, αρχικά σε εθνική βάση. Η δημιουργία μιας οργάνωσης στο πλαίσιο μιας εθνικότητας, συχνά οδηγούσε στη διαμόρφωση ίδιων ή παρόμοιων οργανώσεων από άλλες εθνικότητες. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι μπορεί κανείς να βρει ένα σημαντικό αριθμό οικουμενικών δράσεων σε όλες σχεδόν τις γυναικείες ανθρωπιστικές οργανώσεις. Επίσης, μεταξύ των μελών μιας συγκεκριμένης εθνικής ανθρωπιστικής οργάνωσης, μπορεί καμιά να βρει μέλη κι από άλλες εθνικότητες. Μέχρι τον Α′ Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε δημιουργηθεί ένα ευρύ δίκτυο γυναικείων ανθρωπιστικών οργανώσεων σε ολόκληρη τη Γιουγκοσλαβία που συνεργάζονταν μεταξύ τους.[6]

Μετά τον Α′ Παγκόσμιο Πόλεμο, ένα καινούριο κράτος δημιουργήθηκε στα Βαλκάνια: το Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων (το οποίο έγινε το Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας το 1929). Η θέση των γυναικών διαφοροποιόταν σε μεγάλο βαθμό ανάλογα με την εθνικότητα και τη θρησκεία. Οι νομικές ρυθμίσεις επίσης διαφοροποιούνταν. Μέχρι την έναρξη του Β′ Παγκοσμίου Πολέμου, το Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας βρισκόταν σε μια κατηγορία υποανάπτυκτων καπιταλιστικών κρατών με μεγάλη εξάρτηση στην αγροτική οικονομική δομή: το 1931, το 76% όλων των οικονομικά ενεργών ατόμων δούλευαν πρωτίστως στη γεωργία, δασοκομία και αλιεία και μόνο το 11% σε βιομηχανικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες[7]. Με βάση την ίδια απογραφή, το 44,6% του πληθυσμού ήταν αναλφάβητο, συμπεριλαμβανομένου του 56,4% των γυναικών ηλικίας άνω των 10 ετών σε σύγκριση με το 32% των αντρών.[8] Η πλειονότητα των γυναικών ζούσε σε χωριά όπου η βαριά σωματική εργασία συνδυαζόταν με την αναπαραγωγική εργασία και την έκθεση σε ποικίλες μορφές βίας.[9] Παρότι η κατάσταση των γυναικών διαφοροποιό-

4. Ό.π, 132.

5. Όπως επεσήμανε η Ljubica Marković: "Ο φεμινισμός αναγγέλθηκε εδώ στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ως απόηχος του γυναικείου απελευθερωτικού κινήματος που ήδη είχε ριζώσει ως ιδέα σε όλη την Ευρώπης τη δεκαετία του 1960 και μερικώς στις ΗΠΑ. Οι καταβολές του φεμινισμού εδώ μπορούν να εντοπιστούν στην αρχή της δουλειάς για την κοινωνική αλλαγή και του νέου κοινωνικού προγράμματος που αναπτύχθηκε από τον Svetozar Marković. Με μεταρρυθμιστικές ιδέες διαφορετικές από εκείνες των νέων κοινωνικών κινημάτων, η ιδέα της γυναικείας απελευθέρωσης μας μεταφέρθηκαν από τους Ρώσους, από τον δάσκαλό του Černiševski, αντιγράφηκαν και εξαπλώθηκαν στο μέρος του κόσμου όπου ζούμε". Ljubica MARKOVIĆ, Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini, Belgrade: Narodna misao, 1934, 4.

6. Για περισσότερα πάνω στην ιστορία των γυναικείων κινημάτων στις περιοχές μας πριν από τον Β′ Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ.: Neda BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Βελιγράδι: Devedesetčetvrta: Žene u crnom, 1996, 20-127.

7. *O privrednoj aktivnost žena Jugoslavije od 1918. do 1953.* Από το Lydia SKELVICKY, *Konji, žene, ratovi*, Ζάγκρεμπ: Druga - Ženska infoteka, 1996, 93.

8. Για μια λεπτομερή χαρτογράφηση της δομής των νοικοκυριών στο Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας, βλ.: ό.π., 93-96, 103-107.

9. Για περισσότερα για τη θέση των γυναικών κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, βλ.: Vera ST. ERLICH, *Jugoslavenska porodica u transformaciji, studija u tristotine sela*, Ζάγκρεμπ: Liber, 1971.

ταν σε μεγάλο βαθμό ανάλογα με την εθνικότητα, τη θρησκεία, καθώς και τη χώρα όπου είχαν ζήσει πριν από τη δημιουργία του νέου κράτους, όλες οι γυναίκες μοιράζονταν την εμπειρία δραματικών νομικών και κοινωνικών ανισοτήτων βάσει του φύλου τους.[10]

Με τα λόγια της Jelena Petrović, η οικονομική και πολιτική ανισότητα αντανακλώνταν στα: «διαφοροποιητικά πολιτικά και πολιτειακά δικαιώματα (δικαίωμα ψήφου, ιδιοκτησίας, κληρονομιάς κτλ), πολύ περιορισμένη επιλογή επαγγελμάτων: (δασκάλες, χαμηλόβαθμες δημόσιες υπάλληλοι –δακτυλογράφοι, τηλεφωνήτριες, ταμίες– θέσεις διαθέσιμες ένα μικρό αριθμό γυναικών, αλλιώς εργάτριες στην υφαντουργία, σε βιομηχανίες καπνού και φυσικά, υπηρέτριες), στην εκμετάλλευση: σημαντικά χαμηλότεροι μισθοί από των αντρών στις ίδιες θέσεις εργασίες, χειρότερες θέσεις εργασίας, ενώ ταυτόχρονα διεκπεραίωναν οικιακή εργασία και στα χωριά σκληρή εποχιακή εργασία, στην αντίληψη ιδιοκτησίας των γυναικών από τους πατεράδες τους και στη συνέχεια τους συζύγους τους (ειδικά στις αγροτικές περιοχές όπου, σύμφωνα με την απογραφή του 1931, ζούσε το 76% του πληθυσμού), στον πολιτισμικό αποκλεισμό των γυναικών και τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια ζωή (με σπάνιες εξαιρέσεις, η θηλυκή παρουσία γινόταν ανεκτή στη δημόσια σφαίρα ως ένα είδος ανοχής σε μια μορφή αναπηρίας) και ούτω καθεξής.[11] Μεταξύ των δυο Παγκόσμιων Πολέμων εμφανίστηκε ένας μεγάλος αριθμός γυναικείων συλλόγων και περιοδικών, που κινούνταν ιδεολογικά από τον σοσιαλισμό μέχρι τον κληρικο-φασισμό και κυκλοφορούσαν λίγο-πολύ νόμιμα χάρη στις αλλαγές στην ευρύτερη πολιτική κατάσταση[12]. Γενικά, μεταξύ των δύο Παγκόσμιων Πολέμων, μπορεί κανείς να διακρίνει τις γυναικείες οργανώσεις σε δύο μεγάλες τάσεις – εκείνες στο πλαίσιο του εργατικού κινήματος κι εκείνες που αποτελούσαν ξεχωριστό πολιτικό κίνημα. Σε αρκετές περιπτώσεις (όπως στη συλλογική εκστρατεία για το δικαίωμα ψήφου το 1935), οι κοινές δραστηριότητες εξάλειψαν τις πολιτικές διαφορές. Με πρωτοβουλία της Σερβικής Εθνικής Γυναικείας Ομοσπονδίας (Srpska naroda ženskog saveza) που είχε ιδρυθεί το 1906, στο πρώτο της συνέδριο στο Βελιγράδι το 1919 δημιουργήθηκε η ΕΘΝΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΣΕΡΒΩΝ, ΚΡΟΑΤΩΝ ΚΑΙ ΣΛΟΒΕΝΩΝ (NARODNI ŽENSKI SAVEZ SRPKINJA, HRVATICA I SLOVENKI). Η Ομοσπονδία συγκέντρωσε όλους τους εθνικούς, εκπαιδευτικούς και ανθρωπιστικούς συλλόγους, γύρω στους 200 συνολικά, σε μια ενιαία πλατφόρμα που συνεπαγόταν την ανάπτυξη δράσης σε μια ανθρώπινη, ηθική, πολιτισμική και φεμινιστική βάση – τόσο με κοινωνικό όσο και με εθνικό χαρακτήρα. Η Ομοσπονδία προσχώρησε στο *Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών* (ICW), συμμετείχε ενεργά στο έργο του και, σύμφωνα με τα διεθνή φεμινιστικά πρότυπα της εποχής, υποστήριζε τη γυναικεία εκπαίδευση, το δικαίωμα ψήφου και την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής. Αργότερα, η Ομοσπονδία μετονομάστηκε σε Γιουγκοσλαβική Γυναικεία Ομοσπονδία (Jugoslovenski ženski savez).

Με την έναρξη του Β′ Παγκοσμίου Πολέμου, οι γυναικείες οργανώσεις σταμάτησαν να λειτουργούν, αλλά ένας σημαντικός αριθμός γυναικών δραστηριοποιήθηκε έντονα στον αγώνα για την απελευθέρωση της χώρας μέσω της συμμετοχής στην ένοπλη δράση, αλλά και στο υποστηρικτικό δίκτυο[13]. Το 1942, από τα δίκτυα των γυναικείων οργανώσεων που δημιουργήθηκαν σε όλες τις απελευθερωμένες περιοχές (και σε κάποιες μη απελευθερωμένες), δημιουργήθηκε το Αντιφασιστικό Μέτωπο Γυναικών (Antifašistički Front

10. Κατά τη διάρκεια της ύπαρξής του, το Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας ποτέ δεν είχε έναν Αστικό Κώδικα, αλλά έξι διαφορετικά νομικά συστήματα υπό τη σκληρή επιρροή των αποδεκτών θρησκευτικών οργανώσεων που υιοθετούσαν τους δικούς τους κανόνες για τον γάμο και το διαζύγιο. Οι γυναίκες δεν υπήρχαν ως νόμιμα υποκείμενα σε καμιά από αυτές τις έξι νομολογίες. Η μόνη εξαίρεση ήταν στο ποινικό δίκαιο όπου διατυπωνόταν ότι οι γυναίκες έχουν μειωμένες ικανότητες. SKELVICKY, *Konji, žene, ratovi*, 88 i 90. Για περισσότερα για τη θέση της γυναίκας στις χώρες που το 1918 σχημάτισαν το Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων (το Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας από το 1929) βλ.: BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 91-103.

11. Jelena PETROVIĆ, "Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama", *ProFemina*, 2/ 2011, 63.

12. Ό.π., σελ. 59-80. Για την ιστορία των γυναικείων οργανώσεων στη Γιουγκοσλαβία μεταξύ των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, βλ.: BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 104-133; SKELVICKY, *Konji, žene, ratovi*, 79-81.

13. Αναφερόμενος στην Jera Vodušek-Starič, ο Mari Žanin Čalić επισημαίνει ότι το NOB τον Μάιο του 1945 είχε περίπου 800,000 ένοπλους άντρες και ένοπλες γυναίκες. Žanin ČALIĆ, *Istorija Jugoslavije u 20. veku,* Βελιγράδι: Clio, 2013, 207. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, συνολικά 305.000 αγωνιστές έχασαν τη ζωή τους και 425.000 τραυματίστηκαν. Ό.π. σελ. 209. Υπολογίζεται ότι η Γιουγκοσλαβία κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είχε περίπου 100.000 γυναίκες αγωνίστριες, 25.000 πέθαναν, 40.000 τραυματίστηκαν και 3.000 επιβίωσαν, αλλά με σοβαρές αναπηρίες. Ηρωίδες ανακηρύχθηκαν 90 γυναίκες. *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, Βελιγράδι: Savezni zavod za statistiku, 1975, 3.

Žena – AFŽ). Το πρώτο του συνέδριο έλαβε χώρα στις 5-7 Δεκέμβρη του 1942 στο Bosanski Petrovac. Παρευρέθηκε ο Γιόσιπ Μπροζ Τίτο, γεγονός με μεγάλη συμβολική αξία. Το συνέδριο έγινε αντιληπτό ως ιστορικό ορόσημο στον αγώνα για γυναικεία ισότητα και κατέδειξε τη συμβολή των γυναικών στον απελευθερωτικό αγώνα: «90% από όσα κάνει ο στρατός μας σήμερα μπορεί να αποδοθεί στις ηρωικές γυναίκες της Γιουγκοσλαβίας».

Επιπρόσθετα, οι στόχοι του AFŽ δεν σταματούσαν στη νίκη επί του κατακτητή αλλά εστίαζαν παράλληλα στον αγώνα για την πραγματοποίηση της γυναικείας χειραφέτησης[14]. Λαμβάνοντας υπόψη τον ρόλο του AFŽ, η Lydia Sklevicky υποστήριζε ότι υπήρχαν δυο κύριες ομάδες αλληλένδετων καθηκόντων. Η πρώτη αφορούσε στο εθνικό απελευθερωτικό κίνημα γενικά, συμπεριλαμβανομένης της στήριξης του στρατού (συλλογή φαγητού, υλικών αγαθών, εθελοντική εργασία κτλ.) και παράλληλα την οργάνωση της ζωής στις απελευθερωμένες περιοχές, συμπεριλαμβάνοντας όλες τις πτυχές της κοινωνικής πολιτικής (φροντίδα των τραυματιών, των παιδιών και όσων ήταν ανήμποροι να βοηθήσουν τους εαυτούς τους). Η δεύτερη ομάδα καθηκόντων για το AFŽ είχε να κάνει με την πολιτική και πολιτισμική χειραφέτηση των γυναικών και την ένταξή τους σε ισότιμη βάση στον Εθνικό Απελευθερωτικό Αγώνα (NOB), για στο χτίσιμο της μεταπολεμικής κοινωνίας[15]. Ήδη στο Πέμπτο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Γιουγκοσλαβίας (KPJ) το 1940, με δύο γυναίκες εκλεγμένες στην Κεντρική Επιτροπή (οι Spasenija Babović και Vida Tomšič, και οι δύο μελλοντικές πρόεδροι του AFŽ), υιοθετήθηκε η στόχευση που η Tomšič είχε αναπτύξει στην ομιλία της, λέγοντας ότι «όλες οι κομματικές οργανώσεις πρέπει να αφιερώσουν περισσότερη σημασία στη δουλειά μεταξύ των γυναικών» και ότι αυτές οι προσπάθειες πρέπει να εμπερικλείουν ενεργά και άντρες.[16] Στο πρόγραμμα του Κομμουνιστικού Κόμματος εντάχθηκαν και τα μέχρι τότε μη υλοποιημένα αιτήματα παλαιότερων γυναικείων, αστικών και εργατικών κινημάτων: «η προστασία της μητρότητας, η εξάλειψη της διττής ηθικής στη δημόσια και ιδιωτική ζωή, η οικονομική ισότητα και η αναγνώριση του δικαιώματος ψήφου».[17] Η εκπαίδευση των γυναικών αποτελούσε μια σημαντική προϋπόθεση για την επίτευξη της ισότητας. Όπως επεσήμανε η Sklevycki: «Το AFŽ αφιέρωσε ένα μεγάλο κομμάτι των δραστηριοτήτων του σε αυτή την κατεύθυνση και σε αρκετά πεδία ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε. Σε αρχικό στάδιο, περιλάμβανε μαθήματα αλφαβητισμού και γενικής εκπαίδευσης ως συμπλήρωμα της πολιτικής εκπαίδευσης – συμπεριλαμβανομένης της συγγραφής κειμένων στον γυναικείο Τύπο και της προώθησης της ανάγνωσής του, κάτι που στην πραγματικότητα ήταν μια πρόσκληση για τη δημιουργία μιας καινούριας αγωνιστικής ταυτότητας[18]. Ο Τύπος του AFŽ έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο σε όλο αυτό. Όπως κατέγραψε η Gordana Stojaković, κατά την περίοδο μεταξύ 1942 και 1945 στα μέρη της Γιουγκοσλαβίας όπου αναπτύχθηκε το εθνικό απελευθερωτικό κίνημα, κυκλοφορούσαν 30 περιοδικά που απευθύνονταν στις γυναίκες, εντός

14. "Drug Tito nama i o nama" in *Žena danas*, 31/ 1943. no. 3 βασισμένο στο BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 147.

15. SKELVICKY, *Žene, konji, ratovi*, 25-28.

16. Ljubinka ČIRIĆ-BOGETIĆ, „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941. godine", στο: Zlatko Čepo και Ivan Jelić (επιμ.), *Peta zemaljska konferencija KPJ: zbornik radova*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1972, 94. Web: http://www.znaci.net/00003/661.pdf (14.9. 2017).

17. PETROVIĆ, „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama", 76.

18. SKELVICKY, *Konji, žene, ratovi*, 30.

του πλαισίου του AFŽ και του KPJ[19]. Μπορούμε να πούμε ότι το Αντιφασιστικό Μέτωπο Γυναικών ήταν το κανάλι μέσω του οποίου οι γυναίκες άρθρωναν τα αιτήματά τους για ισότητα με τους άνδρες σε όλες τις πτυχές της κοινωνίας. Για την πλειονότητα των γυναικών, η συμμετοχή στην αντίσταση στον φασισμό και στο απελευθερωτικό κίνημα, σε συνδυασμό με τη συμμετοχή στα «όργανα της εθνικής κυβέρνησης» που εκλέχθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, σημάδεψαν την αρχή της πολιτικοποίησης και της συγκρότησής τους σε πολιτικά υποκείμενα.

19. Gordana STOJAKOVIĆ, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2012, str. 37- 38. Το εκδοτικό σύστημα του AFŽ βασιζόταν ιεραρχικά στο *Žena danas* ως μηνιαία έκδοση που έφερε αξιωματικά μηνύματα από τους ηγέτες των μεσαίων και χαμηλών επιτροπών του AFŽ και όλες οι άλλες δημοσιεύσεις βασισμένες στο παρόν πλαίσιο, εξερευνούσαν πραγματικότητες στα μακρο- (πολιτικά πλάνα) και στα μικρο-επίπεδα (καθημερινή ζωή) τα οποία με τη σειρά τους συνεισέφεραν στους νέους ρόλους για τις γυναίκες. Η παρουσίαση των γυναικών ως ενεργών παραγόντων στον μετασχηματισμό του κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου στα εργοστάσια, τα χωράφια και τους γεωργικούς συνεταιρισμούς, ήταν χαρακτηριστικό του μεταπολεμικού τύπου του AFŽ κατά την περίοδο από το 1946 μέχρι το 1950. Ταυτόχρονα, οι σημαντικότεροι ρόλοι των γυναικών συνέχισαν να βρίσκονται εντός της οικονομίας της φροντίδας, καθώς και στον ρόλο της μητέρας (των δικών τους παιδιών και των παιδιών που είχαν μείνει ορφανά). Ό.π., 169-173. Βλπ. επίσης: Ksenija VIDMAR-HORVAT, *Imaginarna majka – Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*, Zagreb: Sandorf and Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2017, 45-58.

Μετά τον πόλεμο, μαζί με τα πολυάριθμα καθήκοντα που έθεσε το AFŽ για την οικοδόμηση και ανασυγκρότηση της χώρας, στο επίκεντρο της προσοχής βρισκόταν η προσπάθεια να διασφαλιστεί ότι ολόκληρο το μεταπολεμικό νομικό σύστημα ήταν βασισμένο στην αρχή της γυναικείας ισότητας και ενάντια στις προσπάθειες συντήρησης της έμφυλης διάκρισης. Οι γυναίκες της Γιουγκοσλαβίας συμμετείχαν για πρώτη φορά στις εκλογές για τη Συνταγματική Συνέλευση το 1945. Ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών συμμετείχε σε αυτές τις εκλογές, κάτι που επιβεβαιώνεται από στοιχεία που παρουσιάστηκαν στο Τρίτο Συνέδριο του AFŽ, το οποίο έδινε ποσοστό γυναικείας συμμετοχής στο 88%.[20] Το Σύνταγμα του 1946 θεσμοθέτησε τη γυναικεία ισότητα σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Το Σύνταγμα απλώς επιβεβαίωσε ή έθεσε σε επίπεδο του Συνταγματικού Δικαίου δικαιώματα των γυναικών που είχαν ήδη κατακτηθεί. Δεν ήταν το Σύνταγμα που επέφερε ίσα εκλογικά δικαιώματα μεταξύ ανδρών και γυναικών, απλά η συνταγματική ρύθμιση βασίστηκε σε μια ήδη υφιστάμενη πρακτική.

Σε όλους τους νόμους που υιοθετήθηκαν αργότερα, τηρήθηκε αυστηρά αυτή η αρχή. Η αρχή της ισότητας, προωθήθηκε ως μια από τις κεντρικές αρχές του νέου κράτους, αντανακλώντας τη ριζική επαναστατική θέση σε σχέση με τις ανισότητες

20. «Politika», 28 October 1950 βασισμένο στο Vera GUDAC – DODIĆ, „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)“, u *Žene i deca - Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka,* (ed.) Latinka Perović, Belgrade: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 35.

με βάση την τάξη, το φύλο και την εθνικότητα. Η γυναικεία οικονομική ανεξαρτησία θεωρήθηκε, όπως και η εκπαίδευση, προϋπόθεση για τη γυναικεία χειραφέτηση. Γυναίκες και άνδρες ήταν ίσοι, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, ως μέλη της εργατικής τάξης. Όπως αναφέρει η Gordana Stojaković: «η σοσιαλιστική ιδεολογία της χειραφέτησης των γυναικών δεν εξετάστηκε έξω από το σύστημα της εργατικής τάξης επειδή τα μέτρα για τη γυναικεία χειραφέτηση, αναπτύχθηκαν κυρίως σε σχέση με τα εργατικά δικαιώματα»[21]. Αμέσως μετά τον πόλεμο, με την ανάγκη επιτάχυνσης του εκσυγχρονισμού της χώρας, αρνητικές συμπεριφορές που υπονοούσαν μια κατωτερότητα των γυναικών αντιμετωπίζονταν όχι μόνο ως δείκτες κοινωνικής, αλλά και πολιτικής οπισθοδρομικότητας. Με αυτόν τον τρόπο, το ζήτημα ανισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών τέθηκε ως κοινωνικό και πολιτικό, ένα ζήτημα που αν παρέμενε ανεπίλυτο, θα καθιστούσε τη νέα επαναστατική κατεύθυνση της κοινωνίας αδύνατη. Ταυτόχρονα, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και μέσω του AFŽ, το λεγόμενο «γυναικείο ζήτημα» όσο δευτερεύον και μερικό κι αν παρουσιαζόταν, απέκτησε ανεξάρτητο κύρος: οι γυναίκες συνέβαλαν στη χειραφέτησή τους και, παράλληλα, αποτελούσαν υποκείμενα στην οικοδόμηση μιας νέας σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να έχουμε στον νου μας ότι η ιδέα της οικονομικής ανεξαρτησίας των γυναικών, ως θεμελιώδης προϋπόθεση για τη χειραφέτησή τους με βάση τη σοσιαλιστική απελευθερωτική ιδεολογία, αρχικά κατανοήθηκε με όρους υλοποίησης του δικαιώματος των γυναικών στην εργασία. Μετά τον πόλεμο, αυτό δεν οφειλόταν μόνο σε μια ιδεολογία των αρχών, αλλά και στην αναγκαιότητα συμμετοχής όσο περισσότερου κόσμου ήταν δυνατόν στη μεταπολεμική ανασυγκρότηση μιας ερειπωμένης χώρας και αργότερα σε σχέση με τα φιλόδοξα πλάνα του πενταετούς σχεδίου. Για την αναγκαιότητα αυτή, τόσο το κράτος όσο και το AFŽ προσπαθούσαν να εντάξουν όσο το δυνατόν περισσότερες γυναίκες στην εργασία, συμπεριλαμβάνοντας και διάφορες γεωργικές δραστηριότητες, όπως και όλες τις δραστηριότητες στις οποίες στην προ-πολεμική Γιουγκοσλαβία απασχολούνταν αποκλειστικά ή κυρίως άντρες. Η περίοδος αμέσως μετά τον πόλεμο ήταν μια περίοδος έντονης κοινωνικής ανασυγκρότησης και αγώνα για τη νέα κοινωνική (και έμφυλη) τάξη, όπου ο πολεμικός ηρωισμός αντικαταστάθηκε από τον εργατικό ηρωισμό. Ήταν απαραίτητο τόσο να σταθεροποιηθεί ο σοσιαλισμός όσο και να ανοικοδομηθεί μια κατεστραμμένη χώρα. Περίπου 400.000 άνθρωποι έμειναν άστεγοι και οι ζημιές από τον πόλεμο ανήλθαν στα 2,3 δισεκατομμύρια αμερικάνικα δολάρια. Η πρώτη περίοδος, από οικονομική άποψη, η περίοδος του κεντρικού σχεδιασμού (1945-1952), χαρακτηρίστηκε από ένα περίπλοκο

21. Gordana STOJAKOVIĆ, „Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946–1953: pogled kroz AFŽ štampu", στο: *Rod i levica*, Lidija VASILJEVIĆ (ed.), Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar (ŽINDOK), Belgrade, 2012, 13.

σύστημα μέτρων λιτότητας (κουπόνια για κατανάλωση μεριδίων) και παραγωγής (Πενταετές Σχέδιο, 1947-1951). Αμέσως μετά τον πόλεμο, ο ΟΗΕ και η Διοίκηση Αρωγής και Αποκατάστασης των Ηνωμένων Εθνών (UNRRA) δώρισε στη Γιουγκοσλαβία αγαθά (κυρίως τροφή) αξίας περίπου 416 εκατομμυρίων αμερικάνικων δολαρίων[22]. Την πρώτη δεκαετία της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης της κοινωνίας, οι γυναίκες κράτησαν τους χώρους εργασίας ως εργαζόμενες εντατικής παραγωγής[23] και συμμετείχαν εξίσου με τους άντρες στις συλλογικές δράσεις. Αφενός, η φτώχεια και η διανομή ήταν πρόσθετα κίνητρα για τις γυναίκες να γίνουν ανταγωνιστικές υπό το καθεστώς των εργαζομένων εντατικής παραγωγής, ώστε να εξασφαλίσουν επιπρόσθετα κουπόνια για φαγητό, είδη ένδυσης και κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα.[24] Αφετέρου, η έντονη προπαγάνδα του AFŽ, κυρίως μέσω του Τύπου, ενίσχυσε τη διαμόρφωση των γυναικών-εργαζομένων σε ζωτικής σημασίας πρωταγωνίστριες για την επιτυχή υλοποίηση του σοσιαλιστικού σχεδίου. Ο αγώνας δεν παρουσιάστηκε απλά ως αγώνας για χειραφέτηση, αλλά και ως αγώνας για την πραγματοποίηση του τρομερού πενταετούς σχεδίου (από το 1947 μέχρι το 1951). Οι γυναίκες κινητοποιήθηκαν σε πολλά επίπεδα: ενεργοποιήθηκαν μέσω εργατικών δράσεων, παρακολούθησης μαθημάτων αλφαβητισμού, όπως επίσης και ραπτικής, ως εργάτριες αλλά και ως εργαζόμενες εντατικής παραγωγής, ενώ ταυτόχρονα αναμενόταν από αυτές η συνέχιση της φροντίδας του νοικοκυριού. Η κρατική πολιτική χρησιμοποίησε τη φιγούρα της Νέας Γυναίκας ως συμβολικό φορέα εκσυγχρονισμού[25] και η γυναικεία ορατότητα στην κοινωνικοπολιτισμική σφαίρα του νέου κράτους έμελλε να χαρακτηρίσει την πρόοδο που σημειώθηκε στις νέες πραγματικότητες. Όπως πρότεινε η Ksenija Vidmar-Horvat, για την κατανόηση της πολύπλοκης σοσιαλιστικής πολιτικής ως προς το φύλο και τον καθορισμό του ρόλου των γυναικών στον σοσιαλισμό, πρέπει να δοθεί προσοχή σε τρία βασικά πεδία: τη σφαίρα εργασίας, τη συζυγική-οικογενειακή ζωή και τις σχέσεις με τα παιδιά, με το σοσιαλιστικό σχέδιο να επικαλείται ριζική αλλαγή και στα τρία πεδία, συγκριτικά με την αστική υποταγή των γυναικών.[26]

Η σοσιαλιστική δημοκρατία στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας έγινε κυρίως κατανοητή ως οικονομική δημοκρατία, βασισμένη στην εθνική και κοινωνική ισότητα. Η προσωπική συμβολή στην ανασυγκρότηση της χώρας, η ικανότητα διαχείρισης της παραγωγικής διαδικασίας και, συνεπώς, η διαδικασία κοινωνικού εκσυγχρονισμού σήμαινε ότι η καθεμιά και ο καθένας θα γίνονταν παράγοντάς της, ένα αυτόνομο υποκείμενο της προσωπικής εξέλιξης. Ο εργάτης είχε κεντρικό ρόλο στη συγκρότηση της «κοσμοπολίτικης, διεθνοποιημένης, σύγχρονης και υπερεθνικής ταυτότητας του γιουγκοσλάβου πολίτη κατά την περίοδο του σοσιαλισμού»[27]. Όσον αφορά το γυ-

22. Igor DUDA, "Uhodavanje socijalizma", *Refleksije vremena 1945. – 1955,* Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013,

23. Στμ: Ως εργαζόμενοι-ες εντατικής παραγωγής μεταφράζεται ο όρος udarnik ή shock worker ο οποίος χρησιμοποιήθηκε στις πρώην κομμουνιστικές χώρες για να περιγράψει τους εργάτες/τριες υπό καθεστώς υπερ-εντατικοποίησης της παραγωγής.

24. Τα κουπόνια r1 και r2 για τους εργάτες, και τα κουπόνια 0 για όλους τους υπόλοιπους, καθώς οι αγρότες δεν είχαν κανένα δικαίωμα στα κουπόνια. Επιπρόσθετα, τα κουπόνια r1 μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε ποικίλα μαγαζιά, εν αντιθέσει με τα κουπόνια r2. Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, "Žene u formativnom socijalizmu", *Refleksije vremena 1945. – 1955.* (επιμ) Jasmina BAVOLJAK, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2012, 193.

25. Βλέπε: JAMBREŠIČ-KIRIN, "Moderne vestalke u kulturi pamćenja Drugog svjetskog rata", στο *Dom i svijet*, (επιμ.) Sandra PRLENDA, Ζάγκρεμπ: Centar za ženske studije, 2008,19-54.

26. VIDMAR HORVAT, *Imaginarna majka – Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*, 46. Για την πολιτική αντιπροσώπευση της μητρότητας βλπ.: Ό.π, 46-67. Για τις πολιτικές της μητρότητας βλ. επίσης: Rada DREZGIĆ, *„Bela kuga" među „Srbima". O naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova*, Belgrade: Albatros Plus: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2010, 17-51.

27. Tanja PETROVIĆ, *Yuropa – Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Βελιγράδι: Fabrika knjiga, 2012, 158 (υποσημείωση).

ναικείο ζήτημα, η σοσιαλιστική ιδεολογία δεν διαχώριζε τη γυναικεία χειραφέτηση από την εργατική τάξη. Όπως επεσήμανε η Ksenija Vidmar Horvat, ως «γυναίκες συντρόφισσες» ("drugarice") οι γυναίκες αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι του προλεταριάτου και δεν θεωρούνταν ομάδα που χαίρει επιπρόσθετων δικαιωμάτων, ξεχωριστά από τα δικαιώματα που απολάμβαναν και ζητούσαν να εκπληρωθούν, ως κομμάτι της εργατικής τάξης. Η συζήτηση για το φύλο στη Σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία εστίαζε κυρίως στον ρόλο των γυναικών σε εθνικοποιημένες βιομηχανίες, ενώ το παραδοσιακό μοντέλο συνέχιζε να διατηρείται σε μεγάλο βαθμό στην ιδιωτική οικογενειακή ζωή (γάμος, μητρότητα, έμφυλοι ρόλοι). Στο σοσιαλιστικό μοντέλο υπήρξαν απόπειρες εναρμόνισης και ενσωμάτωσης των λειτουργιών της εργάτριας με τις λειτουργίες που είχαν οι γυναίκες στην ιδιωτική σφαίρα, με ιδιαίτερη έμφαση στη μητρότητα. Παρότι το κράτος πρότεινε μέτρα που αποσκοπούσαν στη διευκόλυνση των συνδέσεων μεταξύ του δημόσιου (εργασιακός τομέας και πολιτική δέσμευση) και του ιδιωτικού τομέα (κυρίως με όρους προστασίας της μητρότητας, όπως η αμειβόμενη άδεια μητρότητας, τα πρακτικά δωρεάν νηπιαγωγεία, το ζεστό γεύμα για τα παιδιά στα σχολεία κτλ[28]), επικράτησε η άποψη ότι οι γυναίκες ως κοινωνική ομάδα είναι αδιαχώριστη από τους άντρες[29]. Η «αυτοκατάργηση» του Αντιφασιστικού Μετώπου Γυναικών το 1953[30] σηματοδότησε την κατάργηση της αυτονομίας του λεγόμενου γυναικείου ζητήματος και ήταν ένα βήμα πίσω, υπό την έννοια ότι οι γυναίκες επέστρεφαν στην οικιακή σφαίρα, με αποτέλεσμα την πολιτική παθητικοποίηση ενός μεγάλου αριθμού γυναικών[31] και το τέλος του έντονου ενδιαφέροντος για την αλλαγή των έμφυλων σχέσεων στην οικογένεια και στην κοινωνία. Από εκεί και πέρα, το γυναικείο ζήτημα θα αντιμετωπιζόταν ως αναπόσπαστο κομμάτι του ταξικού ζητήματος, το οποίο περαιτέρω παρουσιάστηκε ως το βασικό κοινωνικό ζήτημα όπου θα έπρεπε ο καθένας και η καθεμία να επικεντρωθεί. Η επίλυση του ταξικού ζητήματος, κάπως απλουστευμένου, εκκινώντας από την άποψη ότι η βάση της κοινωνικής αδικίας βρίσκεται στην άνιση οικονομική διανομή (της οποίας τυπικό παράδειγμα είναι η ταξική ανισότητα), προορίζεται να οδηγήσει στην ταυτόχρονη επίλυση του «γυναικείου ζητήματος». Ελαφρώς διαφορετικά διατυπωμένα: «Ξεκινώντας από τη μαρξιστική θέση ότι η χειραφέτηση των γυναικών μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της πραγματοποίησης *ενώσεων ελεύθερης εργασίας*, το γυναικείο ζήτημα κατέστη αναπό-

28. Σύμφωνα με το διάταγμα για την προστασία των Εργαζόμενων Εγκύων Γυναικών και Μητέρων που θηλάζουν (Uredbe o zaštiti zaposlenih trudnih žena i majki dojilja), προβλέπονταν 90 ημέρες άδειας μητρότητας και, σε κάποιες περιπτώσεις, ήταν δυνατή μια μειωμένη τετράωρη εργάσιμη ημέρα μέχρι το παιδί να φτάσει την ηλικία των τριών ετών. Οι εργαζόμενες μητέρες που θήλαζαν επιτρεπόταν να διακόπτουν τη δουλειά κάθε τρεις ώρες, για να θηλάσουν το παιδί, δικαίωμα το οποίο μπορούσε να εξασκηθεί για έξι μήνες μετά τη γέννηση. Η άδεια μητρότητας αποζημιώθηκε στο επίπεδο πλήρους μισθού. Μητέρες που ήταν σε μονογονεϊκές οικογένειες ή των οποίων τα παιδιά είχαν επιπρόσθετες ανάγκες και δούλευαν τέσσερις ώρες την ημέρα αποζημιώθηκαν για το 75% του μισθού τους. Σε επόμενα στάδια κοινωνικής ανάπτυξης, η περίοδος αμειβόμενης άδειας μητρότητας επεκτάθηκε σε μια σειρά από περιστάσεις, μέχρι και έναν χρόνο μετά τη γέννηση του παιδιού. GUDAC-DODIĆ, „Položaj žene u Srbiji (1945-2000)", 37.

29. VIDMAR HORVAT, *Imaginarna majka – Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*, 47-49.

30. Το AFŽ ως ξεχωριστή γυναικεία οργάνωση, καταργήθηκε στο IV Συνέδριο του 1953. Διάφορες οργανώσεις και ενώσεις που ασχολούνταν με ζητήματα που αφορούσαν τις γυναίκες όπως η Ομοσπονδία των Γυναικείων Ενώσεων της Γιουγκοσλαβίας (Savez ženskih drustava Jugoslavij), από τις οποίες σχηματίστηκε η Διάσκεψη για τις Κοινωνικές Δραστηριότητες των Γιουγκοσλάβων Γυναικών (Konferencija za društvenu aktivnost woman Jugoslavije) το 1961 στο Ζάγκρεμπ. Εργάστηκε υπό την αιγίδα της Συμμαχίας των Σοσιαλιστών Εργαζομένων της Γιουγκοσλαβίας (SSRNJ – Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije). Η Neda Božinović, μια Παρτιζάνα της εποχής, μεταξύ άλλων, υπεύθυνη για τα Παρτιζάνικα Μνημεία του 1941 (Partizanske) και ενεργό μέλος του AFŽ μετά τον πόλεμο, σημείωσε ότι «η απόφαση να καταργηθεί το AFŽ ή μάλλον να ιδρυθεί η Ομοσπονδία των γυναικείων οργανώσεων, αντιμετωπίστηκε από ένα μεγάλο αριθμό αντιπροσώπων ως υποβάθμιση των γυναικείων οργανώσεων ή και των ίδιων των γυναικών. Πολλές αγωνίστριες από το AFŽ αντέδρασαν σε αυτήν την απόφαση σταματώντας εντελώς την εργασία τους. ... Μετά από κάποιο καιρό, γυναίκες, συγκεκριμένα σε χωριά, αντιμετώπισαν γυναίκες ηγέτες με την κατηγορία «κατήργησες το AFŽ μας!». Έλεγαν πως οι άντρες θα τις κορόιδευαν «φτάνει με τα δικά σας» ή «τελείωσε, τελείωσε» ή «δεν πάει άλλο». Ανακαλούν πως οι άντρες είχαν ακόμα σταθερά, τις καφετέριές τους, το ποδόσφαιρό τους, ακόμα και το Λαϊκό τους Μέτωπο, ενώ οι γυναίκες δεν είχαν πουθενά να συναντηθούν, και ανυπομονούσαν για τις συζητήσεις τους για τα «γυναικεία ζητήματα». BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 174.

31. Η συμμετοχή των γυναικών σε όργανα λήψης αποφάσεων από το τέλος του πολέμου και μετά συνεχώς μειωνόταν. Στις εκλογές του 1949-50 για τα Εθνικά Συμβούλια, υπήρχαν τα 2/3 των γυναικών που θα υπήρχαν στις εκλογές μετά από δύο χρόνια. Ήδη από το 1963 στην Ομοσπονδιακή Συνέλευση το ποσοστό των γυναικών ήταν 15,2%. Έξι χρόνια μετά είχε πέσει στο 6,3%. *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, 4; BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u 19 i 20 veku*, 249.

σπαστο κομμάτι του ταξικού ζητήματος. Καθώς το ταξικό ζήτημα θεωρήθηκε ότι είχε επιλυθεί στη Γιουγκοσλαβία, ακολούθησε η πιθανή πεποίθηση ότι οι γυναίκες σήμερα είναι τυπικά ίσες στην κοινωνία μας»[32].

Η περίοδος από το 1950 στο 1970 ήταν περίοδος οικονομικής ευημερίας και ενός αυξανόμενου βιοτικού επιπέδου στη Σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία· από τη δεκαετία του 1960 η πολιτική των ανοιχτών συνόρων και της γενικευμένης φιλελευθεροποίησης της κοινωνίας, συνδυάστηκε με μια συνεχή αύξηση του αριθμού των γυναικών που εντάσσονταν στην αγορά εργασίας[33]. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η αμειβόμενη εργασία και η εκπαίδευση των γυναικών (που διέπονταν από πολύ προχωρημένες νομικές διατάξεις) θεωρήθηκαν οι σημαντικότεροι παράγοντες για τη χειραφέτηση των γυναικών[34]. Οι γυναίκες της Γιουγκοσλαβίας συμμετείχαν για πρώτη φορά στις εκλογές για το Συνταγματικό Συμβούλιο το 1945. Το Σύνταγμα του 1946 επιβεβαίωσε την ισότητα των γυναικών σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής[35]. Σε όλους τους νόμους που πέρασαν αργότερα, αυτή η αρχή τηρήθηκε αυστηρά. Σύμφωνα με τον Νόμο περί Γάμων [1946], η θέση των γυναικών και των ανδρών στον γάμο εξισώθηκε, ενώ ο Οικογενειακός Νόμος του 1947 εξίσωνε επίσης τα δικαιώματα των παιδιών που γεννήθηκαν εντός και εκτός ενός γάμου. Ο Νόμος για την Κοινωνική Ασφάλιση εισήγαγε κοινωνική προστασία έναντι όλων των κινδύνων, συμπεριλαμβανομένης της άδειας μητρότητας και το δικαίωμα σύνταξης γήρατος υπό τις ίδιες προϋποθέσεις για άνδρες και γυναίκες, παρόλο που οι γυναίκες έτειναν να συνταξιοδοτούνται νωρίτερα. Το δικαίωμα στην έκτρωση εξασφαλίστηκε με νόμο του 1951. Το Σύνταγμα του 1974 εξασφάλιζε το δικαίωμα δωρεάν τοκετού και από το 1977 επιτράπηκε η άμβλωση χωρίς περιορισμούς μέχρι τις δέκα πρώτες εβδομάδες της κύησης. Η Γιουγκοσλαβία εκείνη την εποχή είχε νομοθεσία που ήταν σύμφωνη με όλες τις διεθνείς συμβάσεις που αφορούσαν τη θέση των γυναικών.

Ταυτόχρονα, υπήρξαν σημαντικές διαφοροποιήσεις στο επίπεδο ανάπτυξης των γιουγκοσλαβικών δημοκρατιών, όσον αφορά στις ευκαιρίες και την ποιότητα ζωής, μεταξύ των ανεπτυγμένων και των υπανάπτυκτων δημοκρατιών και μεταξύ των αγροτικών και των αστικών περιοχών της χώρας. Με το Σύνταγμα του 1974, προέκυψαν διαφορετικές νομικές διατάξεις σχετικά με συγκεκριμένα θέματα στις διάφορες γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες. Παρά τις προοδευτικές νομικές διατάξεις και τις διακηρύξεις για την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, οι πραγματικότητες της καθημερινής ζωής ήταν διαφορετικές[36]. Η μαζική συμμετοχή

32. Vjekoslav KOPRIVNJAK, „Uvodnik u temat“, *Žena*, 4–5/ 1980, 10.

33. «Η συμμετοχή των γυναικών στο σύνολο των απασχολουμένων στον κοινωνικό τομέα παρουσίαζε σταθερή αύξηση: το 1945 ήταν 29,3%, το 1982 36,5% και 38,0% το 1986. Αυτή η τάση είναι αντίστοιχη με αυτές των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών. Ωστόσο, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο σύνολο των απασχολούμενων κυμάνθηκε σημαντικά σε διάφορα μέρη της χώρας. Ενώ, στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Σλοβενίας έφτασε το 45,8% και στη Σερβία το 40,9%, στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας ήταν 34,7%, στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία Μαυροβουνίου 35,6% και στη Σοσιαλιστική αυτόνομη περιοχή του Κοσόβου ήταν 22,1%». Στατιστικά από *Izveštaja SFRJ o primeni konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (Αναφορά της Γιουσκοσλαβίας στη CEDAW - Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την Κατάργηση των Διακρίσεων σε βάρος των Γυναικών)*, Ιούνιος 1983, σελ. 18 και αναφορά SGJ για το 1986, „Statistički bilten SZS“ no. 15777, 1986, σύμφωνε με την Slobodanka NEDOVIĆ, *Savremeni feminizam - Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Βελιγράδι: Centar za unapređivanje pravnih studija: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 2005, 108.

34. Μετά τον Β′ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο αριθμός του αναλφάβητου πληθυσμού πάνω από την ηλικία των 10 ετών συνεχώς έπεφτε· σύμφωνα με την απογραφή του 1948 υπήρχαν 26,7% αναλφάβητοι άνθρωποι, το ποσοστό για τους άντρες ήταν 15% και για τις γυναίκες 37,5%. Μέχρι το 1981, το ποσοστό των αναλφάβητων ήταν 10,8%, αλλά υπήρχαν τέσσερις φορές περισσότερες αναλφάβητες γυναίκες από ότι άντρες· στην απογραφή του 1991 το ποσοστό έπεσε στο 6,2%, αλλά και πάλι το ποσοστό των γυναικών ήταν μεγαλύτερο στο 6,2%, συγκριτικά με το ποσοστό του 2,2% για τους άντρες. Sanja ĆOPIĆ, “Položaj i uloga žene u društvu - Socio-ekonomske osnove položaja žene u društvu” u Sanja ĆOPIĆ- Brankica GRUPKOVIĆ et al., *Žene u Srbiji - Da li smo diskriminisane?*, Belgrade: Sekcija žena UGS *Nezavisnost*: ICFTU CEE Women’s Network, 2001, 29.

35. «Οι γυναίκες είναι ίσες με τους άντρες σε όλες τις σφαίρες του κράτους, της οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής ζωής» (Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života“), Σύνταγμα της Ομοσπονδιακής Γιουγκοσλαβίας, 1946.

36 Με βάση τις στατιστικές που δημοσιεύθηκαν στο Bilten SZS (αριθ. 1181, 1981) για τα επίπεδα μισθών των απασχολουμένων βάσει φύλου και προσόντων για το 1976, η Slobodanka Nedović γράφει: «Το μέσο εισόδημα των γυναικών είναι χαμηλότερο από αυτό των ανδρών (με το ίδιο επίπεδο προσόντων) σε κάθε κατηγορία εργασίας εκτός από τη διαχείριση των υδάτων. Στη βιομηχανία, η διαφορά κυμαίνεται στο 11% στην ομάδα των ανειδίκευτων εργαζομένων, στο 33,8% στην ομάδα των ειδικευμένων εργαζομένων, στο 32,6% στους υψηλότερα ειδικευμένους και στο 21,7% μεταξύ των εκπαιδευόμενων σε πανεπιστημιακό επίπεδο, όλα προς όφελος των ανδρών. Τα δεδομένα καταδεικνύουν την ύπαρξη άμεσης μορφής διακρίσεων εις βάρος των γυναι-

των γυναικών στην οικονομία της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας δημιούργησε μια νέα κατάσταση στην οποία οι γυναίκες δραστηριοποιούνταν στην κανονική εργασία, ως κοινωνικοπολιτικοί εργαζόμενοι και στο σπίτι. Από την άλλη πλευρά, η ενασχόληση των γυναικών με κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα άρχισε να μειώνεται από τη δεκαετία του 1950. Ήδη από τότε, μια αγωνίστρια του AFŽ σημείωνε την άνοδο αντιλήψεων όπως «τώρα που οικοδομήσαμε τον σοσιαλισμό οι γυναίκες μπορούν να επιστρέψουν στο σπίτι και να αναθρέψουν τα παιδιά»[37] και την αποδυνάμωση του ιδεολογικού ενθουσιασμού για αμφισβήτηση των πατριαρχικών αντιλήψεων, τις οποίες μέχρι πρότινος καταδίκαζαν σκληρά ως οπισθοδρομικές και αντεπαναστατικές.[38] Σύμφωνα με τη Stojaković, ένας λόγος είναι ότι δεν υπήρχε πλέον ανάγκη για μεγάλο εργατικό δυναμικό. Επιπλέον, με την εισαγωγή της αυτοδιαχείρισης, η πίεση προς τις επιχειρήσεις να επιδείξουν θετικά αποτελέσματα οδήγησε σε μείωση των επιδοτήσεων για τα ιδρύματα κοινωνικής προστασίας (νηπιαγωγεία και παιδικοί σταθμοί) και την απόλυση εργαζομένων με χαμηλότερο επίπεδο ειδίκευσης (ομάδα που εξακολουθούσε να αποτελείται κατά κύριο λόγο από γυναίκες)[39]. Επιπρόσθετα, η μαζική μετανάστευση στις πόλεις δεν συνοδευόταν από επαρκή μέτρα για να διασφαλιστεί ότι οι γυναίκες από αγροτικά νοικοκυριά θα μπορούσαν να καταστούν πιο απασχολήσιμες σε αστικό περιβάλλον[40], αφήνοντάς τες διαρθρωτικά έξω από τη δημόσια σφαίρα και χωρίς τη δυνατότητα οικονομικής ανεξαρτησίας και απαλλαγής από το φορτίο της φροντίδας των παιδιών. Μόλις η ήδη πραγματοποιηθείσα κοινωνικοποιημένη φροντίδα των παιδιών και των μητέρων[41] κατέστη υπερβολικά δαπανηρή, η εγκατάλειψη της αμειβόμενης εργασίας ήταν, για μέρος του γυναικείου πληθυσμού, και μια διέξοδος από το διπλό βάρος ευθυνών - στον χώρο εργασίας και στο σπίτι. Παρόλο που έγιναν κάποιες προσπάθειες για να ανοίξουν οι υπηρεσίες των νοικοκυριών για τις γυναίκες, πολύ λίγες μπορούσαν να επωφεληθούν από αυτό[42]. Μια παρόμοια κατάσταση προέκυψε όταν άνοιξαν εστιατόρια που παρείχαν συλλογικό φαγητό· οι χρήστες τους ήταν κυρίως ανύπαντροι άνδρες[43]. Σε μια έρευνα που πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1956 από το περιοδικό *Praktična žena* (Πρακτική Γυναίκα), μια από τις ερωτώμενες γυναίκες έγραψε το εξής: «Λέτε ότι η δουλειά μου διαρκεί 13 ώρες. Ευχαριστώ πολύ! Για μένα, διαρκεί περίπου 18 ώρες. Είμαι υπερβολική; Θα ήθελα πολύ να είσαι στη θέση μου... Πρώτα, είμαι στα πόδια μου για 8 ώρες, δουλεύω σκληρά. Και στη συνέχεια το μαγείρεμα, το πλύσιμο, το καθάρισμα και ούτω καθεξής. Διπλός χρόνος εργασίας, τέσσερις φορές πηγαίνοντας στην εργασία και πίσω. Και ο σύζυγός μου δεν θα φέρει ούτε τα ρούχα του να πλυθούν, ούτε θα πάει στην αγορά όταν έχει χρόνο». Άλλος ένας απολογισμός είναι επίσης εξαιρετικά διευκρινιστικός: «Συχνά ακούω έναν πελάτη στον πάγκο ... Τέσσερα χρόνια δεν έχω πάει σε καμία συνάντηση της Ένωσης Εμπόρων ... Είμαι ακόμα στο επίπεδο που ήμουν (αν όχι χαμηλότερα) όταν το πρώτο μου παιδί γεννήθηκε». Για πολλούς, η λύση ήταν η επιστροφή των γυναικών στο σπίτι ως τόπος όπου «φυσικά» ανήκαν. Ή σύμφωνα με τα λόγια μιας άλλης γυναίκας που ερωτήθηκε: «Τώρα είναι έτσι: αν θέλετε να είστε καλοί στη δουλειά σας, πρέπει να εγκαταλείψετε την οικογένειά σας· αν τα πάτε καλά με το σπίτι, τότε δεν έχετε καλή απόδοση στην εργασία. Είναι καλύτερα να επιστρέψετε εντελώς στην οικογένεια. Ή οι άνδρες να αναλάβουν αυτές τις ευθύνες. Και δεν είμαστε πραγματικά γι' αυτό. Μην με παρεξηγήσετε! Δεν είμαι υπέρ αυτού, απλά έτσι ακριβώς είναι για μένα. Οι γυναίκες

κών, οι οποίες δυσκολεύονται να αποκτήσουν διευθυντικές θέσεις, περιμένουν περισσότερο καιρό για προαγωγές και γενικά έχουν λιγότερες ευκαιρίες για πιο σύνθετες, υπεύθυνες και κατά συνέπεια υψηλότερα αμειβόμενες, θέσεις. Είναι άγραφος κανόνας ότι ακόμα και σε χώρους εργασίας όπου οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού, η πλειονότητα των διευθυντικών στελεχών είναι άντρες». Slobodanka NEDOVIĆ, *Savremeni feminizam - Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Βελιγράδι: Centar za unapređivanje pravnih studija: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 110.

37. GUDAC-DODIĆ, „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)“, 64.

38. Karl KAZER, *Porodica i srodstvo na Balkanu, Analiza jedne kulture koja nestaje*, Βελιγράδι: Udruženje za društvenu istoriju, 2002, 441.

39. STOJAKOVIĆ, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, 69.

40. Anđelka MILIĆ, Preobražaj srodničkog sastava porodice i položaj članova“, στο: *Domaćinstvo porodica i brak u Jugoslaviji: društveno-kulturni, ekonomski i demografski aspekti promene porodične organizacije*, Anđelka MILIĆ, Eva BERKOVIĆ, Ruža PETROVIĆ (επιμ.), Βελιγράδι: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1981, 157.

41. Βλέπε: Sanja PETROVIĆ-TODOSIJEVIĆ, Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ”, στο *Žene i deca - Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, (επιμ.) Latinka Perović, Βελιγράδι: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 176-187.

42. Vera GUDAC DODIĆ, *Žena u socijalizmu - Položaj žene u Srbiji u drugoj polovini XX veka*, Βελιγράδι: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006, 107.

43. Ό.π.: σελ. 108.

διαμαρτύρονται, αλλά αμφιβάλλω ότι θα λάβουν οποιαδήποτε βοήθεια»[44]. Η Mitra Mitrović, μεταξύ άλλων, μια προπολεμική κομμουνίστρια και ένα από τα μέλη επιρροής του AFŽ μέχρι την κατάργησή του, έγραψε πικραμένα για όλα αυτά: «Και ίσως δεν υπάρχει ζήτημα – προέκυψε ταυτόχρονα ένα τεράστιο κενό: από τον πλήρη πολιτισμό στην πλήρη διάκριση. Δεν υπάρχει τίποτα ασυνήθιστο σε αυτό. Πρόκειται για τη μετάβαση από πλήρη πλούτη σε πλήρη φτώχεια ή από μια πλήρως ανεπτυγμένη χώρα στην πλήρη οπισθοδρόμηση. Αλλά φαίνεται ότι εδώ, σε σχέση με αυτό το πρόβλημα, ακόμη περισσότερο από τη φυλή ή την τάξη, η υποδούλωση είναι πιο αποτρόπαιη, πιο περίπλοκη, επειδή δεν εξαρτάται μόνο από τους ισχυρούς, δεν αφορά μόνο στις ξένες ή μακρινές χώρες, τους πλούσιους ή τους λευκούς, αλλά που οι πλησιέστεροι σε εμάς, οι μεμονωμένοι άνθρωποι, οι πατέρες και οι αδελφοί, ακόμη και οι γιοι, δεν μπορούν να ξεφύγουν από τις αντιλήψεις και τις προκαταλήψεις που τους έχουν επιβληθεί, που έχουν γίνει αναπόσπαστο μέρος της ζωής, των συνηθειών και της τάξης των νοικοκυριών»[45]. Ήδη στη δεκαετία του 1950 στον Τύπο είναι δυνατόν να εντοπιστεί μια διαφορετική τάση από εκείνη που επικρατούσε κατά τη διάρκεια του πολέμου και των αρχικών μεταπολεμικών χρόνων. Ενώ τα θέματα στα περιοδικά κατά τη διάρκεια και μετά τον πόλεμο επικεντρώνονταν κυρίως στον αγώνα της εθνικής απελευθέρωσης και στην πολιτική κατάσταση, διερευνούσαν επίσης τον νέο ρόλο και την ισότιμη κατάσταση των γυναικών, πρώτον στον πόλεμο και, στη συνέχεια, στην ανοικοδόμηση της χώρας, και από τη δεκαετία του 1950 μια λατρεία της θηλυκότητας και της ομορφιάς, της υψηλής ραπτικής και των ειδήσεων μόδας, που μειώθηκαν μετά τον πόλεμο, αναζωπυρώθηκαν και πάλι. Τα εγχώρια εικονογραφημένα και περιοδικά μόδας άρχισαν να κυκλοφορούν με νέα και φωτογραφίες μόδας, μιμούμενα δυτικά παραδείγματα[46]. Οι καθημερινές εφημερίδες ανέπτυξαν σταδιακά τα γυναικεία τμήματά τους, συγκεκριμένα τα γυναικεία προσανατολισμένα περιεχόμενα, προσφέροντας κυρίως συμβουλές για τη λειτουργία του σπιτιού, την υγιεινή, τη μόδα και το make-up. Η παρουσίαση των γυναικών ως υποκειμένων, νέων και ηλικιωμένων, από αστικές και αγροτικές περιοχές, μορφωμένες και εγγράμματες, οι οποίες, μέσω της προσωπικής αφοσίωσης, μπορούσαν να κάνουν πράγματα για τον εαυτό τους όσον αφορά τα δικαιώματα των γυναικών και το δημόσιο συμφέρον (είτε σε ενεργούς ρόλους των γυναικών είτε στην οικονομία της φροντίδας) που κυριάρχησε μετά τον πόλεμο, αντικαταστάθηκε σταδιακά από μια επιβεβαίωση των παραδοσιακών γυναικείων έμφυλων στερεοτύπων. Τα βασικά θέματα του γυναικείου Τύπου στα τέλη της δεκαετίας του 1950 περιλάμβαναν το νοικοκυριό ως κέντρο ευημερίας και το σώμα ως σύμβολο της ανοιχτής σεξουαλι-

44. Και για τα τρία αποσπάσματα που πάρθηκαν από την έρευνα «Πώς να βοηθήσω μια εργαζόμενη γυναίκα» (Πρακτική Γυναίκα, Ιούνιος, 1956) είμαι ευγνώμων στη Jelena Tešija που μου επέστησε την προσοχή.

45. Mitra MITROVIĆ, *Položaj žene u savremenom svetu*, Βελιγράδι: Narodna knjiga, 1960, σελ 8.

46. Radina VUČETIĆ, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Βελιγράδι: Službeni glasnik, 2012, 32-40.

κότητας και της άμεσης σαγήνης[47].

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι αυτή η διαδικασία επιβεβαίωσης των παραδοσιακών έμφυλων στερεοτύπων συνέβη σταδιακά και με αντιδράσεις. Χαρακτηρίστηκε από πολυάριθμες αντιφάσεις και ταλαντεύσεις μεταξύ των προσπαθειών για χειραφέτηση των γυναικών και της διαιώνισης του ιδεαλισμού των φύλων, που απεικονίζουν την αμφιθυμία του γιουγκοσλαβικού σοσιαλισμού όσον αφορά στη θέση των γυναικών. Οι συνθήκες εισόδου στον Β′ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά από αυτόν, η συμμετοχή στην ανάπτυξη και ανασυγκρότηση της χώρας προσέφερε, στην πλειονότητα των γυναικών, έναν δρόμο προς την πολιτικοποίηση και την πολιτική υποκειμενικότητα. Η συμμετοχή τους ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να συμβεί αυτό. Η επίσημη θέση σε όλον τον γιουγκοσλαβικό σοσιαλισμό ήταν ότι το δικαίωμα των γυναικών να εργάζονται και να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή ήταν ένα αναμφισβήτητο γεγονός του πολέμου και της επανάστασης. Είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου ότι ο αντάρτικος αγώνας για απελευθέρωση από τη ναζιστική κατοχή ήταν ένας από τους βασικούς μύθους, προωθούμενος από ταινίες, βιβλία, μουσική και τον κυρίαρχο κι επίσημο λόγο. Η αξία της ενεργού συμμετοχής των γυναικών στην πάλη και την εργασία αποτελούσε μια ουσιώδη και σημαντική πτυχή της σοσιαλιστικής ρητορικής.

Ταυτόχρονα, ο διπλός ρόλος των γυναικών, ως εργαζόμενες και ως μητέρες, ως κύριες υπεύθυνες για την αναπαραγωγή και την οικογένεια, ποτέ δεν αμφισβητήθηκε. Αυτό οδήγησε αναπόφευκτα σε ένα διπλό βάρος για τις γυναίκες. Μπορούμε να πούμε ότι οι δύο ρόλοι των γυναικών –ως «σοσιαλιστριών εργαζομένων» στη δημόσια σφαίρα (και στον επίσημο λόγο) και ως φορέων δυτικών καταναλωτικών ιδεών περί θηλυκότητας στον ιδιωτικό τομέα– κάποια στιγμή συγχωνεύθηκαν. Η κυρίαρχη ιδεολογία της καθημερινής ζωής έγινε ο καταναλωτισμός. Το ιδανικό πρότυπο για τη γυναίκα ήταν αυτό που εξισορροπούσε με επιτυχία τη μητρική φροντίδα, την ύπαρξή της ως νοικοκυρά και ως εργαζόμενη, χωρίς να υπονομεύεται η ομορφιά της, η σεξουαλική έλξη και η θηλυκότητά της. Από την άλλη πλευρά, δεν υπήρχε πλέον ουσιαστικό φεμινιστικό κίνημα, ούτε οποιοσδήποτε κριτικός προβληματισμός περί των έμφυλων ρόλων στην κοινωνία. Η βία κατά των γυναικών ως θέμα απουσίαζε επίσης από τη δημόσια σφαίρα.

Η παρουσίαση των γιουγκοσλάβων γυναικών ως «απελευθερωμένων» και «δυτικοποιημένων» αντανακλούσε στην πραγματικότητα τις εμπειρίες των γυναικών της μέσης και της ανώτερης τάξης στο αστικό περιβάλλον· η εμπειρία της πλειονότητας των γυναικών και ανδρών από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές ποτέ δεν εντάχθηκε σε αυτή τη μυθική εικόνα της κοινωνικής προόδου. Αυτό το χάσμα μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας είναι επίσης σημαντικό για την κατανόηση της θέσης των γυναικών που διοργάνωσαν το συνέδριο, καθώς και για την επακόλουθη ανάπτυξη φεμινιστικών ομάδων και κινήσεων στη Γιουγκοσλαβία. Τα μέσα της δεκαετίας του ’70 ήταν η εποχή που εισήλθε στον χώρο της Γιουγκοσλαβίας ο φεμινισμός δεύτερου κύματος. Μια νέα γενιά μορφωμένων γυναικών από αστικά κέντρα, όπως το Ζάγκρεμπ και το Βελιγράδι, αποτέλεσε τον πυρήνα του νέου φεμινιστικού κινήματος στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Αυτές οι γυναίκες είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση και στην απασχόληση, αλλά γνώριζαν επίσης τη διαφορά μεταξύ της διακηρυγμένης ισότητας ανδρών και γυναικών και της πραγματικότητας της καθημερινής ζωής: τον σεξισμό στον ιδιωτικό τομέα, στην αγορά εργασίας και σε επίπεδο ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας. Στα ταξίδια τους στη Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ γνώρισαν φεμινιστικά κινήματα και φεμινιστικές θεωρίες. Το νέο φεμινιστικό κίνημα στη Γιουγκοσλαβία δεν θα ήταν εφικτό χωρίς την αναταραχή του ’68, καθώς και τις έντονες συζητήσεις διανοουμένων για τον μαρξισμό και τις εναλλακτικές λύσεις στον καπιταλισμό και τον σταλινισμό που εμφανίστηκαν στους αριστερούς κύκλους διαφωνούντων (με αναφορές στα περιοδικά *Perspektive* και *Praxis* καθώς και το καλοκαιρινό σχολείο της Korčula), που λάμβαναν χώρα από τις αρχές της δεκαετίας του 1960[48]. Αυτό

47. Neda TODOROVIĆ-UZELAC, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, Βελιγράδι: Naučna knjiga, 1987, 113-133.

48. Όπως το διατύπωσε ο Božidar Jakšić: «[Οι φοιτητές] είχαν επίσης πρόσβαση σε βιβλία και κείμενα κριτικών διανοουμένων στην Ανατολή και τη Δύση. Τα έργα του Μαρκούζε, για παράδειγμα, ενός από τους πνευματικούς ιδρυτές της Νέας Αριστεράς, δημοσιεύτηκαν στα σερβοκροατικά από το 1965. Άλλες εργασίες φιλοσόφων από τη σχολή της Φρανκφούρτης δημοσιεύθηκαν επίσης. Στο περιοδικό *Praxis*, το οποίο εξέδιδαν καθηγητές πανεπιστημίων από το Βελιγράδι και το Ζάγκρεμπ, αναπτύσσονταν επιχειρήματα της Νέας Αριστεράς. Στο ετήσιο θερινό σχολείο στο κροατικό νησί της Κορτσούλα κοντά στο Ντουμπρόβνικ, ήταν συχνοί καλεσμένοι διακεκριμένοι διανοούμενοι, συμπεριλαμβανομένων των Μαρκούζε, Έριχ Φρομ, Λέζεκ Κολακόφσκι και Ερνέστ Μαντέλ. Κάθε χρόνο μεταξύ του 1964 και του 1974, εκατοντάδες Γιουγκοσλάβοι μαθητές μπορούσαν να συμμετέχουν σε συζητήσεις μαζί τους. Πηγή: Božidar Jakšić ”Praxis i Korčulanska ljetna škola. Kritike, osporavanja, napadi”, αναφέρεται

είναι ορατό σε ό, τι αφορά τις απαιτήσεις των φοιτητών από το 1968. Το φοιτητικό κίνημα διατύπωσε τα αιτήματά του μέσα στο πλαίσιο της επίσημης ιδεολογίας, επισημαίνοντας το χάσμα μεταξύ των διακηρυγμένων αξιών και της απογοητευτικής πραγματικότητας του σοσιαλισμού[49].

Στο Portorož το 1976, ο Κροατικός Κοινωνιολογικός Σύλλογος διοργάνωσε ένα συμπόσιο για την κοινωνική κατάσταση των γυναικών και την ανάπτυξη της οικογένειας στη γιουγκοσλαβική αυτοδιαχειριζόμενη κοινωνία που σηματοδότησε τις αρχές του σύγχρονου γιουγκοσλαβικού φεμινισμού. Μια από τις συμμετέχουσες στο συνέδριο ήταν η Žarana Papić, η οποία αργότερα, το 1978, μαζί με την Dunja Blažević (στη συνέχεια διευθύντρια της SKC) και Jasmina Tešanović, διοργάνωσε στο Εκπαιδευτικό Πολιτιστικό Κέντρο (SKC) στο Βελιγράδι το συνέδριο «DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup?» (Συντρόφισσα Γυναίκα: το γυναικείο ζήτημα – μια νέα προσέγγιση;). Παρά το γεγονός ότι χρηματοδοτούνταν από το κράτος, εκείνη τη στιγμή το Εκπαιδευτικό Πολιτιστικό Κέντρο ήταν το κέντρο όλων των εναλλακτικών πολιτιστικών εκδηλώσεων. Η Chiara Bonfiglioli καταγράφει την περιγραφή της Rada Iveković: «Θα συναντηθούν πολιτικοί αντιφρονούντες και ομάδες της αριστεράς, αλλά και επιστήμονες και καλλιτέχνες, ξένοι και ντόπιοι, που ενδιαφέρονται για την τέχνη, τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, τα πάντα»[50]. Αυτή η συνάντηση θεωρείται η αρχή της ανάπτυξης του φεμινιστικού κινήματος στην τότε Γιουγκοσλαβία. Η σημασία της ήταν αποτέλεσμα της συνάντησης γυναικών που αν και ατομικά και ξεχωριστά είχαν ήδη ασχοληθεί με τη φεμινιστική θεωρία στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία, καθώς και φεμινιστριών από άλλα μέρη της Ευρώπης.

Το αρχικό πρόγραμμα είχε δύο μέρη: μια συνάντηση γιουγκοσλάβων φεμινιστριών (24-26 Οκτώβρη) και ένα δεύτερο μέρος το οποίο κυρίως χαρακτηρίστηκε ως η κρίσιμη συνάντηση. Στο συνέδριο παρευρέθηκαν περίπου τριάντα ξένες συμμετέχουσες από όλη την Ευρώπη και περίπου είκοσι συμμετέχουσες από τη Γιουγκοσλαβία, κυρίως από το Ζάγκρεμπ και το Βελιγράδι. Μεταξύ αυτών ήταν οι Hélène Cixous (Ελέν Σιξού), Hatz Garcia, Nil Yalter και Christine Delphy (Κριστίν Ντελφί) από τη Γαλλία, οι Jill Lewis, Helen Roberts και Parveen Adams (Παρβίν Άνταμς) από το Ηνωμένο Βασίλειο, οι Dacia Maraini (Ντάτσια Μαραΐνι), Carla Ravaioli (Κάρλα Ραβαϊόλι) και Chiara Saraceno από την Ιταλία, η Ewa Morawska από την Πολωνία, η Judith Kele από την Ουγγαρία, οι Alice Scwarzer, Nadežda Čačinović-Puhovski, Slavenka Drakulić-Ilić, Đurđa Milanović και Vesna Pusić από το Ζάγκρεμπ, η Nada Ler-Sofronić από το Σαράγεβο, η Silva Mežnarić από τη Λιουμπλιάνα και οι Rada Iveković, Anđelka Milić, Jasmina Tešanović, Lepa Mlađenović και Sonja Drljević από το Βελιγράδι. Ωστόσο, πολλές άλλες ήρθαν στο συνέδριο από τη Γιουγκοσλαβία και το εξωτερικό χωρίς πρόσκληση ή μη ανακοινωμένες. Δεδομένου ότι ορισμένες από τις επίσημες συμμετοχές δεν κατάφεραν να το παρακολουθήσουν (ή τουλάχιστον τα ονόματά τους λείπουν από τον κατάλογο των συμμετεχουσών), είναι σχετικά δύσκολο να πούμε με βεβαιότητα πόσες γυναίκες και άντρες τελικά συμμετείχαν. Η Chiara Bonfiglioli ισχυρίζεται ότι συνολικά υπήρχαν περίπου ογδόντα παρευρισκόμενες/-οι. Αναφέρει τα λόγια του Dragan Klaić τα οποία αποτυπώνουν πολύ όμορφα την ατμόσφαιρα εκείνων των ημερών: «Θα σας πω τι ήταν για μένα πολύ σημαντικό, ως το πρώτο συνέδριο του είδους του, με μια φεμινιστική ατζέντα, που προσπάθησε να συγκεντρώσει κόσμο από το Ζάγκρεμπ, το Βελιγράδι, από όλη τη Γιουγκοσλαβία και από το εξωτερικό. Υπήρχαν περίπου ογδόντα άνθρωποι αυτές τις δύο μέρες. Ήταν μια προσπάθεια ενός φεμινιστικού πυρήνα να ξεφύγει από έναν πολύ στενό διανοητικό κύκλο, να προσελκύσει νέους ανθρώπους και να τραβήξει την προσοχή των ΜΜΕ. Ήταν συναρπαστικό ότι συγκεντρώθηκαν όλες αυτές οι γυναίκες και άντρες από το εξωτερικό, με πολύ διαφορετικές οπτικές. Ήταν πολύ δυναμικό και πολεμικό, αν και με αργούς ρυθμούς λόγω της μετάφρασης. Από τα ιταλικά στα αγγλικά, από τα αγγλικά στα σερβοκροατικά, τα γερμανικά, τα γαλλικά, τα ισπανικά... Θυμάμαι ογδόντα άτομα να κάθονται για δύο μέρες εκεί, να κοινωνικοποιούνται τα βράδια και να αμφισβητούν ο ένας τον άλλον με το μέγιστο ενδιαφέρον»[51]. Εκτός από τις συζητήσεις, τμήμα του προγράμματος περιελάμ-

από τους Boris KANZLEITER, Krunoslav Stojaković στο "1968 in Jugoslawien. Studentenproteste zwischen Ost und West", στο *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde in Jugoslawien, 1960-1975*. Βόννη: Dietz-Verlag, 2008, (μεταφρασμένο στα αγγλικά), 15.

49. Ό.π.: σελ. 13.

50. Chiara BONFIGLIOLI, Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after", MA thesis 2008, Utrecht University, Faculty of Arts - Women's Studies, 2008, 51.

51. BONFIGLIOLI, "Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after", 53-54.

βανε εκθέσεις και προβολές ταινιών από γυναίκες καλλιτέχνες και σκηνοθέτιδες. Τα θέματα που συζητήθηκαν στη διάσκεψη μπορούν να αντληθούν από τον κατάλογο των ομιλιών που συνέταξε η Žarana Papić. Περιλάμβανε μαρξιστικά και σοσιαλιστικά φεμινιστικά κείμενα (κείμενα των Αλεξάνδρα Κολλοντάι, Έβελυν Ριντ και Σίλα Ροουμπόθαμ, φεμινιστικές αναλύσεις που συνέδεαν τον μαρξισμό και την ψυχανάλυση από τις Σουλαμίτ Φάιρστοουν και Τζούλιετ Μίτσελ, τη θεωρία της σεξουαλικής διαφοράς της Λυς Ιριγκαρέ, καθώς και κείμενα από το φεμινιστικό κίνημα στην Ιταλία από τις Manuela Fraire και Rosalba Spagnoletti). Τα κείμενα των ντόπιων συγγραφέων επικεντρώθηκαν κυρίως στην ανάλυση της γιουγκοσλαβικής κοινωνίας από φεμινιστική οπτική, καθώς και σε ερωτήματα σχετικά με τη συνάφεια και την εφαρμογή του φεμινισμού σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Στο συνέδριο έγιναν συζητήσεις για την πατριαρχία, την ταυτότητα, τη σεξουαλικότητα, τη γλώσσα, την αορατότητα των γυναικών στον πολιτισμό και την επιστήμη, καθώς και για την καθημερινή ζωή των γυναικών, τις διακρίσεις κατά των γυναικών στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα, το διπλό φορτίο των γυναικών, τη βία κατά των γυναικών και την επιβίωση των παραδοσιακών πατριαρχικών ρόλων παρά τις κανονιστικές λύσεις που εγγυούνταν την ισότητα. Για πρώτη φορά παρουσιάστηκε μια κριτική επισκόπηση για την επίλυση των γυναικείων ζητημάτων στη Γιουγκοσλαβία. Η κριτική ήταν φεμινιστική, αλλά όχι αντι-σοσιαλιστική[52]. Επίσης αναδείχθηκαν διαφορές στην κατανόηση και την εμπειρία μεταξύ εγχώριων και ξένων επισκεπτών. Οι εγχώριες συμμετέχουσες είχαν ακαδημαϊκό υπόβαθρο χωρίς εμπειρία σε πρακτική ακαδημαϊκή εργασία. Αυτή ήταν μια από τις κρίσιμες διαφορές σε σχέση με τους επισκέπτες από το εξωτερικό. Επιπλέον, δεν εμφανίστηκαν εξαρχής κατά του συστήματος, αλλά επέστησαν την προσοχή στον τρόπο με τον οποίο η γιουγκοσλαβική κοινωνία στην πραγματικότητα διέφερε από τις διακηρυγμένες αξίες της. Αυτές οι διαφορές ήταν ορατές σε όλο το συνέδριο, ιδιαίτερα σε συζητήσεις με συμμετέχουσες από τη Δυτική Ευρώπη. Η εμπειρία από το ’68 και η μάταιη ελπίδα ότι οι ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών θα μπορούσαν να καταργηθούν μέσω ενός μαζικού κινήματος[53] κατέστησαν τους δυτικούς φιλοξενούμενους πολύ πιο επικριτικούς όχι μόνο όσον αφορά στη δυνατότητα της γυναικείας ελευθερίας μέσω της «επίσημης» χειραφέτησης –φιλελεύθερη χειραφέτηση μέσω νόμων–, αλλά και αναφορικά με τη μαρξιστική θεωρία της απελευθέρωσης των γυναικών μέσω της ταξικής πάλης. Το συνέδριο, κατά κάποιον τρόπο, έθετε τη Γιουγκοσλαβία μεταξύ των φεμινιστικών συζητήσεων της Δύσης και της Ανατολικής Ευρώπης, όπου κανείς δεν είχε ακούσει για φεμινισμό, μόνο για «άσχημες λεσβίες»[54]. Από τη δυτική φεμινιστική οπτική, οι γιουγκοσλάβες φεμινίστριες δεν ήταν αρκετά ριζοσπαστικές. Από την πλευρά των εγχώριων συμμετοχών, οι φιλοξενούμενες από τη Δύση δεν ήταν επαρκώς ενημερωμένες για την κατάσταση στη Γιουγκοσλαβία και μερικές φορές είχαν συγκαταβατικό και ξιπασμένο ύφος. Μία από τις πηγές της διαφωνίας ήταν η έλλειψη κατανόησης των ξένων συμμετεχουσσών ότι πολλά από τα θέματα που απασχολούσαν το φεμινιστικό κίνημα στη Δύση (όπως το δικαίωμα διαζυγίου ή άμβλωσης) δεν ήταν στην ημερήσια διάταξη της Γιουγκοσλαβίας εξαιτίας του προοδευτικού ρυθμιστικού και νομικού πλαισίου. Επιπλέον,

52. Dragan Klaić: «Πρέπει να καταλάβετε ότι ασκούσαμε κριτική και στον γιουγκοσλαβικό αυτοδιαχειριζόμενο σοσιαλισμό ως τέτοιο. Επικρίναμε τα σεξιστικά στοιχεία του γιουγκοσλαβικού συστήματος τα οποία εντοπίζαμε γενικώς. Υπό αυτή την έννοια δεν ήταν μια ριζοσπαστική κριτική του γιουγκοσλαβικού σοσιαλισμού. Συμμετείχαν προοδευτικές/-οί αριστερές/-οί διανοούμενες/-οι, αλλά αντι-δογματικές/-οί, επικριτικές/-οί κυρίως για την επίσημη γιουγκοσλαβική ιδεολογία και την ιδεολογική ορολογία και επίφαση, αλλά όχι ενάντια στον σοσιαλισμό... και πάντα με σταθερή κριτική του καπιταλισμού», στο BONFIGLIOLI “Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after“, 100.

53. Ένα εξαιρετικά καλό παράδειγμα αυτού μπορεί να βρεθεί στην ταινία «Ο υποκειμενικός παράγοντας» (Der subjektive Faktor) της Helke Sander από το 1981. Πρόκειται για μια ημι-αυτοβιογραφική ανασκόπηση της περιόδου μεταξύ 1967 και 1970 κατά την οποία η Helge ζούσε στο Δυτικό Βερολίνο, σπούδαζοντας στην Κινηματογραφική Ακαδημία. Συμμετείχε ενεργά στο φοιτητικό κίνημα του ’68 και ήταν μια από τις ιδρύτριες του Συμβουλίου Δράσης για την Απελευθέρωση των Γυναικών (Aktionsrat zu Befreiung der Frauen) το 1968. Η ταινία περιλαμβάνει την ομιλία της τον Σεπτέμβριο του 1968 σε συνέδριο της Φοιτητικής Σοσιαλιστικής Ένωσης, όπου επιτέθηκε στη σεξιστική στάση των ανδρών ομολόγων της. Αφού η Ένωση αρνήθηκε να συζητήσει τα φεμινιστικά αιτήματα και την πατριαρχία στην οργάνωση, το Συμβούλιο Δράσης για την Απελευθέρωση των Γυναικών αποφάσισε να ρίξει ντομάτες στους άντρες που μιλούσανε από το βήμα.

54. Ewa Morawska: «Έχουμε τρεις φάσεις: τη Δύση με τις αναδυόμενες φεμινιστικές διαφωνίες, τις νομικές προσαρμογές και τη Γιουγκοσλαβία, όπου κανείς δεν είχε ακούσει για φεμινισμό παρά μόνο για “άσχημες λεσβίες” και υπήρχε έντονο ενδιαφέρον για ό,τι συνέβαινε στη Δύση και την Ανατολική Ευρώπη», στο BONFIGLIOLI “Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after“, 78.

εκείνη τη στιγμή δεν υπήρχε φεμινιστικό κίνημα στη Γιουγκοσλαβία[55] και οι γυναίκες που διοργάνωσαν το συνέδριο δεν αποτελούσαν κάποιο είδος «γιουγκοσλάβας γυναίκας» αντιπροσωπευτικό όλης της επικράτειας της Γιουγκοσλαβίας. Η θέση των γυναικών στη Γιουγκοσλαβία διέφερε σημαντικά, όχι μόνο όσον αφορά την εκπαίδευση και τη δυνατότητα μετακίνησης, αλλά και με βάση το τμήμα της Γιουγκοσλαβίας όπου ζούσαν οι γυναίκες και αν ήταν σε αστικό περιβάλλον ή όχι. Ένα από τα άλλα σημαντικά σημεία διαφωνίας ήταν η συμμετοχή των ανδρών στο συνέδριο. Στο συνέδριο του Βελιγραδίου υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός ανδρών. Αυτό ήταν προβληματικό για ένα μεγάλο μέρος των δυτικών φεμινιστριών συμμετεχουσών. Ιδιαίτερα οι γαλλίδες και ιταλίδες φεμινίστριες, θεωρούσαν τη συμμετοχή ανδρών στο συνέδριο ως σφετερισμό του χώρου των γυναικών. Αντίθετα, η πλειονότητα των ντόπιων συμμετεχουσών υποστήριξε την παρουσία ανδρών φίλων του φεμινισμού στη συνάντηση. Η Dacia Maraini θυμάται τις εντάσεις στο τέλος της πρώτης ημέρας, όταν ιταλίδες αντιπρόσωποι διαμαρτυρήθηκαν για το γεγονός ότι ένας άνδρας κοινωνιολόγος[56] μίλησε για την καταστολή εναντίον των γυναικών. Τους αντιτάχθηκαν οι διοργανώτριες, διευκρινίζοντας ότι τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες πρέπει να καταπολεμήσουν τις διακρίσεις και εναντιώθηκαν σε κάθε είδους διάκριση που βασίζεται στις έμφυλες διαφορές.[57]

Από τη σημερινή οπτική, μπορεί κάποιος να δηλώσει πως το συνέδριο "DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup?" έγραψε ιστορία. Όχι μόνο έφερε απαγορευμένα θέματα –τον φεμινισμό– στη δημόσια σφαίρα, καθώς ήταν το πρώτο κριτικό πλαίσιο για την επίλυση του «γυναικείου ζητήματος» στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία, αλλά κυρίως λόγω του αντίκτυπου που είχε τόσο στις γυναίκες όσο και στους άντρες συμμετέχοντες,[58] αλλά και για τη μετέπειτα ανάπτυξη του φεμινισμού και των φεμινιστικών ομάδων. Ενθάρρυνε τις συμμετέχουσες να πιστέψουν στον εαυτό τους και να δράσουν ανοιχτά στη δημόσια σφαίρα και αυτό αποτέλεσε το θεμέλιο όλης της μετέπειτα ανάπτυξης του φεμινιστικού κινήματος στη Γιουγκοσλαβία. Το συνέδριο ήταν ορόσημο για την περαιτέρω ανάπτυξη των φεμινιστικών ομάδων. Αμέσως μετά το συνέδριο οι Lidija Skelvicky, Rada Iveković και Slavenka Drakulić σχημάτισαν την ομάδα "Žena i društvo" στο Ζάγκρεμπ υπό την αιγίδα της Κροατικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Μετά την επιστροφή της Sofija Trivunac από το Ζάγκρεμπ, μια ομάδα με το ίδιο όνομα δημιουργήθηκε στο Βελιγράδι το 1980, στο Εκπαιδευτικό Πολιτιστικό Κέντρο (ΕΠΚ). Σε αντίθεση με την ομάδα του Ζάγκρεμπ που επικεντρώθηκε κυρίως στη θεωρητική δουλειά και της οποίας το κοινό στα στρογγυλά τραπέζια ήταν κυρίως ακαδημαϊκό, η ομάδα του Βελιγραδίου συζητούσε τις δικές της εμπειρίες και εργαζόταν για την αυτο-ενδυνάμωση. Στα στρογγυλά τραπέζια του ΕΠΚ κάθε Τετάρτη συζητιόταν ένα διαφορετικό θέμα[59]. Όπως θυμάται η Lina Vušković: «Η επιλογή των θεμάτων ήταν πολύ ευρεία και δεν επιδιώκαμε κάποια συγκεκριμένη στρατηγική ή μεθοδολογία παρά μόνο όταν οι ερωτήσεις έγιναν πολύ ευρείες. Διοργανώσαμε έναν μεγάλο αριθμό στρογγυλών τραπεζιών για τη σεξουαλικότητα (οι οποίες είχαν μεγάλη συμμετοχή, ειδικά όταν συμπεριλήφθηκε η ψυχαναλυτική προσέγγιση), τα αναπαραγωγικά δικαιώματα, τον ρόλο του Χριστιανισμού, τη θέση των γυναικών στην εργασία, τον βιασμό, τον αισθητικό ρατσισμό, τη γυναικεία γραφή, γλώσσα και φύλο, την πατριαρχική μυστικοποίηση της επιστημονικής γλώσσας, την ανάλυση των σερβικών εθνικών αφηγήσεων, την παιδική λογοτεχνία, τον αντίκτυπο των παιδικών παιχνιδιών στον καθορισμό των έμφυλων ρόλων...»[60]. Η συνεργασία με φεμινίστριες από άλλες περιοχές της χώρας, ειδικά από το Ζάγκρεμπ, ήταν πολύ έντονη. Οι Rada Iveković, Slavenka Drakulić, Jelena Zupa, Biljana Kašić, Vesna Kesić, Katarina Vidović, Slavica Jakobović, Vesna Pusić και άλλες έρχονταν τακτικά στο Βελιγράδι. Στα στρογγυλά τραπέζια του ΕΠΚ για σχεδόν τρία χρόνια, στις φιλοξενούμενες συμπεριλαμβά-

55. Ό.π.: σελ. 86.

56. Ο κοινωνιολόγος αυτός ήταν ο Slobodan Drakulić.

57. BONFIGLIOLi, "Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after".

58. Rada Iveković: «Πριν από το συνέδριο δεν υπήρχαμε. Δημιουργηθήκαμε μέσα από το συνέδριο. Δεν γνωριζόμασταν μεταξύ μας, η Zarana μας έφερε όλες μαζί, και δεν ήμασταν ομάδα. Δεν είχαμε την επίγνωση ότι θα μπορούσαμε να εκπροσωπήσουμε κάτι. Κατά τη διάρκεια αυτού του συνεδρίου καταλάβαμε ότι ήμασταν πολλές και ότι η καθεμιά μας έκανε κάποιο φεμινιστικό έργο, λίγη έρευνα, κριτικής», ό.π.: σελ. 86.

59. Για το λεπτομερές πρόγραμμα των εκδηλώσεων του Πολιτιστικού Κέντρου Φοιτητών βλ.: Marina BLAGOJEVIĆ (επιμ.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih*, Βελιγράδι. Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju, 1998, 49- 60.

60. Lina VUŠKOVIĆ, Sofija TRIVUNAC "Feministička grupa *Žena i društvo*"in Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih, (επιμ.) Marina Blagojević, Βελιγράδι. Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju, 1998, 47- 48.

νονται όσες δεν επικεντρώνονταν αποκλειστικά στον φεμινισμό, αλλά το έργο τους συνδεόταν με το ζήτημα της γυναικείας χειραφέτησης (Vesna Pešić, Nebojša Popov, Lino Veljak ..). Τα στρογγυλά τραπέζια ήταν ανοιχτά τόσο στις γυναίκες όσο και στους άντρες.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, δημιουργήθηκαν αποκλειστικά γυναικείες ομάδες. Στη Λιουμπλιάνα, η πρώτη γυναικεία ομάδα LILITH δημιουργήθηκε το 1985 και η πρώτη λεσβιακή ομάδα Lilith LL το 1987. Η Lepa Mlađenović το 1986 στο Βελιγράδι αναμόρφωσε και αναδημιούργησε τη φεμινιστική ομάδα *Žena i društvo.* Ανακαλώντας αυτήν την περίοδο, η Lepa Mlađenović γράφει: «Ένα άλλο σημείο καμπής στην ανάπτυξη του φεμινισμού και του γυναικείου κινήματος ήταν η ημερομηνία ίδρυσης της *τηλεφωνικής γραμμής SOS για γυναίκες και παιδιά θύματα βίας* (*SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja*). Μετά από δέκα χρόνια επεξεργασίας και συζήτησης των διαστάσεων της γυναικείας υποταγής, εμφανίστηκαν ακτιβίστριες που ένιωσαν την ανάγκη να εργαστούν άμεσα με γυναίκες. Οι φεμινίστριες κατάλαβαν ότι η αντρική βία εναντίον των γυναικών διαπερνούσε όλες τις γυναικείες ζωές και ότι η ανάπτυξη υπηρεσιών για γυναίκες θα έπρεπε να ξεκινήσει με την τηλεφωνική γραμμή SOS, για να δοθεί χώρος σε γυναίκες θύματα βίας ώστε να μοιραστούν τις εμπειρίες τους και να μην τις αμφισβητούν. Η πρώτη τηλεφωνική γραμμή SOS ιδρύθηκε στο Ζάγκρεμπ το 1988, ακολούθησε η Λιουμπλιάνα το 1989 και το Βελιγράδι το 1990. Αυτές οι τηλεφωνικές γραμμές βοήθειας SOS είχαν πανομοιότυπα ονόματα, οι κανόνες εργασίας και οι αρχές τους είχαν συζητηθεί στα ίδια εργαστήρια και στις πρώτες γυναικείες κατασκηνώσεις που περάσαμε τα καλοκαίρια μαζί – η ανταλλαγή αμοιβαίας μάθησης οδήγησε σε ένα πολύτιμο είδος φεμινιστικής πολιτικής αλληλεγγύης κατά τη διάρκεια των πολέμων, όπου τα αναδυόμενα πολιτικά καθεστώτα βασίζονταν στον εθνικιστικό αποκλεισμό των άλλων».[61] Πολλές από εκείνες τις επαφές μεταξύ γυναικών (που πλέον ζούσαν σε διαφορετικές Δημοκρατίες) που είχαν δημιουργηθεί και αναπτυχθεί τη δεκαετία του 1980 συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια των πολέμων, παρότι η διατήρηση αυτών των δεσμών ήταν δύσκολη και επικίνδυνη.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, το 1987 για να είμαστε ακριβείς, η πρώτη γιουγκοσλαβική φεμινιστική συνάντηση έγινε στη Λιουμπλιάνα. Ακολούθησαν συναντήσεις στο Ζάγκρεμπ και το Βελιγράδι και η τελευταία συνάντηση «Τα καλά κορίτσια πάνε στον παράδεισο, τα κακά κορίτσια πάνε στη Λιουμπλιάνα» έγινε το 1991 στη Λιουμπλιάνα, λίγο προτού η χώρα αποσυντεθεί στο αίμα. Οι πόλεμοι έθεσαν νέα ερωτήματα και προβλήματα για το γυναικείο κίνημα. Σχεδόν όλες οι συμμετέχουσες στο συνέδριο «Drug-ca Žena» παρέμειναν ενεργές, ασχολούμενες περαιτέρω με την αντίθεσή τους στους πολέμους και τους εθνικισμούς στη δεκαετία του 1990. Από τη δεκαετία του 1990, το γυναικείο κίνημα συνδέθηκε στενά με το αντιπολεμικό κίνημα. Η φεμινιστική κριτική του σοσιαλιστικού συστήματος που ξεκίνησε το 1978 ακολουθήθηκε από την κριτική των εθνικιστικών κρατών που εμφανίστηκαν στην περιοχή αυτή τη δεκαετία του 1990.

61. Lepa MLAĐENOVIĆ, *Počeci feminizma ženski pokret u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani.* Διαθέσιμο στο: http://www.womenngo.org.rs/content/blogcategory/28/61/#zena_i_drustvo (25.09. 2009).

Βιβλιογραφικές αναφορές

BLAGOJEVIĆ, Marina (επιμ.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih*, Βελιγράδι: Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju, 1998.

BONFIGLIOLI, Chiara, „Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after", μεταπτυχιακή εργασία 2008, Πανεπιστήμιο Ουτρέχτης, τμ. Γυν. Σπουδών, 2008.

BOŽINOVIĆ, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Belgrade: Devedesetčetvrta: Žene u crnom, 1996.

ĆOPIĆ, Sanja, "Položaj i uloga žene u društvu - Socio-ekonomske osnove položaja žene u društvu" στο Sanja ĆOPIĆ - Brankica GRUPKOVIĆ et al., *Žene u Srbiji - Da li smo diskriminisane?*, Βελιγράδι: Sekcija žena UGS *Nezavisnost*: ICFTU CEE Women's Network, 2001.

ČALIĆ, Mari-Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Βελιγράδι: Clio, 2013.

ČIRIĆ-BOGETIĆ, Ljubinka, „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941. godine", στο *Peta zemaljska konferencija KPJ: zbornik radova*, (επιμ.) Zlatko ČEPO-Ivan JELIĆ, Ζάγκρεμπ: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1972, 75-97. http://www.znaci.net/00003/661.pdf (14. 9. 2017).

DREZGIĆ, Rada, *„Bela kuga" među „Srbima". O naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova,* Βελιγράδι: Albatros Plus: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2010.

DUDA, Igor, "Uhodavanje socijalizma", στο *Refleksije vremena 1945. – 1955,* Ζάγκρεμπ: Galerija Klovićevi dvori, 2013, 10–40.

ERLICH ST., Vera, *Jugoslavenska porodica u transformaciji, studija u tristotine sela*, Ζάγκρεμπ: Liber, 1971.

GUDAC-DODIĆ, Vera, „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)", στο *Žene i deca - Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka,* (επιμ.) Latinka Perović, Βελιγράδι: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 33-130.

GUDAC-DODIĆ, Vera, *Žena u socijalizmu - Položaj žene u Srbiji u drugoj polovini XX veka*, Βελιγράδι: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.

JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata, "Moderne vestalke u kulturi pamćenja Drugog svjetskog rata", στο *Dom i svijet*, (επιμ.) Sandra PRLENDA, Ζάγκρεμπ: Centar za ženske studije, 2008, 19–54.

JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata, "Žene u formativnom socijalizmu" στο *Refleksije vremena 1945. – 1955.* (επιμ.) Jasmina BAVOLJAK, Ζάγκρεμπ: Galerija Klovićevi dvori, 2012, 182–201.

KANZLEITER Boris, STOJAKOVIĆ Krunoslav, "1968 in Jugoslawien. Studentenproteste zwischen Ost und West" u dies. (επιμ.). *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde in Jugoslawien, 1960-1975*. Βόννη: Dietz-Verlag, 2008.

KAZER, Karl, *Porodica i srodstvo na Balkanu, Analiza jedne kulture koja nestaje*, Βελιγράδι: Udruženje za društvenu istoriju, 2002.

KOPRIVNJAK, Vjekoslav, „Uvodnik u temat", *Žena*, 4–5/1980, 6–15.

MARKOVIĆ, Ljubica, *Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini*, Βελιγράδι: Narodna misao, 1934.

MILIĆ, Anđelka, „Preobražaj srodničkog sastava porodice i položaj članova", στο *Domaćinstvo porodica i brak u Jugoslaviji: društveno-kulturni, ekonomski i demografski aspekti promene porodične organizacije*, Anđelka MILIĆ, Eva BERKOVIĆ, Ruža PETROVIĆ (επιμ.), Βελιγράδι: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1981, 135-168.

MITROVIĆ, Mitra, *Položaj žene u savremenom svetu*, Βελιγράδι: Narodna knjiga, 1960.

MLAĐENOVIĆ, Lepa, *Počeci feminizma ženski pokret u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani*. Διαθέσιμο στο: http://www.womenngo.org.rs/content/blogcategory/28/61/#zena_i_drustvo (25.09. 2009).

MRKŠIĆ, Danilo, *Srednji slojevi u Jugoslaviji.* Βελιγράδι: Istraživački centar SSO Srbije, 1987.

NEDOVIĆ, Slobodanka, *Savremeni feminizam - Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Βελιγράδι: Centar za unapređivanje pravnih studija: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 2005.

NEŠ, Kejt (Kate NASH), *Savremena politička sociologija-Globalizacija, politika i moć*, Βελιγράδι: Službeni glasnik, 2006.

PETROVIĆ, Jelena, „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama", *ProFemina*, 2/2011, 59-80.

PETROVIĆ-TODOSIJEVIĆ, Sanja, „Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ", στο *Žene i deca - Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka,* (επιμ.) Latinka PEROVIĆ, Βελιγράδι: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 176-187.

PETROVIĆ, Tanja, *Yuropa – Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Βελιγράδι: Fabrika knjiga, 2012.

SKELVICKY, Lydia, *Konji, žene, ratovi*, Ζάγκρεμπ: Druga - Ženska infoteka, 1996.

STOJAKOVIĆ Gordana, „Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946–1953: pogled kroz AFŽ štampu", in *Rod i levica*, (επιμ.) Lidija VASILJEVIĆ, Βελιγράδι: Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar (ŽINDOK), 2012, 13-39.

STOJAKOVIĆ, Gordana, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953),* Νόβι Σαντ: Zavod za ravnopravnost polova, 2012.

TODOROVIĆ-UZELAC, Neda, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, Βελιγράδι: Naučna knjiga, 1987.

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946 godina, član 24.

VIDMAR-HORVAT Ksenija, *Imaginarna majka – Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*, Ζάγκρεμπ: Sandorf και Λιουμπλιάνα: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2017.

VUČETIĆ, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Βελιγράδι: Službeni glasnik, 2012.

Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji, Βελιγράδι: Savezni zavod za statistiku, 1975.

Γιουγκοσλάβικη αυτοδιαχείριση

Χειραφέτηση των εργαζομένων ή καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας;

Lila

Είχα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Γιουγκοσλαβία εξαιτίας του συστήματος αυτοδιαχείρισης και των κρατών που τη διαδέχθηκαν. Καθώς προέρχομαι από μια δυτική χώρα, η εργατική αυτοδιαχείριση που χαρακτήριζε την οικονομική αναπαραγωγή της Γιουγκοσλαβίας μού φαινόταν εκπληκτική. Οι εργάτριες/-τες πιθανότατα είχαν τη μεγαλύτερη εξουσία στα εργοστάσια και ολόκληρη η οικονομία, όπως επίσης η τοπική διοίκηση, ήταν οργανωμένη αντίστοιχα. Η άμεση δημοκρατία στην πράξη, οι εργαζόμενοι/ες να αποφασίζουν για τη μοίρα τους – εντυπωσιακό! Ζώντας επί σειρά ετών στην πρώην Γιουγκοσλαβία, έχοντας μελετήσει παραπάνω για την αυτοδιαχείριση και μιλήσει με τους/τις (πρώην) εργαζομένους/ες σχετικά με την εμπειρία τους, όλα αυτά σίγουρα άλλαξαν την προηγούμενη εικόνα που είχα. Δίχως αμφιβολία, η αυτοδιαχείριση δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες της.

Στο ακόλουθο κείμενο, θέλω αναλύω την ιδέα και την ανάπτυξη της αυτοδιαχείρισης της Γιουγκοσλαβίας κατά τη διάρκεια του «πραγματικά υπαρκτού σοσιαλισμού», προσθέτοντας την οπτική εργαζομένων, μέσα από συζητήσεις μαζί τους. Οι εργαζόμενοι είχαν καλύτερες συνθήκες εργασίας κι επισήμως περισσότερα δικαιώματα να επηρεάζουν τη λήψη αποφάσεων στα εργοστάσια σε σύγκριση με τους εργαζομένους στις δυτικές καπιταλιστικές και ανατολικές «κομμουνιστικές» χώρες εκείνης της εποχής και ήταν σίγουρα πολύ καλύτερα από ό,τι στα κράτη που διαδέχθηκαν τη Γιουγκοσλαβία. Ωστόσο, το σύστημα της αυτοδιαχείρισης εξακολουθούσε να αναπαράγει ιεραρχικές και ταξικές σχέσεις παρόμοιες με εκείνες των καπιταλιστικών ή των σοσιαλιστικών κρατών. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το γιουγκοσλαβικό σύστημα αυτοδιαχείρισης ήταν σε συνεχή αλλαγή και ανάπτυξη κατά τη διάρκεια των τεσσάρων δεκαετιών της ύπαρξής του. Η αρχιτεκτονική του μέσα στα εργοστάσια και η ενσωμάτωσή του στο οικονομικό σύστημα υποβλήθηκαν σε διαρκείς μετασχηματισμούς. Πέρα από αυτό, τα ιδεολογικά θεμέλια της Γιουγκοσλαβίας, η επιρροή του κράτους εντός και εκτός των εργοστασίων, καθώς και ο αντίκτυπος μιας βαθμιαία ελεύθερης οικονομίας, είναι απαραίτητα για την κατανόηση της αυτοδιαχείρισης.

Η αυτοδιαχείριση των εργατ(ρι)ών στη Γιουγκοσλαβία αναδύθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Με την ανάληψη της εξουσίας από το Κομμουνιστικό Κόμμα της Γιουγκοσλαβίας[1], ο οικονομικός μετασχηματισμός της Γιουγκοσλαβίας αρχικά ακολούθησε το μοντέλο της Σοβιετικής Ένωσης. Η ιδιωτική περιουσία εθνικοποιήθηκε, γεγονός που αργότερα θεωρήθηκε ως προϋπόθεση για την αυτοδιαχείριση. Ωστόσο, οι γιουγκοσλαβικές πολιτικές ελίτ απέρριψαν τον ρόλο που ο Στάλιν επιφύλασσε για τη Γιουγκοσλαβία. Το αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης μεταξύ των σοβιετικών και των γιουγκοσλάβων ηγετών ήταν ένας «τρίτος δρόμος» χωρών που τοποθετούνται στο ενδιάμεσο των σοσιαλιστικών και των καπιταλιστικών διακρατικών συνασπισμών. Οι γιουγκοσλαβικές πολιτικές ελίτ

1. Το Κομμουνιστικό Κόμμα μετονομάστηκε το 1952 σε Λίγκα Κομμουνιστών. Μετά τη ρήξη με τον Στάλιν, το Κόμμα μεταρρυθμίστηκε και αποκεντρώθηκε. Σε κάθε δημοκρατία και αυτόνομη περιοχή ιδρύθηκε ξεχωριστή Λίγκα Κομμουνιστών, που συναποτελούσαν τη Λίγκα Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών.

παρουσίασαν την αυτοδιαχείριση ως ένα συγκεκριμένο μοντέλο για να διαχωρισμού από τη Σοβιετική Ένωση και προσέγγισης της Δύσης. Οι προπαγανδιστές παρουσίασαν την αυτοδιαχείριση ως συνέπεια της ρήξης του Τίτο και του Στάλιν το 1948 που όμως βασίστηκε στην εμπειρία του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, κατά τη διάρκεια του οποίου οι Παρτιζάνοι ασκούσαν κάποιο είδος αυτοδιαχείρισης στις απελευθερωμένες περιοχές. Κρίνοντας το σοβιετικό μοντέλο ως γραφειοκρατικό, το σύστημα αυτοδιαχείρισης εισήχθη ως η «αληθινή» εφαρμογή των μαρξιστικών-λενινιστικών αρχών. Ενώ οι εταιρείες κρατικής ιδιοκτησίας θεωρήθηκαν ιεραρχικά οργανωμένες και πλήρως ελεγχόμενες από το κράτος, η αυτοδιαχείριση αναδείχθηκε ως βήμα προς την «εξάλειψη του κράτους». Ήταν, συνεπώς, ο «αληθινός» δρόμος προς τον σοσιαλισμό. Το 1963, η κρατική ιδιοκτησία μετατράπηκε σε κοινωνική ιδιοκτησία – μια μορφή ιδιοκτησίας που ανήκε σε «όλους και σε κανέναν». Θεωρώντας την κρατική και την ατομική ιδιοκτησία ως απαρχαιωμένες μορφές, η κοινωνική ιδιοκτησία θεωρητικά ανήκε στην κοινωνία στο σύνολό της. Γενικός στόχος ωστόσο, ήταν ο εκσυγχρονισμός της κοινωνίας και της οικονομίας με κανονιστικό στόχο τη βιομηχανική ανάπτυξη σε μια κοινωνία εργατριών και εργατών.[2]

Σταδιακά αυξήθηκαν τα δικαιώματα των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων στα εργοστάσια. Η επιρροή του κράτους σιγά σιγά μειώθηκε, ενώ οι μηχανισμοί της αγοράς επεκτάθηκαν σταδιακά. Το 1952, ο κεντρικός σχεδιασμός από το κράτος σχετικά με την αγορά και την πώληση, ακυρώθηκε. Αφέθηκε σε κάθε εργοστάσιο το πού θα αγόραζε και θα πουλούσε τα προϊόντα του, ανάλογα με τις ικανότητές του και την οικονομική του απόδοση. Ενώ αρχικά, σχεδόν το 95% των επενδύσεων ελεγχόταν από το κράτος, το 1961 οι εργατικοί συνεταιρισμοί είχαν τη μεγαλύτερη εξουσία επί των επενδύσεών τους. Αυτό, όπως και η καθιέρωση διαφορετικών μισθών σε κάθε εργοστάσιο είχε μεγάλη επίδραση στην ανισότητα των εργαζομένων που πληρώνονταν πλέον σύμφωνα με το «αποτέλεσμα της δουλειάς τους». Παρόλο που δεν αναπτύχθηκαν οι μεγάλες μισθολογικές διαφορές στο κάθε εργοστάσιο, υπήρχαν μεταξύ διαφορετικών κλάδων ή σε εθνική κλίμακα.[3]

Ως συνέπεια, το σύστημα επέβαλε από τη μία τον ανταγωνισμό μεταξύ των εργατικών συνεταιρισμών, ενώ από την άλλη υπήρχε επίσης ανταγωνισμός για υψηλότερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας.[4] Εργοστάσια στους πιο κερδοφόρους κλάδους μπορούσαν να πληρώνουν υψηλότερους μισθούς, ενώ σε μη κερδοφόρα και κρατικά επιδοτούμενα εργοστάσια οι μισθοί ήταν γενικά χαμηλοί. Ενώ ορισμένοι/ες εργαζόμενοι/ες δεν μπορούσαν να καλύψουν ούτε τα καθημερινά τους έξοδα, άλλοι/ες μπορούσαν να ζουν μια αξιοπρεπή ζωή. Επιπλέον, ήταν σύνηθες ένα μέρος του εργατικού δυναμικού να απασχολείται στην εποχιακή εργασία ή με σύμβαση εργασίας που συνέφερε την κερδοφορία του εργοστασίου.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, οι πολιτικές ελίτ απάντησαν στην πτώση της παραγωγής και στο υψηλό έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου με την περαιτέρω απελευθέρωση της γιουγκοσλαβικής οικονομίας. Με τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις του 1964, πολλές τράπεζες είχαν το δικαίωμα να χορηγούν κεφαλαιουχικές επενδύσεις, οι φόροι επί των κερδών μειώθηκαν, επιτρέπονταν ξένες επενδύσεις και πολλές τιμές δεν καθορίζονταν πλέον από το κράτος. Ένα χρόνο αργότερα, για την προώθηση του εξωτερικού εμπορίου μειώθηκαν οι εμπορικοί δασμοί, ώστε να μπορέσει η Γιουγκοσλαβία να τοποθετηθεί στην παγκόσμια αγορά. Ωστόσο, οι προσδοκίες για ευημερία δεν απέδωσαν. Αντίθετα, ξένες εισαγωγές κατέκλυσαν τη χώρα, μειώθηκαν οι οικονομικές επιδόσεις κι η ανεργία έγινε κλιμακούμενο πρόβλημα. Ως συνέπεια, πολλοί άνεργοι εγκατέλειψαν τη χώρα. Με το νέο σύνταγμα το 1974, θεσμοθετήθηκε ο κατακερματισμός της Γιουγκοσλαβίας. Λόγω των φθηνών δυτικών πιστώσεων, οι εισαγωγές από το εξωτερικό σταδιακά αυξήθηκαν. Ως συνέπεια της πετρελαϊκής κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 1970, τα επιτόκια αυξήθηκαν. Η Γιουγκοσλαβία βρέθηκε σε μια τεράστια κρίση. Η Παγκόσμια Τράπεζα και το Δ.Ν.Τ. πίεζαν για μέτρα λιτότητας. Πολλοί και πολλές εργαζόμενες έχασαν τη δουλειά τους, οι μισθοί πάγωσαν ή συνδέθηκαν με την παραγωγικότητα του εργοστασίου. Ο υψηλός πληθωρισμός οδήγησε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας στη φτώχεια. Η δυσαρέσκεια για την οικονομική κατάσταση έβγαλε τον κόσμο στους δρόμους. Τα κοινωνικά αιτήματα (τέλη της δεκαετίας του 1980) τα διαδέχθηκε στη Σερβία η στήριξη προς το Σοσιαλιστικό Κόμμα[5]

2. Lohoff, Ernst (1996): Der Dritte Weg in den Bürgerkrieg. Jugoslawien und das Ende der nachholenden Modernisierung. Bonn: Horlemann-Verlag. Εκδ. krisis. σ. 46.

3. Οι Höpken και Sundhaussen τονίζουν ότι μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 η διαφορά μεταξύ των μισθών του ανειδίκευτου και του υψηλά εξειδικευμένου ανά μονάδα δεν ξεπερνούσε το 1:2,6. Sundhaussen, Holm; Höpken,Wolfgang (1984): Handbuch Band 6, σ. 187.

4. Woodward (2003): The political economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia. http://www.socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5793#.WibPEHBulkU

5. Το 1990 η Λίγκα των Κομμουνιστών της Σερβίας μετονομάστηκε σε Σοσιαλιστικό Κόμμα Σερβίας.

υπό τον Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς με το εθνικιστικό του πρόγραμμα και οι διαμαρτυρίες ονομάστηκαν Αντι-γραφειοκρατική Επανάσταση.

Μια συνέπεια της «σοσιαλιστικής» οικονομίας που χρησιμοποίησε καπιταλιστικά μέσα, ήταν περιφερειακές διαφορές, οι οποίες καθόρισαν τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας στη δεκαετία του '90. Οι βόρειες δημοκρατίες της Κροατίας και της Σλοβενίας ήταν πιο πλούσιες, ενώ η Βοσνία-Ερζεγοβίνη και η αυτόνομη περιοχή του Κοσόβου φτωχότερες. Ήταν προς το συμφέρον των δημοκρατιών να κατακρατούν τα κέρδη, καθώς έτσι επιδοτούνταν από τις εταιρείες. Παρόλο που το κράτος θέσπισε προγράμματα ανακατανομής στις φτωχότερες περιοχές, αναπτύχθηκαν μεγάλες διαφορές από άποψη εκβιομηχάνισης, επενδύσεων και ανεργίας. Το χάσμα όχι μόνο δεν καλύφθηκε ποτέ αλλά και με την πάροδο του χρόνου μεγάλωσε. Το 1951, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στη Σλοβενία ήταν κατά 170% υψηλότερο από τον μέσο όρο στη Γιουγκοσλαβία, το 1981 αυξήθηκε στο 198%. Στο Κόσοβο, την ίδια περίοδο, αυτά τα νούμερα μειώθηκαν. Το 1951, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ του Κοσόβου ήταν το 44,1% του μέσου όρου της Γιουγκοσλαβίας, ενώ τριάντα χρόνια αργότερα μόνο το 30%.[6] Συνεπώς, δεν επιτεύχθηκε ισότιμη ανάπτυξη μεταξύ των διαφόρων περιοχών.

Ρίχνοντας μια πιο προσεκτική ματιά στην εργατική αυτοδιαχείριση στο επίπεδο της παραγωγής, η συνεχής αναδιαμόρφωση της διάρθρωσης και της ιδεολογικής θεμελίωσής της αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του συστήματος. Όταν η αυτοδιαχείριση εμφανίστηκε το 1950, ήταν στενά συνδεδεμένη με το κράτος. Παρόλο που το σύστημα επιβλήθηκε από «πάνω» και όχι από εργατικές διεκδικήσεις, επηρεάστηκε ωστόσο από τα συνδικάτα.[7] Σε κάθε εργοστάσιο εισήχθησαν εργατικά συμβούλια, εκλεγμένα από το εργατικό του δυναμικό, και είχαν αρχικά συμβουλευτική λειτουργία προς τον γενικό διευθυντή. Ο διευθυντής[8] οριζόταν από το κράτος και είχε τη μεγαλύτερη εξουσία στο εργοστάσιο. Μπορούσε να θέσει βέτο κατά των αποφάσεων του εργατικού συμβουλίου. Όπως αναφέρει ο Unkovski-Korica, οι γιουγκοσλάβικες ελίτ επέβαλαν την αυτοδιαχείριση όχι μόνο για να τοποθετηθούν στη μέση των δύο παγκόσμιων μπλοκ, αλλά και για να αποκρούσουν τις μισθολογικές απαιτήσεις των εργαζομένων. Τα πρώτα αποτελέσματα της αυτοδιαχείρισης ήταν ικανοποιητικά: η παραγωγικότητα αυξήθηκε.[9] Το 1965 ο νόμος άλλαξε. Οι διευθυντές πλέον εκλέγονταν από τους εργάτες για τέσσερα χρόνια και υπόκειτο στον έλεγχο του εργατικού συμβουλίου, που υποτίθεται ήταν το ανώτατο αποφασιστικό όργανο στο εργοστάσιο. Παρόλο μπορούσαν να τεθούν διαφορετικές υποψηφιότητες για τη θέση του διευθυντή, έπρεπε να είναι μέλος της Λίγκας Κομμουνιστών. Το 1976, το σύστημα αυτοδιαχείρισης άλλαξε και πάλι σε μεγάλο βαθμό, με την καθιέρωση μικρότερων διοικητικών μονάδων, των αποκαλούμενων «Οργανώσεων βάσης συνεταιρισμένων εργατών» (Osnovne organizacije udruženog rada), που θεωρητικά θα ενίσχυε τον ρόλο των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων. Τα μεγάλα εργοστάσια χωρίστηκαν σε μικρότερες αυτόνομες μονάδες και έπρεπε να διαπραγματεύονται για την παραγωγή με άλλες εταιρείες, με σκοπό να εξασφαλιστεί ο εργατικός έλεγχος του οικονομικού τους τομέα. Στην πραγματικότητα, αυτό το σύστημα δεν ανταποκρίθηκε ποτέ στις προσδοκίες.

Η συμμετοχή των εργαζομένων κατά τη διάρκεια των τεσσάρων δεκαετιών της αυτοδιαχείρισης, άλλαξε μέσα στην πορεία της. Οι εργαζόμενες/οι συμμετείχαν ενεργά κυρίως κατά τη διάρκεια του 1960. Ο αριθμός των συνελεύσεων των εργατικών

6. Lohoff, σ. 78.

7. Unkovski-Korica, Vladimir (2017): The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia. From World War II to Non-Alignment. London: I.B. Tauris, σ. 89.

8. Χρησιμοποιώ εσκεμμένα αρσενικό γένος γιατί κυρίως άντρες κατείχαν τις υψηλότερες θέσεις στα εργοστάσια. Βλ. στατιστικά στη συνέχεια.

9. Unkoviski-Korica, σ. 98.

συμβουλίων ήταν υψηλός (24,3 συνεδριάσεις ετησίως) και κάθε συνεδρίαση διαρκούσε περίπου τρεις έως τέσσερις ώρες. Στη συνέχεια, ο αριθμός μειώθηκε, καθώς και η συμμετοχή. Μειώθηκαν ακόμα περισσότερο στις δεκαετίες του 1970 και 1980. Στην αρχή, οι εργαζόμενοι/ες συζητούσαν τη λειτουργία και την οργάνωση της αυτοδιαχείρισης. Ήταν προς το συμφέρον όλων να μάθουν πώς να κάνουν το σύστημα να λειτουργεί. Υπήρχε επίσης μια προωθητική για τη συμμετοχή αίσθηση συνιδιοκτησίας χάρη στην αυτοδιαχείριση. Αργότερα, στις συνελεύσεις συζητούνταν οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των εργαζομένων, οι μισθοί τους ή οι επενδύσεις. Γιουγκοσλάβοι μελετητές απέδωσαν τη μείωση της συμμετοχής στη βαθμιαία ενσωμάτωση στο σύστημα.[10] Σε αυτήν συνέβαλε και το βίωμα της απογοήτευσης των εργατ(ρι)ών στα εργοστάσια. Οι υποσχέσεις για ένα σύστημα εργατικού ελέγχου δεν εκπληρώθηκαν ποτέ. Ενεργό συμμετοχή στις συνελεύσεις είχαν κυρίως η διοίκηση και οι διευθυντές και αποφάσιζαν άμεσα ή έμμεσα για την εξέλιξη του εργοστασίου. Αυτή η τάση έγινε ακόμα πιο ορατή στη δεκαετία του 1960, όταν η επιχειρηματική γνώση απέκτησε μεγαλύτερη βαρύτητα. Πέραν αυτού, οι διευθυντές και οι σύμβουλοι είχαν τις περισσότερες πληροφορίες και η γνωσιακή ιεραρχία επηρέαζε τη λήψη αποφάσεων. Οι μελετητές επισήμαναν ότι οι εργαζόμενοι/ες –κυρίως στα πρώτα χρόνια εφαρμογής της αυτοδιαχείρισης– δεν είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση και επομένως δεν γνώριζαν τα δικαιώματά τους. Επιπλέον, η λήψη αποφάσεων είχε πατριαρχικό χαρακτήρα. Η εργατική αυτοδιαχείριση –όπως και άλλοι τομείς της κοινωνικής ζωής– δεν αποτέλεσε τόπο γυναικείας χειραφέτησης. Αν και οι γυναίκες είχαν υψηλότερο ποσοστό απασχόλησης απ’ ό,τι στις καπιταλιστικές χώρες, στα εργατικά συμβούλια εκλέγονταν κυρίως άντρες.[11] Αφενός επειδή οι γυναίκες βίωναν ένα είδος «τριπλού φορτίου»: εργασία, συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, αναπαραγωγική εργασία, αφετέρου, επειδή στα εργοστάσια υπήρχαν πάντα άτυπα δίκτυα αντρών. Οι γυναίκες είχαν επίσης μικρότερη εκπροσώπηση στις ανώτερες θέσεις του εργοστασίου. Στα τέλη της δεκαετίας του ’70, περίπου το 6% των γενικών διευθυντών στα εργοστάσια ήταν γυναίκες, το 1987 ο αριθμός αυξήθηκε ελαφρά στο 6,43%.[12]

Μιλώντας με εργαζόμενους/ες που βίωσαν την αυτοδιαχείριση στα εργοστάσια στα τέλη της δεκαετίας του 1980, εξέφρασαν ως επί το πλείστον απογοήτευση για τη λειτουργικότητα του συστήματος. Εξήγησαν ότι οι αποφάσεις στα εργοστάσια λαμβάνονταν από τους γενικούς διευθυντές που ελέγχονταν από τη Λίγκα Κομμουνιστών. Τόνισαν ότι οι αποφάσεις δεν λαμβάνονταν στα εργατικά συμβούλια, αλλά «κάπου αλλού». Οι κοινωνιολογικές περιγραφές επί του ζητήματος συνήθως συμπίπτουν με αυτά που θυμούνταν οι εργάτριες/-τες. Τα μέλη της Λίγκας Κομμουνιστών είχαν την μεγαλύτερη εξουσία στα εργοστάσια. Επιτελούσαν σε σημαντικό βαθμό τον ρόλο της διοίκησης.[13] Αυτό δεν είναι παράδοξο, καθώς η ιδιότητα του κομματικού μέλους αποτελούσε προϋπόθεση για ανώτερη θέση στο εργοστάσιο. Παρ’ όλα αυτά, η σχέση μεταξύ των διευθυντών και των πολιτικών ελίτ υπήρξε συγκρουσιακή. Οι διευθυντές επέκριναν το σύστημα ως αναποτελεσματικό καθώς η λήψη αποφάσεων παρατεινόταν υπερβολικά και τα δικαιώματα ήταν επισφαλή, αλλά οι πολιτικές ελίτ φοβήθηκαν την επιρροή επιτυχημένων διευθυντικών στελεχών που κατείχαν θέσεις εξουσίας.[14]

Το «σοσιαλιστικό» σύστημα της αυτοδιαχείρισης ήταν επομένως γεμάτο αντιφάσεις και δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις υποσχέσεις των σοσιαλιστικών ελίτ. Οι αποκλίσεις αυτές ήρθαν στο φως μέσω των πολυάριθμων απεργιών. Μέσα στο κανονιστικό πλαίσιο της αυτοδιαχείρισης, οι απεργίες θεωρήθηκαν αντιφατικές για ένα σύστημα όπου οι εργαζόμενοι/ες αποφάσιζαν για τις τύχες τους και είχαν την εξουσία: «δεν μπορούν να απεργήσουν ενάντια στον εαυτό τους». Οι απεργίες ούτε απαγορεύονταν ούτε επιτρέπονταν στη Γιουγκοσλαβία, πάντως απουσίαζαν από τη δημόσια συζήτηση. Από το 1958 έως το

10. Supek, Rudi (1986): Probleme und Erfahrungen der jugoslawischen Arbeiterselbstverwaltung. Στο: Grothusen, Klaus-Detlev; Haberl, Othma Nikola; Höpken, Wolfgang (επιμ.): Jugoslawien am Ende der Ära Tito. München: R. Oldenbourg Verlag. 159-185, σ. 166.

11. Στις δεκαετίες του 1970 και 1980, περίπου το 33% του εργατικού δυναμικού ήταν γυναίκες, ποσοστό που ποικίλε ευρέως ανά περιοχή της Γιουγκοσλαβίας. Bonfiglioli, Chiara (2014): Gender, Labour and Precarity in the South East European Periphery: the Case of Textile Workers in Štip. Στο: Contemporary Southeastern Europe, 1(2), 7 – 23, σ. 8.

12. Gudac–Dodić, 2006, σσ. 75-76, αναφέρεται στο: Marija Radoman: Restauracija kapitalizma i položaj žena. Neoliberalni oblik kaptialističke regulacije i radna prava žena u Srbiji. Στο: Vesić, Darko et.al. (επιμ.): Bilans Stanja - Doprinos Analizi Restauracije Kapitalizma u Srbiji. Rosa Luxemburg Stiftung - Southeastern Europe. 83-144. σ. 147.

13. Novakovic, Nada (1990): Samoupravna moć u radnoj organizaciji. Στο: Janićijević, M., Bolcić, S., Topić, L., Davidović, M., Novaković, N. (επιμ.): Novi pravci promena društvene strukture Jugoslavije. Belgrad: Institut društvenih nauka. 147 – 170, σ. 151.

14. Sirc, Ljubomir (1979): The Yugoslav Economy under Self-Management. London. σ. 186.

1969 είχαν ήδη σημειωθεί 2.000 απεργίες και αυτό συνεχίστηκε αμείωτα. Σε κάθε απεργία συμμετείχαν περίπου 150 εργάτριες/τες.[15] Όπως τονίζει ο Jovanov, οι εργαζόμενοι/ες ήταν ως επί το πλείστον δυσαρεστημένοι/ες με τους μισθούς τους, ή, σε λιγότερες περιπτώσεις, ένιωθαν δυσαρέσκεια για τον τρόπο αποτίμησης της δουλειάς τους. Επιπλέον, επέκριναν τη μικρή τους συμμετοχή στον οικονομικό ή στον δημόσιο τομέα και στη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Είναι ενδιαφέρον ότι οι απεργίες συνήθως δεν διαρκούσαν περισσότερο από μία μέρα. Η πολιτική ελίτ πάσχιζε να τελειώνουν σύντομα. Δεδομένου ότι θεωρούνταν αντιφατικές σε σχέση με το σύστημα της εργατικής αυτοδιαχείρισης, μια ανοιχτή αντιπαράθεσε θα κλόνιζε το σύστημα. Ως εκ τούτου, οι απαιτήσεις των εργαζομένων ικανοποιούνταν άμεσα. Αλλά και οι εργάτες/-τριες, προκειμένου να μη χαρακτηριστούν «πολιτικά υπόπτοι/ες», είτε φοβούνταν τις απεργίες είτε επιθυμούσαν να τις λήγουν γρήγορα.[16]

Οι απεργίες θα μπορούσαν επίσης να θεωρηθούν ως δείκτης για την ταξικής διαίρεσης στη γιουγκοσλαβική κοινωνία: δυσφορούσαν κυρίως οι εργαζόμενοι/ες στον παραγωγικό τομέα, ενώ όσες/-οι είχαν καλύτερη κοινωνική θέση, εργαζόμενοι/-ες σε τράπεζες, στη δημόσια διοίκηση ή σε επιχειρήσεις εξωτερικού εμπορίου, σπάνια απεργούσαν. Δεν ήταν απλώς οι μισθοί αλλά και άλλες μορφές οικονομικής διάκρισης που βίωναν οι εργαζόμενοι/-ες στον παραγωγικό τομέα. Ένα παράδειγμα είναι η πρόσβαση στη στέγαση. Η στέγαση ήταν δικαίωμα για κάθε εργάτρια και εργάτη, και έπρεπε να παρέχεται από την εταιρεία. Ωστόσο, οι εργαζόμενες/-οι στην παραγωγή περίμεναν περισσότερο για ένα διαμέρισμα ή για ένα στεγαστικό δάνειο σε σχέση π.χ. με εκείνους/-ες στη δημόσια διοίκηση,[17] ενώ οι διευθυντές και τα ανώτερα στελέχη είχαν προνομιακή πρόσβαση. Παρόλο που υπήρχε προνοιακό σύστημα για άτομα με μεγαλύτερες ανάγκες, αυτό δεν συνέβαινε πάντοτε στην πράξη, με το επιχείρημα ότι αφού η εργασία των εργαζομένων με υψηλότερες δεξιότητες ήταν σημαντικότερη για την επιτυχία του εργοστασίου, έπρεπε να ανταμείβονται με καλύτερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης.[18]

Δεν υπάρχει σήμερα κάποια αξιόλογη παρακαταθήκη από την εποχή της αυτοδιαχείρισης. Εργάτριες και εργάτες μιλούν με απογοήτευση γι' αυτήν. Παρόλο που μιλούν με θετικό τρόπο για το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας που παρεχόταν από το εργοστάσιο και για τη συντροφική ατμόσφαιρα που υπήρχε, δεν ένιωθαν πως είχαν σχέση με τις αποφάσεις στο εργοστάσιο. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, η δημόσια συζήτηση γύρω από την εργατική αυτοδιαχείριση άλλαξε. Θεωρήθηκε ως μία από τις αιτίες της οικονομικής κρίσης. Εργάτες/τριες κατηγορήθηκαν ότι δεν εργάζονται επαρκώς, επειδή ήταν δύσκολο να απολυθούν, παρουσιάστηκαν ως τεμπέληδες ή ότι έκλεβαν από τους χώρους εργασίας τους. Πολλές/-οί βίωσαν υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσής λόγω της κρίσης. Και αυτός ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους αντιμετώπισαν θετικά την ιδιωτικοποίηση του εργοστασίου «τους», που βέβαια σήμαινε τη συρρίκνωση των δικαιωμάτων τους στη λήψη αποφάσεων. Τα μ.μ.ε. και οι πολιτικές ελίτ παρουσίασαν την ιδιωτικοποίηση των εργοστασίων κοινωνικής ιδιοκτησίας ως μέσο για την επίτευξη καλύτερης αποδοτικότητας και επομένως υψηλότερων μισθών. Παρόλο που οι εργαζόμενοι και οι εργαζόμενες σήμερα έχουν πια διαφορετική γνώμη για τις ιδιωτικοποιήσεις (τις συνδέουν με την περαιτέρω υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης, την απώλεια θέσεων εργασίας και την ανάπτυξη μιας στενά συνδεδεμένης με το κράτος καπιταλιστικής ελίτ), σπάνια αναφέρονται στην εργατική αυτοδιαχείριση ως εναλλακτική. Θεωρείται ως ανεπαρκής ή/ και άρρηκτα συνδεδεμένη με ένα αυταρχικό καθεστώς.

Το γιουγκοσλαβικό σύστημα αυτοδιαχείρισης δεν κατάφερε να επιλύσει τις αντιφάσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, όπως υποσχέθηκε η ιδεολογία. Η ανταγωνιστικότητα υπήρξε πάντα συστατικό του στοιχείο, γεγονός αποτρεπικό μιας εξισωτικής κοινωνίας. Επίσης δεν επιτεύχθηκε η ισότητα εντός των εργοστασίων. Διευθυντές και μάνατζερ εξακολουθούσαν να ασκούν μεγάλη επιρροή και οι εργαζόμενοι δεν ανέλαβαν ποτέ τον έλεγχο. Παρόλο που δεν συμφωνώ με τη θέση ότι το σύστημα αυτοδιαχείρισης αναπότρεπτα θα κατέρρεε, και μαζί του η Γιουγκοσλαβία εν γένει, το σύστημα δημιούργησε ανισότητες - περιφερειακές και μεταξύ της ίδιας τής εργατικής τάξης. Η συνεχής φιλελευθεροποίηση της γιουγκοσλαβικής οικονομίας ενέτεινε αυτήν την κατάσταση. Η διάσπαση της τάξης ήταν επομένως ένα βαθιά ριζωμένο κομμάτι του συστήματος που το εμπόδισε να γίνει ένα σχέδιο χειραφέτησης των εργαζομένων και άλλων κοινωνικών κατηγοριών.

15. Neca Jovanov: Dijagnoza samoupravljanja. 1974-1981. σ. 179.

16. Βλ. Jovanov, σ. 193.

17. Jovanov, σ. 191.

18. Archer, Rory (2016): 'Paid for by the Workers, Occupied by the Bureaucrats': Housing Inequalities in 1980s Belgrade. Στο: Archer, R., Duda, I., Stubbs, P. (επιμ.): Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism, Abingdon: Routledge.

Paul Zorkine (Pavle Vrbica)

Guillaume Lenormant

Γεννήθηκε στις 8 Απριλίου του 1921 στο Cetinje (Μαυροβούνιο), απεβίωσε στις 22 Ιουλίου του 1962 στο Bourganeuf (Κρεζ), ήταν δικηγόρος και ελευθεριακός κομμουνιστής.

Γιος του Pero Vrbica, διευθυντή τράπεζας, και της Zorka Petrovitch, ο Pavle Vrbica προερχόταν από μία εξαιρετικά πολιτικοποιημένη οικογένεια (ο παππούς του είχε μεταφράσει Μαρξ στα σερβοκροατικά). Έγινε πολιτικά ενεργός όταν σπούδαζε νομικά στο πανεπιστήμιο του Ζάγκρεμπ. Μαχητικό μέλος της Κομμουνιστικής Νεολαίας, αγωνίστηκε εναντίον της σταλινικής τάσης εντός της και αποβλήθηκε από την οργάνωση μετά από αίτημα ενός ανθρώπου που μετά από πολλά χρόνια θα γινόταν ένας από τους ηγέτες του καθεστώτος του Τίτο: του Milovan Djilas.

Ο Pavle Vrbica στη συνέχεια αφιερώθηκε στον αντιφασιστικό αγώνα. Το 1939 συμμετείχε ως εθελοντής στην αντίσταση της Τσεχοσλοβακίας στη χιτλερική εισβολή. Επιστρέφοντας στο πανεπιστήμιο του Ζάγκρεμπ, οργανώθηκε σε μια φοιτητική αντιφασιστική δικτύωση. Το 1942 συνεισέφερε μεταξύ άλλων και στο *Dynamit*, ένα περιοδικό που εκδιδόταν στο Μαυροβούνιο αλλά μετά βίας διανεμόταν, αφού ο αρχισυντάκτης είχε ήδη συλληφθεί.

Η στροφή του στον αναρχισμό φαίνεται να ξεκινάει από εκείνη την περίοδο, όταν σε ένα από τα κείμενά του αναφέρεται στο Μπακούνιν. Συνελήφθη, φυλακίστηκε και βασανίστηκε από τους Ουστάζι. Κατά τη διάρκεια της μεταφοράς του στο Μαυροβούνιο, απέδρασε και ενώθηκε με τη γαλλική αντίσταση. Προς το τέλος του πολέμου διέσχισε την Αδριατική μαζί με μερικούς συντρόφους του, και ενώθηκαν με συμμαχικές δυνάμεις στην Ιταλία. Όταν ο πόλεμος τελείωσε, ήταν υπαξιωματικός στη RAF. Μετά την Απελευθέρωση, ο Pavle

Vrbica αρνήθηκε τις τιμητικές διακρίσεις και τις θέσεις εξουσίας που του προσφέρθηκαν από το νέο κομμουνιστικό καθεστώς. Σύντομα έφυγε στην Ιταλία και στη Γαλλία ως πολιτικός πρόσφυγας.

Η ζωή στο αντάρτικο και στη φυλακή τον ταλαιπώρησε πολύ και υπέφερε από φυματίωση. Για μερικά χρόνια έπρεπε να μείνει σε ένα σανατόριο στον Μέλανα Δρυμό (στη Βάδη-Βυρτεμβέργη). Μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '50 κατάφερε να πάει στο Παρίσι και να σπουδάσει ανατολικές γλώσσες και πολιτικές επιστήμες. Στη σχολή πολιτικών επιστημών, ο Pavle Vrbica γνώρισε τον Roland Breton με τον οποίο γρήγορα έγιναν εγκάρδιοι φίλοι και μαζί οργανώθηκαν στη *Fédération anarchiste* (Αναρχική Ομοσπονδία - FA). Το 1952, σχημάτισαν την ομάδα *Troisième front* (τρίτο μέτωπο) και αμέσως τοποθετήθηκαν στην ελευθεριακή κομμουνιστική τάση της FA. Μέχρι το 1954 συνεισέφεραν με πολλά άρθρα στην εφημερίδα *Le Libertaire* της FA με το κοινό ψευδώνυμο Paul Rolland.

Την ίδια περίοδο, έχοντας υιοθετήσει το όνομα Paul Zorkine (το ψευδώνυμο προέρχεται από το οικογενειακό επώνυμο της μητέρας του), επιχείρησε δύο φορές να δημιουργήσει μία ομάδα εξόριστων γιουγκοσλάβων: μία βραχύβια *Fédération anarchiste balkanique* και ύστερα την ομάδα *Khristo Botev*.

Επειδή η ομάδα *Troisième front* ήταν ολιγομελής, ο Paul Zorkine και ο Roland Breton ενώθηκαν με την ομάδα *Sacco et Vanzetti* (των 5ου και 6ου διαμερισμάτων του Παρισιού), δηλαδή σε μία ομάδα από τους πυλώνες της ελευθεριακής κομμουνιστικής τάσης εντός της FA, που συμμετείχαν μεταξύ άλλων και οι Léo Emery, Serge Ninn και Giliane Berneri. Σύντομα η ομάδα μετονομάστηκε σε «Κρονστάνδη». Ο Paul Zorkine ήταν ένας από τους συγγραφείς του άρθρου «Le vrai sens d'une rencontre» («Το πραγματικό νόημα μίας συνάντησης», 18 Σεπτεμβρίου 1952), μαζί με τους Serge Ninn και Roland Breton. Αυτό το άρθρο έμελλε να οδηγήσει στη ρήξη μεταξύ της συντακτικής ομάδας της *Le Libertaire* και της ομάδας των σουρεαλιστών που συμμετείχαν στην εφημερίδα.

Μετά το μετασχηματισμό της FA σε *Fédération communiste libertaire* (Ελευθεριακή Κομμουνιστική Ομοσπονδία - FCL), ο Paul Zorkine και η «Κρονστάνδη» διαχωρίστηκαν από την εθνική επιτροπή της FCL. Η «Κρονστάνδη» με ένα Υπόμνημα αποκήρυξε της μεθόδους του Georges Fontenis και της φράξιας του, *Organisation Pensée Bataille*. Μετά τη δημοσίευση του Υπομνήματος, η «Κρονστάνδη» τέθηκε επισήμως με τους αντιφρονούντες στο εσωτερικό της FC. Σε μια συνάντηση στη Mâcon στις 30-31 Οκτώβρη και 1 Νοέμβρη του 1954, μερικές ομάδες που διαφώνησαν με την εθνική επιτροπή της FCL (οι ομάδες της *Saint-Germain-en-Laye*, της *Mâcon*, και η *Κρονστάνδη*), σχημάτισαν μια δικτύωση, τις *Groupes anarchistes d'action révolutionnaire* (Αναρχικές Ομάδες Επαναστατικής Δράσης - GAAR). Το 1955 η GAAR έγινε αυτόνομη και τελικά μετατράπηκε σε μία οργάνωση ανεξάρτητη από την FCL. Το Μάρτιο του 1956, εξέδωσαν το πρώτο τεύχος της επιθεώρησής τους, *Noir et Rouge*. Συμφωνώντας με τη γραμμή της FCL, η GAAR υποστήριξε τον αλγερινό αγώνα για ανεξαρτησία. Μετά από αίτημα του Guy Bourgeois από τη GAAR, ο Paul Zorkine προμήθευσε τη δικτύωση της Λυών του Jean-Marie Brochier με τον απαραίτητο εξοπλισμό για το στήσιμο ενός παράνομου τυπογραφείου.

Τον Μάιο του 1961, ένα τμήμα της GAAR –συμπεριλαμβανομένης και της ομάδας «Κρονστάνδη»– αποφάσισε να συμμετάσχει στη νέα Αναρχική Ομοσπονδία (FA), που επανασυστάθηκε με πρωτοβουλία των Maurice Joyeux και Aristide Lapeyre και να δημιουργήσει εντός της μια ελευθεριακή κομμουνιστική τάση ονόματι *Union des groupes anarchistes communistes* (UGAC). Ο Paul Zorkine και ο σύντροφός του Henri Kléber συμμετείχαν εκ μέρους της UGAC στη συντακτική ομάδα του *Le Monde libertaire*, όπου ήρθαν σε σύγκρουση με τον Maurice Joyeux. Η απόπειρα της UGAC να μπολιάσει την καρδιά του αναρχισμού με τον ελευθεριακό κομμουνισμό ναυάγησε σε κάθε επίπεδο.

Νωρίτερα, το 1955, ο Paul Zorkine είχε παντρευτεί τη Jacqueline Caresmel, με την οποία απέκτησαν δύο παιδιά. Ο Zorkine σκοτώθηκε τον Ιούλιο του 1962 σε ένα αυτοκινητιστικό δυστύχημα. Ο Roland Breton έγραψε εις μνήμην: «Ήταν περισσότερο μεσογειακός τύπος παρά Σλάβος. Πάντα ντυμένος στην πένα. [...] Είχε πολύ καλή αίσθηση του χιούμορ, ήταν πολύ παρατηρητικός, κριτικός. [...] Πάνω απ' όλα ήταν ένας καλός ρήτορας. Γοήτευε με τον λόγο του και σε συνδυασμό με τη φυσική του παρουσία, δεν περνούσε απαρατήρητος.»

Πηγές: Lettre de Walter (GAAR) au CIRA, 1959 — Nécrologie de Paul Zorkine dans Le Monde libertaire, 1962 — lettre de Roland Breton à Laurent Vrbica — Georges Fontenis, Changer le monde, Histoire du mouvement communiste libertaire 1945-1997, éd. Alternative libertaire/Le Coquelicot, 2000 — Maurice Joyeux, L'Hydre de Lerne, éd. Du Monde libertaire, 1967 — Collectif, L'Insurrection algérienne et les communistes libertaires, Alternative libertaire, 1992.

Ο μύθος των εργατικών συμβουλίων επί Τίτο

Paul Zorkine (1959)

Εισαγωγή

Η ουγγρική επανάσταση του 1956, η εξέγερση του Βερολίνου, τα γεγονότα στην Πολωνία και γενικότερα οι αποτυχίες του σταλινισμού στην Ανατολή και στην Ανατολική Ευρώπη, έχουν επαναφέρει το ζήτημα των εργατικών συμβουλίων στο προσκήνιο της επαναστατικής δραστηριότητας.

Δεν είναι πρόθεσή μας να συσχετίσουμε την ιστορία των εργατικών συμβουλίων, τα οποία ήδη υπάρχουν από τη Γαλλική Επανάσταση ως «Conseils des communes», κατά τα πολυπληθή επαναστατικά κινήματα του 1848, μετά, κατά την Κομμούνα και μέχρι το πρώτο σοβιέτ στο εργοστάσιο Πουτίλοφ στην Αγία Πετρούπολη το 1905, το πρώτο συνέδριο των σοβιέτ τον Ιούνη του 1917, το σοβιέτ της Κρονστάνδης που στάθηκε ενάντια στη μπολσεβίκικη δικτατορία το 1921, τη «Δημοκρατία των Συμβουλίων» κατά το τέλος του Β' Π.Π. στην Ουγγαρία, στη Γερμανία, στην Αυστρία, και στις δύο άκρες της Αδριατικής: στην Πόλα και στο Κότορ, στην Ισπανία και στην Κίνα και τελευταία το 1956, στη Βουδαπέστη.

Κάποιος θα έχει να παρατηρήσει ότι ξεχνάμε να αναφέρουμε σε αυτήν τη λίστα τα γιουγκοσλαβικά εργατικά συμβούλια.

Ας το ομολογήσουμε ευθύς αμέσως, δεν πρόκειται περί απροσεξίας: για εμάς, η δημιουργία των «εργατικών συμβουλίων» από τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση απλώς εκπροσωπεί μία νέα σύγχυση για την εργατική τάξη από τη γραφειοκρατία. Είναι επικίνδυνη:

– για τους γιουγκοσλάβους εργάτες, αφού τίθεται σε ανυποληψία ένα επαναστατικό όργανο το οποίο μέχρι τότε είχε παραμείνει «καθαρό» (κάποιος θα μπορούσε να αντιπαραθέσει στο Κόμμα την ιδέα των εργατικών συμβουλίων),
– για «μία ευρωπαϊκή Αριστερά» που εμμένει στο «γιουγκοσλαβικό παράδειγμα» και στο σύνθημα της κυβέρνησης του Τίτο: «Τα εργοστάσια στους εργάτες!» ως τη μόνη δυνατή λύση μεταξύ καπιταλισμού και σταλινισμού.

Γι' αυτό και είναι σημαντικό να μελετηθεί εξονυχιστικά το πραγματικό περιεχόμενο της «γιουγκοσλαβικής εμπειρίας» και των επιπτώσεών της.

Το «βιοτικό επίπεδο»
ή ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να αγνοεί το στομάχι

Με το νόμο της 1ης Απριλίου του 1952 τέθηκε σε ισχύ ένα νέο μισθολογικό σύστημα που αφορούσε όλες τις οικονομικές επιχειρήσεις στη Γιουγκοσλαβία. Μέχρι τότε, οι μισθοί ορίζονταν με κυβερνητικό διάταγμα. Επιπλέον, στα πρώτα χρόνια της Γιουγκοσλαβίας, με τη δημιουργία του νέου τομέα δημιουργίας και ανάπτυξης καινούργιων παραγωγικών εγκαταστάσεων, οι ετήσιες επενδύσεις είχαν εξυπηρετήσει κυρίως την ανάπτυξη και ενδυνάμωση του γραφειοκρατικού συστήματος, του Κράτους, της «νέας τάξης». Αυτή η προσπάθεια είχε σήμανε για την εργατική τάξη μια συνεχή υποτίμηση του βιοτικού της επιπέδου και περιορισμό της κατανάλωσης σε σχεδόν 4 ή 5 φορές κάτω από το βιοτικό επίπεδο των γάλλων βιομηχανικών εργατών –όχι και τόσο καλά. Για τους αγρό-

τες, η «οικοδόμηση του σοσιαλισμού» σήμαινε την απαλλοτρίωση από το Κράτος, σε εξευτελιστικές τιμές, του 82% των προϊόντων τους. Αυτή η πολιτική οδήγησε τη χώρα σε οικονομική καταστροφή. Μετά τη ρήξη μεταξύ Βελιγραδίου και Μόσχας, η άρχουσα τάξη, απελευθερωμένη από την υποχρέωση να εκτελεί πειθήνια τις σοβιετικές ντιρεκτίβες στην οργάνωση και οικονομία του Κράτους, βρέθηκε υποχρεωμένη να προβεί σε σημαντικές παραχωρήσεις στους αγρότες, αλλά και στην εργατική τάξη. Έτσι, οι αγρότες ξανακέρδισαν το δικαίωμα να αποφασίζουν ελεύθερα τη φύση της παραγωγής τους και η απαλλοτρίωση των προϊόντων τους σταδιακά εγκαταλείφθηκε.

Η παραχώρηση που έγινε στην εργατική τάξη ήταν η δημιουργία των εργατικών συμβουλίων στα εργοστάσια. Η επίσημη προπαγάνδα δηλώνει πως οι ίδιοι οι εργάτες θα αποφασίζουν το επίπεδο των μισθών και τη διανομή των κερδών του εργοστασίου. Αυτή η συμμετοχή των εργατών στη διοίκηση των επιχειρήσεων είχε ως στόχο την ανάσχεση της διαρκούς πτώσης του βιοτικού επιπέδου τους. Και τελικά, επειδή εδώ βρίσκεται το ζήτημα: τι μας προσφέρει η κυβέρνηση ως μέσο για να ξεφύγουμε από αυτή τη θλιβερή κατάσταση; Μπορεί η «συμμετοχή των εργατών στη διοίκηση των επιχειρήσεων» να θέσει ένα τέλος στη διαρκή πτώση του βιοτικού επιπέδου τους;

Το εθνικό εισόδημα
ή η ανισότητα των κομματιών της πίτας

Αυτός που καθορίζει τον ετήσιο σχεδιασμό για το σύνολο της παραγωγής και της διανομής των αγαθών εντός του γιουγκοσλαβικού κράτους, είναι ο νόμος. Η Βουλή, επομένως, έχει τον τελικό λόγο μετά από μία ασαφή διαβούλευση με τα συνδικάτα, τους συνεταιρισμούς κ.λπ. Είναι αλήθεια ότι ο σχεδιασμός δεν καθορίζει τη φύση και την ποιότητα των προς παραγωγή και παράδοση προϊόντων, αλλά το «υποχρεωτικό κατώτατο όριο χρήσης των παραγωγικών δυνατοτήτων». Αυτό το «κατώτατο όριο» είναι της τάξης του 105% στην αγροτική παραγωγή, ώστε να επιτευχθεί ο παραγωγικός στόχος και να χρηματοδοτηθεί το μαγικό και χιμαιρικό σχέδιο μετάβασης από αγροτική χώρα σε υψηλά βιομηχανοποιημένη –επενδύσεις: 17,7% του εθνικού εισοδήματος– και να καθησυχαστούν και οι νέες άρχουσες τάξεις – στρατός, πολεμικός εξοπλισμός και κρατική διοίκηση: 45,4% των καθαρών εθνικών εσόδων... Και το μερίδιο για τους «μισθωτούς» σε όλο αυτό; Ε, λοιπόν! Αν πάρουμε το παράδειγμα των εσόδων που προέρχονται από τη βιομηχανία και τα ορυχεία, είναι μόλις 14,9%. Αυτό το μερίδιο είναι καθορισμένο εκ των προτέρων από τον σχεδιασμό, ο οποίος πέρα από το «κατώτατο όριο χρήσης», καθορίζει επίσης το συνολικό ποσό μισθοδοσίας που θα πληρωθεί για κάθε επίπεδο χρήσης. Τα πρώτα στοιχεία που θα προσδιορίσουν το συνολικό ποσό μισθοδοσίας είναι οι κανόνες παραγωγής και το απαραίτητο προσωπικό: πόσοι εργαζόμενοι και εργάτες είναι απολύτως αναγκαίοι για να λειτουργήσουν την επιχείρηση στο Χ% της παραγωγικής της δυνατότητας;

Όταν καθορίζεται εκ των προτέρων ο βαθμός χρήσης των επιχειρήσεων, το Κράτος ρυθμίζει και την ποιότητα και τον όγκο της παραγωγής.

Καθορίζοντας το συνολικό ποσό μισθοδοσίας, το Κράτος εξασφαλίζει ότι δεν θα ξεπεραστούν οι μισθοί και η κατανάλωση που έχουν σχεδιαστεί για τους εργαζόμενους. Το συνολικό αυτό ποσό, οι εργαζόμενοι το κατανέμουν μεταξύ τους όπως νομίζουν και καταλήγουν πειθήνια σε μία μορφή αυτο-εκμετάλλευσης ή ακόμη και αυτοτιμωρίας (παραθέτουμε από τη «Borba»):

> «Το συνολικό ποσό μισθοδοσίας (το άθροισμα των πληρωμών του συνόλου του προσωπικού) θα μειώνεται με κάθε αδικαιολόγητη απουσία από τη δουλειά... Αυτό σημαίνει ότι όλη η κολλεκτίβα θα πρέπει να αντιπαρατίθεται με αυτά τα μέλη που θα επιχειρήσουν να μειώσουν το συνολικό ποσό μισθοδοσίας, δημιουργώντας αδικαιολόγητη ζημία.»

Όλη η γιουγκοσλαβική εργατική τάξη θα πρέπει να μεταμορφωθεί σε «καρφιά», δεσμοφύλακες και επιτηρητές. Επειδή η έννοια-κλειδί είναι η «μείωση του κόστους παραγωγής» ή ακόμη πιο χαιρέκακα: «δε θα μοιραστούμε τα κέρδη με τους τεμπέληδες!». Και όντως, οι μισθοί είναι έτσι προκαθορισμένοι ώστε οι εργαζόμενοι να μπορούν να ικανοποιήσουν μόνο τις πολύ βασικές τους ανάγκες. Αλλά εφόσον αυτοί οι μισθοί είναι μόνο ένα μέρος του εισοδήματος ενός μισθωτού, κάποιος θα προσδοκά την πιθανότητα να λάβει και άλλο μερίδιο από το συνολικό ποσό. Με την ετήσια αναφορά των λογιστικών της επιχείρησης, θα φανεί το μερίδιο του καθενός στην κατανομή των κερδών. Ο πιο απλός τρόπος για να επιτευχθεί αύξηση της κερδοφορίας μιας επιχείρησης είναι η μείωση του κόστους παραγωγής και η αύξηση της παραγωγικότητας κάθε εργάτη. Στην πραγματικότητα, όλα αυτά τα μέτρα λειτουργούν εις βάρος του εργάτη, επιδεινώνοντας τις συνθήκες εργασίας και απαιτώντας από αυτόν εσαεί αυξανόμενη προσπάθεια, τόσο σωματική όσο

και ψυχολογική. Ειδικά, όταν ο δρόμος μεταξύ της αλυσίδας παραγωγής και των διευθυντικών γραφείων, εκεί που τα κέρδη «μοιράζονται», είναι μακρύς... Μακρύς, και περνάει μέσα από τα κρατικά ταμεία που καλύπτουν τις «κοινωνικές εισφορές» από τα ακαθάριστα έσοδα των επιχειρήσεων. Όταν μιλάμε για «κοινωνικές εισφορές», δεν εννοούμε «εθνική ασφάλιση και τα τοιαύτα», αλλά ΟΛΑ τα έξοδα του Κράτος για την κάλυψη του κόστους της διοίκησης, του στρατού και των επενδύσεων. Προτού, λοιπόν, μπορέσουν να λάβουν το δεύτερο τμήμα του μισθού τους, το «μερίδιό τους από τα κέρδη των επιχειρήσεων», οι γιουγκοσλάβοι εργάτες πρέπει να παράγουν με τα προϊόντα τους την τακτική μισθοδοσία τους και τη συμμετοχή τους στα κρατικά ταμεία για τις «κοινωνικές εισφορές». Είναι προφανές ότι υπολογίζουν τους μισθούς συμπεριλαμβάνοντας σε αυτούς και τις «κοινωνικές εισφορές». Η παραγωγή με ανταγωνιστικές τιμές (η γιουγκοσλαβική αγορά είναι μια ελεύθερη αγορά) εμπεριέχει πολλές θυσίες. Ο γιουγκοσλάβος εργάτης μοιράζεται τα ρίσκα ενός δυσμενούς οικονομικού κλίματος, με τον εργοδότη του –το Κράτος– ή τουλάχιστον με τον υπουργό Οικονομικών, με τον οποίο γίνεται συνεργός, αν πιστέψουμε το νόμο της 1ης Απριλίου του 1952. Αυτό που είναι βέβαιο, είναι ότι όσο πιο τεχνολογικά εξελιγμένη είναι μία επιχείρηση, τόσο πιο υψηλό θα είναι το ποσοστό του κόστους και τόσο πιο πολύ η κολλεκτίβα των εργατών θα βρίσκεται υποχρεωμένη να μειώνει το συνολικό ποσό μισθοδοσίας, για να μπορεί να είναι ανταγωνιστική. Αυτό το κόλπο των γιουγκοσλάβων «Κομμουνιστών» να εκβιάζουν τους εργάτες των εργοστασίων να μειώνουν τους μισθούς τους είναι αρκετά γλαφυρό! Τι πιστεύουν άραγε οι δυτικοί «Τιτοϊκοί» μας για όλα αυτά;

Και η υπεραξία;

Ε, λοιπόν! Άλλαξε το όνομά της. Στη «σοσιαλιστική» Γιουγκοσλαβία τη λέμε «το μερίδιο του Κράτους». Έτσι είναι, ειλικρινές και ακριβές. Η αξία που δημιουργείται από την εργασία διαχωρίζεται σε 2 μερίδια: στο συνολικό ποσό μισθοδοσίας (το μερίδιο των εργατών) και στην υπεραξία (το μερίδιο του Κράτους). Έτσι κι αλλιώς, μία επιχείρηση που είναι παντελώς στερημένη από δημοσιονομικά μέσα, ουσιαστικά ελέγχεται από το Κράτος, και τα κεφάλαιά της είναι απλώς αριθμοί στους κρατικούς τραπεζικούς λογαριασμούς. Αν και ο νόμος της 1ης Απρίλη του 1952 προφασίζεται ότι οι εργάτες έχουν ρόλο στη διαχείριση του βιομηχανικού κεφαλαίου της χώρας, δε μπορεί να κρύψει ότι δεν έχουν κανένα λόγο στη διαχείριση του δημοσιονομικού κεφαλαίου, το οποίο κυριαρχεί εξολοκλήρου στο πρώτο. Και η συμμετοχή του Κράτους στην κατανομή της υπεραξίας που δημιουργήθηκε από μη προγραμματισμένες αυξήσεις της παραγωγής, ελέγχεται από έναν ειδικό φόρο, τον οποίο η επιχείριση καλείται να πληρώσει εάν υπερβεί την ελάχιστη παραγωγή. Ένα χρεολυτικό απόθεμα εγγυάται την ανανέωση του εξοπλισμού και, σε περίπτωση που το σχέδιο δεν το προβλέπει, η επιχείρηση πρέπει να δημιουργήσει δικό της επενδυτικό ταμείο, αποθεματικό ταμείο και κοινωνικό ταμείο.

Το καθαρό κέρδος ξεκινάει μόνο εφόσον έχει συνεισφέρει επαρκώς σε αυτά τα ταμεία... εφόσον έχουν δώσει στο Κράτος ό,τι το Κράτος ζητάει για «κοινωνικές εισφορές».

ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΕΝΤΟΝΗ ΠΙΕΣΗ, Η ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΚΗ ΑΡΧΟΥΣΑ ΤΑΞΗ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΚΑΤΑΦΕΡΕΙ ΝΑ ΑΠΟΚΤΗΣΕΙ ΑΥΤΑ ΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΚΑΘΑΡΑ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ. Η ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΚΗ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ ΕΠΙΔΙΩΚΕΙ ΝΑ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΕΙ ΤΑ ΕΠΙΘΥΜΗΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΝΕΝΟΧΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ ΤΩΝ «ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΩΝ».

«Τα εργοστάσια στους εργάτες»

Επομένως, περιληπτικά παραθέτουμε τις θεμελιώδεις αρχές πάνω στις οποίες λειτουργούν τα γιουγκοσλαβικά εργατικά συμβούλια:

– κερδοφορία: καμία επιχείριση δε μπορεί να επιβιώσει με δημόσιες επιχορηγήσεις, αλλά αντιθέτως οφείλει να καλύπτει με τα έσοδά της όλα τα τρέχοντα έξοδα και να πληρώνει στο Κράτος όλους τους στόχους του σχεδιασμού.
– συμμετοχή στα κέρδη: όλοι οι εργάτες και οι εργαζόμενοι που δουλεύουν σε μία επιχείριση πρέπει να ενδιαφέρονται για την επιτυχία της, δηλαδή το ύψος των μισθών τους θα πρέπει να καθορίζεται από την κερδοφορία της επιχείρησης.

Πώς δώσαμε «τα εργοστάσια στους εργάτες»

Όλες οι επιχειρήσεις είναι ιδιοκτησία του «Λαού» (βλέπε: του Κράτους). Ο «λαός» που εργάζεται σε μια επιχείρηση δεν έχει κανέναν λόγο πάνω σε αυτήν, η κυβέρνηση μπορεί να τον απομακρύνει οποιαδήποτε στιγμή και κάτω από οποιαδήποτε αιτιολόγηση «δημοσίου συμφέροντος». Έτσι, ένας εργάτης μπορεί να απολυθεί από την επιχείρησή «του» – ή ακόμα και όλοι οι εργάτες (μαζί με το εργατικό συμβούλιο). Το εργατικό συμβούλιο της εκάστοτε επιχείρισης είναι εκεί μόνο για να τη δι-

ατηρεί «σε λειτουργία» κάτω από μια σειρά «sine qua non» συνθηκών:

- απόσβεση μηχανών και εξοπλισμού (ή αποκατάσταση),
- απόκτηση νέων εργαλείων παραγωγής, κτίρια, μέσα παραγωγής, εξοπλισμού (επενδύσεις),
- η κρατική ιδιοκτησία πρέπει επομένως να αυξάνεται κάθε χρόνο,
- αποπληρωμή όλων των φόρων που έχουν υπαγορευτεί από το Κράτος.

Αυτό επιβεβαιώνει ότι στο «τιτοϊκό» σύστημα, κάτω από την επιφάνεια των «εργατικών συμβουλίων», Η ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΠΑΡΑΚΡΑΤΕΙΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΑΡΑΓΩΓΟΥΣ, και ότι, για να μιλήσουμε καθαρά, ΟΙ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΟΙ ΕΡΓΑΤΕΣ ΠΑΡΑΜΕΝΟΥΝ ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ. Δεν μπορούν ούτε να διαχειρίζονται τα μέσα παραγωγής, ούτε και τους καρπούς της εργασίας τους, ούτε να διευθύνουν την παραγωγή ή να αποφασίζουν το σύστημα διανομής.

Για εμάς, χωρίς αυτούς τους τέσσερις παράγοντες, δεν υφίσταται σοσιαλιστική οικονομία.

Η διοίκηση των επιχειρήσεων

Το γιουγκοσλαβικό σύστημα διαφοροποιείται από τον παραδοσιακό κρατικό καπιταλισμό όσον αφορά στην «εργατική συνδιαχείριση».

Μια οικονομική επιχείριση, θεωρητικά, διοικείται από τα «εργατικά συμβούλια», δηλαδή από όλο το προσωπικό που δουλεύει εκεί. Όλα αυτά τα άτομα έχουν τα ίδια δικαιώματα στην εκτέλεση των καθηκόντων τους ως μέλη του συμβουλίου, οποιαδήποτε και αν είναι η θέση τους στην επιχείριση και ανεξαρτήτως του ύψους των μισθών τους. Ναι, όλοι –το οποίο είναι πολύ δημοκρατικό– ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ. Επειδή είναι αυτός, ο Διευθυντής, που αποφασίζει μέχρι και τη σύνθεση του «εργατικού συμβουλίου», εφόσον ΕΙΝΑΙ ΑΥΤΟΣ ΠΟΥ ΠΡΟΣΛΑΜΒΑΝΕΙ ΚΑΙ ΑΠΟΛΥΕΙ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ. Οπότε, όλο το προσωπικό μπορεί να αλλάξει κατά τη διάρκεια του έτους, αλλά, νομικό κολπάκι, το συμβούλιο δεν παύει ποτέ να υπάρχει και αποτελείται από το προσωπικό που εργάζεται οποιαδήποτε δεδομένη στιγμή. Βαρύνουσα σημασία έχει ο Διευθυντής, και αυτό συμβαίνει για έναν απλό λόγο: αυτός –και όχι το συμβούλιο– εκπροσωπεί τον ιδιοκτήτη της επιχείρησης: το Κράτος. Δε μπορούμε να δώσουμε καλύτερο ορισμό για τον ρόλο του διευθυντή από ό,τι ο ίδιος ο νόμος:

> «Ο Διευθυντής καθοδηγεί την παραγωγή και όλες τις υποθέσεις της εταιρίας. Οι εργαζόμενοι και το προσωπικό είναι υπόλογοι απέναντι στον Διευθυντή για την εκπλήρωση των εργασιών τους. Ο Διευθυντής εκπροσωπεί την επιχείριση στο κράτος και σε άλλες επιχειρήσεις.» (νόμος 18ης Ιούνη 1950, άρθρο 8)

Ο Διευθυντής είναι μέλος της διοικητικής επιτροπής, αλλά όλως περιέργως, ο νόμος τον τοποθετεί υπεράνω αυτής της επιτροπής:

> «Αν ο Διευθυντής κρίνει ότι μία απόφαση της διοικητικής επιτροπής δεν είναι σε συμφωνία με το νόμο, τις νομικές απαιτήσεις και ΤΗΝ ΙΕΡΑΡΧΙΑ ΤΩΝ ΑΡΜΟΔΙΩΝ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ, είναι υποχρεωμένος να ενημερώσει άμεσα αυτές τις αρχές και να ακυρώσει την εκτέλεση της απόφασης της διοικητικής επιτροπής, μέχρι να πάρουν την καθοριστική απόφαση οι αρμόδιες κρατικές αρχές.» (άρθρο 40 του ανωτέρου νόμου)

Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ Ο ΟΥΤΕ Ο ΕΜΠΟΡΙΚΟΣ ΟΥΤΕ Ο ΤΕΧΝΙΚΟΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ, θέσεις που θα μπορούσαν κάπως να δικαιολογήσουν την εξουσία του. Σύμφωνα με τη «Borba» (επίσημη εφημερίδα

της Λίγκας Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών (SKJ), τεύχος 13/2/52), από τους 763 διευθυντές οικονομικών επιχειρήσεων στη Γιουγκοσλαβία, οι 186 είχαν κάποια τεχνική γνώση, αλλά οι 702 ήταν ενεργά μέλη της SKJ. Πράγμα το οποίο εξηγεί πολλά, και ουσιαστικά αναγκάζει την εφημερίδα να τους υπερασπιστεί ενάντια στις κατηγορίες για ανικανότητα και έλλειψη χρησιμότητας για την εταιρία.

> «Όλοι αυτοί οι διευθυντές ξέρουν πολύ καλά ότι το ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟ ΤΟΥΣ ΚΑΘΗΚΟΝ είναι η πίστη τους στο Κόμμα και ότι η εξουσία του Κράτους τούς έχει ορίσει σε αυτές τις θέσεις ως επί των πλείστων για να τους ανταμείψει για το πόσο μαχητικοί και αγωνιστές έχουν υπάρξει…»

Η «Borba» λέει ότι η «λαϊκή εξουσία» έχει ανάγκη τέτοιους διευθυντές, αφού «είναι οι καταλληλότεροι φρουροί των κατακτήσεων» που ανήκουν στη «λαϊκή εξουσία». Αλλά, επειδή ένας μόνο φρουρός δεν είναι επαρκής, έχουμε ισχυροποιήσει την ασφάλεια με την παρουσία της «οικονομικής αστυνομίας» σε κάθε επιχείρηση. Αυτή η παρουσία ομάδων αστυνόμευσης είναι που δίνει στα γιουγκοσλαβικά εργοστάσια μια αίσθηση στρατώνα (ή φυλακής, το οποίο δεν είναι και πολύ διαφορετικό). Η αστυνομία είναι που επιβάλλει τους νόμους, την πειθαρχία και την άμεση εκτέλεση των εντολών του διευθυντή. Μπροστά από κάθε γιουγκοσλαβικό εργοστάσιο υπάρχει ένας αστυνομικός. Δεν γίνεται να μην το βλέπουν αυτό οι δυτικοί «αριστεροί» τουρίστες. Αυτό που δε βλέπουν είναι το «όργανο εσωτερικής ασφάλειας» που οι γιουγκοσλάβοι εργάτες αποκαλούσαν μεταξύ τους «tzynkarosh» (χαφιέ, καρφί), αφού κάποιος θα πρέπει να γνωρίζει τη διάθεση του εργάτη απέναντι στους «καλούς σοσιαλιστές», αλλά και τη νοοτροπία και τις πολιτικές του ιδέες. Αυτός ο τύπος παρακολούθησης ήταν δουλειά των μελών της SKJ που εργάζονταν στην επιχείρηση. Αλλά δεν είναι και πολλοί, και σπάνια κατείχαν την τεχνική γνώση για να καταλάβουν αν κάποιος εργάτης «σαμπόταρε» τη δουλειά. Για να διασφαλίσει την αποτελεσματικότητα αυτής της δουλειάς, το οικονομικό επιτελείο του Κράτους ψάχνει άτομα ικανά για αυτόν τον τύπο δουλειάς εντός των μελών της συλλογικότητας. Εκεί υπάρχουν ειδικευμένες τεχνικές σχολές όπου εκπαιδεύονται οι Tzinkar. Οπότε δε μιλάμε για τίποτε μίζερους κι ασήμαντους πληροφοριοδότες όπως στα δυτικά εργοστάσια, αλλά για έναν πραγματικό θεσμό, άρτια οργανωμένο, με τεχνική εκπαίδευση – ένα είδος υπαξιωματικών της επιχείρησης. Πέρα από το προνόμιο της εξασφαλισμένης απασχόλησης (σε κάποιες επιχειρήσεις ο αριθμός τους έχει αυξηθεί στο 10% των εργαζομένων!), οι «Tzinkars» προωθούνται και στις λίστες των υποψηφίων για τα εργατικά συμβούλια…

Αυτές είναι οι συνθήκες μέσα στις οποίες η συλλογικότητα εκλέγει κάθε χρόνο το εργατικό Συμβούλιο, το οποίο αποτελείται από 15 μέχρι 120 μέλη (σε επιχειρήσεις με λιγότερους από 30 εργαζόμενους και προσωπικό, ολόκληρη η συλλογικότητα αποτελεί το εργατικό συμβούλιο). Ο ρόλος του; Σύμφωνα με το νόμο:

- εγκρίνει τα βασικά σχέδια και τον τελικό προϋπολογισμό της επιχείρησης,
- επικυρώνει τα πορίσματα αναφορικά με τη διοίκηση της επιχείρησης και την πραγματοποίηση του οικονομικού σχεδιασμού,
- θέτει τους κανόνες της επιχείρησης με την έγκριση του αρμοδίου κρατικού οργάνου,
- κατανέμει το διαθέσιμο στην επιχείρηση πλεόνασμα.

Η οδηγία υπ' αριθμόν 45-280 της 22^{ας} Φλεβάρη 1945 που εισάγει τις «Comités d'entreprise» στη Γαλλία, δίνει τον ακόλουθο ορισμό του κοινωνικού και οικονομικού τους ρόλο:

> «Η επιχειρησιακή επιτροπή διασφαλίζει ή ελέγχει την διοίκηση όλων των κοινωνικών εργασιών… πρέπει να ζητείται η γνώμη της σε ζητήματα που αφορούν την οργάνωση, τη διοίκηση και τη γενική λειτουργία της επιχείρισης… πρέπει να ενημερώνεται για τα κέρδη της επιχείρισης και να προτείνει τρόπους με τους οποίους αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν…»

Αλλά δε θέλουμε να κάνουμε συγκρίσεις. Ο στόχος μας ήταν να αποδομήσουμε τον μύθο των γιουγκοσλαβικών «Εργατικών Συμβουλίων», τα οποία ένα μέρος της αριστεράς θεωρεί πρότυπο επαναστατικού θεσμού. Θέλουμε, βασισμένοι στα γεγονότα που παρατέθηκαν, να δηλώσουμε ότι οι εργάτες δεν μπορούν να ελέγχουν τη διοίκηση της οικονομίας χωρίς να διαθέτουν τα βασικά δικαιώματα της ελευθερίας του λόγου, της συνάθροισης, της οργάνωσης: ΟΤΙ Η ΙΔΙΑ Η ΙΔΕΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΩΝ ΕΙΝΑΙ ΑΣΥΜΒΑΤΗ ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ· ότι κάθε φορά που έχουμε επιχειρήσει να κάνουμε αυτά τα δύο να συνυπάρξουν (Κράτος – εργατικά συμβούλια) – δεν ήταν ποτέ το Κράτος που «οδηγήθηκε σε μαρασμό», αλλά αντιθέτως, τα Συμβούλια εξουδετερώθηκαν από το Κράτος.

Τι απέμεινε από αυτά στη Γιουγκοσλαβία;

Η γέννηση ενός Επαναστατικού Κινήματος στη Γιουγκοσλαβία

Fredy Perlman (1969)

«Οι αιρετικοί είναι πάντοτε πιο επικίνδυνοι από τους εχθρούς», συμπέρανε ένας Γιουγκοσλάβος φιλόσοφος αφότου ανέλυσε την καταστολή των μαρξιστών διανοούμενων από το μαρξιστικό καθεστώς της Πολωνίας. (S. Stojanovic, "Student", Βελιγράδι, 9 Απριλίου 1968, σ. 7.)

Στη Γιουγκοσλαβία, όπου η «αυτοδιαχείριση των εργατών» έγινε επίσημη ιδεολογία, ένας νέος αγώνας για τον λαϊκό έλεγχο εξέθεσε το κενό ανάμεσα στην επίσημη ιδεολογία και τις κοινωνικές σχέσεις που καυχιέται ότι περιγράφει. Οι αιρετικοί που έφεραν στην επιφάνεια αυτό το χάσμα έχουν προσωρινά απομονωθεί· ο αγώνας τους έχει προς το παρόν κατασταλεί. Η ιδεολογία της «αυτοδιαχείρισης» εξακολουθεί να αποτελεί το προσωπείο μιας εμπορο-τεχνοκρατικής γραφειοκρατίας που έχει επιτυχώς συγκεντρώσει τον πλούτο και τη δύναμη που δημιούργησε ο γιουγκοσλαβικός εργατικός πληθυσμός. Όπως και να έχει, μια απλή έστω και τμηματική αφαίρεση αυτού του προσωπείου φθείρει την αποτελεσματικότητά του: η κυρίαρχη «ελίτ» της Γιουγκοσλαβίας έχει εκτεθεί· οι «μαρξιστικές» της διακηρύξεις αποκαλύφθηκαν ως μύθοι, οι οποίοι, άπαξ και φανερώθηκαν, δεν είναι πλέον ικανοί να δικαιολογήσουν την κυριαρχία της.

Τον Ιούνιο του 1968 το κενό μεταξύ θεωρίας και πράξης, μεταξύ επίσημων διακηρύξεων και κοινωνικών σχέσεων, φανερώθηκε μέσω της πρακτικής, μέσω της κοινωνικής δραστηριοποίησης: οι φοιτητές ξεκίνησαν να οργανώνονται σε συνελεύσεις και διαδηλώσεις, ενώ το καθεστώς, που προωθεί την αυτοδιαχείριση, αντέδρασε σε αυτό το σπάνιο παράδειγμα αυτοοργάνωσης αποτελειώνοντάς το μέσω της καταστολής της αστυνομίας και του Τύπου.

Η φύση του χάσματος μεταξύ γιουγκοσλαβικής ιδεολογίας και κοινωνίας είχε αναλυθεί πριν τον Ιούνιο του 1968, όχι από τους «ταξικούς εχθρούς» των κυρίαρχων εντός Γιουγκοσλαβίας «επαναστατών μαρξιστών», αλλά από τους γιουγκοσλάβους επαναστάτες μαρξιστές – από τους αιρετικούς. Σύμφωνα με τις επίσημες δηλώσεις, σε μια κοινωνία που η εργατική τάξη βρίσκεται ήδη στην εξουσία δεν υπάρχουν απεργίες, γιατί είναι παράλογο οι εργάτες να απεργούν ενάντια στους εαυτούς τους. Κι όμως, απεργίες, που δεν αναφέρονταν στον Τύπο, μιας και δεν μπορούσαν να λαμβάνουν χώρα εντός Γιουγκοσλαβίας, ξεσπούσαν τα τελευταία 11 χρόνια και μάλιστα μαζικά (*Susret*, No. 98, 18 Απριλίου 1969). Επιπλέον, «οι απεργίες στη Γιουγκοσλαβία αναπαριστούν ένα σύμπτωμα της προσπάθειας να αναστηθεί το εργατικό κίνημα». Με άλλα λόγια, σε μια κοινωνία όπου λέγεται πως κυβερνούν οι εργάτες, το εργατικό κίνημα είναι νεκρό. «Αυτό μπορεί να ακούγεται παράδοξο σε κάποιους ανθρώπους. Αλλά δεν είναι παράδοξο εξαιτίας του γεγονότος ότι η αυτοδιαχείριση των εργατών υφίσταται ευρέως...» (L. Tadic, *Student*, 9 Απριλίου 1968, σ. 7.)

Ενάντια σε ποιον διαδηλώνουν οι φοιτητές, ενάντια σε ποιον απεργούν οι εργάτες, σε μια κοινωνία όπου οι φοιτητές και οι εργάτες ήδη κυβερνούν εαυτούς; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν μπορεί να βρεθεί στις δηλώσεις της Λίγκας Κομμουνιστών, αλλά μόνο στην κριτική ανάλυση των γιουγκοσλαβικών κοινωνικών σχέσεων – αναλύσεις που είναι αιρετικές διότι αντιτίθενται στην επίσημες διακηρύξεις. Στις καπιταλιστικές κοινωνίες οι δραστηριότητες δικαιολογούνται στο όνομα της προόδου και του εθνικού συμφέροντος. Στη γιουγκοσλαβική κοινωνία τα προγράμματα, οι πολιτικές και οι μεταρρυθμίσεις δικαιολογούνται στο όνομα της προόδου και της εργατικής τάξης. Όμως ο βασικός σχεδιασμός δεν αποτελεί πρωτοβουλία των εργατών ούτε εξυπηρετεί τα συμφέροντα τους:

«Από τη μια πλευρά, τμήματα της εργατικής τάξης είναι μισθωτοί οι οποίοι ζούνε κάτω από το όριο της επιβίωσης. Η εργατική τάξη επωμίζεται το βάρος της οικονομικής μεταρρύθμισης, ένα δεδομένο που πρέπει να γίνει παραδεκτό δημοσίως. Από την άλλη, μέσα στο σκοτάδι, αδίστακτες μικρές ομάδες κεφαλαιοποιούν στη βάση της ιδιωτικής εργασίας, των υπηρεσιών, του εμπορίου, ή ακόμα και ως μεσάζοντες. Το κεφάλαιό τους δεν βασίζεται στην εργασία τους, αλλά στην κερδοσκοπία, τη μεσολάβηση, τη μετατροπή της προσωπικής εργασίας σε σχέσεις ιδιοκτησίας και συχνά στην αναμφισβήτητη διαφθορά». (M. Pecujlic, *Student*, 30 Απριλίου 1968, σ. 2.)

Το παράδοξο μπορεί να τεθεί με πιο γενικούς όρους: κοινωνικές σχέσεις ήδη γνωστές στον Μαρξ επανεμφανίζονται σε μια κοινωνία που πέρασε από την εμπειρία μιας κοινωνικής επανάστασης καθοδηγημένης από το μαρξιστικό κόμμα, εν ονόματι της εργατικής τάξης. Οι εργάτες λαμβάνουν μισθό ως αντάλλαγμα της εργασίας που πουλάνε (ακόμη κι αν οι μισθοί ονομάζονται «προσωπικά εισοδήματα» και «μπόνους»)· οι μισθοί αποτελούν το ισοδύναμο υλικών αγαθών απαραίτητων για την φυσική και κοινωνική επιβίωση των εργατών· κρατικές ή εταιρικές γραφειοκρατίες σφετερίζονται την πλεονάζουσα εργασία, η οποία μετατρέπεται σε κεφάλαιο και επιστρέφει ως μια εξωγενής δύναμη που καθορίζει τις υλικές και κοινωνικές συνθήκες της ύπαρξης των εργατών. Σύμφωνα με τις επίσημες αφηγήσεις η Γιουγκοσλαβία εξολόθρευσε την εκμετάλλευση το 1945, όταν η Λίγκα Κομμουνιστών κέρδισε την κρατική εξουσία. Ωστόσο, όταν η πλεονάζουσα εργασία στηρίζει μια κρατική ή εμπορική γραφειοκρατία, όταν η απλήρωτη εργασία στρέφεται εναντίον των εργατών ως μια δύναμη που δε φαίνεται να προκύπτει από τη δική τους δραστηριοποίηση, αλλά ως κάποιου είδους ανώτερη δύναμη, τότε αυτοί οι εργάτες εξασκούν καταναγκαστική εργασία: τους εκμεταλλεύονται. Σύμφωνα με τις επίσημες αφηγήσεις η Γιουγκοσλαβία εξολόθρευσε τη γραφειοκρατία ως κοινωνική ομάδα επί της εργατικής τάξης το 1952, όταν εισήχθη το σύστημα της εργατικής αυτοδιαχείρισης. Όμως οι εργάτες που αλλοτριώνουν τη βιοτική τους δραστηριότητα σε αντάλλαγμα των μέσων επιβίωσής τους δεν έχουν εξουσία στους εαυτούς τους· τους εξουσιάζουν αυτοί στους οποίους πουλάνε την εργασία και τα προϊόντα της, ακόμη κι αν έχουν αυτο-εξολοθρευτεί σύμφωνα με τα επίσημα έγγραφα και τις διακηρύξεις.

Στις ΗΠΑ τα τραστ έπαυσαν να υπάρχουν σε νομικό επίπεδο ακριβώς στο ιστορικό σημείο όπου ξεκίνησαν να συγκεντροποιούν την υπερμεγέθη παραγωγική δύναμη της αμερικάνικης εργατικής τάξης. Στη Γιουγκοσλαβία το κοινωνικό στρώμα που διαχειριζόταν την εργατική τάξη έπαυσε να υφίσταται το 1952. Αλλά στην πραγματικότητα «η αποσύνθεση του ενοποιημένου και συγκεντρωτικού γραφειοκρατικού μονοπωλίου οδήγησε σε ένα δίκτυο αυτοδιαχειριζόμενων οργανισμών σε όλους τους τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας (δίκτυα εργατικών συμβουλίων, αυτοδιαχειριζόμενες συσσωματώσεις κ.λπ.). Από μια επίσημη, νομική, κανονιστική και θεσμική οπτική η κοινωνία είναι αυτοδιαχειριζόμενη. Αλλά είναι αυτή η κατάσταση και των πραγματικών σχέσεων; Πίσω από την αυτοδιαχειριζόμενη πρόσοψη, εντός του αυτοδιαχειριζόμενου σώματος δύο παντοδύναμες και αντιτιθέμενες τάσεις αναδύονται από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα σε κάθε κέντρο λήψης αποφάσεων υπάρχει μια γραφειοκρατία μεταμορφωμένη σε αποκεντρωμένο σχήμα. Αποτελείται από άτυπες ομάδες που διατηρούν το μονοπώλιο στη διαχείριση της εργασίας, το μονοπώλιο σε σχέση με τη διανομή της πλεονάζουσας εργασίας εις βάρος των εργαζομένων και των συμφερόντων τους, οι οποίες αποκομίζουν οφέλη στη βάση της θέσης που κατέχουν στη γραφειοκρατική ιεραρχία και όχι στη βάση της εργασίας τους, που προσπαθούν να διατηρήσουν τους αντιπροσώπους της δικιάς «τους» οργάνωσης, της δικιάς «τους» περιοχής μονίμως στην εξουσία, για να διατηρούν τη δική τους θέση και τον πρότερο διαχωρισμό, το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό και την ανορθολογική παραγωγή, μεταφέροντας τα βάρη στους εργάτες. Μεταξύ τους συμπεριφέρονται σαν εκπρόσωποι μιας μονοπωλιακής ιδιοκτησίας... Και από την άλλη μεριά, υπάρχει μια εμβριθώς σοσιαλιστική, αυτοδιαχειριστική τάση, ένα κίνημα που ήδη έχει αρχίσει να κινείται...» (Pecujlic, ό.π.)

Αυτή η εκ βαθέων σοσιαλιστική τάση αντιπροσωπεύει τον αγώνα ενάντια στην εξάρτηση και την αδυναμία, οι οποίες επιτρέπουν την εκμετάλλευση των εργατών μέσω του προϊόντος της ίδιας τους της εργασίας· αντιπροσωπεύει τον αγώνα για τον έλεγχο όλων των κοινωνικών δραστηριοτήτων από αυτούς που τις πραγματοποιούν. Όμως, τι σχήμα μπορεί να πάρει αυτός ο αγώνας σε μια κοινωνία που ήδη ανακηρύσσει την αυτοδιαχείριση και τον αυτοκυβέρνηση ως το κοινωνικό, οικονομικό και νομικό της σύστημα; Ποιες μορφές επαναστατικής πάλης μπορούν να αναπτυχθούν σε ένα πλαίσιο όπου το κομμουνιστικό κόμμα κατέχει ήδη την κρατική εξουσία και που αυτό το κόμμα έχει ήδη ανακηρύξει το τέλος της γραφειοκρατικής κυριαρχίας, αναδεικνύοντας την αυτοδιαχείριση στο επίπεδο της επίσημης ιδεολογίας; Ο αγώνας, προφανώς, δεν μπορεί να στοχεύει στην απαλλοτρίωση της καπιταλιστικής τάξης, μιας και η απαλλοτρίωση αυτή έχει ήδη πραγματοποιηθεί. Ούτε μπορεί να περιλαμβάνει την κατάληψη του κράτους από ένα επαναστατικό μαρξιστικό κόμμα, μιας και αυτό το κόμμα χειρίζεται την κρατική εξουσία για ένα τέταρτο του αιώνα. Βέβαια είναι δυνατό να δοκιμάσεις και πάλι, πείθοντας τον εαυτό σου ότι το αποτέλεσμα θα είναι καλύτερο τη δεύτερη φορά σε σχέση με την πρώτη. Αλλά η πολιτική φαντασία

δεν είναι τόσο φτωχή ώστε να περιορίσει την προοπτική της στις αποτυχίες του παρελθόντος. Σήμερα έχει γίνει κατανοητό, στη Γιουγκοσλαβία αλλά και αλλού, πως η απαλλοτρίωση της καπιταλιστικής τάξης και η αντικατάστασή της από την «οργάνωση της εργατικής τάξης» (δες Κομμουνιστικό Κόμμα), η κατάκτηση της εθνο-κρατικής εξουσίας από την «οργάνωση της εργατικής τάξης», ή ακόμη και οι επίσημες διακηρύξεις περί διάφορων τύπων «σοσιαλισμού» από τα Κομμουνιστικά Κόμματα στην εξουσία, είναι πλέον ιστορικές πραγματικότητες που δεν οδήγησαν ούτε στο τέλος της εμπορευματικής παραγωγής, της αλλοτριωμένης εργασίας, της καταναγκαστικής εργασίας ούτε στην αρχή της αυτοοργάνωσης και αυτοκυβέρνησης.

Συμπερασματικά, οι μορφές εκείνες οργάνωσης και αγώνα που ήδη αποδείχτηκαν αποδοτικά εργαλεία για την επιτάχυνση την εκβιομηχάνισης και την ορθολογικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων με όρους Θαυμαστού Καινούριου Κόσμου, δεν μπορεί να αποτελέσουν μορφές οργάνωσης ενός αγώνα για ανεξάρτητη και κριτική πρωτοβουλία και αυτοκυβέρνηση του συνόλου του εργατικού πληθυσμού. Η κατάληψη της εξουσίας από τα γραφεία ενός πολιτικού κόμματος δεν είναι τίποτα παραπάνω από αυτό που φανερώνει η λέξη, ακόμη κι αν αυτό το κόμμα αυτοαποκαλείται «η οργάνωση της εργατικής τάξης», ακόμη κι αν ονομάζει την κυριαρχία του «Δικτατορία του Προλεταριάτου» ή «Εργατική Αυτοδιαχείριση». Ακόμη παραπέρα, η γιουγκοσλαβική εμπειρία υποδεικνύει πως η κατάληψη της εξουσίας από την «οργάνωση της εργατικής τάξης» ούτε καν αποτελεί ένα στάδιο στον δρόμο προς τον εργατικό έλεγχο της κοινωνικής παραγωγής, ούτε ότι η επίσημη ανακήρυξη της «εργατικής αυτοδιαχείρισης» είναι βήμα προς την πραγματοποίησή της. Το γιουγκοσλαβικό πείραμα θα αποτελούσε ένα τέτοιο στάδιο, τουλάχιστον ιστορικά, μονάχα στην περίπτωση που οι γιουγκοσλάβοι εργάτες θα ήταν οι πρώτοι στον κόσμο που θα ξεκινούσαν έναν επιτυχή αγώνα για την αποαλλοτρίωση της εξουσίας σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής. Όμως δεν ήταν οι γιουγκοσλάβοι εργάτες που ξεκίνησαν έναν τέτοιο αγώνα. Όπως και στις καπιταλιστικές κοινωνίες, ήταν οι φοιτητές που τον ξεκίνησαν και μάλιστα οι γιουγκοσλάβοι φοιτητές δεν ήταν οι πρώτοι που το έκαναν.

Η κατάκτηση της κρατικής εξουσίας από ένα πολιτικό κόμμα που χρησιμοποιεί το μαρξιστικό λεξιλόγιο με σκοπό να χειραγωγήσει την εργατική τάξη θα πρέπει να καταστεί διακριτό από ένα άλλο, πολύ διαφορετικό ιστορικό καθήκον: την ανατροπή των εμπορευματικών σχέσεων και την εγκαθίδρυση σοσιαλιστικών. Για πάνω από μισό αιώνα το πρώτο παρουσιαζόταν ως προαπαιτούμενο για το δεύτερο. Η άνοδος μιας «νέας αριστεράς» έβαλε ένα τέλος σε αυτή τη σύγχυση· το επαναστατικό κίνημα, το οποίο βιώνει μια αναγέννηση σε παγκόσμιο επίπεδο, χαρακτηρίζεται ακριβώς από την άρνησή του να σπρώξει μια κομματική γραφειοκρατία προς την εξουσία και από την αντίθεσή του προς κάθε τέτοια γραφειοκρατία, οπουδήποτε κι αν ήδη βρίσκεται στην εξουσία.

Οι ιδεολόγοι του κόμματος αντιτείνουν πως η «νέα αριστερά» των καπιταλιστικών κοινωνιών δεν έχει τίποτα κοινό με φοιτητικές εξεγέρσεις των «σοσιαλιστικών χωρών». Μια τέτοια οπτική, στην καλύτερη περίπτωση, είναι υπερβολική: αναφορικά με τη Γιουγκοσλαβία θα μπορούσε με σιγουριά να ειπωθεί πως το κίνημα των γιουγκοσλάβων φοιτητών δεν είναι τόσο υψηλά ανεπτυγμένο όσο σε κάποιες καπιταλιστικές χώρες: μέχρι των Ιούνιο του 1968 οι φοιτητές ήταν γνωστοί για την πολιτική τους παθητικότητα, τις θετικές προς τις ΗΠΑ συμπάθειες και τους μικροαστικούς στόχους ζωής. Όμως, παρά τις επιθυμίες των ιδεολόγων, οι γιουγκοσλάβοι φοιτητές δεν ξέμειναν πολύ πίσω· η αναζήτηση νέων μορφών οργάνωσης, κατάλληλων για τα καθήκοντα της σοσιαλιστικής επανάστασης, δεν παρέμεινε ξένη για τους γιουγκοσλάβους φοιτητές. Τον Μάη του 1968, καθώς ένας ευρύς αγώνας για την κατάργηση κάθε είδους διαχωρισμένης εξουσίας εδραίωνε την ιστορική του ύπαρξη στη Γαλλία, η θεματική «Φοιτητές και Πολιτική» συζητιόταν στη Νομική Σχολή του Βελιγραδίου. Το «θέμα που έδινε τον τόνο στην κουβέντα» ήταν «...η δυνατότητα της ανθρώπινης εμπλοκής στο κίνημα της "νέας αριστεράς", η οποία –κατά τα λόγια του Δρ S. Stojanovic– αντιτίθεται τόσο στη μυθολογία του "κράτους πρόνοιας" και στην κλασική του αστική δημοκρατία, όσο και στα κλασικά αριστερά κόμματα, τα σοσιαλδημοκρατικά που πέτυχαν με κάθε πιθανό τρόπο την άμβλυνση των επαναστατικών στόχων στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, αλλά και στα κομμουνιστικά κόμματα που συχνά δυσφήμισαν τα αυθεντικά ιδανικά για τα οποία μάχονταν, συνήθως χάνοντάς τα σε αξιοσημείωτες γραφειοκρατικές παραμορφώσεις. ("Το θέμα είναι η δράση", *Student*, 4 Μαΐου 1968, σ. 4.)

Τον Μάη του '68 οι Γιουγκοσλάβοι φοιτητές είχαν πολλά κοινά με τους συναδέλφους τους στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Ένα πρωτοσέλιδο της φοιτητικής εφημερίδας του Βελιγραδίου έγραφε: «η ένταση της τωρινής κοινωνικοπολιτικής κατά-

στασης οξύνεται από το γεγονός πως δεν υπάρχουν γρήγορες και εύκολες λύσεις για πολυάριθμα προβλήματα. Διάφορες μορφές έντασης είναι εμφανείς στο Πανεπιστήμιο και η έλλειψη προοπτικών, η έλλειψη λύσεων, βρίσκεται στη βάση μιας σειράς συμπεριφορών. Αντιλαμβανόμενοι αυτό, αρκετοί αναρωτιούνται εάν η ένταση πιθανά μετατραπεί σε σύγκρουση, σε πολιτική κρίση και ποια θα είναι η μορφή που θα λάβει. Κάποιοι πιστεύουν πως η κρίση δεν μπορεί να αποφευχθεί, αλλά μόνο να αμβλυνθεί, καθώς δεν υπάρχει γρήγορος και αποτελεσματικός τρόπος να επηρεαστούν οι συνθήκες που χαρακτηρίζουν όλη την κοινωνική δομή και οι οποίες είναι οι άμεσες αιτίες όλης της κατάστασης» ("Ενδείξεις πολιτικής κρίσης", *Student*, 21 Μαΐου, 1968, σ. 1.) Το ίδιο πρωτοσέλιδο έφερε το ακόλουθο απόσπασμα του Μαρξ στο κείμενο «η κρυμμένη αλλοτρίωση στην καρδιά της εργασίας»: «...Η εργασία σίγουρα παράγει θαύματα για τον πλούσιο. Για τον εργάτη, όμως, παράγει αποστέρηση. Παράγει παλάτια, αλλά μόνο τρώγλες για τον εργάτη. Μπορεί οι μηχανές να αντικαθιστούν χειρωνακτική εργασία, αλλά δεν παύουν να στέλνουν άλλους εργάτες πίσω σε βάρβαρους τρόπους δουλειάς και άλλους τους μετατρέπουν σε εξαρτήματά τους. Η εργασία παράγει ευφυΐα αλλά επίσης παράγει και ηλιθιότητα και αποβλάκωση για τους εργάτες» (Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*).

Τον ίδιο μήνα το εκδοτικό σημείωμα της εφημερίδας της Ομοσπονδίας Νέων Βελιγραδίου έγραφε: «...ο επαναστατικός ρόλος των γιουγκοσλάβων φοιτητών, κατά την άποψή μας, έγκειται στη δέσμευσή τους να ασχοληθούν με τα γενικά κοινωνικά προβλήματα και τις αντιφάσεις, συμπεριλαμβανομένων των προβλημάτων και των αντιφάσεων της κοινωνικής και υλικής κατάστασης των φοιτητών. Τα ειδικά φοιτητικά προβλήματα δεν μπορούν να επιλυθούν ξέχωρα από τα γενικά κοινωνικά προβλήματα: η υλική συνθήκη των φοιτητών δε μπορεί να διαχωριστεί από την οικονομική συνθήκη της κοινωνίας· η φοιτητική αυτοκυβέρνηση δε μπορεί να διαχωριστεί από τα κοινωνικά προβλήματα της αυτοκυβέρνησης· η συνθήκη του Πανεπιστημίου από τη συνθήκη της κοινωνίας...» (*Susret*, 15 Μαΐου 1968). Το επόμενο φύλλο της ίδιας έκδοσης περιείχε μια συζήτηση πάνω στις «Συνθήκες και το Περιεχόμενο της Πολιτικής Δέσμευσης της Νεολαίας Σήμερα», το οποίο περιελάμβανε την ακόλουθη παρατήρηση: «Η πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση είναι κατά αυτόν τον τρόπο αδύνατη χωρίς τη μεταρρύθμιση ή, γιατί όχι, την επαναστατικοποίηση ολόκληρης της κοινωνίας, αφού

το πανεπιστήμιο δε μπορεί να διαχωριστεί από το γενικότερο φάσμα των κοινωνικών θεσμών. Από αυτό έπεται ότι η ελευθερία σκέψης και δράσης, η επονομαζόμενη αυτονομία του Πανεπιστημίου, είναι μόνο τότε δυνατή εάν ολόκληρη η κοινωνία μεταμορφωθεί κι αν όντως μεταμορφωθεί θα καταστεί δυνατό ένα γενικό κλίμα ελευθερίας και αυτοκυβέρνησης» (*Susret*, 1 Ιουνίου 1968).

* * *

Τον Απρίλη του '68, όπως και οι συνάδελφοί τους στις καπιταλιστικές χώρες, οι γιουγκοσλάβοι φοιτητές διαδήλωσαν την αλληλεγγύη τους στο βιετναμέζικο Μέτωπο Εθνικής Απελευθέρωσης και την αντίθεσή τους στον μιλιταρισμό των ΗΠΑ. Όταν ο Ρούντι Ντούτσκε πυροβολήθηκε στο Βερολίνο ως αποτέλεσμα της καμπάνιας του εκδοτικού συγκροτήματος Σπρίνγκερ κατά των ριζοσπαστών φοιτητών της Δυτ. Γερμανίας, οι γιουγκοσλάβοι φοιτητές διαδήλωσαν την αλληλεγγύη τους στη γερμανική Σοσιαλιστική Φοιτητική Ομοσπονδία

(S.D.S.). Η εφημερίδα *Student* του Βελιγραδίου περιείχε άρθρα του Ρούντι Ντούτσκε και του γερμανού μαρξιστή φιλοσόφου Ερνστ Μπλοχ. Η εμπειρία του παγκόσμιου φοιτητικού κινήματος επικοινωνήθηκε στους γιουγκοσλάβους φοιτητές. «Οι φοιτητικές εξεγέρσεις που έλαβαν χώρα σε πολλές χώρες αυτό το έτος έδειξαν ότι η νεολαία είναι ικανή να υλοποιήσει μεγάλα σχέδια για την αλλαγή της κοινωνίας. Μπορεί να ειπωθεί ότι αυτές οι εξεγέρσεις επηρέασαν κύκλους και εντός του Πανεπιστημίου μας, μιας και είναι εμφανές ότι το κουράγιο και η θέληση για αγώνα έχει αυξηθεί, ότι η κριτική συνείδηση πολυάριθμων φοιτητών έχει οξυνθεί (η επανάσταση αποτελεί συχνά το θέμα συζητήσεων)». (*Student*, 23 Απριλίου 1968, σ. 1.). Σε ό,τι αφορά τις μορφές οργάνωσης μέσω των οποίων αυτή η θέληση για αγώνα θα μπορούσε να εκφραστεί, το Παρίσι μας παρείχε ένα παράδειγμα. «Αυτό το οποίο είναι εντελώς νέο και εξαιρετικά σημαντικό στο νέο επαναστατικό κίνημα των φοιτητών του Παρισιού –αλλά εξίσου των γερμανών, ιταλών και αμερικανών φοιτητών– είναι πως το κίνημα κατέστη εφικτό μόνο επειδή ήταν ανεξάρτητο από όλες τις υπάρχουσες πολιτικές οργανώσεις. Όλες αυτές οι οργανώσεις, συμπεριλαμβανομένου του Κομμουνιστικού Κόμματος, μετατράπηκαν σε κομμάτι του συστήματος· ενσωματώθηκαν στους κανόνες του καθημερινού κοινοβουλευτικού παιχνιδιού· δύσκολα επιθυμούν να ρισκάρουν τις θέσεις που ήδη έχουν κατακτήσει για να ριχτούν σε αυτή την τρελά θαρραλέα και εκ πρώτης άποψης απελπισμένη μάχη» (M. Markovic, *Student*, 21 Μαΐου 1968.)

Ένα ακόμη στοιχείο-κλειδί που συνεισέφερε στην ανάπτυξη του γιουγκοσλαβικού φοιτητικού κινήματος ήταν η εμπειρία των φοιτητών του Βελιγραδίου με τη γραφειοκρατία της φοιτητικής ένωσης. Τον Απρίλιο, οι φοιτητές της Σχολής Φιλοσοφίας συνέταξαν μια επιστολή διαμαρτυρίας για την καταστολή των μαρξιστών διανοούμενων στην Πολωνία. «Σε όλο τον κόσμο σήμερα οι φοιτητές βρίσκονται στο προσκήνιο του αγώνα για δημιουργία μιας ανθρώπινης κοινωνίας και εντούτοις μείναμε βαθιά έκπληκτοι από τις αντιδράσεις του πολωνικού σοσιαλιστικού καθεστώτος. Η ελεύθερη κριτική σκέψη δεν μπορεί να καταπιέζεται από οποιοδήποτε είδος εξουσίας, ούτε καν από αυτή που επιφανειακά ακουμπάει πάνω στα σοσιαλιστικά ιδανικά. Για εμάς, τους νεαρούς μαρξιστές, είναι ακατανόητο πως είναι σήμερα δυνατόν να γίνονται ανεκτές αντισημιτικές επιθέσεις και αυτές να χρησιμοποιούνται ως μέσο επίλυσης εσωτερικών προβλημάτων. Θεωρούμε ανεπίτρεπτο, μετά από τόσες τραυματικές εμπειρίες που έζησε ο πολωνικός σοσιαλισμός στο παρελθόν, να επιλύονται εσωτερικές συγκρούσεις με τέτοιες αντιδημοκρατικές μεθόδους και μάλιστα εντός των λύσεων να περιλαμβάνεται η δίωξη της μαρξιστικής σκέψης. Θεωρούμε επίσης ασυνείδητες τις απόπειρες διαχωρισμού και δημιουργίας σύγκρουσης μεταξύ του προοδευτικού φοιτητικού κινήματος και της εργατικής τάξης, της οποίας η πλήρης χειραφέτηση είναι ταυτόχρονα στόχος και των φοιτητών…» (*Student*, 23 Απριλίου 1968, σ. 4.).

Μια συνέλευση φοιτητών της φιλοσοφικής έστειλε την επιστολή στην Πολωνία και το Πανεπιστημιακό Συμβούλιο της Γιουγκοσλαβικής Φοιτητικής Ένωσης εναντιώθηκε σε αυτή την πράξη. Γιατί; Οι φοιτητές φιλοσοφίας ανέλυσαν την λειτουργία και τα συμφέροντα της δικιάς τους γραφειοκρατίας: «Το Πανεπιστημιακό Συμβούλιο της Γιουγκοσλαβικής Φοιτητικής Ένωσης βρέθηκε σε κατάσταση στην οποία είχε χάσει το πολιτικό του νεύρο, δεν μπορούσε να αντιδράσει, ένιωσε αδύναμο και δεν ένιωθε καμιά υποχρέωση να κινητοποιηθεί. Αφού αυτή η δομή δεν είχε ερωτηθεί, αφού η συμβουλή της δεν είχε ακουστεί, τότε η δράση "δεν θα έπρεπε να αναληφθεί". Αυτή είναι κακή τακτική και ακόμη χειρότερος ο μη σεβασμός για τη δημοκρατία, η οποία πρέπει να βρίσκει πλήρη έκφραση στους νέους ανθρώπους, όπως οι φοιτητές. Ακριβώς τη στιγμή που το Πανεπιστημιακό Συμβούλιο είχε χάσει την κατανόηση για την αναγκαιότητα της πράξης, η συζήτηση κατευθύνθηκε στο πεδίο των επισημοτήτων: "Ποιων η άποψη ακούστηκε; Ποιανού η άδεια θα έπρεπε να είχε δοθεί;" Δε ρωτήθηκε το ποιος όφειλε να ξεκινήσει μια δράση σε μια ατμόσφαιρα παθητικότητας. Δεν είναι παράδοξο που το Πανεπιστημιακό Συμβούλιο εναντιώθηκε σε μια πράξη που ξεκίνησε ακριβώς από τα μέλη της, κι όχι από κάποιο φόρουμ, εάν λάβουμε υπόψιν ότι οι βασική αρχή του σοσιαλισμού μας είναι η ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΡΙΣΗ, η οποία σημαίνει λήψη αποφάσεων από τις γραμμές των μελών; Με άλλα λόγια, η αμαρτία μας ήταν ότι εφαρμόσαμε το βασικό μας δικαίωμα στην αυτοδιαχείριση. Η οργάνωση δεν μπορεί να αποτελεί αυτοσκοπό, μα απλά ένα μέσο επίτευξης στόχων. Η μεγαλύτερη αξία της πράξης μας έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι αναλήφθηκε από τη βάση, χωρίς ντιρεκτίβες και οδηγίες από ψηλά, χωρίς απαθείς γραφειοκρατίες». (ό.π.)

Με αυτά τα στοιχεία – την αντίληψη του αδιαχώριστου των φοιτητικών προβλημάτων από τις κοινωνικές σχέσεις σε μια κοινωνία βασισμένη

στην αλλοτριωμένη εργασία, την αντίληψη της διεθνούς εμπειρίας της «νέας αριστεράς» και την αντίληψη της διαφοράς μεταξύ αυτοοργάνωσης στη βάση και γραφειοκρατικού οργανισμού – οι φοιτητές του Βελιγραδίου ανέλαβαν δράση. Το συμβάν που πυροδότησε την κατάσταση ήταν αμελητέο. Το βράδυ της 2ας Ιουνίου 1968 μια παράσταση που θα λάμβανε χώρα σε υπαίθριο χώρο κοντά στις φοιτητικές εστίες του Νέου Βελιγραδίου, έγινε μέσα σε ένα μικρό δωμάτιο· οι φοιτητές που κατέφθασαν για την παράσταση δεν μπορούσαν να μπούνε. Μια αυθόρμητη διαδήλωση ξεκίνησε, η οποία σύντομα περιέλαβε χιλιάδες φοιτητών. Οι διαδηλωτές ξεκίνησαν να πορεύονται προς τα κυβερνητικά κτίρια. Ανακόπηκαν, όπως στις καπιταλιστικές κοινωνίες, από την αστυνομία, η οποία επίσημα αποκαλείται «πολιτοφυλακή» στην αυτοδιαχειριστική γλώσσα της Γιουγκοσλαβίας. Φοιτητές χτυπήθηκαν από τα γκλοπ της πολιτοφυλακής· πολλοί συνελήφθησαν.

Την επόμενη ημέρα, 3 Ιουνίου, συνεχείς γενικές συνελεύσεις έγιναν στις περισσότερες σχολές που αποτελούν το Πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου (που μετονομάστηκε σε *Κόκκινο Πανεπιστήμιο Καρλ Μαρξ*), αλλά και στους δρόμους του Νέου Βελιγραδίου. «Στους λόγους τους οι φοιτητές τόνιζαν την ευρεία κοινωνική ανισότητα της γιουγκοσλαβικής κοινωνίας, το πρόβλημα της ανεργίας, την αύξηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του αδικαιολόγητου πλούτου ενός κοινωνικού στρώματος, την αφόρητες συνθήκες για ένα μεγάλο τμήμα της εργατικής τάξης και την ανάγκη να εφαρμόζεται με συνέπεια η αρχή της διανομής με βάση την εργασία. Οι λόγοι διακόπτονταν από δυνατά χειροκροτήματα και από συνθήματα όπως "οι φοιτητές με τους εργάτες", "είμαστε παιδιά των εργατών", "κάτω η σοσιαλιστική μπουρζουαζία", "ελευθερία τύπου και ελευθερία διαδηλώσεων!"». (*Student*, ειδικό τεύχος, 4 Ιουνίου 1968, σ. 1.)

Την καταστολή από την αστυνομία ακολούθησε η καταστολή από τον Τύπο. Ο γιουγκοσλαβικός (κομμουνιστικός) τύπος δεν παρουσίαζε προς τον υπόλοιπο πληθυσμό τον πραγματικό αγώνα των φοιτητών. Παρουσίαζε έναν άλλο φοιτητικό αγώνα που δεν είχε υπάρξει ποτέ: για φοιτητικά προβλήματα, για περισσότερα προνόμια μιας διαχωρισμένης ομάδας. Το πρωτοσέλιδο της 4ης Ιουνίου της εφημερίδας *Student*, η οποία είχε απαγορευτεί από τις αρχές του Βελιγραδίου, περιγράφει την απόπειρα του τύπου να παρουσιάσει το ξεκίνημα ενός επαναστατικού αγώνα ως μια φοιτητική εξέγερση για ειδικά προνόμια: «Ο Τύπος για ακόμα μια φορά πέτυχε να διαστρεβλώσει τα γεγονότα στο πανεπιστήμιο… Σύμφωνα με τον Τύπο, οι φοιτητές αγωνίζονται για να βελτιώσουν τις δικές τους υλικές συνθήκες. Εν τούτοις, όλοι όσοι πήραν μέρος στις συναντήσεις και τις πορείες γνωρίζουν πολύ καλά πως οι φοιτητές είχαν ήδη στραφεί προς άλλη κατεύθυνση. Προς έναν αγώνα που περικλείει τα γενικά συμφέροντα της κοινωνίας μας, μα πάνω απ' όλα τα συμφέροντα της εργατικής τάξης.

Γι' αυτό οι ανακοινώσεις που έβγαιναν από τους διαδηλωτές τόνιζαν πάνω από όλα τα άλλα την μείωση των αδικαιολόγητων κοινωνικών ανισοτήτων. Σύμφωνα με τους φοιτητές, αυτός ο αγώνας –ενάντια στην κοινωνική ανισότητα– σε συνδυασμό με τον αγώνα για τις σχέσεις αυτοκυβέρνησης και μεταρρυθμίσεων είναι κεντρικής σημασίας για την εργατική τάξη και τη Γιουγκοσλαβία σήμερα. Οι εφημερίδες δεν παρέθεσαν ούτε έναν ομιλητή που μίλησε σχετικά με την κοινωνική ανισότητα... Επίσης παρέλειψαν τα κύρια συνθήματα που φωνάχτηκαν στις συνελεύσεις και τις διαδηλώσεις: "για την ενότητα εργατών και φοιτητών", "οι φοιτητές με τους εργάτες" και άλλα παρόμοια που εξέφραζαν μια μοναδική ιδέα και ένα μοναδικό συναίσθημα: πως ο δρόμος και τα συμφέροντα των φοιτητών είναι αδιαχώριστα από αυτά της εργατικής τάξης» (*Student*, 4 Ιουνίου 1968, σ. 1.).

Ως τις 5 Ιουνίου η Γιουγκοσλαβική Φοιτητική Ομοσπονδία είχε επιτύχει να αποκτήσει την ηγεσία πάνω στο αυξανόμενο κίνημα και να μετατραπεί σε εκπρόσωπό του. Η φοιτητική οργάνωση διακήρυξε το «Πρόγραμμα Πολιτικής Δράσης» το οποίο περιείχε τους επαναστατικούς στόχους που εξέφρασαν οι φοιτητές στις συνελεύσεις, τις συναντήσεις και τις διαδηλώσεις. Αλλά το πρόγραμμα περιείχε επίσης, εν είδει παραρτήματος, ένα «Μέρος 2ο» σχετικά με την «πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση». Αργότερα αυτό το παράρτημα θα έπαιζε ρόλο-κλειδί ώστε το προσφάτως αφυπνισμένο γιουγκοσλαβικό φοιτητικό κίνημα να οδηγηθεί στην αδράνεια. Το Μέρος 1ο του πολιτικού προγράμματος δράσης τόνιζε πρώτα απ' όλα την κοινωνική ανισότητα, την ανεργία, «τον εκδημοκρατισμό όλων των πολιτικών και κοινωνικών οργανώσεων, ειδικά της Λίγκας Κομμουνιστών», την εκφυλισμό της κοινωνικής περιουσίας σε ιδιωτική, την κερδοσκοπία στην κατοικία, την εμπορευματοποίηση της κουλτούρας. Όμως το Μέρος 2ο, το οποίο μάλλον δεν είχε καν διαβαστεί από τους ριζοσπάστες φοιτητές που έμειναν ικανοποιημένοι από τη σχετικά ακριβή εκφορά των στόχων τους στο Μέρος 1ο, εκφράζει ένα πολύ διαφορετικό, στην πραγματικότητα αντίθετο προσανατολισμό. Η πρώτη «απαίτηση» του Μέρους 2ο ήδη προϋποθέτει ότι κανείς από τους στόχους που εκφράστηκαν στο Μέρος 1ο δε θα εκπληρωθεί. Είναι ένα αίτημα για την προσαρμογή του πανεπιστημίου στις παρούσες απαιτήσεις του γιουγκοσλαβικού κοινωνικού συστήματος, ήτοι ένα αίτημα για τεχνοκρατική μεταρρύθμιση που θα ικανοποιεί τις απαιτήσεις του εμπορικού-τεχνοκρατικού καθεστώτος της Γιουγκοσλαβίας: «Άμεση μεταρρύθμιση του σχολικού συστήματος για την προσαρμογή στις απαιτήσεις της κοινωνικής και πολιτισμικής εξέλιξης της οικονομίας μας και των αυτοδιαχειριστικών μας σχέσεων...» (*Student*, ειδικό τεύχος, 8 Ιουνίου 1968, σσ. 1-2).

Αυτή η χονδροειδής αντιστροφή, αυτή η χειραγώγηση της φοιτητικής εξέγερσης –ώστε να την κάνουν να εξυπηρετήσει τους στόχους των κυρί-

αρχων κοινωνικών σχέσεων, ενάντια στις οποίες οι φοιτητές είχαν ξεσηκωθεί– δεν έγινε καταφανής παρά με την έναρξη του νέου ακαδημαϊκού έτους. Οι άμεσες αντιδράσεις του καθεστώτος ήταν πολύ λιγότερο διακριτικές: αποτελείτο από καταστολή, απομόνωση, διαχωρισμό. Τα μέτρα αστυνομικής καταστολής περιελάμβαναν ξυλοδαρμούς και φυλακίσεις, απαγόρευση της φοιτητικής εφημερίδας που παρείχε την μοναδική ολοκληρωμένη κάλυψη των γεγονότων, των διαδηλώσεων και των συναντήσεων. Το βράδυ της 6ης Ιούνη «δυο πράκτορες της μυστικής αστυνομίας και ένας αξιωματικός της πολιτοφυλακής επιτέθηκαν βιαίως σε φοιτητές που διένειμαν την εφημερίδα, απέσπασαν 600 αντίτυπα, τα ξέσκισαν και τα έκαψαν. Όλα αυτά συνέβησαν μπροστά σε μια μεγάλη ομάδα πολιτών που είχε μαζευτεί για να πάρει αντίτυπα του φύλλου» (*Student*, 8 Ιουνίου 1968, σ. 3.).

Πέραν της αστυνομικής καταστολής, τα κυρίαρχα συμφέροντα κατάφεραν να απομονώσουν και να διαχωρίσουν τους φοιτητές από τους εργάτες, πέτυχαν προσωρινά την «κακόβουλη απόπειρα διαχωρισμού και δημιουργίας σύγκρουσης μεταξύ του προοδευτικού φοιτητικού κινήματος και της εργατικής τάξης, της οποίας η πλήρης χειραφέτηση είναι ταυτόχρονα φοιτητικός στόχος». Αυτό έγινε με αμέτρητους τρόπους. Λόγω της απαγόρευσης του φοιτητικού τύπου και των παραπλανητικών δημοσιευμάτων του επίσημου τύπου οι εργάτες δεν είχαν ιδέα για το ποια ήταν τα φοιτητικά αιτήματα· οι διευθυντές των εργοστασίων και οι ειδικοί «επεξήγησαν» τον φοιτητικό αγώνα στους εργάτες «τους», συμβουλεύοντάς τους να υπερασπιστούν τα εργοστάσια «τους» από επιθέσεις «βίαιων» φοιτητών και μετά απέστειλαν γράμματα στον τύπο –στο όνομα της «εργατικών κολεκτίβων»– συγχαίροντας την αστυνομία που έσωσε τη γιουγκοσλαβική αυτοδιαχείριση από τους βίαιους φοιτητές. «Βάσει των όσων έχουν γραφτεί και ειπωθεί, καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα πως ήταν οι φοιτητές αυτοί που χρησιμοποίησαν βία κατά της Εθνικής Πολιτοφυλακής, πως αυτοί μπλοκάρανε τους αστυνομικούς σταθμούς και τους περικύκλωσαν. Όλα όσα χαρακτήρισαν το φοιτητικό κίνημα από την αρχή του, η τάξη και η αυτοκυριαρχία, περιγράφηκαν με την παλιό γνωστό τρόπο: βία... Η γραφειοκρατία που επιθυμεί να δημιουργήσει σύγκρουση μεταξύ εργατών και φοιτητών βρίσκεται εντός της Λίγκας Κομμουνιστών, στις επιχειρήσεις και τα κρατικά γραφεία και είναι ιδιαίτερα ισχυρή εντός του Τύπου. Ο Τύπος είναι μια εξαιρετικά ιεραρχική δομή που καταφεύγει στην αυτοδιαχείριση μόνο για να προστατευθεί από τις κριτικές και τις ευθύνες. Η γραφειοκρατία, αντιμέτωπη με το εργατικό και φοιτητικό κίνημα νιώθει να χάνει το έδαφος κάτω από τα πόδια της, αυτούς τους σκοτεινούς τόπους μέσα στους οποίους προτιμά να κινείται – και λόγω του φόβου ψελλίζει παραληρηματικά επιχειρήματα... Το κίνημά μας πρέπει επειγόντως να συνδεθεί με την εργατική τάξη. Πρέπει να εξηγήσει τις βασικές του αρχές και πρέπει να διασφαλίσει πως αυτές οι αρχές θα πάρουν σάρκα και οστά, θα γίνουν πλουσιότερες και πιο σύνθετες, πως δε θα παραμείνουν απλά συνθήματα. Μα αυτό ακριβώς φοβάται η γραφειοκρατία και γι' αυτό παραγγέλνει στους εργάτες να προστατεύουν τα εργοστάσια από τους φοιτητές, γι' αυτό διατείνονται πως οι φοιτητές καταστρέφουν τα εργοστάσια. Τι μνημειώδης ηλιθιότητα!» (D. Vukovic, *Student*, 8 Ιουνίου 1968, σ. 1). Έτσι προστατεύουν οι αυτοδιαχειριστικοί διευθυντές του γιουγκοσλαβικού σοσιαλισμού τους εργάτες από τους φοιτητές, όπως –μερικές εβδομάδες νωρίτερα– οι γαλλικές «εργατικές οργανώσεις» (η Γενική Ομοσπονδία Εργασίας και το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα) είχαν προστατεύσει τους γάλλους εργάτες από τη σοσιαλιστική επανάσταση.

* * *

Η καταστολή και ο διαχωρισμός δεν σταμάτησαν το γιουγκοσλαβικό επαναστατικό κίνημα. Συνέχισαν να πραγματοποιούνται Γενικές συνελεύσεις και οι φοιτητές αναζητούσαν μορφές οργάνωσης –κατάλληλες για τον κοινωνικό μετασχηματισμό– που θα μπορούσαν να τους ενώσουν με τους εργάτες. Το τρίτο βήμα ήταν ο καθησυχασμός του κινήματος και –εάν ήταν δυνατό– η αφομοίωσή του ώστε να μετατραπεί σε υπηρέτη των δομών ενάντια στις οποίες αγωνίστηκε. Αυτό επιχειρήθηκε με το περίφημο διάγγελμα του Τίτο, που τυπώθηκε τον Ιούνιο στο 11ο τεύχος της φοιτητικής εφημερίδας. Σε μια κοινωνία όπου η πλειονότητα θεωρούσε την προσωπολατρία του ηγέτη της Κίνας ως τη μέγιστη αμαρτία επί προσώπου γης, η πλειονότητα των φοιτητών χειροκρότησε τα ακόλουθα λόγια του ανδρός, η εικόνα του οποίου διακοσμούσε τους τοίχους όλων των γιουγκοσλαβικών δημόσιων κτηρίων (και αρκετών ιδιωτικών σπιτιών), καθώς και τα περισσότερα πρωτοσέλιδα των ημερήσιων εφημερίδων για ένα τέταρτο του αιώνα: «...Σκεπτόμενος τις διαδηλώσεις και το τι προηγήθηκε έφτασα στο συμπέρασμα ότι η εξέγερση των νέων ανθρώπων, των φοιτητών, ξέσπασε αυθόρμητα. Βέβαια, καθώς οι διαδηλώσεις εξελίσσονταν και όταν μετέπειτα μεταφέρθηκαν

από τους δρόμους στα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα, παρεισέφρησαν ξένα στοιχεία που θέλησαν να χρησιμοποιήσουν την κατάσταση για τους δικούς τους σκοπούς, περιλαμβάνοντας διάφορες τάσεις, από τις πιο αντιδραστικές έως τις πλέον ακραίες, κατ' όνομα μόνον ριζοσπαστικά, υποστηρίζοντας κάποιες από τις θεωρίες του Μάο Τσε Τουνγκ». Μετά την προσπάθεια να απομονωθούν και να διαχωριστούν οι επαναστάτες φοιτητές μέσω της μετάθεσης του ζητήματος από το περιεχόμενο των ιδεών στην καταγωγή τους (ξένα στοιχεία με ξένες ιδέες), ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας προσπαθεί να προσεταιριστεί τους καλούς, ντόπιους φοιτητές που έχουν μόνο ντόπιες ιδέες. «Παρ' όλα αυτά, κατέληξα στο συμπέρασμα ότι η συντριπτική πλειονότητα των φοιτητών, μπορώ να πω το 90%, είναι έντιμοι νέοι... Οι νέες εξελίξεις στα πανεπιστήμια έδειξαν πως το 90% των φοιτητών είναι η δικιά μας σοσιαλιστική νεολαία, που δεν αφήνουν τους εαυτούς τους να δηλητηριαστούν, που δεν επιτρέπουν στους διάφορους Ντζιλασικούς, Ρανκοβιτσικούς και Μαοϊκούς να πραγματοποιήσουν τους δικούς τους στόχους με την πρόφαση πως ενδιαφέρονται για τους φοιτητές... Η νεολαία μας είναι καλή, αλλά θα πρέπει να αφιερώσουμε περισσότερη προσοχή σε αυτήν». Υποδεικνύοντας στους φοιτητές πώς δε θα αφήσουν τους εαυτούς τους να χειραγωγηθούν, ο Πρόεδρος της Γιουγκοσλαβίας της Αυτοδιαχείρισης τους καθοδηγεί και για το πώς θα πρέπει να επιτρέψουν να χρησιμοποιηθούν: «Στρέφομαι, σύντροφοι και εργάτες, στους φοιτητές μας, ώστε να μας βοηθήσουν σε μια εποικοδομητική προσέγγιση και λύση όλων αυτών των προβλημάτων. Μακάρι να γίνουν οι συνεχιστές των όσων κάνουμε, είναι δικαίωμά τους· μπορούν να λάβουν μέρος στην καθημερινή ζωή κι όταν κάτι δεν είναι ξεκάθαρο, όταν οτιδήποτε οφείλει να διασαφηνιστεί, ας έρθουν σε εμένα. Μπορούν να στείλουν μια αντιπροσωπεία». Σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο και τους στόχους του αγώνα, ο Τίτο μιλάει σαν να βρίσκεται σε νηπιαγωγείο και υπόσχεται ότι ο ίδιος προσωπικά θα δώσει προσοχή σε κάθε ένα από τα παράπονα. «... Η εξέγερση είναι μερικώς αποτέλεσμα του γεγονότος πως οι φοιτητές είδαν εμένα τον ίδιο να αναρωτιέμαι συχνά γύρω από αυτά τα ερωτήματα και, παρά το γεγονός, αυτά να μένουν άλυτα. Αυτή τη φορά σας υπόσχομαι, φοιτητές, ότι προσωπικά θα εμπλακώ πολύπλευρα για να τα λύσω, και σε αυτό οι φοιτητές πρέπει να με βοηθήσουν. Επιπρόσθετα, εάν δεν είμαι ικανός να επιλύσω αυτά τα προβλήματα, τότε δε θα πρέπει να βρίσκομαι άλλο σε αυτή τη θέση. Πιστεύω πως κάθε παλαιός κομμουνιστής, που διατηρεί τη συνείδηση του κομμουνιστή, δεν πρέπει να επιμένει να παραμείνει εκεί που βρίσκεται, αλλά οφείλει να παραχωρεί τη θέση του σε ανθρώπους που είναι ικανοί να λύσουν τα προβλήματα. Και, τέλος, απευθύνομαι στους φοιτητές ακόμη μια φορά: είναι καιρός να επιστρέψετε στις σπουδές σας, είναι καιρός για διαγωνίσματα, και σας εύχομαι επιτυχία. Θα ήταν πραγματικά ντροπή εάν σπαταλούσατε κι άλλο

χρόνο» (Τίτο, *Student*, 11 Ιουνίου 1968, σσ. 1-2).

Αυτη η ομιλία, η οποία ήταν συγχρόνως αυτό-έκθεση, άφηνε ανοιχτούς μόνο δύο δρόμους: είτε μια περαιτέρω ανάπτυξη του κινήματος εντελώς έξω από τις ξεμπροστιασμένες πολιτικές οργανώσεις, ή αλλιώς να αναδιπλωθεί και προσωρινά να σωπάσει. Το γιουγκοσλαβικό κίνημα αναδιπλώθηκε και σώπασε. Έξι μήνες μετά την έκρηξη, τον Δεκέμβρη, η Φοιτητική Ένωση Βελιγραδίου υιοθέτησε επίσημα το πολιτικό πρόγραμμα δράσης που εξαγγέλθηκε τον Ιούνιο. Αυτή η εκδοχή του προγράμματος περιελάμβανε το 1ο Μέρος, για τους κοινωνικούς στόχους του αγώνα, το 2ο Μέρος, για την πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση και ένα άρτι προστεθειμένο 3ο Μέρος για τα βήματα που πρέπει να ακολουθηθούν. Στο 3ο Μέρος επεξηγείται ότι «στην εφαρμογή του προγράμματος θα πρέπει πάντοτε να έχουμε κατά νου τη μέθοδο υλοποίησής του. 1) Η Φοιτητική Ένωση δεν δύναται να συμμετέχει απευθείας στη λύση των γενικών κοινωνικών προβλημάτων (Μέρος 1ο του προγράμματος) [...] 2) Η Φοιτητική Ένωση δύναται να συμμετέχει απευθείας στον αγώνα για τη μεταρρύθμιση του Πανεπιστημίου και του συστήματος της ανώτερης εκπαίδευσης στο σύνολο του (Μέρος 2ο του προγράμματος) και να λειτουργεί ως ο εκπρόσωπος των προοδευτικών τάσεων μέσα στο Πανεπιστήμιο» (*Student*, 17 Δεκεμβρίου 1969, σ. 3.). Όμως, από τον Ιούνιο, πολλά συνέβησαν. Ο αγώνας των φοιτητών αφομοιώθηκε: πήραν κεφάλι οι «φοιτητικές οργανώσεις». Σε δεύτερο επίπεδο, δυο νέα στοιχεία προσαρτήθηκαν στους αυθεντικούς στόχους του αγώνα του Ιουνίου: ένα πρόγραμμα πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης και μια μέθοδος επίτευξης των στόχων. Και, τελικά, οι αρχικοί στόχοι της πάλης εγκαταλείφθηκαν στα χέρια των κοινωνικών ομάδων ενάντια στις οποίες οι φοιτητές είχαν ξεσηκωθεί. Αυτό που κάποτε υπήρξε μια υποσημείωση του αγώνα, τώρα μετατράπηκε στο μοναδικό κομμάτι του προγράμματος για το οποίο επιτρέπεται να δράσουν οι φοιτητές: για την «πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση». Η εξέγερση ενάντια στην άρχουσα ελίτ μετατράπηκε κυνικά στο αντίθετό της: το πανεπιστήμιο οφείλει να προσαρμοστεί για να υπηρετεί τις ανάγκες του κυρίαρχου συστήματος κοινωνικών σχέσεων· οι φοιτητές πρέπει να προετοιμάζονται για να υπηρετούν την άρχουσα ελίτ πιο αποτελεσματικά.

Καθώς οι «φοιτητικές οργανώσεις» τάσσονταν στον «αγώνα» για τη μεταρρύθμιση του πανεπιστημίου», οι φοιτητές, που είχαν οργανωθεί από μόνοι τους για να αγωνιστούν για πολύ διαφορετικούς σκοπούς, γίνανε ξανά παθητικοί και πολιτικά αδιάφοροι. «Ο Ιούνιος χαρακτηρίστηκε από μια συνειδησιακή έκρηξη μεταξύ των φοιτητών· η περίοδος μετά τον Ιούνιο, με πολλούς τρόπους, έχει τα χαρακτηριστικά της προ Ιουνίου περιόδου, το οποίο μπορεί να εξηγηθεί από την ανεπαρκή αντίδραση της κοινωνίας στα γεγονότα του Ιουνίου και στους στόχους που διατυπώθηκαν» (*Student*, 13 Μαΐου 1969, σ. 4.).

Ο αγώνας για το γκρέμισμα της καθεστηκυίας τάξης αποκόπηκε από την «τρέλα»· έγινε ρεαλιστικός· μεταμορφώθηκε σε αγώνα προς υπηρέτηση της καθεστηκυίας τάξης. Ο νέος αγώνα –στον οποίο οι φοιτητές δεν εμπλέκονται μιας και η «οργάνωση τους» ανέλαβε να τον διαχειριστεί για λογαριασμό του– δεν συνοδεύεται από συναντήσεις, γενικές συνελεύσεις ή οποιοδήποτε άλλο είδος αυτοοργάνωσης. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας του γεγονότος πως οι φοιτητές δεν αγωνίστηκαν για «πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση» πριν ή κατά τη διάρκεια του Ιουνίου και δεν ανέκτησαν δυνάμεις για τέτοιον «αγώνα» μετά τον Ιούνιο. Για την ακρίβεια, ήταν κυρίως οι «φοιτητικοί εκπρόσωποι» που ανέκτησαν δυνάμεις, διότι αυτό που ήταν γνωστό πριν τον Ιούνιο είναι ακόμη γνωστό και μετά: «Η βελτίωση του Πανεπιστημίου έχει νόημα μόνο εάν βασίζεται στο αξίωμα πως οι μετασχηματισμοί στο πανεπιστήμιο εξαρτώνται από τις μεταρρυθμίσεις στην κοινωνία. Η παρούσα συνθήκη στο Πανεπιστήμιο αντανακλά, σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση, την συνθήκη στην κοινωνία. Υπό το φως αυτού του δεδομένου, είναι κενού νοήματος να διατηρούμε περαιτέρω αυτά για τα οποία φιλονικήσαμε, σε σχέση με τα γενικά κοινωνικά προβλήματα. Ήρθε η ώρα να στρέψουμε την προσοχή μας στην πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση» (B. Jaksic, *Susret*, 19 Φεβρουαρίου 1969).

Το περιεχόμενο της «πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης» προσδιορίστηκε από τον πρύτανη του Πανεπιστημίου Βελιγραδίου. Με τη δική του διατύπωση –δημοσιεύθηκε στη φοιτητική εφημερίδα μισό χρόνο μετά τα γεγονότα του Ιουνίου–, ο πρύτανης συμπεριλαμβάνει «στόχους» ενάντια στους οποίους πάλεψαν οι φοιτητές, όπως διαχωρισμός από την εργατική τάξη έναντι ανταλλαγμάτων και συστηματική ενσωμάτωση των φοιτητών, όχι απλά στην τεχνοκρατία, αλλά επίσης και στις ένοπλες δυνάμεις: «Ο αγώνας για βελτίωση της υλικής θέσης του πανεπιστημίου και των φοιτητών είναι το διαρκές μας καθήκον... Ένα από τα κύρια ζητήματα της καθημερινής δουλειάς στο πανεπιστήμιο είναι η επιταγή του να αγωνιστούμε ενάντια σε όλες τις μορφές ηττοπάθειας και δημαγωγίας. Το

πανεπιστήμιό μας, και ειδικά η σπουδάζουσα νεολαία, είναι και θα είναι η ενθουσιώδης και σίγουρη άμυνα της σοσιαλιστικής μας πατρίδας. Η συστηματική οργάνωση του χτισίματος της αμυντικής δύναμης της χώρας μας ενάντια σε κάθε επιτιθέμενο, από όπου κι αν προσπαθήσει να μας επιτεθεί, πρέπει να αποτελεί τη συνεχή, γρήγορη και αποτελεσματική εργασία όλων μας. (D. Ivanovic, *Student*, 15 Οκτωβρίου 1968, σ. 4.) Αυτών των παρατηρήσεων προηγήθηκαν επαναλαμβανόμενες αόριστες και μακροσκελείς δηλώσεις ώσπου να καταστεί αντιληπτό πως «το περιεχόμενο της πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης είναι η αυτοδιαχείριση». Τα προαναφερθέντα λόγια του Πρυτάνη ξεκαθαρίζουν τι αντιλαμβάνεται ως «περιεχόμενο» της «αυτοδιαχείρισης».

Από τη στιγμή που οι φοιτητές δεν ρίχνονται με ενθουσιασμό στον «αγώνα» για μεταρρύθμιση του πανεπιστημίου, το καθήκον αυτό απομένει στους άμεσα ενδιαφερόμενους ειδικούς, στους καθηγητές και τους ακαδημαϊκούς λειτουργούς. «Τα κύρια θέματα συζήτησης ενός μεγάλου αριθμού καθηγητών και των συναδέλφων τους είναι τα αυτοκίνητα, οι εξοχικές κατοικίες και η εύκολη ζωή. Αυτά είναι επίσης θέματα συζήτησης της κοινωνικής ελίτ η οποία κριτικάρεται αιχμηρά στα γραπτά αυτών των ακαδημαϊκών, ανίκανων να αντιληφθούν πως αποτελούν αναπόσπαστο κι όχι ασήμαντο τμήμα αυτής της ελίτ». (B. Jaksic, *Susret*, 19 Φεβρουαρίου 1969).

Υπό το πέπλο της πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης, ένας από τους επίσημους οικονομολόγους της Γιουγκοσλαβίας εισηγήθηκε μια γραφειοκρατική ουτοπία με στοιχεία μαγείας. Είναι ο ίδιος οικονομολόγος που, μερικά χρόνια πριν, είχε εκθειάσει τα αριθμητικά «ισοζύγια εθνικού προϊόντος» που αναπτύχθηκαν από σοβιετικούς «κοινωνικούς μηχανικούς» για εφαρμογή σε ανθρώπινα όντα υπό κρατική γραφειοκρατία, και σήμερα εισηγείται την «εφαρμογή της Γενικής Θεωρίας Συστημάτων για την ανάλυση συμπαγών κοινωνικών συστημάτων». Η Γενική θεωρία Συστημάτων είναι η τελευταία επιστημονική ανακάλυψη των «αναπτυγμένων και προοδευτικών κοινωνικών συστημάτων» – όπως οι ΗΠΑ. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, «η Γενική θεωρία Συστημάτων έχει καταστεί απαραίτητη για όλους τους μελλοντικούς ειδικούς στον τομέα της κοινωνικής επιστήμης –αλλά και για κάθε άλλο ειδικό, σε οποιονδήποτε τομέα της κοινωνικής εξέλιξης κι αν συμμετέχει» (R. Stojanovic, «Η αναγκαιότητα μελέτης γενικών συστημάτων θεωρίας στο πλαίσιο των Σχολών Κοινωνικών Επιστημών», *Student*, 25 Φεβρουαίου 1969). Αν, μέσω της πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης, η Γενική Θεωρία Συστημάτων μπορέσει να καρφωθεί μέσα στα κεφάλια όλων των μελλοντικών γιουγκοσλάβων τεχνοκρατών, η Γιουγκοσλαβία υποτίθεται πως θα μετατραπεί μαγικά σε «αναπτυγμένο και προοδευτικό κοινωνικό σύστημα» – κοινώς σε μια εμπορευματική, τεχνοκρατική και μιλιταριστική γραφειοκρατία, μια χώρα των θαυμάτων της κοινωνικής μηχανικής.

* * *

Οι φοιτητές αποκόπηκαν από τους εργάτες· ο αγώνας τους αρπάχτηκε από τα χέρια τους: μετατράπηκε σε μια ευκαιρία για τους ακαδημαϊκούς γραφειοκράτες να υπηρετήσουν πιο αποτελεσματικά την εμπορο-τεχνοκρατική ελίτ. Οι τεχνοκράτες εμψυχώνουν τους φοιτητές να «αυτοδιαχειριστούν» αυτήν την «πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση», να συμμετάσχουν στη μεταμόρφωσή τους σε μπίζνεσμεν, τεχνικούς και μάνατζερ. Εντωμεταξύ, οι γιουγκοσλάβοι εργάτες παράγουν περισσότερο απ' ότι παρήγαγαν οποτεδήποτε στο παρελθόν και βλέπουν τα προϊόντα της εργασίας τους να αυξάνουν τον πλούτο και τη δύναμη άλλων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες χρησιμοποιούν αυτή τη δύναμη ενάντια στους εργάτες. Σύμφωνα με το Σύνταγμα, οι εργάτες κυβερνούν τον εαυτό τους. Όμως, σύμφωνα με έναν εργάτη που έδωσε συνέντευξη στην εφημερίδα *Student*: «Αυτό συμβαίνει μόνο στα χαρτιά. Όταν οι διευθυντές επιλέγουν τους ανθρώπους τους, οι εργάτες πρέπει να υπακούσουν· έτσι δουλεύει το πράγμα εδώ» (*Student*, 4 Μαρτίου 1969, σ. 4.). Εάν ένας εργάτης αποφασίσει να ξεκινήσει έναν αγώνα ενάντια στη συνεχή αύξηση της κοινωνικής ανισότητας πλούτου και δύναμης, καταδικάζεται στην τεράστια ανεργία της Γιουγκοσλαβίας. Ένας ατέλειωτος εφεδρικός στρατός περιμένει να τον αντικαταστήσει και η μόνη εναλλακτική του είναι να φύγει από τη χώρα. Οι εργάτες έχουν ακόμη ένα ισχυρό εργαλείο με το οποίο «αυτοκυβέρνησης»· είναι το ίδιο εργαλείο που έχουν οι εργάτες στις καπιταλιστικές κοινωνίες: η απεργία. Βέβαια, σύμφωνα με έναν αναλυτή, οι απεργίες των εργατών που είναι διαχωρισμένοι από τον επαναστατικό ρου της κοινωνίας και αποκομμένοι από την υπόλοιπη εργατική τάξη –δηλαδή οι «οικονομικές» απεργίες– δεν έχουν αυξήσει τη δύναμη των εργατών στη γιουγκοσλαβική κοινωνία· το αποτέλεσμα είναι σχεδόν το αντίθετο. «Τι άλλαξε μετά από έντεκα χρόνια απεργιών; Όπου ξέσπασαν, οι απεργίες αναπαρήγαγαν επακριβώς τις σχέσεις

που είχαν οδηγήσει στις απεργίες. Για παράδειγμα, οι εργάτες ξεσηκώνονται διότι τους κλέβουν στη διανομή. Μετά κάποιος, αυτός που πιθανά τους εξαπατούσε πρωτύτερα, τους επιστρέφει ό,τι τους είχε πάρει. Η απεργία τελειώνει και οι εργάτες εξακολουθούν να είναι μισθωτοί. Αυτός που υποχώρησε, το έκανε για να διατηρήσει τη θέση του, και μάλιστα ως αυτός που σώζει τους εργάτες, ως αυτός που δίνει παροχές. Με άλλα λόγια, οι σχέσεις μισθωτής εργασίας –που στην πραγματικότητα είναι ο κύριος λόγος μιας απεργίας ως μεθόδου επίλυσης συγκρούσεων– εξακολουθούν να αναπαράγονται. Αυτό οδηγεί σε ένα άλλο ερώτημα: είναι ποτέ δυνατό για την εργατική τάξη να χειραφετηθεί με όλη την έννοια της λέξης μέσα στο πλαίσιο μιας επιχείρησης, ή αυτό αφορά μια διαδικασία που θα πρέπει να αναπτυχθεί σε επίπεδο ολόκληρης κοινωνίας, μια διαδικασία που δεν ανέχεται οποιονδήποτε διαχωρισμό μεταξύ διαφορετικών επιχειρήσεων, κλάδων, ομόσπονδων δημοκρατιών;» (*Susret*, 18 Απριλίου 1969).

Όσο για τους ειδικούς στην εξαπάτηση της εργατικής τάξης, η εφημερίδα *Student* έδωσε μια εκτενή περιγραφή διαφόρων μορφών ειδίκευσης: «1) Οι αξιωματούχοι των επιχειρήσεων (διευθυντές, μπίζνεσμαν, περιοδεύοντες πωλητές κ.λπ.) πληρώνονται από το διευθυντικό συμβούλιο ή το συμβούλιο εργατών ή τα όργανα της αυτοδιαχείρισης, κατά παρέκκλιση των θεσμικών κατακτήσεων ή των ηθικών κανόνων, αφού θεωρούνται οικονομικά επωφελείς για τις επιχειρήσεις [...] 3) Υπάρχουν πλασματικές ή προσποιητές θέσεις εργασίας με σκοπό την αποφυγή της φορολόγησης [...] 5) Πόροι που προορίζονταν για κοινωνική κατανάλωση παρακρατούνται και διατίθενται για την κατασκευή ιδιωτικών σπιτιών, εξοχικών κατοικιών ή για την αγορά αυτοκινήτων [...]» (*Student*, 18 Φεβρουαρίου 1969, σ. 1).

Η επίσημη ιδεολογία της Σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας δεν συγκρούεται με τα συμφέροντα της εμπορο-τεχνοκρατικής της ελίτ· στην πραγματικότητα παρέχει την αιτιολόγηση αυτών των συμφερόντων. Τον Μάρτιο του 1969 το Ψήφισμα του 9ου Συνεδρίου της Γιουγκοσλαβικής Λίγκας Κομμουνιστών αναφερόταν στις κριτικές των επαναστατών του Ιουνίου μόνο για να τις απορρίψει και για να επιβεβαιώσει ξανά την επίσημη ιδεολογία. Ο παράλογος ισχυρισμός σύμφωνα με τον οποίο η παραγωγή εμπορευμάτων παραμένει η κεντρική κοινωνική σχέση στον «σοσιαλισμό» δηλώνεται εκ νέου σε αυτό το έγγραφο. «Οι οικονομικοί κανόνες της παραγωγής εμπορευμάτων στον σοσιαλισμό δρουν ως μια πανίσχυρη υποστήριξη στην εξέλιξη των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων και της ορθολογικής διεύθυνσης». Αυτό το πόρισμα δικαιολογείται με τη γνωστή κινδυνολογία, με την οποία είμαστε πλέον εξοικειωμένοι, δηλαδή με το επιχείρημα πως η μόνη εναλλακτική στον «σοσιαλισμό» παραγωγής εμπορευμάτων είναι ο Σταλινισμός: «Η γραφειοκρατική διαχείριση της διοίκησης και της κοινωνικής αναπαραγωγής καταλύει τις πραγματικές σχέσεις και δημιουργεί μο-

νοπώλια, ήτοι γραφειοκρατικό υποκειμενισμό στις συνθήκες διαχείρισης, και αναπόφευκτα οδηγεί σε ανορθολογισμό και παρασιτισμό στη διανομή του κοινωνικού προϊόντος...». Επομένως η επιλογή είναι ξεκάθαρη: είτε διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης, ή –αλλιώς– επιστροφή στο σύστημα το οποίο η ίδια η Λίγκα Κομμουνιστών εφάρμοσε στη γιουγκοσλαβική κοινωνία πριν το 1948.

Η ίδια κινδυνολογία χρησιμοποιείται για να κατεδαφιστεί η κυριολεκτική σημασία της ιδέας «στον καθένα σύμφωνα με την εργασία του», το επίσημο σύνθημα της Γιουγκοσλαβίας. Μια τέτοια ερμηνεία «αγνοεί τις διαφορές στις ικανότητες και τις συνεισφορές. Μια τέτοια απαίτηση οδηγεί στη μορφοποίηση μιας πανίσχυρης διοικητικής γραφειοκρατικής δύναμης, πάνω από την παραγωγή και πάνω από την κοινωνία˙ μιας εξουσίας που θεσμοποιεί την τεχνητή και επιπόλαια εξίσωση και της οποίας οι δυνατότητες οδηγούν στην ανισότητα και στο προνόμιο...» (*Student*, 18 Μαρτίου 1969). Η αρχή «στον καθένα σύμφωνα με την εργασία του» αναπτύχθηκε ιστορικά από την καπιταλιστική τάξη στον αγώνα της ενάντια στους γαιοκτήμονες αριστοκράτες και σήμερα στη Γιουγκοσλαβία αυτή η αρχή έχει το ίδιο νόημα που είχε τότε για την αστική τάξη. Έτσι, το τεράστιο προσωπικό εισόδημα (και τα μπόνους) ενός επιτυχημένου επιχειρηματία μιας γιουγκοσλαβικής εταιρείας εισαγωγών-εξαγωγών δικαιολογείται με αυτό το σύνθημα, αφού η οικονομική του επιτυχία αποδεικνύει τόσο την ανώτατη ικανότητά του, όσο και την αξία της συνεισφοράς του στην κοινωνία. Με άλλα λόγια, η διανομή πραγματοποιείται με όρους κοινωνικής αξιολόγησης της ατομικής εργασίας του καθενός και σε μια εμπορευματική οικονομία η εργασία αξιολογείται στην αγορά. Το αποτέλεσμα είναι ένα σύστημα διανομής που μπορεί να συνοψιστεί στο σύνθημα «από τον καθένα σύμφωνα με την ικανότητά του, στον καθένα βάσει της επιτυχίας του στην αγορά», ένα σύνθημα που περιγράφει ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων ευρέως γνωστό ως καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή κι όχι τον σοσιαλισμό, ο οποίος περιγράφηκε από τον Μαρξ ως η άρνηση της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής.

Η υπεράσπιση αυτών των θέσεων δεν χαρακτηρίστηκε από κάποιες ευφυείς μεθόδους επιχειρηματολογίας, αλλά μάλλον από εκείνον τον τύπο συντηρητικού εφησυχασμού που αποδέχεται ως δεδομένο πως η καθεστηκυία τάξη είναι η καλύτερη από όλους τους πιθανούς κόσμους. «Δύσκολα μπορώ να δεχτώ κριτικές που δεν είναι συνεπείς με το πνεύμα αυτού του ψηφίσματος και τις βασικές ιδέες που πραγματικά περιέχει... Η επιμονή σε μια αντίληψη που θα έδινε ορθολογικές λύσεις σε όλες τις σχέσεις και σε όλα τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε, μου φαίνεται να πηγαίνει πέρα από τις πραγματικές δυνατότητες της κοινωνίας μας... Αυτή είναι η πραγματικότητα μας: οι διαφορετικές συνθήκες δουλειάς σε κάθε επιχείρηση, σε κάθε κλάδο, σε κάθε περιοχή αυτής της χώρας και αλλού – δεν μπορούμε να τις εξαλείψουμε...» (V. Rakic, *Student*, 11 Μαρτίου 1969, σ. 12.)

Σε ένα άλλο φύλλο της εφημερίδας *Student* αυτή η στάση χαρακτηρίστηκε με τους ακόλουθους όρους: «Αυτός που κατακρίνει καθετί ριζοσπαστικό και συνεπές ως μια υπερβολή, ταυτίζεται με το υπάρχον. Έτσι όλα του φαίνονται ιδεαλιστικά, αφηρημένα, Δον-Κιχωτικά, μη πραγματικά και άπιαστα για την πραγματικότητά μας και σίγουρα δεν του κάνουν. Υπάρχουν πολλοί, που μάλιστα θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στον κοινωνικό μετασχηματισμό, οι οποίοι διαρκώς σκοντάφτουν στην πραγματικότητα, στα εμπόδια που αυτή αντιπροσωπεύει, χωρίς να βλέπουν πως τα εμπόδια είναι συχνά ακριβώς αυτοί οι ίδιοι –με την επιπόλαια αίσθηση της πραγματικότητας, με την αποκαλούμενη ρεάλ-πολιτίκ τους» (D. Grlic, *Student*, 28 Απριλίου 1969, σ. 3).

«Δεν μπορούμε να επιτρέψουμε στους εαυτούς μας να ξεχάσουμε ότι η δημοκρατία (για να μη μιλήσουμε για το σοσιαλισμό), όπως και η αυτοκυβέρνηση σε μια αλλοτριωμένη και ιδεολογικοποιημένη μορφή, μπορούν να μετατραπούν σε επικίνδυνο εργαλείο διάδοσης και διάχυσης της ψευδαίσθησης πως απλά και μόνο «εισάγοντάς» τες –μέσω ενός διατάγματος για αυτοδιαχείριση– έχουμε επιλέξει το δικαίωμα σε ανεξάρτητο έλεγχο, το οποίο εξ ορισμού καταργεί την ανάγκη για κάθε είδους αγώνα. Ενάντια σε ποιον και γιατί θα παλέψουμε, όταν ήδη κυβερνάμε τους εαυτούς μας; Τώρα είμαστε εμείς –κι όχι κάποιος από πάνω μας– ένοχοι για τις ελλείψεις μας». (ό.π.)

Η σοσιαλιστική ιδεολογία της Γιουγκοσλαβίας αποδείχτηκε κούφια˙ η κυρίαρχη ελίτ έχασε κάθε δικαιολογία. Μέχρις στιγμής όμως το γεγονός αυτό έχει εκφραστεί με τη μορφή της κριτικής ανάλυσης, της επαναστατικής θεωρίας. Η επαναστατική πρακτική, η αυτοοργάνωση στη βάση, έως τώρα έχει ελάχιστη εμπειρία. Στο μεταξύ, εκείνοι για τους οποίους ο αγώνας για τον σοσιαλισμό έχει προ πολλού μετατραπεί σε μάχη για διατήρηση στην εξουσία, εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν την εξουσία τους ως αυτοκυβέρνηση της εργατικής τάξης,

εξακολουθούν να παρουσιάζουν την εμπορευματική οικονομία –έχοντας καταντήσει απολογητές της– ως την πιο δημοκρατική κοινωνία του πλανήτη. Τον Μάιο του 1969 ο νεοεκλεγείς πρόεδρος του κροατικού κοινοβουλίου, για καιρό μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Γιουγκοσλαβικού Κομμουνιστικού Κόμματος, δήλωσε με ευγένεια πως «τα δεδομένα σχετικά με τους βασικούς δείκτες της ανάπτυξής μας δείχνουν και αποδεικνύουν πως η οικονομική ανάπτυξη της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Κροατίας, και της Γιουγκοσλαβίας ως σύνολο, υπήρξε αρμονική και προοδευτική». Ο πρόεδρος είναι ενήμερος για την ανεργία και την εξαναγκαστική μετανάστευση των γιουγκοσλάβων εργατών, αλλά το πρόβλημα θα λυθεί οσονούπω, επειδή «έχουν ξεκινήσει κάποιες δράσεις σχετικά με την υπόθεση των ανθρώπων μας που προσωρινά εργάζονται στο εξωτερικό· αυτές οι δράσεις πρέπει να συστηματικοποιηθούν, να βελτιωθούν και να συμπεριληφθούν ως αναπόσπαστο τμήμα του συστήματός μας, της οικονομίας μας, της πολιτείας μας...».

Ο πρόεδρος γνωρίζει επίσης τις βαθιές κριτικές του υπάρχοντος συστήματος, αλλά για αυτόν είναι όλες τους «ψευδαισθήσεις, συγχύσεις, απελπισία, ανυπομονησία και δονκιχωτικές αξιώσεις που εκφράζονται –κάτι φαινομενικά μόνο αντιφατικό– με αριστερίστικες επαναστατικές φράσεις που τείνουν προς τον σωβινισμό και παίρνουν τη μορφή της φιλοσοφίας, της φιλολογίας, του εργατικού κινήματος, της οικονομικής κατάστασης του κράτους, της δημοκρατίας κλπ. Οφείλουμε με ενεργητικό τρόπο να εμποδίσουμε τις προσπάθειες να τραγικοποιηθούν και να γενικευτούν συγκεκριμένα δεδομένα, τα οποία, αποκομμένα από το πλαίσιο της συνολικής μας ανάπτυξης και της πραγματικότητάς μας, χρησιμοποιούνται για να προκληθεί ηττοπάθεια, πτώση του ηθικού και ενίοτε σωβινισμός. Πρέπει συστηματικά και πραγματικά να ενημερώσουμε τους εργαζόμενους μας για αυτές τις απόπειρες, πρέπει να τονίσουμε τα στοιχεία τους, τις μεθόδους τους, τις πραγματικές τους προθέσεις και το νόημα αυτών των πράξεων.» (J. Blazevic, *Vjesnik*, 9 Μαΐου 1969, σ. 2).

Οι επίσημες αντιδράσεις για τη γέννηση της γιουγκοσλαβικής «νέας αριστεράς», από αυτές του Προέδρου της Γιουγκοσλαβίας έως αυτές του Προέδρου της Κροατίας, συνοψίστηκαν με χιούμορ σε ένα σατιρικό κείμενο που δημοσιεύτηκε στο πρωτοσέλιδο της 13ης Μαΐου της εφημερίδας *Student*. «Πολλοί από τους αντιπάλους μας δηλώνουν οπαδοί της ελευθερίας, αλλά αυτό που θέλουν είναι κάποιο είδος καθαρής ή πλήρους δημοκρατίας, κάποιο είδος ελευθεριακότητας. Στην πραγματικότητα αγωνίζονται για τις δικές τους θέσεις, ώστε να μπορούν να μιλούν και να δουλεύουν σύμφωνα με τη δική τους θέληση και τον τρόπο που κρίνουν δίκαιο. Απορρίπτουμε όλες τις απόπειρες αυτών των αντιδημοκρατικών δυνάμεων· στην κοινωνία μας θα πρέπει να είναι ξεκάθαρο στον καθένα το ποιος δίνει λογαριασμό σε ποιον... Στον αγώνα ενάντια σε αυτούς τους αντιπάλους δεν πρόκειται να χρησιμοποιήσουμε αντιδημοκρατικές μεθόδους εκτός κι αν τα δημοκρατικά μέσα δεν επιφέρουν ικανοποιητική επιτυχία. Ένα άριστο παράδειγμα της εφαρμογής δημοκρατικών μεθόδων αγώνα αποτελεί η αντιπαράθεσή μας με τις γραφειοκρατικές δυνάμεις. Όλοι γνωρίζουμε πως η γραφειοκρατία υπήρξε, στο πρόσφατο παρελθόν, το μεγαλύτερο κοινωνικό κακό. Πού είναι αυτή η γραφειοκρατία τώρα; Έλιωσε, σαν το χιόνι. Κάτω από την πίεση των αυτοδιαχειριστικών μας μηχανισμών και των δημοκρατικών μας δυνάμεων έλιωσε από μόνη της, αυτόματα, ενώ δε χρειάστηκε να κάνουμε ουδεμία αλλαγή στο προσωπικό ή τις δομές της κυβέρνησης, οι οποίες, σε κάθε περίπτωση, δε θα ήταν συμβατές με την αυτοδιαχείριση. Οι αντίπαλοί μας επιτίθενται στις μεγάλες κοινωνικές ανισότητες και μάλιστα τις αποκαλούν αδικαιολόγητες... Αλλά η εργατική τάξη, η πρωτοπόρα και κυρίαρχη δύναμη στην κοινωνία, ο φορέας των προοδευτικών τάσεων και το ιστορικό υποκείμενο, δε θα πρέπει να καταστεί προνομιούχα βασιζόμενη στις θυσίες μιας άλλης κοινωνικής κατηγορίας· πρέπει να είναι έτοιμη να θυσιαστεί εις το όνομα του περαιτέρω χτισίματος του συστήματός μας. Η εργατική τάξη το γνωρίζει αυτό και αποφασιστικά απορρίπτει όλες τα αιτήματα για ριζοσπαστική μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων, μιας και αυτό στην ουσία απαιτεί την ισότητα· κι αυτό –πάνω απ' όλα– θα οδηγούσε σε μια κοινωνία φτωχών ανθρώπων. Μα ο στόχος μας είναι μια κοινωνία στην οποία ο καθένας θα είναι πλούσιος και θα λαμβάνει σύμφωνα με τις ανάγκες του... Επίσης, το πρόβλημα της ανεργίας γίνεται κι αυτό αφορμή επίθεσης από τους αντιπάλους μας. Οι εχθροί του συστήματός μας επιχειρηματολογούν πως δε θα έπρεπε να κάνουμε τόση φασαρία για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (λες κι αυτό είναι κάτι τόσο εύκολο όσο το να ανοίγεις το παράθυρο τον Ιούνιο) και πως οι νέοι εκπαιδευμένοι άνθρωποι θα επιτάχυναν την οικονομική μεταρρύθμιση... Στην τωρινή φάση της ανάπτυξής μας δεν είμαστε ικανοί να δημιουργήσουμε περισσότερες θέσεις

εργασίας, αλλά δημιουργήσαμε έναν άλλον τύπο λύσης: ανοίξαμε τα σύνορά μας και επιτρέψαμε στους εργαζόμενούς μας την ελεύθερη εργασία στο εξωτερικό. Προφανώς θα ήταν ωραία εάν είχαμε όλοι δουλειά εδώ. Ακόμη και το Σύνταγμα το προβλέπει αυτό. Αλλά αυτό δεν μπορεί να εναρμονιστεί με τη νέα φάση της μεταρρύθμισής μας. Όπως και να έχει, ο αγώνας για μεταρρύθμιση έχει εισέλθει στο τελικό, καταληκτικό στάδιο και τα πράγματα θα βελτιωθούν σημαντικά. Στην πραγματικότητα οι άνθρωποί μας δεν περνάνε και τόσο άσχημα, ήδη από τώρα. Προηγουμένως μπορούσαν να δουλέψουν μόνο για ένα κράτος, τώρα μπορούν να δουλέψουν για ολόκληρο τον κόσμο. Τι είναι ένα κράτος μπροστά σε ολόκληρο τον κόσμο; Έτσι δημιουργείται η αμοιβαία κατανόηση και η φιλία... Είμαστε προφανώς ανίκανοι να περιγράψουμε όλους τους εχθρούς του συστήματος μας, όπως διάφορους εξτρεμιστές, αριστερούς, δεξιούς, αναρχοφιλελεύθερους, ριζοσπάστες, δημαγωγούς, δασκάλους, δογματικούς, δήθεν επαναστάτες (που το παρατραβάνε λέγοντας πως η επανάστασή μας βυθίστηκε σε κρίση), αντιρεφορμιστές, άτυπες ομάδες, ουνιβερσαλιστές, φολκλοριστές και πολλά άλλα στοιχεία. Όλοι τους αποτελούν θερμοκοιτίδες πιθανής κρίσης. Όλες αυτές οι άτυπες ομάδες και όλοι οι εξτρεμιστές πρέπει ενεργητικά να απομονωθούν από την κοινωνία, κι αν είναι δυνατό, να μεταρρυθμιστούν ώστε να αποφύγουμε την καταστροφική τους δραστηριότητα». (V. Teofilovic, *Student*, 13 Μαΐου 1969, σ. 1).

Η γιουγκοσλαβική εμπειρία προσθέτει νέα στοιχεία στην εμπειρία του παγκόσμιου επαναστατικού κινήματος· η εμφάνιση αυτών των στοιχείων έκανε ξεκάθαρο πως η σοσιαλιστική επανάσταση δεν αποτελεί ιστορικό γεγονός του γιουγκοσλαβικού παρελθόντος, αλλά έναν αγώνα για το μέλλον. Αυτός ο αγώνας ξεκίνησε, αλλά πουθενά δε διεξήχθη. «Όπως έγραψε και ο Μπαμπέφ, οι διευθυντές οργανώνουν μια επανάσταση για να διευθύνουν, αλλά η αυθεντική επανάσταση είναι πιθανή μόνο από τη βάση, ως ένα μαζικό κίνημα. Η κοινωνία, όλη της η πηγαία ανθρώπινη δραστηριότητα, υψώνεται σαν ιστορικό υποκείμενο και δημιουργεί την πολιτική ταυτότητα και τη λαϊκή θέληση, που είναι η βάση της εξάλειψης της πολιτικής ως έκφραση της ανθρώπινης αλλοτρίωσης» (M. Vojnovic, *Student*, 22 Απριλίου 1969, σ. 1).

Crikvenica
Μάης 1969

Κάτω η κόκκινη μπουρζουαζία της Γιουγκοσλαβίας

Μια ανάλυση της φοιτητικής εξέγερσης του Ιούνη στο Βελιγράδι, Γιουγκοσλαβία (1968)

Μαυροκόκκινοι ανταποκριτές (1968)

Ίσως ορισμένοι ενημερωμένοι αναγνώστες του δυτικού Τύπου να πρόσεξαν κάποιες μικρές αναφορές μιας «φοιτητικής εξέγερσης» κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του Ιούνη στο Βελιγράδι της Γιουγκοσλαβίας. Πέρα από τον θαυμασμό κάποιων δημοσιογράφων για τους χειρισμούς των φοιτητών από τον Τίτο, ο Τύπος έχει εκπλαγεί από τα γεγονότα· εξάλλου, μπορεί κανείς να περίμενε μια φοιτητική εξέγερση στην Πολωνία ή την Τσεχοσλοβακία, αλλά στην φιλελεύθερη Γιουγκοσλαβία; Επομένως, μέχρι τώρα δεν έχει υπάρξει καμία ανάλυση ούτε των γεγονότων του Ιούνη, ούτε των επιπτώσεών της στην κοινωνία της Γιουγκοσλαβία. Ας ξεκινήσουμε με το τι πραγματικά συνέβη στο Βελιγράδι, έτσι ώστε να κάνουμε αυτήν ακριβώς την ανάλυση.

Χρονολόγιο των γεγονότων

Η έκρηξη

Στις 2 Ιουνίου, ένας θίασος ηθοποιών είχε προγραμματίσει μια δωρεάν παράσταση για μια ομάδα εργατών-μελών της «Νεανικής Δράσης», που είχαν κατασκηνώσει κοντά σε ένα μεγάλο συγκρότημα φοιτητικών εστιών στο Νέο Βελιγράδι, ένα προάστιο του Βελιγραδίου. Εκπρόσωποι των φοιτητών ζήτησαν η παράσταση να γίνει σε ένα μεγάλο και ανοιχτό αμφιθέατρο, έτσι ώστε ακόμα και όσοι δεν ήταν μέλη της «Νεανικής Δράσης» να μπορούν να παρακολουθήσουν. Οι αρχές, ανακοινώνοντας πως τέτοιου είδους δωρεάν πολιτισμικές εκδηλώσεις ήταν προνόμιο μονάχα των μελών της «Νεανικής Δράσης», προγραμμάτισαν την παράσταση σε ένα μικρό θέατρο. Εξοργισμένη από αυτό, μια ομάδα φοιτητών προσπάθησε να μπει στο θέατρο πριν αρχίσει η παράσταση, αλλά μετά από μια μικρή διαμάχη, εκδιώχθηκαν από την αστυνομία. Η είδηση της απαγόρευσης εξαπλώθηκε στο φοιτητικό χωριό και σύντομα ένα πλήθος με περισσότερους από χίλιους φοιτητές μαζεύτηκε έξω από το θέατρο. Μετά από λίγα λεπτά δισταγμού, το πλήθος επιτέθηκε στο θέατρο, σπάζοντας παράθυρα, ξηλώνοντας τις πόρτες και συγκρούστηκε με όσους βρίσκονταν μέσα.

Αστυνομικές ενισχύσεις κατέφθασαν σύντομα με ένα πυροσβεστικό όχημα, αλλά, πριν προλάβουν να χρησιμοποιήσουν τις μάνικες, οι φοιτητές το κατέλαβαν και το έκαψαν. Μετά από αυτό, η αστυνομία επιτέθηκε. Οι φοιτητές απάντησαν με οδοφράγματα φτιαγμένα από αναποδογυρισμένα αμάξια και πετροπόλεμο. Μετά από αρκετές βίαιες

συγκρούσεις, οι φοιτητές υποχώρησαν στις εστίες, για να συζητήσουν περαιτέρω δράσεις.

Πορεία στο Βελιγράδι

Οι ολονύχτιες συζητήσεις δημιούργησαν ένα σχέδιο: το επόμενο πρωί οι φοιτητές θα πραγματοποιούσαν μαζική πορεία προς μια κεντρική πλατεία του Βελιγραδίου. Εκεί θα κατέθεταν δημόσια τα ακόλουθα αιτήματα: την άμεση απελευθέρωση όλων των φοιτητών που συνελήφθησαν στις ταραχές της προηγούμενης μέρας, την παραίτηση του αρχηγού της αστυνομίας και την απομάκρυνση όλων των αστυνομικών δυνάμεων από το φοιτητικό χωριό στο Νέο Βελιγράδι.

Το πρωί της 3ης Ιουνίου, 3 με 4 χιλιάδες φοιτητές μαζεύτηκαν και ξεκίνησαν την πορεία των 10 χιλιομέτρων προς το κέντρο το Βελιγραδίου. Περίπου στη μέση της πορείας, καθώς πλησίαζαν τον αστυνομικό φραγμό, ο Πρόεδρος του Κοινοβουλίου της Σερβίας και ο Πρόεδρος της Κομμουνιστικής Λίγκας βγήκαν μπροστά, και πρότειναν στους φοιτητές να διαπραγματευτούν. Αλλά, χωρίς προειδοποίηση, λίγο αφού οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν, οι αστυνομικοί άρχισαν να πυροβολούν με τα περίστροφα τους, και επιτέθηκαν στους φοιτητές. Στη βίαιη σύγκρουση που ακολούθησε, 60 με 70 άτομα τραυματίστηκαν, συμπεριλαμβανομένων και των 2 μελών της κυβέρνησης που προσπάθησαν να διαπραγματευτούν με τους φοιτητές.

Μαζική Συνέλευση

Το ίδιο απόγευμα, δεκάδες χιλιάδες φοιτητές συναντήθηκαν στο Νέο Βελιγράδι και αποφάσισαν να δημιουργήσουν μια «Επιτροπή Δράσης», για να επιτύχουν τα αιτήματά τους. Όσο αυτή η συνάντηση βρισκόταν σε εξέλιξη, στο κέντρο του Βελιγραδίου εκατοντάδες φοιτητές κατέλαβαν την σχολή Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του πανεπιστημίου του Βελιγραδίου. Αργότερα το ίδιο απόγευμα, ομάδες φοιτητών μοίρασαν, στους δρόμους και στις καφετέριες, φυλλάδια απαιτώντας:

(1) Την άμεση επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στην εύρεση εργασίας όσοι αποφοίτησαν από το πανεπιστήμιο πρόσφατα, οι περισσότεροι από τους οποίους αναγκάζονται να φύγουν στο εξωτερικό, αν θέλουν να βρουν οποιουδήποτε είδους εργασία.

(2) Την άμβλυνση των ανισοτήτων στην Γιουγκοσλαβία

(3) Την εγκαθίδρυση πραγματικής δημοκρατίας και σχέσεων αυτοδιεύθυνσης

(4) Την άμεση απελευθέρωση όλων των συλληφθέντων φοιτητών

(5) Την παραίτηση του αρχηγού της αστυνομίας

(6) Συνεδρίαση του κοινοβουλίου ώστε να συζητηθούν τα αιτήματα των φοιτητών

(7) Την παραίτηση των διευθυντών όλων των εφημερίδων, ραδιοφώνων και τηλεοπτικών καναλιών του Βελιγραδίου, καθώς σκόπιμα παραποίησαν τα γεγονότα της 2ης Ιούνη.

Το απόγευμα της 3ης του Ιούνη, χιλιάδες φοιτητές στη Νις, ένα μεγάλο βιομηχανικό κέντρο στη Σερβία, κατέβηκαν στους δρόμους για να δηλώσουν την αλληλεγγύη τους με τους φοιτητές του Βελιγραδίου.

Κατάληψη των σχολών

Όπως προαναφέρθηκε, η σχολή Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας τελούσε υπό κατάληψη από τις 3 του Ιούνη. Εκεί γεννήθηκαν οι οργανωτικές μορφές, η γενική συνέλευση των φοιτητών και καθηγητών, και πρακτικές επιτροπής δράσης δημιουργήθηκαν. Οι καταλήψεις άλλων σχολών οργανώθηκαν στην σχολή Φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας. Με μεγάλο βαθμό συνεργασίας μεταξύ των σχολών, φοιτητές δημιούργησαν επιτροπές για την ανάπτυξη των αιτημάτων τους, για πολιτική διέγερση και προπαγάνδα, καθώς και για την ανάπτυξη της φοιτητικής-εργατικής ενότητας. Οι προσόψεις των κτηρίων δεν άργησαν να γεμίσουν αφίσες με συνθήματα όπως: «φοιτητές, εργάτες και αγρότες ενωθείτε ενάντια στους γραφειοκράτες», «για ένα αύριο χωρίς αυτούς που πούλησαν το σήμερα», «κάτω η κόκκινη μπουρζουαζία», «δείξε σε έναν γραφειοκράτη τι δεν μπορεί να κάνει και θα σου δείξει σύντομα τι μπορεί», «περισσότερα σχολεία, λιγότερα αυτοκίνητα» και «αδελφοσύνη και ισότητα για όλους τους ανθρώπους στη Γιουγκοσλαβία».

Απομόνωση του Κινήματος

Αλλά, όσο οι φοιτητές οργανώνονταν, το κράτος ξεκίνησε να πράττει. Σε μια ειδική σύσκεψη της Επιτροπής Πόλης της Κομμουνιστικής Λίγκας, ο Δήμαρχος του Βελιγραδίου προειδοποίησε: «ο εχθρός είναι ενεργός στο Βελιγράδι αυτές τις μέρες... Δεν μπορούμε να επιτρέψουμε διαδηλώσεις ενάντια στο σύστημά μας». Το αποτέλεσμα αυτής της σύσκεψης ήταν τρεις δράσεις. Αρχικά, γέμισε τους δρόμους με αστυνομικούς εξοπλισμένους για ταραχές, με εντολή να αποτρέψουν τις διαδηλώσεις. Έπειτα, κάλεσε όλους τους πυρήνες της Κομμουνιστικής Λίγκας σε όλα τα καταστήματα, ινστιτούτα και εργοστάσια να αποτρέψουν οποια-

δήποτε επαφή μεταξύ φοιτητών και εργατών. Τέλος, οι πυρήνες της Λίγκας στα εργοστάσια έλαβαν εντολή να δημιουργήσουν οπλισμένες ομάδες εργατών, ώστε να αποτρέψουν τους φοιτητές από το να καταστρέψουν δημόσια περιουσία. Έτσι, μέχρι το απόγευμα της 4ης Ιούνη, η Λίγκα των Κομμουνιστών κατάφερε να απομονώσει τον«εχθρό» από την υπόλοιπη κοινωνία.

Στις 5 του Ιούνη, την δεύτερη ημέρα καταλήψεων των σχολών, η αστυνομία άρχισε να περικυκλώνει τα πανεπιστημιακά κτήρια. Μέχρι το μεσημέρι ήταν προφανές σε όλους ότι οι αστυνομικές δυνάμεις ετοιμάζονταν για επίθεση. Η *Borba*, η επίσημη εφημερίδα της Κεντρικής Επιτροπής της Σοσιαλιστικής Συμμαχίας δικαιολόγησε εκ των προτέρων την επίθεση, γράφοντας «Αν επιθυμούμε η αυτοδιοικούμενη δημοκρατία μας να αναπτυχθεί κανονικά, οφείλουμε να την προστατέψουμε με κάθε διαθέσιμο μέσο ενάντια σε όσους προσπαθούν να περάσει το δικό τους μέσω της ανυπακοής στους δρόμους».

Σαν να ήθελαν να αποκαρδιώσουν τους φοιτητές, γράμματα από συμβούλια εργατών σε εργοστάσια μέσα και γύρω από το Βελιγράδι άρχισαν να καταφθάνουν. Ακολουθώντας την ίδια συνταγή, όλα τα γράμματα εξέφραζαν απόλυτη πίστη στους ηγέτες της Γιουγκοσλαβίας και κατηγορούσαν τους φοιτητές για την εγωιστική τους ανυπομονησία, και την καταστροφή δημόσιας περιουσίας.

Από την πρώτη μέρα της κατάληψης μερικοί καθηγητές, συγκεκριμένα από τις σχολές της Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας, συντάχθηκαν με τους φοιτητές στις κατειλημμένες σχολές. Πέρα όμως από αυτούς τους καθηγητές, μόνο ομάδες συγγραφέων και καλλιτεχνών δημοσιοποίησαν την υποστήριξή τους για το φοιτητικό κίνημα. Αλλά μέχρι το μεσημέρι της 5ης Ιούνη, πολλοί καθηγητές άρχισαν να επιστρέφουν στις σχολές με τους φοιτητές. Αυτοί που άργησαν να πάρουν θέση, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν υψηλά ιστάμενοι στο Κόμμα, υπουργοί και οικονομικοί, επιστημονικοί ή τεχνικοί σύμβουλοι εκτός από καθηγητές, προειδοποίησαν τους φοιτητές για την ολοκληρωτική τους απομόνωση, και τους συμβούλεψαν πως με τη συμβολή των καθηγητών, οι φοιτητές θα πετύχαιναν όλα τους τα αιτήματα, μέσω των υπαρχόντων κομματικών διαμεσολαβήσεων.

Το απόγευμα της 5ης Ιούνη, μαθεύτηκε πως φοιτητές στο Σαράγεβο, που δήλωναν την αλληλεγγύη τους με τους φοιτητές στο Βελιγράδι, είχαν δεχθεί τη βίαιη επίθεση της αστυνομίας.

Νωρίς του πρωί της 6ης Ιουνίου, οι φοιτητές αποφάσισαν να δεχθούν την συμβουλή των καθηγητών, και να συντάξουν μια περιληπτική λίστα αιτημάτων, ώστε να την παρουσιάσουν στην Πανεπιστημιακή Επιτροπή της Λίγκας των Κομμουνιστών. Όπως τυπώθηκε στον «Φοιτητή», την επίσημη φοιτητική εφημερίδα, τα αιτήματα ήταν τα εξής:

Πρόγραμμα Πολιτικής Δράσης

«Με σκοπό να γίνει εφικτή η πιο σύντομη και αποτελεσματική λύση για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η σοσιαλιστική μας κοινωνία, και η αυτοδιαχειριζόμενη κοινότητα ελεύθερων και ίσων ανθρώπων και εθνών, βρίσκουμε ως απαραίτητα τα ακόλουθα:

I.

(1) Την υιοθέτηση μέτρων που θα μειώσουν σύντομα τις μεγάλες κοινωνικές διαφορές στην κοινότητάς μας. Σε συνάρτηση με αυτό απαιτούμε: την συστηματική εφαρμογή της σοσιαλιστικής αρχής της διανομής ανάλογα με την εργασία· την αποσαφήνιση και συγκεκριμενοποίηση των κριτηρίων που καθορίζουν το προσωπικό εισόδημα· την κατάργηση των διαφορών στο προσωπικό εισόδημα με βάση μονοπωλιακές ή άλλου είδους μη-σοσιαλιστικές θέσεις, καθώς και μέτρα ενάντια στην συσσώρευση ιδιωτικής περιουσίας με μη-σοσιαλιστικούς τρόπους· την άμεση εθνικοποίηση μη καταλλήλως αποκτημένης ιδιωτικής περιουσίας. Τα (οικονομικά) προνόμια στην κοινωνία μας πρέπει να ρευστοποιηθούν. Είναι απαραίτητη η υιοθέτηση μέτρων ώστε σταδιακά τα εισοδήματα άνω του αποφασισμένου ορίου να φορολογηθούν.

(2) Με σκοπό να γίνει δυνατή η ταχεία και αποτελεσματική λύση στο πρόβλημα της ανεργίας, πρέπει να υιοθετηθεί μια μακροπρόθεσμη θέσπιση για την οικονομία, βασισμένη στο δικαίωμα όλων των ανθρώπων στη χώρα για εργασία. Ακολούθως, είναι απαραίτητο να υιοθετηθεί μια αντίστοιχη πολιτική επενδύσεων, έτσι ώστε να επιτευχθεί πλήρης απασχόληση, μαζί με βελτιωμένες υλικές και πολιτισμικές συνθήκες για όλο τον λαό. Λήψη μέτρων για να γίνει δυνατή η απασχόληση νεαρών εργατών. Ελαχιστοποίηση ή κατάργηση της απλήρωτης εργασίας και των υπερωριών. Κενές θέσεις εργασίας θα συμπληρώνονται μόνο με άτομα με τα κατάλληλα προσόντα.

(3) Είναι αναγκαία τα μέτρα για την ταχεία δημιουργία αυτοδιαχειριζόμενων σχέσεων στην κοινωνία μας και για την καταστροφή των γραφειοκρατικών δυνάμεων που έχουν αποτρέψει την ανάπτυξη της κοινότητάς μας. Σχέσεις αυτοδιαχείρισης πρέπει να αναπτυχθούν σταδιακά όχι μόνο για την οργάνωση συνδικάτων, αλλά σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας, κοινοτικά και ομοσπονδιακά, με τέτοιο τρόπο ώστε να καταστεί δυνατός ο πραγματικός έλεγχός τους από τους ίδιους τους παραγωγούς τους. Το σημαντικότερο σημείο στην ανάπτυξη πραγματικής αυτοδιαχείρισης είναι πως οι ίδιοι οι εργάτες ανεξάρτητα θα αποφασίζουν για όλες τις σημαντικές συνθήκες εργασίας και για την κατανομή της υπεραξίας που παράγουν.

Όλα τα όργανα αυτοδιαχείρισης οφείλουν να είναι υπεύθυνα για τα επί μέρους έργα και, σε περίπτωση που δεν το επιτύχουν, να έρχονται προ των ευθυνών τους ενώπιον της κοινωνίας. Η πραγματική της σημασία πρέπει να αποδίδεται στην προσωπική ευθύνη.

(4) Μαζί με την ανάπτυξη οργάνων αυτοδιαχείρισης, όλες οι κοινωνικές και πολιτικές οργανώσεις –συγκεκριμένα η Λίγκα των Κομμουνιστών– πρέπει να υιοθετήσουν δημοκρατικές εσωτερικές ανακατατάξεις. Σημαντικότερα, πρέπει να γίνει ένας βασικός εκδημοκρατισμός των μέσων μαζικής επικοινωνίας/ενημέρωσης. Τέλος, ο εκδημοκρατισμός πρέπει να εξασφαλίζει την τήρηση των ελευθεριών και των δικαιωμάτων όπως προβλέπονται στο Σύνταγμα.

(5) Να δοθεί τέλος σε όλες τις προσπάθειες αποσύνθεσης της δημόσιας περιουσίας ή μετατροπής της σε περιουσία επενδυτών. Να δοθεί οριστικό τέλος στην κεφαλαιοποίηση της προσωπικής εργασίας από άτομα ή ομάδες. Οι δυο αυτές συνθήκες πρέπει να καταστούν ξεκάθαρα παράνομες με κατάλληλους νόμους.

(6) Ο νόμος για την στέγαση πρέπει να τροποποιηθεί άμεσα, ώστε να αποτρέπει την κερδοσκοπία επί της κοινωνικής ή προσωπικής ιδιοκτησίας.

(7) Οι πολιτισμικές σχέσεις πρέπει να καταστούν τέτοιες, ώστε η εμπορευματοποίησή τους να είναι αδύνατη, και οι συνθήκες πρέπει να διαμορφωθούν έτσι ώστε οι δομές κουλτούρας και δημιουργίας να είναι ανοιχτές σε όλους.

II.

(1) Το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να μεταρρυθμιστεί άμεσα, ώστε να ανταποκρίνεται στις αναπτυξιακές ανάγκες των οικονομικών, πολιτισμικών και αυτοδιαχειριζόμενων σχέσεων.

(2) Υιοθέτηση συνταγματικής διαβεβαίωσης για το δικαίωμα όλων των νέων σε ίσες συνθήκες εκπαίδευσης.

(3) Να διασφαλιστεί με νόμο η αυτονομία του Πανεπιστημίου.»

Απόρριψη του Συμβιβασμού

Όταν η Πανεπιστημιακή Επιτροπή της Κομμουνιστικής Λίγκας παρέλαβε το Πρόγραμμα Δράσης των φοιτητών, εξέφρασε την αλληλεγγύη της με το φοιτητικό κίνημα και ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με την επιτροπή της πόλης.

Στις 6 Ιούνη, οι φοιτητές απεύθυναν την ακόλουθη ανοιχτή επιστολή στους εργάτες της Γιουγκοσλαβίας:

"Δεν αγωνιζόμαστε για τα δικά μας υλικά συμφέροντα. Είμαστε εξοργισμένοι από τις τεράστιες κοινωνικές και οικονομικές διαφορές-ανισότητες στην κοινωνία. Δεν επιθυμούμε την θυσία της

εργατικής τάξης στο όνομα της μεταρρύθμισης. Υποστηρίζουμε την αυτοδιαχείριση, ενάντια όμως στον πλούτο αυτών που ελέγχουν και εξαρτώνται από την εργατική τάξη. Δεν θα επιτρέψουμε τον διχασμό μεταξύ εργατών και φοιτητών. Τα συμφέροντά σας είναι ίδια με τα δικά μας, τα δικά μας συμφέροντα είναι τα πραγματικά συμφέροντα του σοσιαλισμού.

Εκείνο το απόγευμα, εκατοντάδες εργάτες συμμετείχαν στην γενική συνέλευση στην Σχολή Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας και πολλοί μίλησαν μπροστά σε ένα ενθουσιώδες κοινό φοιτητών, εργατών και αγροτών. Στη συνάντηση αυτή έγινε γνωστό πως το κράτος πήρε τον έλεγχο της εφημερίδας *Φοιτητής*.

Καθώς οι διαπραγματεύσεις μεταξύ του Πανεπιστημίου και των επιτροπών πόλης της Κομμουνιστικής Λίγκας πλησίαζαν σε συμφωνία-συμβιβασμό, η άποψη πως οι φοιτητές έχασαν τον έλεγχο του κινήματος του όταν επέτρεψαν στην Πανεπιστημιακή Επιτροπή να τους εκπροσωπήσει άρχισε να επικρατεί μεταξύ των φοιτητών. Έτσι, την επόμενη μέρα, όταν η Πανεπιστημιακή επιτροπή παρουσίασε την συμφωνία συμβιβασμού στην οποία κατέληξε με την επιτροπή της πόλης, οι φοιτητές την απέρριψαν.

Η κρίση και η λύση του Τίτο

Στις 9 Ιουνίου, τα γεγονότα ήταν ανάλογα μιας κρίσης. Οι εφημερίδες ούρλιαζαν για την παραδειγματική τιμωρία των εξεγερμένων φοιτητών. Η αστυνομία έσφιξε τον κλοιό γύρω από τις σχολές και απέκλεισε κάθε είσοδο. Μια αστυνομική μονάδα τοποθετημένη στην Σχολή Τέχνης μπήκε στο κτίριο, χτύπησε και συνέλαβε πολλούς φοιτητές. Εκείνο το απόγευμα ανακοινώθηκε πως ο Πρόεδρος της Γιουγκοσλαβία θα απευθυνόταν στο έθνος την επόμενη μέρα.

Ο Πρόεδρος Τίτο εξέπληξε το έθνος στηρίζοντας το Πρόγραμμα Δράσης των φοιτητών. Το θεώρησε ως μια πρόκληση προς τους γιουγκοσλάβους κομμουνιστές να μετατρέψουν τα λόγια σε πράξεις. Ναι, ήξερε πως μεταξύ των φοιτητών υπήρχαν εξτρεμιστές και ένιωθε πως έπρεπε να καταδικάσει την χρήση της βίας από πλευράς τους. Επαίνεσε, ωστόσο, την νέα πολιτική συνείδηση των φοιτητών και την ανέδειξε ως το αποτέλεσμα των σοσιαλιστικών σχέσεων αυτοδιαχείρισης. Κάλεσε όλους τους κομμουνιστές να πραγματοποιήσουν το πρόγραμμα των φοιτητών. Τέλος, πρόσθεσε πως αν δεν κατάφερνε να πραγματοποιήσει το πρόγραμμά τους, θα παραιτούνταν από τη θέση του ως αρχηγός του κράτους.

Όταν έμαθαν για την στήριξη του προγράμματός τους από τον Τίτο, οι φοιτητές βγήκαν από τις σχολές στους δρόμους του Βελιγραδίου. Η αστυνομία δεν φαινόταν πουθενά. Οι απογευματινές εφημερίδες ανακοίνωσαν πως παρεξήγησαν το πρόγραμμα των φοιτητών και, αφού επανεξέτασαν το θέμα, συνειδητοποίησαν πως έπρεπε να συμφωνήσουν με τον Σύντροφο Τίτο. Ξαφνικά, οι φοιτητές ανακάλυψαν πως το κίνημά τους είχε αποκτήσει μια ήμι-νόμιμη μορφή.

Επαναστατικό πρόγραμμα

Το άμεσο αποτέλεσμα της υποστήριξης του Τίτο ήταν η απόσυρση του μαζικού κινήματος. Τώρα, τους έλεγαν, είχαν πράξει όσα τους αναλογούσαν

και έπρεπε να ασχοληθούν με τα προβλήματα εντός του πανεπιστημίου. Στις περισσότερες σχολές οι οδηγίες αυτές ακολουθήθηκαν – με εξαίρεση τη σχολή Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας. Εκεί, μαζί με τους συντρόφους τους από άλλες σχολές, οι φοιτητές συνέχισαν να χτίζουν μια ριζοσπαστική, κριτική θέση συνολικά προς την κοινωνία. Δικαιολόγησαν το αίτημά τους για ένα νέο κριτικό πανεπιστήμιο συνδεδεμένο με την εργατική τάξη, αμφισβητώντας τον ρόλο της Λίγκας των Κομμουνιστών ως την εμπροσθοφυλακή της εργατικής τάξης. Ισχυρίστηκαν πως η Λίγκα των Κομμουνιστών επανέφερε τον καπιταλισμό στη Γιουγκοσλαβία.

Εκδίωξη

Με την αύξηση της δημοτικότητας της Γενικής Συνέλευσης της Σχολής Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας, ήρθαν και σφοδρές επιθέσεις από υψηλά ιστάμενους στο Κόμμα. Στον δεύτερο λόγο του προς το έθνος ο Τίτο ανέφερε πως δεν υπήρχε χώρος στο πανεπιστήμιο για εξτρεμιστές καθηγητές, σαν αυτούς στη σχολή Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας. Τέλος, στις 20 Ιουλίου, η σχολή έκλεισε από την αστυνομία, και η Επιτροπή της Σχολής Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας αποβλήθηκε από την Λίγκα των Κομμουνιστών.

Η κοινωνική σημασία των γεγονότων του Ιούνη

Με τις καλοκαιρινές διακοπές, η χρονολογική γραμμή των γεγονότων λήγει. Παραμένει, όμως, η ερώτηση: ποια ήταν η σημασία των γεγονότων του Ιούνη στα διάφορα τμήματα της Γιουγκοσλαβικής κοινωνίας; Ο πιο άμεσος και κατατοπιστικός τρόπος για να απαντήσουμε σε αυτήν την ερώτηση φαίνεται να είναι, απλά, να αφήσουμε τους αντιπροσώπους των τμημάτων να μιλήσουν για τους εαυτούς τους. Για να το καταστήσουμε δυνατό, συλλέξαμε αρχεία από συζητήσεις και διαλόγους με αγρότες, εργάτες, φοιτητές, καθηγητές και υπαλλήλους της κυβέρνησης.

Αγρότες

Ρωτήσαμε μια μεσήλικη αγρότισσα που πουλούσε ντομάτες και ροδάκινα σε μια μεγάλη λαϊκή αγορά στα προάστια του Βελιγραδίου: «Τι πιστεύετε για τις φοιτητικές διαδηλώσεις στην πόλη;»

Απάντηση: «Δεν ξέρω τι σκοπεύουν να κάνουν αυτά τα παιδιά, αλλά ο θεός ξέρει ότι η ζωή μου είναι αρκετά δύσκολη και χωρίς νεαρούς να καταστρέφουν και να ξεσκίζουν πράγματα στους δρόμους. Η αστυνομία θα τους χτυπήσει την πόρτα και θα τους πυροβολήσει μέσα στο σπίτι τους, θα τους σκοτώσει στο σχολείο. Καλύτερα να προσέχουν με αυτά που κάνουν, γιατί δεν παίζεις μαζί ΜΕ ΑΥΤΟΥΣ».

Ρωτήσαμε έναν άντρα που πουλούσε ζωντανά κοτόπουλα στην ίδια αγορά, αν είχε δει αφίσες που καλούσαν σε συγκεντρώσεις αγροτών, εργατών και φοιτητών.

Απάντηση: «Ναι, είδα παρόμοιες αφίσες μπροστά από αυτό το μεγάλο σχολείο κοντά στο πάρκο. Αλλά δεν δίνω προσοχή σε τέτοια πράγματα. Αυτό που θέλουν είναι εξουσία και άμα την πάρουν θα είναι όπως και όλοι οι υπόλοιποι. Άκουσες την ιστορία για ένα αγροτόπαιδο που ήταν μέλος των παρτιζάνων και μετά την επανάσταση έγινε κομμουνιστικός υπάλληλος; Τέλος πάντων, πήγαινε σε ένα από αυτά τα σχολεία και αποφοίτησε, πήρε μια βίλα στο λόφο, μοντέρνα έπιπλα, ένα μεγάλο αμάξι και ένα εξοχικό στη θάλασσα. Ένα καλοκαίρι επέ-

στρεψε στο χωριό να δει τη γριά μάνα του. Αφού τον άκουσε να υπερηφανεύεται για λίγη ώρα, η μάνα είπε: "Γιε μου τα πήγες πολύ καλά. Ζεις σε ένα μεγάλο σπίτι με μοντέρνα έπιπλα. Έχεις ένα μεγάλο αμάξι. Έχεις κι ένα εξοχικό στη θάλασσα... Αλλά, γιε μου, τι θα κάνεις όταν έρθουν οι κομμουνιστές να στα πάρουν όλα;"»

Εργάτες

Τα βράδια, οι εργάτες γεμίζουν τα ανοιχτά καφέ κάτω από τα μεγάλα δέντρα που καλύπτουν τα πεζοδρόμια του Βελιγραδίου. Εδώ, εύκολα, γνωρίζεις εργάτες καθώς πίνουν šljivovica και ακούν ρομαντική σλάβικη μουσική. Είναι εύκολο να ξεκινήσεις μια κουβέντα – αρκεί να μην συζητιούνται πολιτικά προβλήματα: «Στο διάολο, αυτά είναι πολιτική, στο διάολο η πολιτική, το μόνο που μας λείπει είναι κι άλλα πολιτικά!» Αλλά αυτή η περίοδος ήταν διαφορετική. Δεν άκουγαν μουσική, αντίθετα συζητούσαν.

Ρωτήσαμε έναν άντρα στα 30 που καθόταν μόνος στο απέναντι τραπέζι αν του άρεσαν οι φοιτητικές διαμαρτυρίες. Απάντησε, «Ναι, υποθέτω. Φυσικά—σε όλους αρέσουν. «Έχετε μιλήσει ποτέ με τους συνεργάτες σας για μια απεργία;», τον ρωτήσαμε.

«Ναι, έχουμε μιλήσει. Αλλά οι πιο πολλοί από εμάς δεν αντέχουν ούτε μια βδομάδα χωρίς να πληρώνονται. Άκουσα ότι υπήρξαν απεργίες σε τρία εργοστάσια κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων. Δεν ξέρω πώς τα κατάφεραν!»

Αργότερα, γνωρίσαμε μια παρέα εργατών από ένα εργοστάσιο ελαστικών. Εξέφραζαν δυνατά και ανοιχτά τις απόψεις του για έναν συγκεκριμένο Γιουγκοσλάβο ηγέτη, οπότε ρωτήσαμε: «Έχετε μιλήσει με κανένα φοιτητή από τις αρχές των γεγονότων του Ιούνη;»

Απάντηση: «Φυσικά και έχουμε. Μετά τη δουλειά πάμε στην περιοχή με τις φοιτητικές εστίες. Μόλις αποδείξουμε ότι δεν είμαστε δημοσιογράφοι, μας επιτρέπουν να μπούμε. Θέλουν να τους λέμε πως λειτουργεί η αυτοδιαχείριση στην πραγματικότητα. Τους λέμε ότι μόνο ο διευθυντής και οι φίλοι του διαχειρίζονται το εργοστάσιο. Πέρα από αυτό, τα συμβούλια των εργατών είναι τόσο βαρετά που δεν πάμε εκτός εάν μας αναγκάσουν. Λέμε στους φοιτητές ότι έχουν αποδείξει πως είναι μέρος της εργατικής τάξης και πως όλοι οι εργάτες το ξέρουμε. Τους λέμε ότι δεν είναι δυνατόν να συμμορφώσουμε αυτό το μάτσο των αρχηγών που έχουμε».

«Τι απάντησαν σε αυτό;»

« Συμφώνησαν!»

Φοιτητές και καθηγητές

Οι φοιτητές του Πολυτεχνείου ήταν μεταξύ των πιο ενεργών κατά τη διάρκεια του Ιούνη. Ηχογραφήσαμε την παρακάτω συζήτηση με μια παρέα φοιτητών και του καθηγητή τους. Ρωτήσαμε τον καθηγητή: «Τι προβλέπετε για την επιτυχία του φοιτητικού κινήματος;»

Καθηγητής: «Χτυπήσαμε το παλιό σύστημα, πραγματικά, εκεί που πονάει. Ίσως δεν θα έπρεπε να πω "χτυπήσαμε ", οι φοιτητές τα έκαναν όλα. Όταν έφτασα μερικές μέρες αργότερα, είχαν ήδη καταλάβει το μέρος, βρήκα μια παρέα από νεαρούς που δεν ήξερα καν ότι υπήρχαν. Ήταν σαν να ξύπνησαν όλοι με τη μία. Δεν ζήτησαν, απαίτησαν. Μου είπαν να διαλέξω τη μεριά τους ή να βγω από το γραφείο μου. Αυτό ήταν που μου άρεσε περισσότερο! Φυσικά επέλεξα να συνεργαστώ με τους φοιτητές. Συνεργαστήκαμε και καταγράψαμε τα αιτήματά τους και αποδείχτηκε πως ήταν παρόμοια με άλλες σχολές. Έχουμε αντιμετωπίσει και ακόμα αντιμετωπίζουμε δύσκολα προβλήματα. Οι φοιτητές πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι σαν μηχανικοί δεν μπορούν να κατανοήσουν τις λεπτομέρειες των κοινωνικών και οικονομικών πολιτικών. Δεν μπορούν να χτυπούν το κεφάλι τους απέναντι στο σύστημα, αντίθετα θα πρέπει να αγωνιστούν για να το κάνουν πιο αποτελεσματικό. Όλοι μας συμφωνούμε σε αυτό. Εκ των πραγμάτων, η συνεργασία μέσα στη σχολή και μεταξύ των σχολών είναι πιο δυνατή από ποτέ. Οι φοιτητές της σχολής μας πάνε σε συνελεύσεις σε άλλες σχολές».

Φοιτητής 1: «Τι εννοείς όταν λες ότι δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τις λεπτομέρειες των "κοινωνικών" πολιτικών; Γαμώτο, ξέρουμε τι έχει να πει αυτή η κοινωνία, σε αυτήν ζούμε».

Καθηγητής: «Ναι, το ξέρω ότι έχετε μια γενική ιδέα για το τι συμβαίνει. Αλλά στην πράξη, η ανυπομονησία σας δείχνει την ρηχή σας γνώση στα οικονομικά. Για παράδειγμα, η επενδυτική πολιτική: μπορείς να αρχίσεις να καταλαβαίνεις τις απαιτούμενες θυσίες για μια έλλογη επενδυτική πολιτική;»

Φοιτητής 1: «Όχι, δεν μπορώ να καταλάβω γιατί μια "έλλογη" επενδυτική πολιτική μπορεί να ισοδυναμεί μόνο με τόση πολλή ανεργία. Εσύ θα μας το εξηγήσεις αυτό, δάσκαλε».

Φοιτητής 2: «Δεν καταλαβαίνουμε και δεν νομίζω ότι θέλουμε να καταλάβουμε αυτού του είδους τη λογική. Είμαστε αφελείς, αν αυτό εννοείς. Αλλά και εσύ ήσουν έτσι όταν πρωτοήρθες στην εξουσία. Τώρα εσύ είσαι λογικός και εμείς αφελείς. Στο διάολο δάσκαλε, η λογική σου είναι σκατά. Έχεις δύο λογικές, μια για τον εαυτό σου και μια

για εμάς. Μας είπες ότι χτυπήσαμε το σύστημα εκεί που πονάει, για να τους αναγκάσουμε να διπλασιάσουν τον κατώτατο μισθό από 15 σε 30 χιλιάδες δηνάρια το μήνα. Δάσκαλε, στοιχηματίζω ότι βγάζεις από 300.000 έως 400.000 το μήνα».

Φοιτητής 3: «Αυτή είναι η πρώτη μας προτεραιότητα: να σώσουμε το κίνημά μας από χέρια της γραφειοκρατίας και από προσαρμογές σε γραφειοκρατικές μεταρρυθμίσεις. Η δεύτερη προτεραιότητα είναι να οργανωθούμε με τους εργάτες. Η τρίτη είναι να πετύχουμε την πραγματική αυτονομία του Πανεπιστημίου, για να μην μπορεί να πατήσει το πόδι του ούτε ένας μπάτσος».

Φοιτητής 4: «Ναι, να οργανωθούμε με τους εργάτες. Στο Παρίσι μπόρεσαν να το κάνουν. Άκουσα ότι σχηματίζουν ομάδες με φοιτητές και εργάτες. Αλλά, εδώ, δεν μπορούμε. Όλα τα εργοστάσια μας πέταξαν έξω. Υπήρχε αστυνομία στις πόρτες. Είπαν στους εργάτες ότι είμαστε πλουσιόπαιδα της πόλης και ότι μας ενδιαφέρει μόνο να καταστρέψουμε ό,τι παράγουν και ότι θα έπρεπε να δουλεύουν πιο σκληρά για να το αντικαταστήσουν. Σχημάτισαν μέχρι και ένοπλες στρατιωτικές ομάδες για να μας επιτεθούν».

Φοιτητής 1: «Αυτή ήταν η δουλειά των κομμουνιστών στα εργοστάσια. Είπαν στους εργάτες ότι... — ό,τι τους λένε πάντα. Γαμώτο, ξέρω πολλούς εργάτες που δεν πιστέψανε λέξη, αλλά δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα. Δεν έχουν ούτε μια ευκαιρία να μιλήσουν. Πληρώνονται τόσο λίγο που δεν έχουν τη δυνατότητα να απεργήσουν. Υπάρχουν τόσες λίγες δουλειές που φοβούνται ότι αν μιλήσουν θα απολυθούν και δεν θα ξαναβρούν δουλειά. Ξέρετε ότι υπήρχαν συνεντεύξεις για να δουλέψεις πορτιέρης στο *Radio Beograd*; Στο διάολο, έξι απόφοιτοι πανεπιστημίου έκαναν αίτηση για αυτή τη θέση. Επέβαλαν την απομόνωση των εργατών, τη στέρηση της έκφρασης, τους χαμηλούς μισθούς και την έλλειψη της ασφάλειας, που χρησιμοποιούνται από τους αξιωματούχους της Λίγκας των Κομμουνιστών στα εργοστάσια για να χωρίσουν τους εργάτες από τους εαυτούς τους και από εμάς και τελικά να τους ελέγχουν. Αν με ρωτάτε, αυτή είναι η πραγματική "λογική" πίσω από τη λεγόμενη "επενδυτική πολιτική"».

Το επίκεντρο του φοιτητικού κινήματος ήταν χωρίς αμφιβολία στη φιλοσοφική σχολή και στη σχολή της κοινωνιολογίας. Η παρακάτω ηχογράφηση είναι μια συζήτηση που έγινε στη Γενική Συνέλευση της φιλοσοφικής σχολής και της κοινωνιολογίας την 9η Ιουλίου του 1968.

Η Γενική Συνέλευση ξεκίνησε περιγράφοντας το εύρος του εχθρού σαν «οποιοσδήποτε έχει κάτι να χάσει από την ισότητα». Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια μιας συζήτησης για το ολικό μονοπώλιο του εχθρού στα μέσα επικοινωνίας, έγινε γνωστό ότι ήταν παρόν ο πιο σημαντικός δημοσιογράφος της μεγαλύτερης Γιουγκοσλαβικής εφημερίδας. Καθόσον ο δημοσιογράφος ήταν ο πιο μοχθηρός εκπρόσωπος των αντιπάλων τους, του ζήτησαν να εξηγήσει την θέση του.

Δημοσιογράφος: «Πολύ φοβάμαι ότι δεν μπορώ να θυμηθώ όλα τα σχόλια που έχω γράψει, δεδομένου ότι δεν έχω φέρει κάποιο υλικό μαζί μου... (γιουχαΐσματα από τους φοιτητές)... πρέπει να καταλάβετε... δεν είμαι υπεύθυνος για ό,τι γράφεται στην εφημερίδα. Η τελική απόφαση δεν είναι στα χέρια μου (γέλια). Αν θέλετε, μπορώ να πω τη γενική μου γνώμη πάνω σε αυτό που κάνετε. Αναπόφευκτα είστε ανούσια ακτιβιστές. Δεν πρόκειται να συμφωνήσετε με αυτό! Πιστεύετε ότι το κίνημά σας

έχει βάσεις, αλλά στην πραγματικότητα έχετε σαν βάση ένα μικρό αφηρημένο αστικό ανθρωπισμό.

Είναι αλήθεια ότι υπάρχουν παραμορφώσεις στην σοσιαλιστική μας κοινωνία, αλλά τα προβλήματα αυτά πρέπει να εξεταστούν επιστημονικά, και έτσι γίνεται σε όλα τα ιδρύματά μας. Ήδη έχουν περάσει νέοι νόμοι για να τις επιδιορθώσουν. Αλλά εσείς προσπερνάτε ελαφρά όλα αυτά τα προβλήματα που οι αρχηγοί μας αντιμετωπίζουν, με σκοπό να ακυρώσετε τα πάντα όσον αφορά τα σοσιαλιστικά αυτοδιαχειριζόμενα ιδρύματά μας και τους αρχηγούς μας.»

Βοηθός καθηγητής: «Μπορείτε να μας δώσετε έναν πιο ακριβή ορισμό για το τι σημαίνει: "αφηρημένος ανθρωπισμός"»;

Δημοσιογράφος: «Αφηρημένος ανθρωπισμός, ναι, μπορώ να το κάνω. Αν κοιτάξει κάποιος τα κείμενά σας θα σβήσει κάθε αμφιβολία για τη φύση της ιδεολογίας σας. Η ανάλυση –που κάνετε για τις πραγματικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει η κοινωνία μας– βασίζεται σε μια απλοϊκή σύγχυση των διαφόρων κοινωνικών, οικονομικών και τεχνολογικών προβλημάτων από τη μια μεριά και στη φύση της διαχείρισης των μέσων από τη άλλη. Αυτό σας αναγκάζει να παραβλέπετε την ουσιαστική σοσιαλιστική φύση της κοινωνίας μας και το σοσιαλιστικό κίνητρο των αρχηγών μας. Αντίθετα, στρέφεστε τυφλά ενάντια στην τεχνολογία, στις εμπορευματικές σχέσεις ακόμα και στην αυτοδιαχείριση. Αλλά από αυτές τις αφηρημένες ιδέες, δεν μπορεί να βγει τίποτα παραπάνω από άλλες αφηρημένες ιδέες. Για αυτόν τον λόγο το περιεχόμενο του κινήματός σας δεν έχει αξία, εκτός αν θεωρείτε ότι η παρέμβαση στην φυσιολογική κοινωνική δραστηριότητα έχει αξία.»

Βοηθός καθηγητής: «Φανταζόμουν ότι θα ορίζατε κάπως έτσι τον αφηρημένο ανθρωπισμό. Για σας, κάθε ανάλυση που επικεντρώνεται στην αλληλεξάρτηση αυτού που ονομάζεται "παραμόρφωση" και στη φύση της διαχείρισης των μέσων της παραγωγής είναι αφηρημένος, αστικός ανθρωπισμός. Φυσικά δεν υπάρχει κανείς λόγος να περιμένουμε ότι θα αντιλαμβανόσασταν πως αυτό που ονομάζεται αφηρημένο ανθρωπισμό είναι στην πραγματικότητα η βάση της Μαρξιστικής ανάλυσης (γελάει). Σαν εκπρόσωπος της Λίγκας είστε, φυσικά, πληρωμένος να επιτίθεστε στην Μαρξιστική κοινωνική ανάλυση.»

Καθηγητής: «Αναφέρατε εδώ, όπως συχνά έχετε υποστηρίξει στη στήλη σας, ότι εναντιωνόμαστε στην τεχνολογία. Κανείς από εμάς δεν έχει ποτέ εναντιωθεί στην τεχνολογία σαν τέτοια. Για μας, το πρόβλημα της τεχνολογίας δεν μπορεί να αφαιρεθεί από το επίπεδο της ανάπτυξης. Σε μια χώρα σαν τη δικιά μας, όπου ο μισός πληθυσμός σκάβει τη γη για να επιβιώσει, όπου η παραγωγικότητα της βιομηχανίας είναι τόσο χαμηλή που η πλειοψηφία των εργατών μπορεί με δυσκολία να καλύψει τις βασικές ανθρώπινες ανάγκες, όπου παραμένει το πρόβλημα της εξασφάλισης ενός σχολείου για όλα τα παιδιά, και των δασκάλων σε όλα τα σχολεία, όπου ένας στους πέντε ανθρώπους είναι αγράμματος και πάρα πολλοί ζουν σε μέρη που δεν υπάρχει καν σινεμά, όπου για την επιστήμη δαπανώνται κάθε χρόνο λιγότερο από μισό του ενός επί τοις εκατό του εθνικού εισοδήματος, όπου η επιστημονική οργάνωση των τεχνολογικών διεργασιών μόλις γεννήθηκε· σε μια τόσο οπισθοδρομική χώρα, είναι εντελώς εκτός τόπου και χρόνου η αφηρημένη εναντίωση στην τεχνολογία.

Όχι, το κύριό μας πρόβλημα είναι πως να καταπολεμήσουμε τον πριμιτιβισμό και την οπισθοδρόμηση. Για παράδειγμα, η σοσιαλιστική πολιτική σε μια πολυεθνική χώρα δεν μπορεί να ανεχτεί την διαδικασία της όξυνσης των διαφορών μεταξύ των ανεπτυγμένων και των υποανάπτυκτων εθνών. Δεν μπορεί να επιτρέψει τη δημιουργία νέων αιχμηρών κοινωνικών διαφορών μεταξύ των ομάδων. Γενικά, δεν μπορεί να αγνοήσει την άγνοια των αδύναμων, των ανασφάλιστων, των αβοήθητων και των υποανάπτυκτων. Επιπλέον, δεν μπορεί να ανεχτεί την ανάπτυξη μιας νέας διευθύνουσας τάξης ή κανενός άλλου γραφειοκρατικού επιπέδου που θα είναι ανώτερο από την κοινωνία σαν σύνολο.

Αλλά όλα αυτά τα αρνητικά φαινόμενα που μια σοσιαλιστική πολιτική δεν μπορεί να ανεχτεί, μπορεί να μας χρειαστούν για να περιγράψουμε τι ακριβώς συμβαίνει στη χώρα. Επιπλέον, και αυτό είναι σημαντικό, όλες αυτές τις διαφορές τις έχει δικαιολογήσει η Λίγκα των Κομμουνιστών ως αναπόφευκτη συνέπεια της μέγιστης τεχνολογικής εξέλιξης. Όταν οι εθνικοί μας τεχνοκράτες μιλούν για τη σημασία ενός αυξανόμενου ρυθμού στην τεχνολογική εξέλιξη σε σχέση με το σύστημα ως σύνολο, βολικά αγνοούν όλες τις πολιτικές, κοινωνικές, ανθρώπινες αξίες που υπερασπίζεται ο σοσιαλισμός. Ή αν θέλετε, εκφρασμένο με πιο ακριβείς όρους, ξεχνούν για ποιο σύστημα κάνουν λόγο – δηλαδή, η τεχνολογική εξέλιξη- είναι μόνο ένα υποσύστημα του παγκόσμιου σοσιαλιστικού συστήματος που περιέχει πολλές μη-τεχνικές και μη-οικονομικές μεταβλητές.

Ή, με όρους που θα καταλάβετε καλύτερα (αναφερόμενος στον δημοσιογράφο), δεν εναντι-

ωνόμαστε στην τεχνολογία, εναντιωνόμαστε μόνο στο βιασμό της κοινωνίας που δικαιολογείται στο όνομα της τεχνολογίας. Για εσάς, η δημοκρατία και οι ανθρώπινες αξίες είναι υποδεέστερες της τεχνολογικής ανάπτυξης. Για εσάς, όπου η τεχνολογία είναι πιο ανεπτυγμένη η κοινωνία είναι πιο ανεπτυγμένη. Για εσάς, οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι η πιο ανεπτυγμένη κοινωνία και ακολουθεί το μοντέλο σας».

Φοιτητής 1: «Πηδάτε από χαρά με την ευκαιρία να επιτεθείτε στο κίνημά μας σαν αντισοσιαλιστικό, επειδή εναντιώνεται σε εσάς και εσείς είστε εξ ορισμού, ως μέλος και νομικά σοσιαλιστής, φυσικά δεν μπορούμε να είμαστε και εμείς σοσιαλιστές—εξ ορισμού (γέλια). Αλλά σας ρωτάω, αν υπερασπίζεστε το σοσιαλισμό, γιατί αγνοήσατε το τελευταίο άρθρο του πρέσβη των Ηνωμένων Πολιτειών για το Βιετνάμ που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα σας; Συνοπτικά, είπε ότι οι Βιετκόνγκ και οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι εξίσου ένοχες για το Βιετνάμ. Εμένα με προσβάλλει αυτό! Δεν θα μπορούσαμε να φανταστούμε μια πιο αντιδραστική οπτική της παγκόσμιας επανάστασης. Ακόμα δεν έχετε αρπάξει την ευκαιρία να επιτεθείτε σε αυτή την άποψη. Μήπως είναι επειδή δεν πληρώνεστε για να της επιτεθείτε;»

Δημοσιογράφος: «Ακούστε, είμαι ένας απλός δημοσιογράφος. Οι δυνάμεις μου είναι περιορισμένες. Δεν θα συνεισέφερε σε τίποτα να επιτεθώ στο άρθρο. Δεν μπορώ να αλλάξω τις απόψεις όλων μας των ηγετών. Είμαι απλώς ένας ταπεινός άνθρωπος με ταπεινές ιδέες».

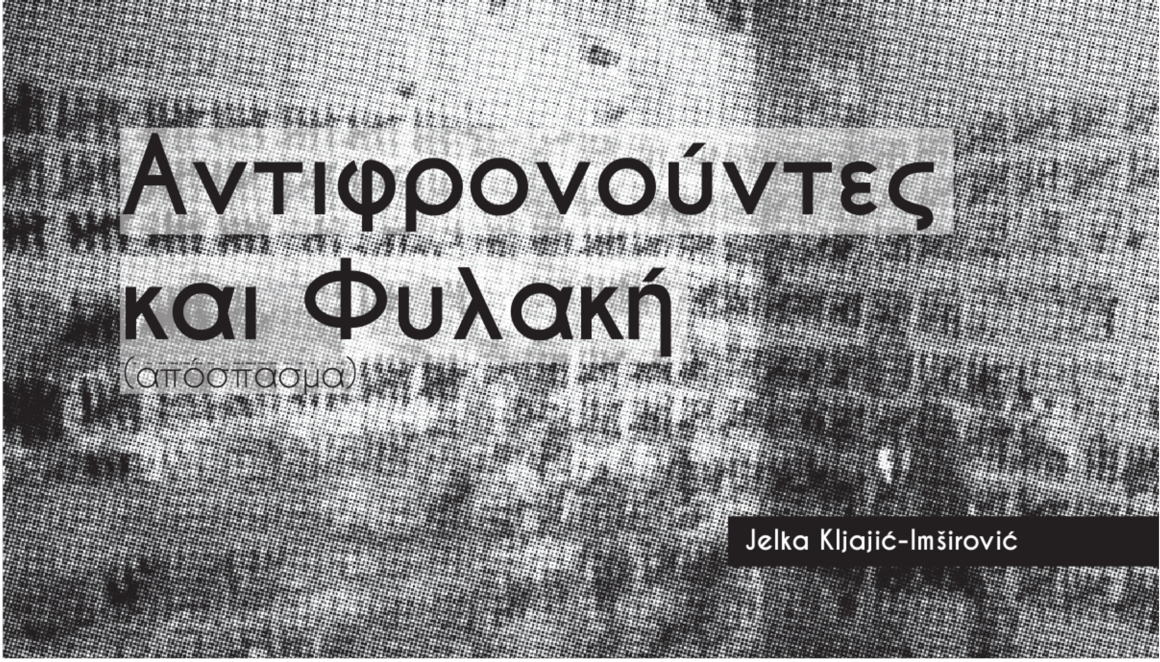
Φοιτητής 2: «Αυτού του είδους τα πράγματα δεν μας ταιριάζουν. Δεν βαθμολογούμε τους ανθρώπους ανάλογα με την κομματική τους ιδιότητα αλλά ανάλογα με την συνεισφορά τους στην κοινωνία».

Δημοσιογράφος (θυμωμένος αυτή τη φορά): «Σας εξήγησα τον αφηρημένο ανθρωπισμό με αρκετά συγκεκριμένους όρους και δεν απαντήσατε τίποτα πέρα από κοινοτοπίες. Τώρα δεν θίγετε την παραγωγή αγαθών, μήπως δεν μπορείτε να υπερασπιστείτε τη θέση σας;»

Φοιτητής 2: «Ναι, έχετε σχεδόν δίκιο. Εναντιωνόμαστε στην παραγωγή εμπορευμάτων και τη θεωρούμε διαμετρικά αντίθετη με τον σοσιαλισμό. Αλλά μπορεί να μην είμαστε αρκετά δυνατοί να προχωρήσουμε ως κοινωνία προς τον σοσιαλισμό. Παρόλα αυτά, υποστηρίζουμε ότι εσείς χτίζετε τον καπιταλισμό. Εμείς απαιτούμε την μαρξιστική κριτική για την τάξη που κατασκευάζετε και την τάξη που θα εκπροσωπήσετε. Όχι, δεν μας έχει απομείνει άλλη από την λεγόμενη σοσιαλιστική προπαγάνδα. Έχετε χωρίσει και αδρανοποιήσει την εργατική τάξη, συστηματικά, και με το να το κάνετε αυτό έχετε δημιουργήσει εξουσία και προνόμια για τους εαυτούς σας. Ό,τι βρίσκετε οπορτουνιστικά βολικό, το αποκαλείται σοσιαλισμό.

Ονομάστε αυτό που δημιουργήσατε όπως θέλετε, αλλά μην το αποκαλείται σοσιαλισμό. Είμαστε εδώ για να έρθει πραγματικά η εξουσία στα χέρια των εργατών, και αν αυτό επιδιώκει η αυτοδιαχείριση, τότε υποστηρίζουμε την αυτοδιαχείριση. Αλλά αν η αυτοδιαχείριση δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια μάσκα για την κατασκευή του ανταγωνιστικού μηχανισμού κέρδους μιας γραφειοκρατικής διευθυντικής –και δεν λέω καπιταλιστικής– τάξης, τότε είμαστε εναντίον της. Όχι, δεν είσαστε σοσιαλιστές και δεν χτίζετε τον σοσιαλισμό. Ίσως να μην έχουμε τρόπο να σας σταματήσουμε. Αλλά θα προσπαθήσουμε να χτίσουμε ένα πραγματικά κριτικό πανεπιστήμιο για να βοηθήσουμε την εργατική τάξη να καταλάβει αυτό που κάνετε στο όνομά της. Ναι είστε πρωτοπόρος, αλλά όχι για την εργατική τάξη. Τυπώστε αυτό αν θέλετε!»

Από: Black & Red No 3, Νοέμβρης 1968, Detroit.

Αντιφρονούντες και Φυλακή

(απόσπασμα)

Jelka Kljajić-Imširović

Στο συγκεκριμένο αυτοβιογραφικό πολιτικό κείμενο, η συγγραφέας εξιστορεί τις εμπειρίες της από το φοιτητικό περιβάλλον των αντιφρονούντων στο Βελιγράδι μετά τις εξεγέρσεις του '68 και επεξηγεί λεπτομερώς την κρατική καταστολή, που ακόμη βιώνει, λόγω της εμπλοκής της με το περιβάλλον αυτό. Αρχικά το κείμενο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Ρεπούμπλικα, ενώ εδώ παρατίθεται μια συνοπτική εκδοχή του.

Αντιφρονούντες

Κατά τη γνώμη μου, η επιδείνωση της καταστολής επηρέασε αποφασιστικά την ανάπτυξη ιδεών, ή μάλλον καλύτερα τις σκέψεις για ενδεχόμενα και στρατηγικές αντίστασης μέσα στους κόλπους του φοιτητικού κινήματος, μακροπρόθεσμα. Στους κύκλους τους οποίους συνήθιζα να κινούμαι, πρωτίστως φοιτητικούς κι όχι μόνο, την επαναστατική κοινωνική θεωρία και το επαναστατικό εργατικό κόμμα τα αντιμετωπίζαμε ως δυο σοβαρές υποθέσεις και ταυτόχρονα ως παράγοντες μετασχηματισμού από τη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία της καταστολής σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Για τι αριθμό ανθρώπων μιλάμε όμως; Από τις αναμνήσεις μου, και οφείλω να παραδεχτώ ότι δεν είναι απόλυτα αξιόπιστες, σ' αυτόν τον κύκλο –χρησιμοποιώ σκοπίμως τον όρο κύκλο και όχι για παράδειγμα τον όρο «ομάδα»– δεν ήμασταν παραπάνω από 20 άτομα. Οι ιδεολογικές και θεωρητικές μας καταβολές ήταν βασισμένες στα έργα του Μαρξ και στον μαρξισμό, δημιουργικό μαρξισμό όπως συνηθίζαμε να τον αποκαλούμε τότε, καθώς επίσης μαρξισμό διαχωρισμένο από τη σκληρή σοβιετική γραμμή. Είναι κατανοητό ότι υπήρχαν σημαντικές διαφορές στην αντίληψη γύρω από βασικές εννοιολογικές υποθέσεις ανάμεσα σε κάποιους θεωρητικούς του μαρξισμού και τους επαναστάτες. Για παράδειγμα, θεωρούσα πιο σχετικά και κατανοητά τα έργα της Ρόζα Λούξεμπουργκ, καθώς και την εποχή στην οποία έζησε πιο εύκολο να συσχετιστεί και να εφαρμοστεί στη σύγχρονη ζωή μας, από ό,τι τα έργα του Λέον Τρότσκι. Σύμφωνα με τον Pavluško Imširović ήταν σημαντική ως επαναστάτρια, όχι όμως ως θεωρητική της επανάστασης. Ο ίδιος, είχε την εκτίμηση, ακολουθώντας τη γραμμή του Λένιν, ότι η Ρόζα ήταν «παρά τις παρερμηνείες της, ο αετός της επανάστασης».[1]

Η «Σχολή Praxis»[2] ήταν ένα από τα πιο συζητημένα θέματα σε έναν τέτοιο μαρξιστικό «κύκλο». «Η κύρια σκηνή» των συζητήσεων πραγματοποιήθηκε από εμάς, 5 με 6 τότε νεαρούς κοινωνιολόγους. Για εμάς, όπως και για την πλειοψηφία των ανθρώπων που συνέχισαν την επανάσταση του φοιτητικού κινήματος, η κριτική φιλοσοφία της «Σχολής Praxis» ήταν η πιο σημαντική μαρξιστική κριτική σκέψη στην κοινωνία μας. Παρόλα αυτά, κατά τη γνώμη μας, ήταν μια αντίληψη που άξιζε σοβαρής κριτικής. Στο καλοκαιρινό σχολείο

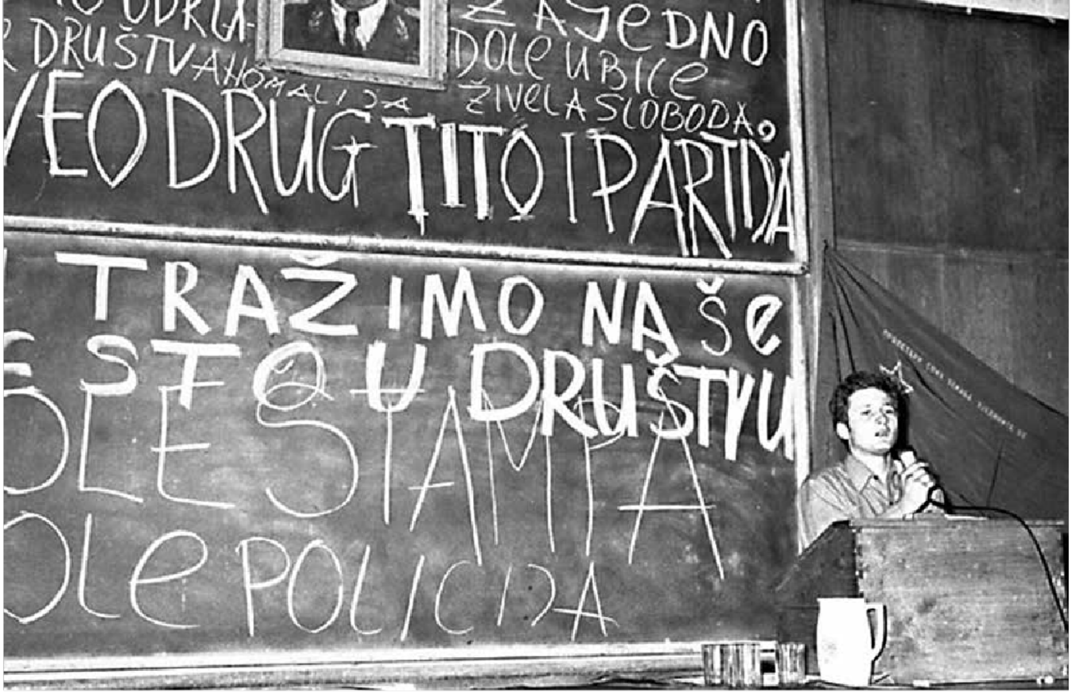
1. Το 1968 και για αρκετά χρόνια μετά επαναστάτες φοιτητές σε όλο τον κόσμο είχαν ως σημαντικότερο είδωλο της επανάστασης τον Τσε Γκεβάρα, κάτι που δεν συνέβη στη Γιουγκοσλαβία (ούτε τον Μάο Τσε Τουνγκ ή τον Κάστρο).
2. Βλ. σχετική αναφορά στα σχόλια των μεταφραστών στο τέλος του κειμένου.

στο νησί Korčula το 1971 εγώ και ο Milan Nikolić αποκαλύψαμε κάποιες από τις κριτικές και τις αναλύσεις μας πάνω στη «Σχολή Praxis». Η ουσία της κριτικής ήταν πρωτίστως ότι η πλειοψηφία της θεωρητικής δουλειάς της ομάδας που συγκροτούσε τη «Σχολή Praxis» ακολουθούσε την ίδια γραμμή με την ακαδημαϊκή φιλοσοφία και έπειτα, ότι οι κριτικές τους για τη σύγχρονη κοινωνία, συγκεκριμένα τη γιουγκοσλαβική, παραήταν γενικόλογες και στερούνταν συμπαγούς κριτικής. Κατά τη γνώμη μου, αυτή η μορφή κοινωνικής κριτικής ήταν λογική συνέπεια του θεωρητικού-μεθοδολογικού πλαισίου το οποίο αντιλαμβάνονταν τον όρο επανάσταση όπως έχει οριστεί από τη φιλοσοφία. Έτσι ακριβώς ορίστηκε το πλαίσιο της επανάστασης από το ομώνυμο περιοδικό «Praxis» (1964). Αυτό που αποδόθηκε στη φιλοσοφία, δηλαδή ότι έπρεπε να είναι μια «αδίστακτη κριτική σε οτιδήποτε υπάρχει, ένα ουμανιστικό όραμα ενός ανθρώπινου κόσμου και η εμπνευσμένη δύναμη της επαναστατικής δράσης», που, νόμιζα, ότι μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο στη σφαίρα της κριτικής κοινωνικής θεωρίας. Αρχικά αυτό που μου ήρθε στο μυαλό, ήταν η διορατικότητα των κριτικών θεωριών του Μαξ Χορκχάιμερ και του Χέρμπερτ Μαρκούζε (1973 – *Traditional and Critical Theory*; *Philosophy and Critical Theory*).

Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ένα τέτοιο πλαίσιο επαναστατικής θεωρίας είχε εγκαταλειφθεί από τους πιο επιφανείς εκπροσώπους της Σχολής της Φρανκφούρτης. Η κριτική τους σκέψη, όσον αφορά στη σύγχρονη κοινωνία, έγινε όλο και περισσότερο κριτική φιλοσοφία. Με αυτήν την έννοια η Σχολή της Φρανκφούρτης και η γιουγκοσλαβική Σχολή Praxis κινούνταν παράλληλα. Η αυθεντική σύλληψη της κριτικής θεωρίας εγκαταλείφθηκε από τους θεωρητικούς της Φρανκφούρτης, καθώς θεωρούσαν ότι η σύγχρονη κατασταλτική κοινωνία, στην οποία η εργατική τάξη ενσωματώνεται στο σύστημα, δεν μπορεί να εξηγηθεί πια από τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας του Μαρξ. Στη Σχολή Praxis, ενώ η σφαίρα της οικονομίας βρίσκεται στην περιφέρεια της κριτικής σκέψης, η σημασία της κριτικής της πολιτικής οικονομίας δεν αμφισβητείται ρητά. Όπως και στην ύστερη Σχολή της Φρανκφούρτης, κάποια βασικά οικονομικά φαινόμενα και σχέσεις προέκυψαν μέσα από τη σφαίρα των φιλοσοφικών θεωριών σχετικά με την αποξένωση και την αντικειμενικότητα. Το ίδιο ισχύει και για τη θέση του Μαρξ, κι όχι μόνο του Μαρξ, όσον αφορά στο προλεταριάτο ως επαναστατικό υποκείμενο. Ανέφερα πως κατανοώ κάποιες θέσεις της Σχολής Praxis, ως άρνηση αυτής της θέσης.[3] Στην κριτική μου στη Σχολή Praxis στο νησί Korčula εξήγησα τις διαφορές που υπάρχουν στο ρεύμα της κριτικής μαρξιστικής σκέψης σε σχέση με την ορολογική και μεθοδική κατηγοριοποίησης των κοινωνιών, στις οποίες οι πολιτικές ολιγαρχίες επικαλούνται τον μαρξισμό και τον σοσιαλισμό. Κάποιοι συγγραφείς έγραψαν για διοικητικό, γραφειοκρατικό, κρατικό σοσιαλισμό (R. Supek), άλλοι για «κρατικό-σοσιαλισμό», «δεσποτικό σοσιαλισμό», μέχρι και «δεσποτικό κομμουνισμό» (Lj. Tadić). Ενώ άλλοι συγγραφείς χρησιμοποίησαν, σπανιότερα, σε κριτικά κείμενα, τα οποία είχαν διανεμηθεί εντός της Σχολής Praxis, τον όρο «σταλινικός σοσιαλισμός».

Ο όρος σοσιαλισμός της αυτοδιαχείρισης είχε χρησιμοποιηθεί, με ή χωρίς εισαγωγικά, πρωτίστως ως ιδεολογικό κατασκεύασμα και ως μορφή κοινωνίας που επιδιώκει η κριτική θεωρία. Για τους περισσότερους συγγραφείς, οι οποίοι είχαν εκδώσει κριτικά έργα στα περιοδικά «Praxis» και «Φιλοσοφία», και συχνότερα στο «Κοινωνιολογία», αυτές οι μορφές ονομασιών –και δικαίως κατά τη γνώμη μου– δεν ήταν αποδεκτές. Κάποιοι επέμεναν αποφασιστικά πως δεν υπήρχε τότε κρίση του σοσιαλισμού, αλλά μια κρίση της έννοιας του σοσιαλισμού (D. Grlić, M. Životić...). Οι S. Stojanović και M. Kangrga θεωρούσαν ότι μπορούσε να μιλάει κανείς για μια νέα μορφή ταξικής κοινωνίας, που ορίστηκε από τον Stojanović ως κρατισμός ενώ από τον M. Kangrga πολιτική (δηλ. των πολιτών) κοινωνία. Όταν εγείρεται το ζήτημα της δημιουργίας μιας νέας τάξης, το θεωρώ λογικό να μην την ονομάζουμε σοσιαλιστική. Το να αποκαλείται σοσιαλιστική μια κοινωνία στην οποία δημιουργούνται και αναπαράγονται ταξικές σχέσεις, αποτελεί δυσφήμιση για την ίδια την ιδέα και τους αγώνες για σοσιαλισμό. Τέλος, θα αναφέρω μια ακόμη αντίρρηση που απηύθυνα τότε στους «Πραξίτες». Έχει να κάνει με τη σύνδεση του σταλινισμού με τη σοβιετική κοινωνία. Αυτό το έκαναν, κατά τη γνώμη μου, ρητά και σιωπηρά, τόσο οι «Πραξίτες» που είχαν στο μυαλό τους τον σταλινισμό ως άρνηση του σοσιαλισμού, όσο και εκείνοι που μαζί με μία οξεία κριτική του, τον χαρακτηρίζουν ωστόσο, ως μορφή σοσιαλισμού. Θεωρούσα ότι χωρίς μια

3. Συγκεκριμένα τις απόψεις του καθηγητή Lj. Tadić περί ουμανιστικής σκέψης και κοινωνικής κριτικής ως το συστατικό για προοδευτικά κοινωνικά κινήματα σε κοινωνίες όπου οι προλεταριακή πρωτοπορία κατέληξε να γίνει η συντηρητική πολιτική ελίτ και όπου το εργατικό κίνημα έχασε τη ζωντάνια του ώστε να είναι το ιστορικό υποκείμενο

ανάλυση του σταλινισμού του ίδιου του Κομμουνιστικού Κόμματος της Γιουγκοσλαβίας (KPJ) δεν μπορεί να υπάρξει συμπαγής κριτική ανάλυση της γιουγκοσλαβικής κοινωνίας.[4]

Ποια ήταν όμως η ιδέα πίσω από την ίδρυση ενός Επαναστατικού Εργατικού Κόμματος; Έχω αναφέρω ήδη πως ένα κομβικό σύνθημα των φοιτητικών διαμαρτυριών εδώ, αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο, ήταν το «φοιτητές-εργάτες». Για τους επαναστατημένους φοιτητές, κι όχι μόνο, και μετά το '68 υπήρχε ανάλυση, αμφισβήτηση και ενδιαφέρον για τις δυνατότητες και τις προϋποθέσεις ενός επαναστατικού εργατικού κινήματος. Η κριτική των ιδεολογικών ισχυρισμών των κυρίαρχων αφηγήσεων, στις οποίες τα στελέχη του κυβερνώντος κόμματος χαρακτήριζαν τους εαυτούς τους ως τους πραγματικούς εκπροσώπους των συμφερόντων της «κυρίαρχης εργατικής τάξης» –ήδη από τότε προσέθεταν όλο και πιο συχνά τις φράσεις «και των εργαζόμενων λαών, των εθνών και εθνοτήτων»– ήταν στην ημερήσια διάταξη των συζητήσεων στους εναλλακτικούς, κριτικούς κύκλους.

Η κομματική-κρατική ελίτ, που στη δημόσια κριτική αναφερόταν πολύ συχνά ως ο πυρήνας μιας νέας κυρίαρχης τάξης –η οποία επίσης αποκαλούνταν διευθυντική τάξη, κρατική τάξη,

4. Η παρουσίασή μου στο καλοκαιρινό σχολείο στο νησί Korčula (σ.τ.μ.: οργανωνόταν από την ομάδα *Praxis* από το 1964 έως το 1974), με τίτλο «Συνεισφορά στην κριτική της φιλοσοφίας της γιουγκοσλαβικής ομάδας *Praxis*», σε γραπτή μορφή, στα σερβοκροατικά και τα γερμανικά, κατέληξε στο αρχείο της Κρατικής Υπηρεσίας Ασφαλείας. Τα κείμενα κατασχέθηκαν, μαζί με άλλα πράγματα, κατά τη διάρκεια της σύλληψής μου. Αργότερα, ανασύνθεσα τις τότε κριτικές χρησιμοποιώντας σημειώσεις σε ένα ανοιχτό πανεπιστημιακό συνέδριο, που απ' όσο θυμάμαι έγινε το 1977. Κατά τη διάρκεια του σχολείου και μετά από αυτό ήταν ποικίλες οι αντιδράσεις για τις παρουσιάσεις τις δικές μου και του Milan. Θα περιγράψω, χωρίς σχολιασμό, κάποιες από αυτές. Ο Rudi Supek, αμέσως μετά τις παρουσιάσεις μας, στο «επίσημο» κομμάτι του προγράμματος, αξιολόγησε τις αναλύσεις μας ως ακατάλληλες, αχρείαστες, και σταλινικές στην ουσία. Ο Gajo Petrović, δεν θυμάμαι εάν ήταν την ίδια ή την επόμενη ημέρα, αξιολόγησε τις αναλύσεις μας ως πρόσκληση για διάλογο σχετικά με τις ανοιχτές ερωτήσεις εντός της κριτικής μαρξιστικής θεωρίας και πράξης. Εκτός του «επίσημου» προγράμματος ο Lj. Tadić είχε μια ξεχωριστή αρνητική απάντηση, προ πάντων, για την παρουσίασή μου. Σε ένα μικρότερο κοινωνικό κύκλο, είπε ότι η συνέπεια της επιμονής μου για συμπαγή κριτική της γιουγκοσλάβικης κοινωνίας, υποβαθμίζει την κριτική σκέψη στο επίπεδο ακτιβισμού μέσω φυλλαδίων και συνθημάτων, θυμίζοντας τη στάση του Αντόρνο απέναντι στους επαναστάτες φοιτητές στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Η δεύτερη ένστασή του, η οποία πραγματικά με απογοήτευσε, ήταν ότι οι κριτικές μας χρησιμοποιήθηκαν από τις αρχές για μια ακόμη επίθεση προς την ομάδα *Praxis*. Είμαι αρκετά σίγουρη ότι θυμάμαι το όνομα του αρθρογράφου που έγραψε στην *Politika*, ότι –πάνω κάτω– στην Korčula οι φοιτητές επιτέθηκαν σε καθηγητές της ομάδας *Praxis*. Αλλά δεν είμαι απόλυτα σίγουρη κι έτσι δεν θα αναφέρω το όνομα. Οι πλειοψηφία των αντιδράσεων ήταν θετικές, είτε με την έννοια της συμφωνίας με κάποιες από τις αναλύσεις, ή, πιο συχνά, με την έννοια με την οποία μίλησε ο G. Petrović. Η πλειοψηφία των «Πραξιτών» καθηγητών μου από το Βελιγράδι θεωρούσαν πως ο διάλογος έπρεπε να συνεχιστεί στις λέσχες της Φιλοσοφικής, τα αμφιθέατρα κ.λπ.

κομματοκρατία, γραφειοκρατία... – πολύ συχνά βρισκόταν αντιμέτωπη με ερωτήσεις: πώς γίνεται τα μέλη της «κυρίαρχης τάξης» να μένουν όλο και πιο συχνά χωρίς δουλειά, γιατί απεργούν, γιατί φεύγουν μαζικά για τη Γερμανία ή άλλες πλουσιότερες χώρες της Δύσης, με ποιο δικαίωμα οι τωρινές αρχές απαιτούν περισσότερα δικαιώματα για τους εργάτες μας σε αυτές τις χώρες σε σχέση με αυτά που είχαν ή έχουν στην ίδια μας τη χώρα; Θυμάμαι σε ένα αμφιθέατρο στη Φιλοσοφική [...] όλες τις ερωτήσεις που τέθηκαν σε έναν αξιωματούχο της πόλης, τον Đorđe Lazić. Αντιμέτωπος με αυτές τις πολλαπλές ερωτήσεις, κάποια στιγμή, ξεκίνησε να εξηγεί την οικονομική μετανάστευση ως «μια φυσική τάση προς την pečalba" [*pečalba – αρχαϊκός όρος για την περιοδική μετανάστευση για εργασία, συχνά στο εξωτερικό*]. Πάνω σε αυτό ρώτησα πως είναι δυνατόν μόνο οι εργάτες να «αγαπάνε την pečalba» και όχι οι πολιτικοί, οι αξιωματούχοι των συνδικάτων... Υποστήριξε πως οι απεργίες δεν αποτελούσαν μια μορφή ταξικής σύγκρουσης στην κοινωνία μας. Οι απαντήσεις του ήταν μπερδεμένες, όπως όλες οι άλλες επίσημες εξηγήσεις.[5] Για εμένα, όπως και για κάποιους άλλους στο αμφιθέατρο, ο αυξανόμενα μεγάλος αριθμός των απεργιών, η αυξανόμενη ανεργία και η αναχώρηση των εργατών μας στο εξωτερικό έδειχναν την εντατικοποίηση των ταξικών σχέσεων και την ανάδυση ενός εργατικού κινήματος.

Γύρω στην άνοιξη του 1971 θεωρούσα την επαναστατική αλλαγή πρώτα και κύρια ως την αυθόρμητη μεγέθυνση και επαναστατικοποίηση του εργατικού κινήματος. Ή, για να ειπωθεί ακριβέστερα, πίστευα ότι η εργατική τάξη, με την κοινωνική της θέση, ηγείται αυθόρμητα προς ένα κίνημα κοινωνικής αλλαγής, αυτό για το οποίο μιλούσαν οι επαναστατημένοι φοιτητές και οι κριτικοί της κοινωνικής θεωρίας. Έως τότε δεν με είχε απασχολήσει η ιδέα ενός νέου κόμματος των εργατών. Κι όταν άρχισα να το επεξεργάζομαι πιο εντατικά, έγινα πιο σκεπτικίστρια. Ήξερα πως στις επαναστάσεις του 20ού αιώνα όλα τα μεγάλα ή πιο επιδραστικά εργατικά κόμματα είχαν έναν συγκεκριμένο αρνητικό ρόλο, την καταπίεση και κατάπνιξη των εργατικών κινημάτων. Σκεφτόμουνα τα δυτικά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα που κατά τον Α′ Παγκόσμιο Πόλεμο ψήφισαν στα κοινοβούλιά τους τις πολεμικές πιστώσεις, σκεφτόμουνα τον ρόλο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας –ειδικά της ηγεσίας της– στην καταστολή των επαναστατικών συμβουλίων του Νοέμβρη και τις δολοφονίες των Λούξεμπουργκ και Λίμπκνεχτ, σκεφτόμουνα την μπολσεβίκικη καταστολή της εξέγερσης της Κρονστάνδης και την απαγόρευση της εργατικής αντιπολίτευσης των Σλιάπνικωφ και Κολοντάι...

Στους κύκλους τον ανθρώπων που πίστευαν πως ένα Επαναστατικό Εργατικό Κόμμα είναι απαραίτητος παράγοντας για μια επαναστατική κοινωνική αλλαγή, τα προβλήματα που παρέθεσα παραπάνω συζητιότανε συχνά και εκτεταμένα. Τέτοιας φύσης συζητήσεις δεν μένανε κρυφές. Το ίδιο, εννοείται, ίσχυε για συζητήσεις σχετικά με τη μεταρρύθμιση και την επανάσταση, την επανάσταση και την εξουσία, το εργατικό κίνημα και το κόμμα... Σε τέτοιες κουβέντες οι συμμετέχοντες δεν απασχολούνταν, για παράδειγμα, με το εάν κάποιος συγκάτοικος ή κάποιος επισκέπτης έμπαινε στο φοιτητικό κοιτώνα. Οι συζητήσεις έμπαιναν σε νέα θεματική όταν γινόταν κουβέντα για τον σταλινικό χαρακτήρα της Λίγκας Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών (το νέο όνομα του ΚΚΓ) και αφορούσαν τις σχέσεις μεταξύ ΚΚΓ και ΚΚΣΕ, τον τρόπο με τον οποίο ο Τίτο έγινε επικεφαλής του ΚΚΓ, τα βάσανα επιφανών στελεχών του ΚΚΓ στα γκούλαγκ της Σιβηρίας. Το πιο συνωμοτικό όλων αυτών των συζητήσεων, είναι η αλήθεια, ήταν η ίδια η ιδέα ενός Επαναστατικού Εργατικού Κόμματος εδώ και τώρα. Η συγκεκριμενοποίηση αυτής της ιδέας, έως τα τέλη του 1971, δεν ξέφευγε παραπέρα από τις θεωρητικές συζητήσεις περί των στόχων και των δυνατοτήτων ή τα ιδανικά και τις κοινωνικές συνθήκες σε μια τέτοια οργάνωση. Η ιδέα έγινε πιο «συγκεκριμένη» όταν κρίθηκε πως το πρώτο μικρό βήμα προς τη δημιουργία του νέου κόμματος θα ήταν η δημιουργία μιας «Πρωτοβουλίας για τη Δημιουργία του Επαναστατικού Εργατικού Κόμματος» (IG RRP). Βέβαια, ούτε καν αυτή η πρωτοβουλία υπήρχε. Εκτός και αν το σκεφτούμε τόσο διευρυμένα, ώστε να ονομάσουμε Πρωτοβουλία την ομάδα των ανθρώπων που με τους δικούς τους τρόπους, αγωνίες, επιθυμίες και σκέψεις συζητούσαν για το πώς δημιουργείται ένα Επαναστατικό Εργατικό Κόμμα. Ανάμεσα σε αυτούς τους ανθρώπους υπήρχαν κάποιοι που το σκέφτονταν συστηματικά και εκτεταμένα και άλλοι μόνο φευγαλέα. Μια αποτύπωση των στόχων και της οργανωτικής μορφής ενός μελλοντικού Επαναστατικού Εργατικού Κόμματος ήταν το κείμενο του Milan Nikolić, που «υπογράφηκε» ως IG RRP. Ήταν

5. Οι πολιτικοί και οι διανοούμενοι του κόμματος απόφευγαν να μιλήσουν για τις απεργίες· όταν δεν μπορούσαν να αποφύγουν τη σχετική συζήτηση τις αποκαλούσαν «διακοπές εργασίας».

η μοναδική εκδοχή σε γραπτή μορφή. Υπήρχαν και άλλες ιδέες και οπτικές που είχαν προηγουμένως συζητηθεί, με τις οποίες κάποιοι είχαν συμφωνήσει, αλλά, ουσιαστικά ήταν ένα κείμενο του Milan. Δηλαδή δεν υπήρχε κάποιο κείμενο που γράφτηκε από «ομάδα ανθρώπων», αλλά ούτε και κάποια πολιτική πλατφόρμα μιας «πρωτοβουλίας».[6] Αντί για ομάδα, όπως ανέφερα, είναι πιο ακριβές να μιλάμε για ένα κύκλο ανθρώπων που επιθυμούσε να εξελιχθεί σε μια Πρωτοβουλία για τη Δημιουργία του Επαναστατικού Κόμματος των Εργατών. Εάν αυτό θα συνέβαινε, αν δεν είχαν μεσολαβήσει οι συλλήψεις, άπτεται στον τομέα των συζητήσεων «τι θα είχε γίνει, εάν είχε γίνει, όταν είχε γίνει...». Κρίνοντας από τον ζήλο, τη σοβαρότητα και τις γνώσεις κάποιων ανθρώπων της δικιάς μας «λέσχης επαναστατικών συζητήσεων» πιστεύω πως αυτό θα συνέβαινε σε ένα προβλέψιμο μέλλον, ή τουλάχιστον θα ξεκινούσε να γίνεται. Ακόμα πιθανότερο, βάσει της εμπειρίας μου, χωρίς μεγάλη επιτυχία.

Σύλληψη και Φυλακή

Η ομιλία του Branko Pribićević, προέδρου της Πανεπιστημιακής Επιτροπής της Λίγκας Κομμουνιστών στο Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου και καθηγητή στη Σχολή πολιτικών επιστημών, ανακοίνωνε μια νέα φάση αντιπαράθεσης. Γύρω στο τέλος του Νοεμβρίου ή στις αρχές Δεκεμβρίου, εάν θυμάμαι σωστά, εκφώνησε έναν τρομακτικό λόγο για τις «Τροτσκιστικές Τρόικες» του Πανεπιστημίου Βελιγραδίου. Για πρώτη φορά από το Β′ Π.Π. οι τροτσκιστές αναφέρονταν ως πραγματικός κίνδυνος, σαν να λέμε εχθροί του κράτους, του συστήματος, της αυτοδιαχείρισης... Τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο ο τροτσκισμός και οι οπαδοί του αναφέρονταν σε πολιτικούς λόγους και διάφορα κομματικά έγγραφα, αλλά ως κάτι παρελθοντικό. Τον ίδιο χειμώνα άρχισε να ξανατυπώνεται η *Proleter* (Προλετάριος), κομματική εφημερίδα που κυκλοφορούσε μεταξύ των δυο πολέμων. Τότε απλά της έριξα μια ματιά –στη φυλακή τη διάβασα διεξοδικά– και ήταν κάτι παραπάνω από προφανές πως αυτοί που οι αρχές υποπτευόταν ως τροτσκιστές δε θα τύγχαναν ευγενικής μεταχείρισης. Αργότερα, ο B. Pribićević τέθηκε εκτός κόμματος με την κατηγορία του φιλελεύθερου...

Θα μπορούσα να είχα πει, στον εαυτό μου και σε άλλους, πως δεν είμαι τροτσκίστρια, αλλά, μετά τον λόγο του Pribićević, είχα καταλάβει πως θα μπορούσα να συλληφθώ ούτως ή άλλως. Δεν είχα αυταπάτες πως οι αρχές, οι οποίες ανακοίνωσαν τη στοχευμένη σύνθλιψη του τροτσκισμού, θα ενδιαφέρονταν για λεπτές αποχρώσεις, όπως τι σημαίνει να είσαι τροτσκιστής ή ότι ως τροτσκιστές κατηγορήθηκαν άνθρωποι που πλήρως ή εν μέρει εναντιώθηκαν στον σταλινισμό. Επιπλέον, δεν είχα αυταπάτες πως οι αρχές, για τους δικούς

6. Ο Milan μου έδειξε το κείμενό του κάπου την άνοιξη του 1971. Τον επέπληξα (και δεν ήμουν η μόνη) που το γυρόφερνε στην πόλη. Αλλά το διάβασα, και στα περιθώρια έγραψα –προσπαθώντας να αλλάξω τον γραφικό μου χαρακτήρα– σημειώσεις και παρατηρήσεις, συχνά απλά έβαζα ένα ερωτηματικό. Μερικές σημειώσεις ήταν απλά για κάποιο γράμμα που έλειπε. Εκείνη τη στιγμή είχα ήδη αποφασίσει, σαν κάτι να ξεκλείδωσε μέσα μου, πως η δημιουργία ενός επαναστατικού κόμματος ήταν αναγκαία. Κάποιες αναστολές επέμεναν αλλά, δεν ήξερα πώς, είχα πάρει την απόφαση.

τους λόγους, δεν θα δίσταζαν να καρφιτσώσουν την ετικέτα του τροτσκισμού σε ανθρώπους που δεν είχαν ποτέ εκφραστεί υπέρ του Τρότσκι και των οπαδών του. Δεν ήξερα, ούτε θα μπορούσα να γνωρίζω προκαταβολικά, πόσο πολλούς «τροτσκιστές» μπορούσαν να κατασκευάσουν οι διωκτικές αρχές βάσει πολιτικής εντολής. Ούτε ήμουν επακριβώς σίγουρη γιατί οι τροτσκιστές αναφερόταν ως τρόικες.[7] Λίγο μετά τον λόγο του Pribićević ακολούθησε η πρώτη κατ' οίκον έρευνα και ανακρίσεις οι οποίες, λίγο πολύ, στρέφονταν ρητά κατά του τροτσκισμού. Αφορούσαν έναν καθηγητή Κοινωνιολογίας. Το όνομά του δεν ανακοινώθηκε δημόσια, οπότε ούτε εγώ θα το αναφέρω. Ήταν κάπου γύρω στην Πρωτοχρονιά του 1972. Στις 7 Ιανουαρίου 1972, Χριστούγεννα, συνελήφθησαν οι Milan Nikolić και Pavluško Imširović. Η Svetlana Vidaković, τότε σύντροφος του Milan, ανακρίθηκε επίσης. Από εκείνην έμαθα πως οι φίλοι μου συνελήφθησαν και πως οι πιθανότητες απελευθέρωσής τους ήταν λίγες. Την επόμενη ημέρα επιβεβαιώθηκε πως επρόκειτο ακριβώς για αυτό. Δηλαδή, τότε, βάσει του ZKP (κώδικας ποινικής δικονομίας) κάποιος μπορούσε να κρατηθεί για 24 ώρες χωρίς να έχει ξεκινήσει προανάκριση. Τόσο ο Milan όσο και ο Pavluško κατηγορήθηκαν με «λογικές αμφιβολίες» για διάπραξη εγκλημάτων βάσει του άρθρου 117, παρ. 1 του ποινικού κώδικα της ομοσπονδίας («πράξεις κατά του λαού και του κράτους») και του άρθρου 118, παρ. 1 και 2 («προπαγάνδα υπέρ εχθρικών και ξένων συμφερόντων απλή, και κατά συρροή»). Εκείνη τη στιγμή δεν ήξερα και πολλά για το 15ο κεφάλαιο που ποινικού κώδικα (εγκληματικές πράξεις κατά του λαού και του κράτους), αλλά έμαθα στην πορεία πως δεν υπάρχει «εχθρικός σύνδεσμος» χωρίς τουλάχιστον τρία άτομα. Το συμπέρασμα ήταν προφανές: η σύλληψη ενός ακόμη, τρίτου, προσώπου κατέφθανε. Μερικές μέρες, μετά ένας φίλος δικός μου και του Pavluško, ο Βλαντιμίρ-Βολόντια, ρώσος φοιτητής με πρόγραμμα ανταλλαγής, το επίθετο του οποίου μετανιώνω που δε θυμάμαι, έπεσε θύμα απαγωγής από τις εστίες στο Penezić. Απελάθηκε στην ΕΣΣΔ. Η KGB και η SDB, προφανώς, συνεργάζονταν καλά. Η φτωχή μητέρα του Βολόντια, που τα αυτιά της είχαν γεμίσει –πέραν αμφιβολίας– με ιστορίες για τις «εχθρικές δραστηριότητες» του γιου της, ήρθε στο Βελιγράδι. Όμως είχανε ήδη ξαποστείλει τον Βολόντια. Έφυγε την ίδια μέρα. Ο συνάδελφος του Βολόντια, ένας σουδανός φοιτητής, μου εξήγησε το πώς και το γιατί εκείνης της ημέρας με τα όχι και τόσο καλά σερβοκροατικά του. Ένιωσα ενοχή και θλίψη που δεν είχα δει τη μητέρα του Βλαντιμίρ. Ο Βολόντια, φοιτητής Μεταλλευτικής εάν θυμάμαι καλά, ήρθε στο Βελιγράδι ως μέλος της μπρεζνιεφικής Νεολαίας. Τη στιγμή της σύλληψής του, θεωρούσε τον εαυτό του αντιφρονούντα στην Ε.Σ.Σ.Δ. Δεν ξέρω εάν ο Βολόντια δεν συνδέθηκε με την εδώ «εχθρική τροτσκιστική τρόικα» λόγω νομικών ζητημάτων ή για άλλον λόγο.

Μετά τη σύλληψη των Pavluško and Milan και ειδικά μετά την απαγωγή του Βολόντια, κάθε μέρα μου γινόταν πιο ξεκάθαρο πως εισερχόμουν στον αυξανόμενα στενό κύκλο των «επιλογών» για τον τρίτο κατηγορούμενο. Μέχρι που με συνέλαβαν δεν ήμουν σίγουρη ότι θα ήμουν η τρίτη. Αντιλήφθηκα ότι ήμουν η επόμενη στη λίστα από την εντατικοποίηση της παρακολούθησής μου. Από το '68 άκουγα συχνά για ιστορίες παρακολούθησης και αποφυγής, π.χ. ξεφόρτωμα ανεπιθύμητης συνοδείας. Πρόκειται για μια τυπική ιστορία αντιφρονούντα. Αυτές οι κυρίως «ανδρικές ιστορίες» με εκνεύριζανε λίγο. Η στάση μου συνοψιζόταν στο «αυτοί έχουν καθήκον να μας ακολουθούν, εμείς να τους αγνοούμε». Το ξέρω, ήταν ευκολότερο για εμένα να λέω κάτι τέτοιο σε σχέση με πολλούς άλλους. Είτε, όπως είμαι πεπεισμένη, η ασφάλεια δεν με ακολουθούσε για πολύ –δεν ήμουν «σημαντικό πρόσωπο» για τη δική τους οπτική–, ή παραήταν εύκολο για εμένα –λόγω της μυωπίας μου– να «αγνοώ» όσα δεν μπορούσα να παρατηρήσω. Δυο με τρεις εβδομάδες πριν τη σύλληψη, παρά την καθορισμένη από τις αρχές μου στάση, δεν ήταν εύκολο να αγνοώ την παρακολούθηση και τους χαφιέδες. Ο διαχειριστής του

7. Ακόμη και σήμερα δε βγάζει νόημα. Είναι πιθανό πως η αφήγηση περί τριάδων πλαισίωνε τον «άκρως παράνομο και συνωμοτικό χαρακτήρα των τροτσκιστών», ώστε να κατοχυρωθούν στα μάτια της κοινής γνώμης ως απίστευτα επικίνδυνοι. Οι τότε διώκτες είναι πιθανό να επαναλάμβαναν προγενέστερα (προπολεμικά) μοντέλα επίθεσης στους τροτσκιστές και τον Τρότσκι. Ίσως να επρόκειτο για μια προβολή, π.χ. η απόδοση στον τροτσκισμό κάποιου τύπου παράνομων δραστηριοτήτων του προπολεμικού ΚΚΓ... Αλλά είναι επίσης πιθανό πως οι ηγέτες των επιθέσεων κατά του τροτσκισμού είχαν κατά νου το γεγονός –βασισμένοι στις πληροφορίες της SDB– πως για την πλειονότητα των ανθρώπων η κατηγορία «εχθρικός τροτσκιστικός σύνδεσμος» ήταν δύσκολο να παρουσιαστεί με πιστευτό τρόπο. Και υποθέτω θα πρέπει να είχαν καταλάβει πως οι θεαματικές δημόσιες δίκες τύπου ανήκαν στο παρελθόν. Υποστηρικτικό σε αυτή την ερμηνεία είναι το γεγονός πως οι αρχές απέτυχαν, παρόλο που προσπάθησαν, να απομακρύνουν τη δεύτερη «τροτσκιστική τρόικα».

γυναικείου μπλοκ κατοικιών στο Penezić ξεκίνησε να ενημερώνει τους φίλους και τους γνωστούς μου αναφορικά με το εάν ήμουν στο δωμάτιο και το πότε έφυγα. Και με ενημέρωνε για το ποιος ήρθε να με αναζητήσει, μερικές φορές ονομαστικά, άλλες φορές με περιγραφή ατόμων. Έως και ένα μήνα πριν θα χρειαζόταν να ψάξει στο βιβλίο ενοίκων για να διαπιστώσει εάν υπάρχω στη λίστα και σε ποιο δωμάτιο κατοικώ. Δύο συγκάτοικοι ξεκίνησαν να έρχονται στο δωμάτιο μου, κάτι που ποτέ δεν έκαναν στο παρελθόν. Ήταν αυτοί οι «συνάδελφοι» που σχεδόν πάντα υποκινούσαν συζητήσεις για πολιτικά θέματα, ενώ έδειχναν αξιοσημείωτο ενδιαφέρον για τα βιβλία «μου». Και βάζω εισαγωγικά στο «μου» διότι υπήρχαν και βιβλία ενός φίλου, το δωμάτιο του οποίο ήταν το πρώτο που ερευνήθηκε, μαζί επίσης με τα βιβλία του Pavluško που τα έφερα στο δωμάτιο μετά τη σύλληψή του, όπως και μερικά βιβλία του Βολόντια που μου δώσανε οι συνάδελφοί του. Δεν γνώριζα πως τόσα βιβλία και περιοδικά αυτού του είδους είχαν κριθεί επικίνδυνα, αν και όλα τα βιβλία είχανε ήδη ταξινομηθεί από την αστυνομία. Ήταν προφανές ότι οι φιλοξενούμενοι των συγκατοίκων μου ήταν πληροφοριοδότες της αστυνομίας. Οι συγκάτοικοι μού απολογούνταν μετά τις επισκέψεις. Γνωρίζανε επίσης το σκοπό αυτών των επισκέψεων. Είμαι πεπεισμένη πως δεν ήταν καθόλου μπλεγμένες στην κατάδοσή μου. Δεν μπορούσα να ξεφορτωθώ αυτούς τους τύπους από το δωμάτιο μου. Πώς να διώξεις τον επισκέπτη ή τους επισκέπτες της συγκατοίκου σου; «Οι επισκέπτες» ήρθαν κάμποσες φορές, με διαφορετικούς τρόπους. Εάν επρόκειτο για κάποιον που γνώριζα προσωπικά και που θα συμπεριφερόταν σαν αυτούς τους «επισκέπτες» θα τον είχα πετάξει εκτός δωματίου στο φτερό[8]. Στο τέλος η παρακολούθηση πήρε τη μορφή άμεσου εκφοβισμού. Εκεί που δούλευα τη νύχτα στο αναγνωστήριο, κάποιος έκανε σαν μανιακός. Όταν τελικά αντιλήφθηκα πως η «φασαρία» που άκουγα περιοδικά δεν προερχόταν από τα κλαδιά που χτύπαγαν τη τζαμαρία μου, κι όταν είδα κάποιον άνδρα απέξω στο σκοτάδι, η καρδιά μου πήγε να σπάσει. Μάζεψα τα χαρτιά μου από το τραπέζι, καλύτερα να πω πως τα άρπαξα, και εξαφανίστηκα. Ο διαχειριστής δεν ήταν στην είσοδο. Κάποιος έτρεξε πίσω μου έως το δεύτερο όροφο. Για ώρα άκουγα κτύπους στο πάτωμα. Μόνο όταν έπεσα ξέψυχη στο κρεβάτι μου συνειδητοποίησα ότι αυτό δεν έχει να κάνει με έναν «συνηθισμένο» μανιακό. Ήταν, είμαι σίγουρη, είτε ο πληροφοριοδότης της διαχείρισης ή ένα από τα φιλαράκια του. Όποιος και να ήταν,

8. Είπα ανοιχτά σε δυο συναδέλφους μου από το τμήμα κοινωνιολογίας, τον Marko Vuković και τον Duško Stupar, πως πίστευα ότι εργάζονται για την ασφάλεια. Η κοινωνικοποίηση σταμάτησε. Ο Duško Stupar αναρριχήθηκε στη θέση του υφυπουργού εσωτερικών της Σερβίας. Έφυγε από τη θέση λόγω μιας απερισκεψίας, δηλαδή επειδή έδωσε «απόρρητο υλικό» στον Dragiša-Buci Pavlović κατά την περίοδο της περιβόητης 8ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής της Λίγκας Κομμουνιστών της Σερβίας. Σήμερα, εξ όσων γνωρίζω, είναι μπίζνεσμαν στη Ρωσία. Μπορώ να πω με καθαρή συνείδηση πως και οι δυο κέρδισαν από τη φοιτητική διαμαρτυρία του '68. Τους βοήθησα και τους δυο με την προετοιμασία για τις εξετάσεις, έως ότου άνοιξα τα μάτια μου και είδα. Ο Marko μου ορκιζόταν με κάθε πιθανό τρόπο, στις πολλές περιπτώσεις των τυχαίων μας συναντήσεων, όπως και την πρώτη φορά που του «επιτέθηκα», πως δε δούλευε για την ασφάλεια. Στις αρχές του '80, ο Stupar, ως υφυπουργός των εσωτερικών της Σερβίας, μου έδωσε το λόγο του πως δεν σχετιζόταν με τη σύλληψή μου. Πιθανά να μην είχαν κάποια «σύνδεση» με τη σύλληψή μου, αλλά ο ρόλος τους, μεγαλύτερος ή μικρότερος, στην καταστολή που ακολούθησε τις φοιτητικές διαμαρτυρίες ήταν αδιαμφισβήτητος.

δεν είχε σκοπό να κάνει τίποτα περισσότερο από το να με τρομάξει κανονικά. Αυτή σκέψη ήταν μια παρηγοριά για το φόβο που πέρασα.

Δυο μέρες μετά από αυτό, νωρίς το πρωί, δυο αξιωματικοί της κρατικής ασφάλειας εισβάλανε στον κοιτώνα μου. Μαζί τους και ο «αγαπημένος» μου διαχειριστής. Αυτό έγινε στις 21 Ιανουαρίου 1972. Της επίσημης σύλληψης προηγήθηκε έρευνα του διαμερίσματος. Παρόλο που τα είχα χαμένα, ενστικτωδώς αναγνώρισα ένα από τους αξιωματικούς. Στους φοιτητικούς κύκλους ήταν ο «διάσημος» Panta (Pantelić). Πριν από εκείνη την ημέρα δεν τον είχα δει ποτέ στη ζωή μου. Αλλά από περιγραφές άλλων έμαθα πως είχα δίκιο πως ο ένας αξιωματικός της κρατικής ασφάλειας ήταν πράγματι ο Panta. Όταν αντίκρισα τους δημίους μου η καρδιά μου χτυπούσε σαν τρελή και το στομάχι μου είχε μετατραπεί σε έναν παγετώνα αγωνίας, αλλά, ένιωθα ταυτόχρονα και μια αίσθηση ανακούφισης, γιατί ήταν αναντίρρητο τώρα πως εγώ ήμουν το «τρίτο άτομο». Δεν υπήρχε πια αμφιβολία. Η έρευνα ήταν εξονυχιστική. Έβγαλαν στην άκρη και κατάσχεσαν μια ντουζίνα βιβλία και περιοδικά. Πήρανε τα ημερολόγιά μου από το γυμνάσιο και το πανεπιστήμιο. Ούτε μια λέξη από αυτά δε χρησιμοποιήθηκε στην ερευνητική διαδικασία, αλλά τα ημερολόγια μου χάθηκαν. Υποθέτω πως κατέληξαν στην ανακύκλωση εδώ και καιρό. Δεν ξανακράτησα ημερολόγιο έκτοτε.

Μετά την έρευνα, ο Pantelić και ο Krivokapić (που μου συστήθηκε ως φοιτητής της νομικής) με πήρανε στην Υπηρεσία Κρατικής Ασφάλειας. Αμέσως άρχισαν να με ανακρίνουν. Ο Panta επιθετικά, ο Krivokapić σε ήπιο τόνο. Δεν ξέρω εάν ήταν μια διανομή ρόλων ή είχαν διαφορετικές προσωπικότητες. Με ρώτησαν κυρίως για τα βιβλία. Μου κάνανε ερωτήσεις και για τον Pavluško και τον Milan… Απαντούσα με το ερώτημα εάν τελώ υπό σύλληψη. Σχετικά με αυτό, μου λέγανε πως δεν είναι ξεκάθαρο και πολλά εξαρτώνται από εμένα. Ανακρίνανε εμένα και κάποιους άλλους σε άλλα δωμάτια. Παρόμοιες ερωτήσεις – ίδιες απαντήσεις. Ένας εξοργιστικός τύπος –συμπέρανα, από τον τρόπο που του συμπεριφέρθηκε ο προκάτοχός του στην ανάκριση, πως πρέπει να είχε σημαντική θέση– μου γρύλισε και μου είπε με απειλητικό τόνο πως είμαι υπό σύλληψη. Ζήτησα δικηγόρο. Έφυγε από το γραφείο ουρλιάζοντας. Για πολύ ώρα δεν ήρθε κάποιος. Αποκοιμήθηκα στην καρέκλα. Ήταν ήδη νύχτα όταν δυο άτομα με οδήγησαν στο αμάξι και με πήγανε στο τμήμα αστυνομίας πόλεων. Παρέμεινα εκεί για τουλάχιστον δυο ώρες, σε ένα υπόγειο δωμάτιο. Στο τέλος, ζαλισμένη από την κούραση, με πήγανε στον δικαστή που διεξήγαγε την έρευνα. Ήταν ο Svetislav Stevović. Δεν αποπειράθηκε καν να με ανακρίνει. Με ρώτησε προσωπικές πληροφορίες –τα στοιχεία μου, όπως λέγεται στη δικαστική ορολογία– και τις υπαγόρευε στη γραμματέα του. Δυο αστυνόμοι με στολή με πάστωσαν σε ένα υπηρεσιακό όχημα και με πήγανε στην κεντρική φυλακή. Κατά την έρευνα, αυτή τη φορά, μου αφαίρεσαν τη ζώνη, τα κορδόνια, το πορτοφολάκι με τα κέρματα… Μου δώσανε δυο απδιαστικές σκληρές κουβέρτες και με πέταξαν στην απομόνωση. Μπροστά στο κελί ο αστυνομικός μου είπε πως μπορώ να πάρω τσιγάρα, αλλά όχι σπίρτα. Μου εξήγησε πως υπάρχουν σπίρτα πάνω από την πόρτα και πως μέσα στη μέρα, ανά μια ώρα ένας φρουρός θα έρχεται να ανάβει στους καπνιστές. Αυτός ήταν ο πρώτος κανόνας έγκλειστης ζωής που έμαθα. Στο κρύο κελί, χωρίς φως, με δυσκολία βρήκα το κρεβάτι. Αυτό στην αργκό της φυλακής είναι το «παλατάκι».

Οι πρώτες δέκα μέρες στη φυλακή είναι οι σκληρότερες. Δεν μπορούσα να φάω, τουλάχιστον τις πρώτες 4-5 μέρες. Δεν μπορούσα να αντέξω τη βρώμα της αμμωνίας που ανάβλυζε από την ανοιχτή τουαλέτα. Τα κελιά της απομόνωσης είναι σχεδιασμένα για να διαλύουν τη ζωή του κρατούμενου. Δεν υπάρχει ηλεκτρικό φως. Ούτε καλοριφέρ. Το φως της ημέρας είναι αδύναμο. Το παράθυρο του κελιού, ένα μικρό άνοιγμα κοντά στο ταβάνι, καλυμμένο με κάποιο είδος σύρμα, κοιτάει στο διάδρομο της φυλακής και ο διάδρομος στους ψηλούς

φράκτες της αυλής. Μα με τον καιρό το συνηθίζεις. Όταν κατέφθασαν τα πρώτα πακέτα με σκεπάσματα και ρούχα –και κυρίως βιβλία– το κελί δεν έμοιαζε τόσο τρομακτικό. Οι φίλοι μου μού κάνανε μέχρι και συνδρομή στην εφημερίδα. Με τη βοήθεια του δικηγόρου μου, ενός ευχάριστου ανθρώπου, ασυνήθιστα επαγγελματία, κατάφερα να πάρω στυλό. Ήταν πολύ σημαντική η ανακάλυψη πως οι φίλοι μου δε με είχανε ξεχάσει και πως οι γονείς μου με υποστήριζαν. Η πρώτη επίσκεψη του πατέρα μου ήταν οδυνηρή. Αυτός κι εγώ με δυσκολία κρατήσαμε τα δάκρυά μας. Κυρίως γιατί ήμασταν στην αντίθετη πλευρά των κάγκελων, αυτός από έξω, εγώ από μέσα. Το επόμενο επισκεπτήριο ήταν ήδη ευκολότερο. Και αυτό συνηθίζεται.

Παρέμεινα στην απομόνωση λίγο περισσότερο από τρεις μήνες, μέχρι να κλείσει το κατηγορητήριο. Αργότερα έκανα άλλες δέκα ημέρες, αλλά αυτή τη φορά ως τιμωρία. Σαν γυναίκα είχα το προνόμιο να περπατώ μονάχη στην αυλή της φυλακής. Ήμουν, δηλαδή, η μόνη γυναίκα στην απομόνωση, σε μια γραμμή κελιών που εκτείνονταν πάνω σε ένα μακρύ διάδρομο. Θα ήταν πολύ πιο δύσκολο για εμένα να είμαι αναγκασμένη να κρατώ τα χέρια μου πίσω από την πλάτη και κάποιος να με ακολουθεί στο βάδισμα μου. Κανείς ποτέ δε με χτύπησε, ούτε στην απομόνωση, ούτε αργότερα στο ομαδικό κελί. Ο φρουρός που είχε χτυπήσει έναν κρατούμενο στο κελί απομόνωσης δίπλα από το δικό μου, επειδή την έπεσε για ύπνο πριν την καθορισμένη ώρα, ούτε καν έτεινε ποτέ το γκλοπ του εναντίον μου. Κι όχι επειδή ήμουν γυναίκα. Στο ομαδικό κελί είδα μια γυναίκα μπλε από το ξύλο. Κατά την άποψή μου, οι φρουροί και οι ανώτεροί τους είχανε εντολές να μην χτυπάνε τους πολιτικούς κρατούμενους. Υπήρχαν φωνές, απειλές για βία, αλλά ποτέ φυσική επίθεση. Φυσικά περιγράφω τις προσωπικές μου σκέψεις και εμπειρίες.

Από τη σύλληψη έως και το κλείσιμο του κατηγορητηρίου –αυτό έγινε όσο ήμουν στην απομόνωση– ο ανακριτής και ο εισαγγελέας, όπως και οι αξιωματικοί της ασφάλειας πριν από αυτούς, ενδιαφέρονταν περισσότερο για την προέλευση των βιβλίων και των περιοδικών που αποσπάστηκαν κατά την έρευνα. Αντιλήφθηκα πως ο λόγος πίσω από αυτό ήταν πως μια τέτοια ερώτηση θα μπορούσε να ανοίξει το κουβάρι για περαιτέρω έρευνες. Φαινόταν όμως πως τότε δεν είχαν να μου προσάψουν κάτι πέρα από τα βιβλία.

Αφού αποφάσισαν να στρέψουν την έρευνα «στον εχθρικό σύνδεσμο και την εχθρική προπαγάνδα», τα κατασχεθέντα βιβλία, μπροσούρες,

περιοδικά και φυλλάδια έπρεπε να θεωρηθούν τροτσκιστικά, εντός ή εκτός εισαγωγικών... Με παράπονο διαπίστωσα ότι μερικά από αυτά τα κείμενα που είχανε κατηγοριοποιηθεί ως τροτσκιστικά ήταν στην πραγματικότητα αντί-τροτσκιστικά. Ως «τροτσκιστικό» χαρακτηρίστηκε ένα μικρό φυλλάδιο με τίτλο «Η Αλήθεια για την Κρονστάνδη», ένα κείμενο που εγώ μετέφρασα, στο οποίο ο Τρότσκι, εξαιτίας του ρόλου του στην καταστολή της εξέγερσης, αναφερόταν, μεταξύ άλλων, ως δολοφόνος. Με τον τίτλο «τροτσκιστικό» χαρακτηρίστηκε κι ένα άλλο βιβλίο, μια συλλογή ρώσων συγγραφέων με τον τίτλο «Αναρχισμός, Τροτσκισμός, Μαοϊσμός», το οποίο μεταφράστηκε στα σερβοκροατικά γύρω στα τέλη του '60. Μάλιστα επέμεινα σε αυτό κατά την πρώτη μου ανάκριση. Ο δικαστής και ο εισαγγελέας με κοίταξαν σαν χάνοι. Φαίνεται πως όταν έλαβα το κατηγορητήριο είχα καταφέρει να τους «πείσω» ότι αυτό το βιβλίο δεν ήταν τροτσκιστικό. Δεν αναφερόταν στις κατηγορίες, ούτε μετά στη δίκη. Αλλά δεν άλλαξαν γνώμη για το βιβλίο «Η Αλήθεια για την Κρονστάνδη». Μάλλον γιατί θα ήταν πολύ βολικό να ήταν τροτσκιστικό, τόσο επειδή το μετέφρασα, όσο επειδή εντοπίστηκε σε πολλές περιπτώσεις ερευνών.

Οι ερωτήσεις του εισαγγελέα για την προέλευση του τάδε ή του δείνα βιβλίου απευθύνονταν με επιθετικότητα. Η απάντησή μου πως η κατοχή βι-

βλίων δε συνιστά εχθρική πράξη ανταπαντήθηκε με την επιμονή στο ότι η κατοχή εχθρικών έργων αποτελεί εχθρική πράξη και πως μόνο κάποιος που γνωρίζει την ενοχή τους θα απέφευγε να απαντήσεις τέτοιες ερωτήσεις. Προς στιγμήν, ενστικτωδώς, αποδέχτηκα την ορολογία και τη «συμβουλή» του και του είπα πως θα του έλεγα την πηγή των βιβλίων εάν πρώτα μπορούσε να μου αποδείξει ότι ήταν «εχθρικά». Πάλι καλά που δεν είχα τον «Αγώνα μου». Ο εισαγγελέας έσπευσε με νευρικές κινήσεις να βρει κάτι «εχθρικό». Έπιασε μια επιθεώρηση και μου είπε «να, εδώ, κοίτα, αυτό είναι παράνομο». Δεν ξέρω εάν η λέξη «παράνομος» υπήρχε ή όχι στην επιθεώρηση. Η απάντηση μου πως η λέξη παράνομος δε σημαίνει «εχθρικός», μιας και το ΚΚΓ ήταν επίσης παράνομο πριν τον πόλεμο, έκανε τον εισαγγελέα, τον διαβόητο Stojan Miletić, να γίνει κατακόκκινος, να μπερδεύει τις λέξεις και μετά, κυριολεκτικά, να τιναχτεί πάνω και να τρέξει από τη δικαστική αίθουσα προς τον διάδρομο. Ούτε ο δικηγόρος μου, ούτε ακόμη ο δικαστής, μπορούσαν να κρύψουν τα χαχανητά τους. Κοίταξα τον δικαστή αποσβολωμένη. Δεν τον φοβόμουνα πια. Ο Miletić[9] ήταν ένα μικρός Βιζίνσκι, χωρίς την εξουσία του Βιζίνσκι[10]. Στις ερωτήσεις σχετικά με τη λογοτεχνία, που μου απευθύνθηκαν σε διάφορες ανακρίσεις με διάφορους τρόπους, απάντησα περίπου με τον ίδιο τρόπο, βασιζόμενη στο γεγονός πως τα βιβλία δεν είχαν σχέση με τις ποινικές κατηγορίες εναντίον μου.

Γιατί ήμουν τόσο ξεροκέφαλη; Μεταξύ όλων των άλλων, ήταν γεγονός ότι δεν μπορούσα να δώσω μια «λογική» απάντηση χωρίς να δώσω και το όνομα κάποιου άλλου ανθρώπου· έτσι το έβλεπα. Θα μπορούσα να πω πως το αγόρασα σε ένα βιβλιοπωλείο, αλλά ήξερα πως εύκολα θα αποκαλυπτόταν το ψέμα. Για την ακρίβεια, θα μπορούσα να το είχα κάνει έτσι και μετά να τους άφηνα να αποδείξουν ότι δεν το έκανα. Αλλά, ειλικρινά, δεν το σκέφτηκα. Μαζί με τις ερωτήσεις για τη λογοτεχνία με ρώτησαν για το κείμενο του Milan με την υπογραφή «IG RRP», χωρίς να μου πούνε ότι ήταν του Milan. Αλλά δεν επέμειναν σε αυτό. Τους είπα πως το έβλεπα για πρώτη φορά. Ήταν δικαίωμά μου να ψεύδομαι κατά τη διάρκεια των ερευνών. Το δεύτερο ψέμα αφορούσε στο ερώτημα σχετικά με το εάν παρακολούθησα ένα μεγάλο διεθνές συνέδριο στην Έσση το 1971, κυρίως με ανατολικοευρωπαίους αντιφρονούντες. Πιστεύω πως ο ερευνών δικαστής «με διάβασε», αλλά δεν μπορούσε να το αποδείξει. Με αυτό η προδικασία των ερευνών ολοκληρώθηκε σε πρώτο βαθμό. Συνολικά 4-5 ανακρίσεις και ίσως λιγότερες. Δεν υπήρξε αντιπαράθεση σχετικά με την κατηγορία περί «σύσταση ομάδας». Ακολούθησε άλλη μια κατηγορία η οποία ήταν μια εκτενής και συστηματική εκδοχή της απόφασης να επιταχύνουν την έρευνα. Δεν ήμουν και πολύ χαρούμενη με αυτό. Ανησύχησα περισσότερο, ας ειπωθεί αυτό, που με μετακίνησαν σε ομαδικό κελί αμέσως μετά το κλείσιμο του κατηγορητηρίου. Όταν το διάβασα ένιωσα για πολλοστή φορά πως είχα όντως ριχτεί μέσα σε κάποιο είδος θεάτρου του παραλόγου[11].

Στο ομαδικό κελί υπάρχει φως, το μπάνιο είναι κλειστό, τα κρεβάτια έχουν ένα είδος στρώμα. Αλλά δεν ανησυχούσα για την «άνεση», μα για την ύπαρξη των άλλων κρατουμένων. Στο δωμάτιο υπήρχαν συνήθως 10-15 γυναίκες. Ποτέ πριν δεν είχα στενή επαφή με ανθρώπους που είχανε κατηγορηθεί ή καταδικαστεί ως «κανονικοί» εγκληματίες. Όσα είχα διαβάσει από το σύνολο της λογοτεχνίας της φυλακής, αναφορικά με τις σχέσεις «ποινικών» και «πολιτικών» κρατουμένων, μού έλεγαν πως ήμουν ασφαλέστερη στην απομόνωση παρά σε ένα ομαδικό κελί. Και οι άλλες κρατούμενες, με την πρώτη όψη, δε μου δίνανε πολλή αυτοπεποίθηση. Συμπάθησα μόνο τη Zelenika που στην πόρτα μου πέταξε πως «σίγουρα δεν είσαι ο τύπος που έμπλεξε με κλεψιές, πορνεία ή φόνους» και μάλιστα θα πρέπει να «είσαι φοιτήτρια». Το κατάλαβε, προφανώς, από τα βιβλία μου. Σύντομα αντιλήφθηκα πως για χρόνια ζητιάνευε στις φοιτητικές εστίες του Βελιγραδίου. Θυμήθηκα τον γοητευτικό της τρόπο να ζητάει λεφτά, ακριβώς πριν το διάλειμμα, καθώς φώναζε στους φοιτητές «συνάδελφε, θα πάμε στα μαθηματικά;». Ενθουσιάστηκε όταν της το είπα, ο πάγος έσπασε. Οι άλλες με κοίταγαν σαν εξωγήινη, αλλά όχι με μη φιλικό τρόπο. Μέσα σε μια-δυο μέρες, όλες λίγο πολύ, μου είπανε τις ιστορίες τους. Τουλάχιστον οι μισές κρατούμενες από αυτές που συνάντησα τους 6-7

9. Ο Stojan Miletić, μετά τη δίκη μας, προήχθη στη θέση του γενικού αντιεισαγγελέα της Δημοκρατίας.

10. Στμ.: Andrey Vyshinsky, σοβιετικός νομικός, γενικός εισαγγελέας του κράτους στις Δίκες της Μόσχας (1936-38).

11. Το μόνο σχετικό με το κατηγορητήριο που με ταρακούνησε ήταν ένα άρθρο της NIN (Nedeljne Informativ Nenovine, Εβδομαδιαία Ενημερωτική Εφημεριδα) με τον τίτλο «Τα Μυστικά των Τροτσκιστών μας». Δεν είμαι σίγουρη ποιος δημοσιογράφος το έγραψε. Δεν μπορώ να τον βρω στη μικρή μου αποδελτίωση φυλακής. Αλλά ακόμη θυμάμαι πως η «τροτσκιστική τρόικα» κατηγορούνταν κατάφορα για «σχεδιασμό αντάρτικου πόλης». Όλο αυτό βασίστηκε σε ένα σχετικό βιβλίο που βρέθηκε κατά τις έρευνες στο σπίτι του Milan.

Ανακοίνωση της ετυμηγορίας (1972). Από τα αριστερά: Jelka Kljajić, Pavluško Imširović και Milan Nikolić.

μήνες δεν υπήρχε λόγος να βρίσκονται στη φυλακή. Η δικιά μου, η Zelenika, κατέληξε στη φυλακή για χειρομαντεία επί πληρωμή. Μια άλλη, επίσης μεγάλη γυναίκα, επειδή έκλεψε 200 γρ καφέ από ένα μαγαζί. Αυτή η φτωχή γυναίκα μόλις που περπατούσε· είχε προχωρημένη φυματίωση. Κάποιες ήταν μπλεγμένες με την πορνεία και περιστασιακά με το ξάφρισμα στο štajg, όπως λέγανε το σιδηροδρομικό σταθμό στην πιάτσα. Παρόλο που ήμουν ασκούμενη κοινωνιολόγος ήταν η πρώτη φορά που άκουγα τον όρο «štajg».

Υπήρχαν φυσικά και γυναίκες με κατηγορίες για πιο σοβαρά εγκλήματα. Φοβόμουν περισσότερο τη Silvija, που κατηγορήθηκε για το φόνο μιας ηλικιωμένης γυναίκας. Η Silvija και εγώ τελικά θα γινόμασταν η ψυχή της μεταμόρφωσης της ομάδας των κρατουμένων του κελιού μας σε ένα είδος παράξενης, ίσως και βολικής, κοινότητας κρατουμένων. Υπήρχαν συγκρούσεις και διαφωνίες, αλλά με σοβαρές συνέπειες. Έμαθα στη Silvija να διαβάζει και να γράφει. Ερωτεύτηκε την ποίηση του Λάρκιν. Άλλες πάλι νύχτες, με κλειστά φώτα, οι γυναίκες ακούγανε με προσοχή την απαλή απαγγελία ποιημάτων του Μαξίμοβιτς, του Λάρκιν, του Νερούδα… Η Silvija έλεγε ιστορίες τρόμου σε μια ενδιαφέρουσα και ζουμερή λαϊκή διάλεκτο. Την Πρωτοχρονιά του 1973 τραγουδήσαμε τραγούδια όπως το «Ščepajga, ne dajga, jer je muškarac» («άρπαξε τον, μην τον χαρίζεις, επειδή είναι άνδρας»), τον ύμνο των κρατουμένων, το «Na Sing Sing u zastava se vije» («στο Σινγκ Σινγκ η σημαία ανεμίζει») και –μετά από παράκλησή μου– τη Διεθνή. Τη στιγμή της Διεθνούς, ένας αγέρωχος φρουρός, που συνήθως δεν είχε τα μούτρα να με κοιτάξει κατάματα, χώθηκε μες το δωμάτιό μας. Ποιος ξέρει γιατί τον ενόχλησε ειδικά το τραγούδισμα του διεθνούς ύμνου των εργατών. Χτύπησε την πρώτη γυναίκα που βρήκε στο διάβα του με το ρόπαλό του. Στάθηκα ανάμεσα. Ούρλιαξε, απειλώντας ότι θα βρω το μάστορά μου μόλις δοθεί η τελική ετυμηγορία του δικαστηρίου, αλλά δεν με χτύπησε. Όχι γιατί κατείχα κάποιου είδους δύναμη, αλλά, όπως προείπα, επειδή δεν του επιτρεπόταν. Κατάφερε να χαλάσει τον πρωτοχρονιάτικο εορτασμό των κρατουμένων. Αλλά ούτε μια γυναίκα δε με κατηγόρησε που τραγουδήσαμε τη Διεθνή. Όλες τα ρίξαμε στο φύλακα. Να, κάπως έτσι ήταν η κοινότητά μας.[12]

Η δίκη ξεκίνησε στις αρχές Ιουλίου. Μπορεί να ακούγεται φριχτό, αλλά εγώ ένιωθα σούπερ. Διακόπηκε η μονοτονία των ημερών της φυλακής. Είδα τους συγκατηγορούμενους συντρόφους μου. Μπορούσα επιτέλους να αγκαλιάσω και να φιλήσω φυσιολογικά τον πατέρα μου και την αδερφή μου. Μερικές φίλες μου κατάφεραν να με πλησιάσουν σε μια αίθουσα αναμονής. Στο ακροατήριο υπήρχαν πολλά γνώριμα και αγαπητά πρόσωπα. Από τη σκοπιά της κατηγορούμενης, μόνο και μόνο η παρουσία τόσων ανθρώπων σε μια δίκη σημαίνει πολλά. Σημαίνει πως και σε συνθήκες ψευδεπίγραφης ελευθερίας υπάρχει ακόμη αντίσταση, που βιώνεται ως συμπαγής αλληλεγγύη, ως σημάδι υποστήριξης και ενθάρρυνσης, τουλάχιστον με όρους καταδίκης των αυτουργών της καταστο-

12. Μια πολιτική κρατούμενη, η Ljubica Živković, μου είπε βασισμένη στην εμπειρία της από τη φυλακή του Požarevac πως είχε πρόβλημα με τις «ποινικές». Δεν είμαι βέβαιη για το πώς θα τα κατάφερνα σε ένα τεράστιο χώρο με 50-60 γυναίκες μόνο στα υπνωτήρια. Μάλλον θα ένιωθα σαν χαμένη από χέρι.

λής[13]. Πρόεδρος του πενταμελούς δικαστηρίου ήταν ο Milivoje Đokić. Ο εισαγγελέας, όπως είναι συνήθως ο κανόνας στις ακροαματικές διαδικασίες, παρέμεινε ο ίδιος. Ο Milan Nikolić, πρώτος στη σειρά κατηγορούμενος, είχε υπερασπιστεί τον διάσημο για «πολιτικά αδικήματα» δικηγόρο του Βελιγραδίου Srđa Popović. Η υπεράσπιση του Pavluško Imširović αποτελούνταν από τον διακεκριμένο παλαιό δικηγόρο του Βελιγραδίου Savo Strugar. Υπήρχε και ο δικηγόρος μου, ο Vitomir Knežević. Ως η τρίτη κατηγορούμενη, όπως απαιτούσε η διαδικασία, παρέμεινα «παραμελημένη» για δυο ολόκληρες ημέρες. Στην αρχή κάθισα στον πάγκο των κατηγορουμένων για πολύ μικρό διάστημα. Από την τρίτη μέρα έγινα σταθερό μέλος του γκρουπ του πάγκου. Για δυο ημέρες, ο πατέρας μου παρακολουθούσε με προσοχή, περιμένοντας το όνομα που δεν είχε ακουστεί ακόμη. Στο τέλος της δεύτερης ημέρας της δίκης ο πατέρας μου σταμάτησε τον εισαγγελέα στο χωλ και τον ρώτησε για ποιο λόγο ήμουν εν τέλει κατηγορούμενη, αφού ουδείς καταγγέλλει οτιδήποτε για εμένα. Ο Miletić είπε απότομα πως «στην πραγματικότητα είναι η πιο επικίνδυνη, αφού κατέστρεψε τις αποδείξεις». Ο εισαγγελέας βρισκόταν στο στοιχείο του σε όλη τη διάρκεια της δίκης. Απείλησε τον Imširović με τουλάχιστον 5-6 νέες κατηγορίες. Επανέλαβε τα ίδια στην τελική του αγόρευση. Ήταν το λιγότερο που θα μπορούσε κανείς να περιμένει από αυτόν τον σφοδρό κρατικό εισαγγελέα. Αλλά σε εκείνο το σημείο ο Miletić ξεπέρασε και τον εαυτό του: μας κατηγόρησε και τους τρεις, ούτε λίγο ούτε πολύ, πως σχετιζόμαστε με τους Ουστάσι. Δεν μπορώ να θυμηθώ τι τον ενέπνευσε να κάνει μια τέτοια δήλωση, αλλά η ανάμνηση αυτής της κατηγορίας με συντρόφευσε πολύ καιρό. Για κάποια δευτερόλεπτα, κυριολεκτικά, μου κόπηκε η ανάσα. Ο δικηγόρος μου έσπασε τη σιωπή. Ο εισαγγελέας δεν του έδινε την ευκαιρία να μιλήσει εναντίον του. Ούρλιαξε κατά του Knežević, χρησιμοποιώντας το ανεπίσημο «εσύ», αποκαλώντας τον «Vanda» (Ο Vanda ήταν τότε ένας πολύ διάσημος βούλγαρος μάγος)[14]. Δεν ήταν μια εύκολη κατάσταση για τον πρόεδρο. Αλλά εκείνη την ώρα δεν με ένοιαζε αυτός. Κατέγραψα μόνο πως υπήρξε πιο αμερόληπτος σε σχέση με τον ανακριτή.

Προσωπικά η πιο οδυνηρή στιγμή της δίκης ήταν όταν ένας φοιτητής κατέφθασε στην αίθουσα ως μάρτυρας κατηγορίας. Ήταν ο μοναδικός μάρτυρας σε όλη τη διαδικασία που μίλησε κατά «επικίνδυνων εχθρικών ομάδων». Για κάποιους μήνες, κυρίως για οικονομικούς λόγους, καθώς περίμενα τη φοιτητική υποτροφία, δούλεψα στο Κέντρο Επαγγελματικής Εκπαίδευσης Εργαζομένων «Βελιγράδι». Σε μια διάλεξη, μετά τη σύλληψη των Milan και Pavluško, όπως κατατέθηκε στη δίκη, «μίλησα για κοινωνική αδικία και έδωσα σε έναν ανήσυχο φοιτητή ένα σχετικό φυλλάδιο και κάλεσα άλλους φοιτητές σε συναντήσεις και ομιλίες στη Σχολή της Φιλοσοφικής». Ο καημένος ο φοιτητής έδωσε την μαρτυρία του σε μια πλήρως γραφειοκρατική και ακατάληπτη γλώσσα. Είπε τις λέξεις «εχθρική προπαγάνδα», «κάλεσε» και «φυλλάδιο»... Όταν ηρέμησε και ξεκίνησε να μιλάει με τις δικές του λέξεις, οι εντύπωση που μπορούσε κανείς να σχηματίσει για τις διαλέξεις μου ήταν αρκετά διαφορετική. Η ανασύνθεση που έκανα περί των διαλέξεων που έδωσα πριν 6-7 μήνες υπήρξε πιο πλήρης από την περιγραφή του φοιτητή κι αυτό έγινε κατανοητό. Αλλά ποιος νοιάζεται γι' αυτό μέσα στη σουρεαλιστική ατμόσφαιρα των ποινικών διαδικασιών; Για να μην υπάρχει σύγχυση, είπα πως στο τέλος του μαθήματος –το οποίο πάντοτε θεωρούσα ως διάλογο, και το εφάρμοζα– ανέφερα ότι οι φοιτητές στις διαμαρτυρίες του '68 ήταν ενάντια στην κοινωνική ανισότητα, ότι αυτό το θέμα ήταν κεντρικό στις συζητήσεις στα αμφιθέατρα και τις συνελεύσεις κι ότι για αυτό έγραφε ο φοιτητικός τύπος. Αλλά δεν κάλεσα φοιτητές να έρθουν σε οποιαδήποτε συνάντηση. Παρέθεσα στατιστικά από ένα κείμενο για την κοινωνική ανισότητα, το οποίο είχε διανεμηθεί σε μια από τις πολλές φοιτητικές συνελεύσεις. Έδωσα ένα αντίγραφο του κειμένου σε μόλις έναν ενδιαφερόμενο φοιτητή και αυτό ήταν όλο. Να πω και κάτι ακόμη, αυτό το «φυλλάδιο» περιείχε πρωτογενής στατιστικούς δείκτες σχετικά με την ανισότητα στην κοινωνία μας. Εάν ήξερα πως ένας

13. Μια συνέπεια του συστήματος της επιλεκτικής καταστολής, ακόμη και της μαζικής καταστολής, είναι πως οι άνθρωποι που στοχοποιούνται άμεσα από τα κατασταλτικά μέτρα δεν μένουν ποτέ χωρίς κάποιου είδους υποστήριξη. Είμαι σίγουρη πως για εμάς, και όχι μόνο για εμάς, η ποινή θα ήταν πολύ βαρύτερη εάν η αίθουσα ήταν άδεια ή, όπως γινότανε στα τέλη του '40 και σε όλη τη δεκαετία του '50, ήταν γεμάτη με αστυνομικούς με πολιτικά.

14. Από τα παραπάνω προκύπτει πως είμαι κάπως «ενθουσιασμένη» με τον εισαγγελέα. Έχω ήδη καταγράψει κάποιες κοινωνιολογικές παρατηρήσεις σχετικές με αυτόν τον τύπο χαρακτήρα και την εκτέλεση ρόλων. Εάν είχα λογοτεχνικό ταλέντο ο Miletić θα ήταν μια κύρια φιγούρα στο δράμα παραλόγου της φυλακής. Σε σχέση με αυτόν θα αναφέρω άλλη μια λεπτομέρεια. Όταν ένας φίλος μου κι εγώ, τουλάχιστον 6-7 μήνες μετά την αποφυλάκισή μου, του φωνάξαμε «Μπουουου, εισαγγελέα!» μάς ακολούθησε στους δρόμους της παλιάς πόλης για τουλάχιστον 100 μέτρα.

από τους φοιτητές θα υφίστατο κακομεταχείριση στα χέρια των αξιωματικών της ασφάλειας εξαιτίας της διάλεξής μου, θα είχα αποφύγει όλη τη διάλεξη για τις κοινωνικές δομές και τις ταξικές ιεραρχίες. Στο πλαίσιο της βασικής επιχειρηματολογίας του κατηγορητηρίου, όπου κατηγορούμασταν για εχθρική τροτσκιστική ομάδα, η κατάθεση του φοιτητή έπαιξε εντελώς δευτερεύοντα ρόλο. Πριν τη δίκη η προανάκριση είχε, προφανώς, δυσκολία όχι απλά με το να με τοποθετήσει στην ομάδα, αλλά και να αποδείξει πως διακινούσα εχθρική προπαγάνδα. Η κατάθεση του φοιτητή ήταν μια από τις «πιο πειστικές» δευτερεύουσες αποδείξεις για εχθρική δραστηριότητα σε σχέση με τους κατηγορούμενους. Η άλλη «απόδειξη», παρόμοιας μορφής και λειτουργίας, ήταν προτάσεις ή απλά λέξεις από προσωπικά γράμματα, κυρίως του Milan προς το κορίτσι του. Τα πειστήρια για τη δίκη ήταν η δήλωση του Milan πως αυτός συνέγραψε το κείμενο με την υπογραφή IG RRP, η επίδειξη αυτού στον Pavluško –πράγμα το οποίο αρνήθηκε– και η πραγματογνωμοσύνη ενός ειδικού πως οι σημειώσεις στα περιθώρια ήταν δικές μου – που ποτέ δεν παραδέχτηκα στη δίκη. Και κάπου εκεί, λίγο πολύ, η δίκη έκλεισε.

21 Ιουλίου 1972. Το τοπικό δικαστήριο του Βελιγραδίου εξέδωσε την ετυμηγορία του δηλώνοντας πως οι κατηγορούμενοι διέπραξαν το ποινικό αδίκημα της δημιουργίας συνδέσμου κατά του λαού και του κράτους με βάση το άρθρο 117 παρ. 1, σε συνδυασμό με το άρθρο 100 του ποινικού κώδικα. Ο Milan Nikolić and Pavluško Imširović καταδικάστηκαν σε δυο χρόνια φυλάκισης έκαστος, στην κατηγορία των γιουγκοσλαβικών φυλακών "strogizatvor"[15], κι εγώ, η Jelka Kljajić σε 1,5 χρόνο. Στην απόφαση, όπως και στο κατηγορητήριο, δεν προστέθηκε η κατηγορία της εχθρικής προπαγάνδας. Στην κατηγορία «εχθρικός σύνδεσμος», η ομάδα δεν χαρακτηρίστηκε τροτσκιστική, μα μόνο εχθρική. Στο σκεπτικό της απόφασης, μεταξύ άλλων, αναφερόταν ο Τρότσκι, ο τροτσκισμός και οι τροτσκιστές, αλλά οι τρεις καταδικασμένοι (τρόικα) δεν χαρακτηρίστηκαν ως τροτσκιστές.

Οι ποινές δεν μου φάνηκαν βαριές. Μόνο κάποια στιγμή, κατά την ανακοίνωση των ποινών, τα έχασα διότι μου φάνηκε πως ο δικαστής έριξε στον Pavluško πέντε χρόνια φυλακή. Έμεινα σιωπηλή όταν ο δικαστής με ρώτησε εάν κατανόησα την απόφαση. Γιατί δεν μου φάνηκε φρικιαστική η απόφαση; Γιατί πίστευα πως με το δεδομένο κοινωνικό κλίμα οι ποινές θα ήταν ακόμα σκληρότερες. Κι όχι μόνο γι' αυτό: για το έγκλημα της δημιουργίας συνδέσμου κατά του λαού και του κράτους η ελάχιστη ποινή ήταν τα πέντε χρόνια φυλάκιση.

Τόσο κατά την έναρξη της προανάκρισης, όσο και στις απαντήσεις τους σχετικά με τα παράπονά μου για την προφυλάκισή μου, τονιζόταν ότι επρόκειτο για την ελάχιστη δυνατή βάσει του νόμου. Αυτό γινόταν είτε ως προσπάθεια συσχέτισης με τις κατηγορίες που μου αποδιδόταν, ή, ακόμη χειρότερα, για να μην μου επιτραπεί να υπερασπιστώ τον εαυτό μου κατά τη διάρκεια της δίκης, όντας εκτός φυλακής. Δεν αντιλαμβανόμουν τον εαυτό μου ή τους φίλους μου απλώς ως θύματα ενός καταπιεστικού καθεστώτος. Πίστευα πως ένας άνθρωπος που με κάθε τρόπο εναντιώνεται

15 Δες σημειώσεις τέλους.

σε ένα τέτοιο καθεστώς, οφείλει να συνυπολογίζει πως υπάρχει υψηλή πιθανότητα να καταδικαστεί. Αυτό το καταλαβαίνεις τελικά στο πετσί σου, όσο το καθεστώς δεν αλλάξει. Στις πρώτες δέκα μέρες στην απομόνωση ήταν σαν να «έβγαλα» πέντε χρόνια φυλακής για εμένα και καναδυό ακόμη για τους φίλους μου. Δεν διανοούμουν καν πως αυτοί που μας συνέλαβαν θα αφαιρούσαν τις κατηγορίες ούτε και πίστευα πως ο δικαστής μπορεί να ανακοινώσει ποινές κατώτερες του ελάχιστου νομικού ορίου. Όταν ο δικηγόρος μου μού έλεγε πως βάσει νόμου για κάποια αδικήματα δεν μπορεί να ανακοινωθεί η ποινή πριν την τελική καταδίκη, εγώ δεν τον πίστευα. Όχι γιατί μου έλειπε η πίστη προς το πρόσωπό του, αλλά γιατί ήμουν πεπεισμένη πως προσπαθούσε απλά να με καθησυχάσει. Ακόμη και σήμερα δεν καταλαβαίνω τη λογική του να επιβάλεις ποινή μικρότερη από την προβλεπόμενη ως κατώτερη. Όταν το έβλεπα, όχι από την οπτική του καταπιεστικού δικανικού συστήματος, αλλά από την οπτική του τι πραγματικά έπραξα και πόσο κυριολεκτικά επικίνδυνο ήταν για το καθεστώς, η ποινή μού φαινόταν υπερβολικά υψηλή. Στην απομόνωση οι ίδιες μου οι σκέψεις συχνά με κατέκριναν γιατί δεν είχα καν γράψει κάτι που θα ήταν όντως ανατρεπτικό για το καθεστώς. Όταν, μετά την αποφυλάκισή μου, έμαθα για την υπόθεση του Lazar Stojanović, που στην ουσία καταδικάστηκε για την ταινία του «Plastični Isus» (*Πλαστικός Ιησούς*), τον ζήλεψα.

Ακόμη κι αν δεν αναδειχτήκαμε ως «Τροτσκιστική Τρόικα» στην ετυμηγορία, για τα μίντια του καθεστώτος παραμέναμε τέτοιοι, ύστερα από πολιτικές εντολές. Δεν νομίζω με τη μορφή άμεσων εντολών του τύπου «πρέπει να γράψεις αυτό και αυτό», αλλά οι αρθρογράφοι ένιωθαν εξίσου καθοριστικά πώς έτσι έπρεπε να καλύψουν τις δίκες και τις καταδίκες.

(...)

Όσο ήμουν στη φυλακή, μεταξύ της ετυμηγορίας και της τελικής απόφασης για τη φυλάκιση τον Οκτώβριο του 1972, όσο δηλαδή περίμενα την απόφαση του Ανώτερου Δικαστηρίου της Σερβίας, συγκεκριμένοι φιλελεύθεροι του Κόμματος απομακρύνθηκαν από τις θέσεις τους στο κόμμα. Άλλοι, σύντομα ή αργότερα, παραιτήθηκαν. Δεν μπορώ να πω πως έδειξα συμπόνια, αλλά δε χάρηκα με την ενδοκομματική σύγκρουση. Από την δική μου οπτική, επρόκειτο κυρίως για εκτελεστές πολιτικών εντολών του Τίτο. Ενδοκομματικές διαφορές προφανώς και υπήρχαν, αλλά η βρώμικη δουλειά –δηλαδή τα κατασταλτικά μέτρα κατά των φοιτητών και των διαφωνούντων μετά τις φοιτητικές διαμαρτυρίες του '68– είχε γίνει από τους φιλελεύθερους, πριν την πτώση τους. Το ήξερα, μπορούσα να το υποθέσω, πως μετά την «αποβολή» των φιλελεύθερων τα πράγματα θα γίνονταν χειρότερα. Δεν ήταν δύσκολο να το μαντέψω. Ο καθένας, που παρακολουθούσε ελάχιστα το τι συνέβαινε στην πολιτική σκηνή, γνώριζε πως πίσω από όλα τα κατασταλτικά μέτρα στέκονταν η πραγματικά συντηρητική κομματική ηγεσία υπό τον Τίτο.[16]

Σημειώσεις του μεταφραστή
(από τα σερβοκροατικά στα αγγλικά):

Οι όροι «εχθρός» και «εχθρικός» μεταφράστηκαν από τη σερβοκροατική λέξη «neprijateljsko», που μεταφράζεται κυριολεκτικά «μη φιλικός». Μέσα στη σοσιαλιστική περίοδο ο όρος, κατά κάποιο τρόπο, σηματοδοτεί το «ενάντια στο λαό».

Ο όρος «Πραξίτες» προέρχεται από τη χρήση εκ μέρους της συγγραφέως της λέξης «Praksisovci». Εναλλακτικά οι «θεωρητικοί του Praxis» ή «αυτοί/ες που εμπλέκονται με ή χρησιμοποιούν τις θεωρίες της Σχολής Praxis».

«Strogizatvor», αφορά όσους/ες εκτίανε ποινή ένα έως δεκαπέντε χρόνια φυλακής, κάτω από πολύ άσχημες συνθήκες, για σοβαρά αδικήματα.

Jelka Kljajić Imširović (1947-2006), κοινωνιολόγος, μέλος των ριζοσπαστικών κύκλων του Βελιγραδίου το '68, αποκαλούσε μερικές φορές τον εαυτό της αναρχική, παρόλα αυτά η βασική της επιρροή ήταν η Ρόζα Λούξεμπουργκ. Ήταν φεμινίστρια και αντιπολεμική ακτιβίστρια. Συγγραφέας του βιβλίου «Od Staljininizma do samoupravnog nacionalizma» (*Από τον Σταλινισμό στον εθνικισμό της Αυτοδιαχείρισης*), Βελιγράδι, 1991.

16. Δεν περίμενα πως οι εκδιωγμένοι φιλελεύθεροι θα μετατρεπόταν σε αντιπολίτευση. Σχεδόν κανείς δεν περίμενε κάτι τέτοιο από αυτούς. Μετά τον Đilas μάλλον ουδείς από την ηγεσία του κόμματος μετατράπηκε σε αντιφρονούντα. Από όσο γνωρίζω μόνο ο D. Ćosić. Ούτε καν ο A. Ranković, ούτε ο Slavka Dabčević-Kučar, ούτε ο Luka Tripalo, ούτε ο M. Nikezić, ο L. Perović, ο K. Popović...

Τρία χρόνια στη Γιουγκοσλαβία

Lorraine Perlman

Η εγκαρδιότητα με την οποία μας υποδέχτηκαν πολλοί Γιουγκοσλάβοι τον Σεπτέμβριο του 1963 οριστικοποίησε την απόφασή μας για μετεγκατάσταση στο Βελιγράδι. Μέσα σε λίγες μέρες βρήκαμε ένα δωμάτιο στο οικογενειακό σπίτι ενός οδηγού λεωφορείου, στην άκρη του Ζέμουν, ενός μεγάλου προαστίου, στην ουσία επέκταση του Βελιγραδίου πέρα από τον ποταμό Σάβα. Ο Φρέντι βρήκε μια προσωρινή δουλειά ως «αφηγητής» σε μια επιχείρηση που έκανε διαφημιστικά ταινιάκια για τουριστικά αξιοθέατα της Γιουγκοσλαβίας. Η φωνή του Φρέντι περιέγραφε τις τοποθεσίες που απεικονίζονταν στις ταινίες: πάρκα με μεταπολεμική γλυπτική, μοναστήρια ή παραθαλάσσια χωριά. Λίγες ώρες εργασίας μας εξασφάλιζαν το ισοδύναμο ενός μισθού στις ΗΠΑ και τα χρήματα αυτά έλυσαν τα άμεσα οικονομικά μας προβλήματα.

Γραφτήκαμε σε μια σχολή γλωσσών και περνούσαμε τα πρωινά μας παρακολουθώντας μαθήματα και ακούγοντας κασέτες με σερβοκροατικά. Οι συμφοιτητές μας ήταν από την Κεντρική Αφρική, τη Δυτική Ευρώπη και την ΕΣΣΔ. Κάναμε παρέα και μερικές φορές συναντιόμασταν έξω από την τάξη. Ένας από τους δύο Σοβιετικούς φοιτητές ήταν πρόθυμος για συζητήσεις αλλά ήταν σαφές ότι ο άλλος απέρριπτε τέτοιες εξωσχολικές επαφές. Μας κακοφάνηκε η καχύποπτη επιφυλακτικότητα του Βίκτορ, ίσως μάλιστα δεν εκτιμήσαμε τότε αρκετά το θάρρος του Ντμίτρι που μας επισκεπτόταν μόνος του.

Η γιουγκοσλαβική καινοτομία της εργατικής αυτοδιαχείρισης έχαιρε υψηλής εκτίμησης στη Δύση και θέλαμε να γνωρίσουμε τις αρχές και τη λειτουργία της. Στο Ζέμουν υπήρχαν αρκετά εργοστάσια και δεν δυσκολευτήκαμε να βρούμε ενημερωμένους εργάτες για να απαντήσουν στις ερωτήσεις μας. Γρήγορα μάθαμε ότι οι Γιουγκοσλάβοι δεν μοιράζονταν τον δυτικό ενθουσιασμό για την εργατική αυτοδιαχείριση, θεωρώντας ότι ήταν σε μεγάλο βαθμό ένα πέπλο δημοσίων σχέσεων που κάλυπτε τις συνηθισμένες σχέσεις μεταξύ εργαζομένων και διευθυντών. Με έκπληξη μάθαμε ότι οι απεργίες ήταν συχνές. Παρόλο που δεν αναφέρονταν ποτέ στον Τύπο, η συχνότητα αυτής της αυθεντικής έκφρασης της ταυτότητας των εργαζόμενων ήταν κοινό μυστικό. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις ελέγχονταν από την κυβέρνηση (το «αφεντικό»), έτσι κάθε απεργία στη Γιουγκοσλαβία αναγκαστικά συνέβαινε εκτός θεσμικού πλαισίου.

Παρόλο που κατοικούσαμε στο σπίτι τους στο Ζέμουν μόνο για δύο μήνες, η οικογένεια Katić μας έφερε σε επαφή με πολλά γιουγκοσλαβικά έθιμα και συνήθειες. Το σπίτι τους ήταν μια από τέσσερις ή πέντε κατοικίες γύρω από μια κοινή αυλή, μια παραδοσιακή μέθοδος στα χωριά της Σερβίας. Δεν υπήρχαν κοτόπουλα στην αυλή μας, αλλά τα ακού-

γαμε από άλλες, διπλανές. Στην αυλή υπήρχε κτισμένο ένα κοινό αποχωρητήριο. Όπως κάναμε και πριν στο Παρίσι, πηγαίναμε μια ή δύο φορές την εβδομάδα στα δημόσια λουτρά.

Όταν μετακομίσαμε στο δωμάτιό μας στο σπίτι των Katić, οι γλωσσικές μας δεξιότητες στα σερβικά ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Ένας από τους γείτονες, ένας φαφούτης ηλικιωμένος, προσφέρθηκε να μας βοηθάει με το λεξιλόγιο όποτε μας έβλεπε. Έδειχνε κάποιο αντικείμενο και έλεγε την ονομασία του. Μας δίδασκε τους αριθμούς και ήταν ευχαριστημένος με την πρόοδό μας. Δυστυχώς, η εκδοχή της προφοράς των λέξεων που μαθαίναμε από τον πρόθυμο φίλο μας δεν αντιστοιχούσε πάντοτε στην τρέχουσα και συμβατική.

Εκτός από τις γλωσσικές μας ελλείψεις, οι προερχόμενοι από την εργατική τάξη οικοδεσπότες μας, μας θεωρούσαν ανεπαρκείς και στις γαστρονομικές δεξιότητες. Τα τοπικά καταστήματα δεν έμοιαζαν με τα αντίστοιχα στη Δανία ή τη Γαλλία και δυσκολευόμασταν να βρούμε υλικά για γεύματα που ξέραμε πώς να προετοιμάσουμε. Δεν ξέραμε πώς να ζητούμε κρέας στο κρεοπωλείο και δεν ήμασταν εξοικειωμένοι με τις υπαίθριες αγορές, από όπου ψώνιζαν οι περισσότεροι άνθρωποι στο Ζέμουν. Μια μέρα, όταν ανοίγαμε μια κονσέρβα (τόνου, ίσως), ολόκληρη η οικογένεια Katić στήθηκε γύρω από το τραπέζι και μας κοίταζε (το ανοιχτήρι προερχόταν από τον εξοπλισμό μας για κάμπινγκ, ένα τέτοιο γκάτζετ δεν θα βρισκόταν ποτέ στην κουζίνα τους). Δεν είναι ότι δεν είχαν δει ποτέ κονσερβοποιημένα προϊόντα, αλλά περιφρονούσαν τα μη φρέσκα τρόφιμα, που διατηρούνταν σε μέταλλο. Παρ' όλα αυτά ήταν περίεργοι να δουν τι θα έβγαινε από την κονσέρβα και αν θα το τρώγαμε χωρίς περαιτέρω επεξεργασία. Μόλις γραφτήκαμε στη σχολή γλωσσών, αρχίσαμε να τρώμε στα εστιατόρια των σπουδαστών στο Βελιγράδι, όπου είχαμε ένα πλούσιο, αν όχι γκουρμέ, μεσημεριανό γεύμα.

Κατά τη διάρκεια της τριετούς παραμονής μας στη Γιουγκοσλαβία τρώγαμε πολύ καλά. Τα περισσότερα γιουγκοσλαβικά πιάτα μας φάνηκαν νόστιμα. Δύο αξιοσημείωτα γεύματα ήταν με την οικογένεια Katić. Το ένα ήταν μια Κυριακή στα τέλη του Σεπτεμβρίου, αμέσως μετά την άφιξή μας. Ο κ. Katić είχε καταστήσει σαφές ότι μας καλούσε να φάμε μαζί τους, αλλά δεν γνωρίζαμε ποια ήταν η περίσταση. Φορέσαμε τα καλά μας και περιμέναμε. Προς το μεσημέρι, έφτασε ένας χασάπης με ένα μεγάλο γουρούνι και το απόγευμα πέρασε τεμαχίζοντας το σφαχτό. Πολλοί συμμετείχαν σε αυτό — και κανένας δεν φορούσε τα καλά του. Ετοίμασαν λαρδί, έπλυναν τα έντερα για να φτιάξουν λουκάνικα, προετοίμασαν κομμάτια ζαμπόν για κάπνισμα. Αργά το απόγευμα καθίσαμε σε ένα γιορτινό τραπέζι με κύριο πιάτο το συκώτι.

Μια άλλη Κυριακή συνοδεύσαμε την οικογένεια Katić και πολλούς φίλους και συγγενείς τους σε ένα γάμο, σε ένα χωριό περίπου 75 μίλια από το Ζέμουν. Ο κ. Katić είχε κανονίσει και για ένα λεωφορείο για τη μετακίνησή μας, του οποίου, φυσικά, ήταν ο οδηγός. Δεν μπορώ να θυμηθώ αν ήταν κάποια μηχανική βλάβη του λεωφορείου ή αν ο δρόμος ήταν σε άσχημη κατάσταση, αλλά κάποια στιγμή οι είκοσι περίπου καλεσμένοι του γάμου έπρεπε να βγουν από το λεωφορείο και να περπατήσουν πάνω από ένα ύψωμα, ενώ οι άνδρες της οικογένειας έσπρωχναν το λεωφορείο.

Η γαμήλια γιορτή περιελάμβανε φαγητό, χορό και ποτό. Η ίδια η τελετή είτε είχε προηγηθεί ή θα ακολουθούσε την απογευματινή γιορτή. Φάγαμε έξω, σε μεγάλα τραπέζια, χοιρινό —το κυρίως γεύμα— που ψήθηκε σε μια ανοιχτή φωτιά. Ο Φρέντι, που δεν του άρεσε ποτέ το κρέας, προτίμησε τη gibanica (μια πίτα φύλλου με τυρί και αυγά) και άλλες λιχουδιές, παρά το ψητό χοιρινό.

Ντόπιοι μουσικοί έπαιζαν διαρκώς και, καθώς οι εορτασμοί συνεχίζονταν, μάζευαν όλο και πιο πολλά χρήματα από τους παρευρισκόμενους, οι οποίοι τους έβαζαν στο μέτωπο χαρτονομίσματα (ο ιδρώτας τα κρατούσε εκεί μέχρι το τέλος του κομματιού). Οι χοροί ήταν ομαδικοί, άντρες, γυναίκες και παιδιά όλων των ηλικιών συμμετείχαν, ακόμα και ο Φρέντι και εγώ. Αλλά και οι ηλικιωμένοι εκτελούσαν κάθε βήμα και στροφή, προσαρμοσμένα όμως, ας το θέσω έτσι. Σχεδόν δεν σήκωναν το πόδι τους από το έδαφος κι έστριβαν ελαφρώς τον κορμό τους, διατηρώντας την ισορροπία τους, όμως ο ρυθμός τους ήταν άψογος και ακολουθούσαν κάθε εναλλαγή. Μας είχαν πει ότι οι χοροί δίνουν μια ευκαιρία στις νέες γυναίκες να επιδείξουν την αντοχή τους και στους ανύπαντρους του χωριού να κρίνουν το σφρίγος των υποψήφιων νυφών. Ελπίζω ότι οι χοροί εξυπηρετούσαν μια λιγότερο χυδαία λειτουργία, αλλά, είναι αλήθεια, η νύφη (αν και είχε ήδη επιλεγεί από τον γαμπρό) χόρευε από την αρχή μέχρι το τέλος. Και δεν ήταν η μοναδική ακάματη χορεύτρια του εορτασμού.

Στο Βελιγράδι, οι νέοι είχαν άλλα, λιγότερο εξαντλητικά κριτήρια όταν αναζητούσαν ταίρι. Οι γνωριμίες συχνά πραγματοποιούνταν σε μια καθορισμένη περιοχή στο κέντρο της πόλης, κατά τη διάρκεια του απογευματινού περιπάτου, σε έναν δρόμο (κλειστό για οχήματα) ο οποίος οδηγούσε

Ο Fredy Perlman, ο Velimir Morača και άγνωστη φοιτήτρια, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου, 1964 ή 1965.

από το Terazije στο πάρκο Kalemegdan και κάθε απόγευμα γέμιζε από πλήθος κόσμου.

Πλήθος ανθρώπων υπήρχε επίσης, σε όλες τις ώρες της ημέρας, στον σιδηροδρομικό σταθμό — κυρίως άνθρωποι που έρχονταν για να ζήσουν στο Βελιγράδι. Ο Φρέντι επεσήμανε ότι παρατηρούμε μια μετανάστευση από την ύπαιθρο στην πόλη. Το Ζέμουν δεν θα το έλεγες και επαρχία, αλλά τον Νοέμβριο προσχωρήσαμε κι εμείς στη ροή προς το Βελιγράδι και νοικιάσαμε ένα δωμάτιο σε ένα διαμέρισμα με σύγχρονες ανέσεις. Ο Φρέντι γράφτηκε ως μεταπτυχιακός φοιτητής στην Οικονομική Σχολή κι εγώ βρήκα δυο θέσεις εργασίας ως μουσικός — ως δασκάλα και σε μια ορχήστρα.

Ήταν υποχρέωσή μας να εξασφαλίσουμε βίζα. Μιας και η περίπτωσή μας δεν είχε προηγούμενο, ακούγαμε διαφορετικές οδηγίες από διαφορετικούς αρμόδιους και αρχές. Κάποιος γραφειοκράτης σε μια υπηρεσία μας διαβεβαίωσε ότι έπρεπε να επιστρέψουμε στις ΗΠΑ και να υποβάλουμε από εκεί αίτηση για βίζα. Αφού αποπειραθήκαμε να εξηγήσουμε τον παραλογισμό αυτής της διαδικασίας, φύγαμε και συνεχίσαμε την αναζήτησή μας σε άλλο γραφείο το οποίο, ευτυχώς, ήταν κοντά. Σε αυτό, μας δόθηκαν αμέσως βίζες ενός έτους. Αναρωτηθήκαμε αν αυτή ήταν η εφαρμογή της γιουγκοσλάβικης αυτοδιαχειριζόμενης οικονομίας.

Οι περισσότεροι γιουγκοσλάβοι φίλοι και συνεργάτες μας είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει στο Βελιγράδι, αλλά σχεδόν όλοι τους είχαν συγγενείς που ζούσαν ακόμα σε χωριά. Οι αγροτικοί δεσμοί ήταν μέρος της ταυτότητας των φίλων μας. Προσκαλούσαν συχνά τον Φρέντι κι εμένα να πάμε μαζί τους στις επισκέψεις τους στους γονείς τους, τους παππούδες τους ή τις θείες και τους θείους τους. Κατά τη διάρκεια πολλών επισκέψεων, ταξίδεψαμε σε χωριά χωρίς δρόμους που να τα συνδέουν. Είδαμε την άνοιξη ως εποχή της λάσπης, κοιμηθήκαμε σε στρώματα από άχυρο και βοηθήσαμε στο ξεσπείρισμα καλαμποκιών με το χέρι. Τα γεύματα που μας σερβίρονταν ήταν πάντα νόστιμα (μερικές φορές σφάζαν ένα ζώο προς τιμήν μας). Ήταν προφανές ότι οι αγρότες που μας φιλοξενούσαν δούλευαν χειρωνακτικά πολλές ώρες σε βαριές εργασίες, που μια μηχανή θα μπορούσε να επιτύχει σε πολύ λιγότερο χρόνο. Αναρωτηθήκαμε γιατί δεν ενδιαφέρονταν για τεχνικές εξοικονόμησης μόχθου. Αναγνωρίζοντας μεν ότι τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες αισθάνονταν υπερηφάνεια για τη σκληρή δουλειά τους, ο Φρέντι έκρινε ότι η αγροτική ζωή ήταν δύσκολη και χωρίς ανταπόδοση.

Ως σπουδαστής οικονομικών που έδινε βάση σε διαγράμματα ροής για τη μεταφορά αγαθών σε εθνικό επίπεδο, ο Φρέντι είχε μια συγκαταβατική αντίληψη της καθημερινότητας του μέσου αγρότη. Οι προσπάθειες και ο χρόνος που δαπανούνταν (και που ποτέ «δεν μετρούσαν») για να φέρουν τα προϊόντα τους στις αγορές της πόλης αποτύπωναν ένα αναποτελεσματικό σύστημα διανομής και ανταλλαγής. Δεν ήμασταν καλά ενημερωμένοι για τις προσπάθειες κολεκτιβοποίησης, αλλά όταν είδε τους χωρικούς να αγκομαχούν στα χωράφια με τα αυλάκια και τις γραμμές ενώ τα τρακτέρ θα ήταν πολύ πιο αποδοτικά, ο Φρέντι αισθάνθηκε πως είχε

το δικαίωμα να επικρίνει την απροθυμία των αγροτών να παραιτηθούν από τα μικρά τους ιδιόκτητα οικόπεδα.

Οι μεταγενέστερες μελέτες του στο «Kosmet» (Κόσοβο-Μετόχια)[1] μείωσαν κάπως αυτήν την άποψη και ένιωσε μεγαλύτερη συμπάθεια για τους αγρότες που αντιστέκονταν στα σχέδια που επέβαλαν οι γραφειοκράτες. Το καλοκαίρι του 1965, ο Φρέντι πήγε μαζί με έναν φίλο και συμφοιτητή του, τον Velimir Morača, να επισκεφτεί την οικογένεια και το χωριό του στο Μαυροβούνιο. Η παραμονή του εκεί τον εντυπωσίασε. Πρώτα λόγω της απομόνωσης: η διαδρομή από τον σιδηροδρομικό σταθμό ήταν δέκα μίλια ανηφόρας. Έπειτα, λόγω της αυτάρκειας εκείνων των αγροτών-κτηνοτρόφων: το μόνο που αγόραζαν ήταν το αλάτι. Τέλος, από την έντονη αίσθηση ανεξαρτησίας: ο θείος του Morača αρνήθηκε να χρησιμοποιήσει πιάτο για το φαγητό, παρόλο που υπήρχαν επισκέπτες από την πόλη. Ο Φρέντι μού μετέφερε πόσο έντονα απέρριπτε τα σύγχρονα σκεύη: «Σκατά! Τι στο διάολο χρειάζομαι το γαμημένο πιάτο;»

Οι Γιουγκοσλάβοι στα αστικά κέντρα είχαν επίσης ελευθερία κριτικής, αν και γενικά δεν ήταν και πολύ συγκεκριμένοι, τουλάχιστον δημόσια, όταν αυτές αφορούσαν κυβερνητικές πολιτικές και άτομα. Οι διαφωνούντες διέτρεχαν πολύ σοβαρό κίνδυνο να γίνουν πολιτικοί κρατούμενοι. Ο Morača, ο οποίος έγινε στενός φίλος με τον Φρέντι, είχε περάσει οκτώ χρόνια στη φυλακή λόγω των πεποιθήσεών του. Συχνά μας έλεγαν ότι η καθυστέρηση και τα κοινωνικά προβλήματα οφείλονται «στα τριακόσια χρόνια που οι Σέρβοι ζούσαν κάτω από τον τουρκικό ζυγό». Μια άλλη μισο-σοβαρή εξήγηση για τις δυσκολίες της χώρας δινόταν με τη μορφή ενός συχνά αναφερόμενου αστείου: Ερώτηση: «Ποιος εφηύρε τον επιστημονικό σοσιαλισμό;» Απάντηση: «Οι Μαρξ και Ένγκελς». Σχόλιο: «Δεν έπρεπε να τον δοκιμάσουν πρώτα στους αρουραίους;» Οι εφημερίδες σπάνια επιτίθονταν στις επίσημες πολιτικές, επέκριναν όμως ορισμένες πτυχές τους και συχνά δημοσίευαν επιστολές από αγανακτισμένους αναγνώστες. Σε θεατρικές παραστάσεις ακούσαμε πιο βαθιές, αν και πιο αφηρημένες, κριτικές. Λίγοι μόνο από τους γιουγκοσλάβους γνωστούς μας δίσταζαν να επικρίνουν την κυβέρνηση, αλλά όλοι είχαν επίγνωση της ισχύος της.

Η μόνη κριτική του Φρέντι που έφτασε στα μέσα μαζικής ενημέρωσης ήταν μια επιστολή που έγραψε στις εφημερίδες του Βελιγραδίου εκφράζοντας την αγανάκτησή του επειδή βρήκε ένα νύχι σε ένα πακέτο μίγματος για σούπα. Είχε ήδη εξοικειωθεί με τα συμβατικά κλισέ που χρησιμοποιούνταν για να επαινέσουν τον γιουγκοσλαβικό σοσιαλισμό και τα χρησιμοποίησε για να πετύχει τη δημοσίευση.

Ούτε η τουρκοκρατία ούτε ο σοσιαλισμός αναφέρονταν ως πηγές της γιουγκοσλάβικης αίσθησης της ανδρικής ανωτερότητας, υποτίθεται ότι είχε πιο εγχώριες ρίζες. Ο Φρέντι, πάντοτε ευαίσθητος στη φραστική (ή άλλου τύπου) εφαρμογή διακρίσεων, παρατήρησε ότι αν και οι άνδρες στη Γιουγκοσλαβία υπερασπίζονταν σθεναρά τα αρσενικά προνόμια, αναλάμβαναν μεγάλο μέρος των δουλειών στο σπίτι, ειδικά εάν η γυναίκα ήταν εργαζόμενη. Ο Φρέντι επεσήμανε αυτήν την αντίφαση σε μερικούς από τους άνδρες φίλους του. Εξήγησαν ότι η κατάσταση στο *δικό τους* σπίτι ήταν διαφορετική, ότι η *δική τους* σύζυγος χρειαζόταν βοήθεια, εξακολουθώντας να επιμένουν ότι τα ψώνια, η ανατροφή των παιδιών, το μαγείρεμα και η καθαριότητα ήταν στην πραγματικότητα γυναικείες δουλειές. Λίγα χρόνια αργότερα στο Kalamazoo, ο Φρέντι εξέτασε σε κείμενά του και άλλες αντιφάσεις λόγων και έργων. Μια από αυτές ήταν το παράδειγμα των εργαζομένων οι οποίοι, τη μια στιγμή κατήγγελλαν με έντονο τρόπο κάθε επαναστατική δράση, και την αμέσως επόμενη δεν δίσταζαν να καταφύγουν σε δραστικές και ριζοσπαστικές ενέργειες προκειμένου να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους. Ένα άλλο παράδειγμα, το οποίο αποτέλεσε ένα θέμα στο οποίο ο Φρέντι επανερχόταν σε όλα τα μεταγενέστερα γραπτά του (καθώς, στην προκειμένη περίπτωση οι αξιοθαύμαστες αρχές διαψεύδονται από την καταδικαστέα πρακτική), ήταν η ευκολία με την οποία ο πολιτικός αγκιτάτορας ο οποίος ρητόρευε υπέρ της ελευθερίας, μόλις βρισκόταν στην εξουσία (μερικές φορές και πιο πριν) δικαιολογούσε τον καταναγκασμό, στο όνομα κάποιας υψηλότερης αξίας.

Πριν από το τέλος του πρώτου του έτους στο Βελιγράδι, ο Φρέντι μιλούσε ήδη με άνεση σερβικά και μπορούσε να διαβάσει στο πρωτότυπο τα βιβλία των μαθημάτων που παρακολουθούσε. Στα δύο επόμενα χρόνια έμαθε να μιλά ακόμη καλύτερα, αν και όχι χωρίς γραμματικά σφάλματα. Ντόπιοι από συγκεκριμένες περιοχές της Γιουγκοσλαβίας αγνοούσαν συνήθως κάποιους κανόνες και όσοι/ες τον πρωτογνώριζαν συχνά υπέθεταν ότι ο Φρέντι καταγόταν από μία από αυτές τις περιοχές.

1. Αυτόνομη περιοχή εντός της Σερβίας, με πρωτεύουσα την Πριστίνα. Η πλειονότητα των κατοίκων είναι Αλβανοί που διατηρούν φυλετικούς δεσμούς, μιλούν τη δική τους γλώσσα και ακολουθούν τη μουσουλμανική θρησκεία. [οι σημειώσεις είναι της συγγραφέως]

Μεταξύ μας μιλούσαμε αγγλικά και μερικοί από τους φίλους μας ήταν αγγλόφωνοι. Μία ή δύο φορές το μήνα είχαμε λογοτεχνικές συναντήσεις με τον John Ricklefs, τον Paul Pignon (εργαζόταν στο Βελιγράδι ως τεχνικός μεταφραστής και συνέθετε μουσική όταν δεν δούλευε), τη σύζυγό του Jasna και μια γυναίκα από την Αυστραλία (θα περνούσε έναν χρόνο στο Βελιγράδι για να γνωρίσει τη χώρα από την οποία είχαν φύγει μετανάστες οι γονείς της). Είχαμε συχνά την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε εξαιρετικές συναυλίες παγκοσμίως γνωστών καλλιτεχνών (Kogan, Richter, Ricci) και ο Φρέντι παρακολούθησε πολλές από τις παραστάσεις όπερας στις οποίες συμμετείχα ως βιολίστρια. Ένα από τα εγχειρήματα του Φρέντι που παρέμεινε ημιτελές ήταν η μετάφραση στα αγγλικά μιας ιστορίας της Σερβίας. Συνεργαζόταν για αυτό το έργο με έναν φίλο και νομίζω ότι τον περισσότερο χρόνο των εβδομαδιαίων συναντήσεών τους τον χρησιμοποιούσαν για φαγητό και συζήτηση και πολύ λίγο για τη μετάφραση. Μεταξύ 1963 και 1966, κάναμε κάποια ταξίδια έξω από τη Γιουγκοσλαβία. Το καλοκαίρι του 1964, περάσαμε πέντε εβδομάδες στην Ιταλία, επισκεφθήκαμε τη Βενετία, τη Ραβέννα, τη Ρώμη, τη Νάπολη και τη Φλωρεντία. Το 1965, όταν η Όπερα του Βελιγραδίου πραγματοποίησε περιοδεία στην Ανατολική Γερμανία, ο Φρέντι ταξίδεψε μαζί μας. Μείναμε μια βδομάδα στο Ανατολικό Βερολίνο και άλλη μία στη Λειψία. Κάναμε και κάποια ξεχωριστά, κυρίως σύντομα, ταξίδια στη Βουδαπέστη, τη Σόφια και το Βουκουρέστι. Το καλοκαίρι του 1965, όταν πήγα στις ΗΠΑ, ο Φρέντι ταξίδεψε στη Γιουγκοσλαβία. Στο Σεράγεβο είχε μια σύντομη συνάντηση με τους φίλους του Living Theatre (οι οποίοι εκείνη τη χρονιά περιόδευαν στην Ευρώπη). Πήγε επίσης στο Παρίσι για να κρατήσει την επαφή με τους φίλους μας εκεί.

Κατά το μεγαλύτερο μέρος της διαμονής στο Βελιγράδι, ο Φρέντι ήταν αφιερωμένος στις σπουδές του, ως ένας ευσυνείδητος φοιτητής. Δύο τουλάχιστον από τους καθηγητές του στην Οικονομική Σχολή είχαν υψηλές θέσεις σε κυβερνητικούς κύκλους. Ο ένας ήταν πρόεδρος της Εθνικής Τράπεζας κι ερχόταν στα μαθήματα με μια Mercedes με οδηγό. Η άλλη ήταν η σύζυγος του αντιπροέδρου της χώρας. Και οι δύο εμφανίζονται στα *Γράμματα Εξεγερμένων*.

Στο πρώτο έτος των σπουδών του, ο Φρέντι παρακολούθησε μαρξιστικές αρχές οικονομικής ανάλυσης και χρησιμοποίησε αυτήν την ανάλυση για να μελετήσει τη γιουγκοσλαβική οικονομία. Κατά το δεύτερο έτος τα μαθήματα ήταν πιο εξειδικευμένα. Ήρθαν για διαλέξεις δύο καθηγητές από το εξωτερικό: ένας μαθηματικός από την Ουγγαρία, που δίδαξε στους φοιτητές πώς να κατασκευάζουν και να χρησιμοποιήσουν πίνακες εισροών-εκροών, καθώς και ένας σοβιετικός οικονομολόγος, ο οποίος εξέταζε τις τελευταίες τεχνικές διαχείρισης. Τα βιβλία και για τα δύο μαθήματα ήταν γραμμένα από ακαδημαϊκούς των Η.Π.Α.[2]

Η διδακτορική διατριβή του Φρέντι, «Η δομή της καθυστέρησης», την οποία ολοκλήρωσε την άνοιξη του 1965, ήταν μια στατιστικοοικονομική ανάλυση συγκεκριμένων παραγόντων μιας σειράς χωρών σε διάφορα επίπεδα βιομηχανικής ανάπτυξης. Χρησιμοποίησε διαγράμματα ροής για να μελετήσει την κατανάλωση, τις εξαγωγές και τις επανεπενδύσεις σε πέντε βασικούς τομείς. Σε καμιά περίπτωση αυτή η διατριβή δεν αντανακλά τις μεταγενέστερες, κριτικές θέσεις του Φρέντι σχετικά με την εκβιομηχάνιση. Μια από τις υποθέσεις της διατριβής είναι ότι «μια ανεπτυγμένη οικονομία είναι μια εικόνα του μέλλοντος μιας καθυστερημένης οικονομίας ... Μπορεί να υπάρχουν διάφοροι "δρόμοι προς τον σοσιαλισμό", αλλά υπάρχει μόνο ένας δρόμος προς την εκβιομηχάνιση: είναι ένας φαρδύς αυτοκινητόδρομος ο οποίος μπορεί να

2. Η χρήση των αμερικανικών εγχειριδίων δεν ενόχλησε τότε τον Φρέντι. Αφού όμως επέστρεψε στις ΗΠΑ, όταν συναντούσε δυτικούς οπαδούς του επιστημονικού σοσιαλισμού που επέμεναν ότι οι σοβιετικές οικονομικές αρχές και πρακτικές ήταν ανώτερες από εκείνες της Δύσης, ο Φρέντι ανέφερε τη γιουγκοσλαβική του εμπειρία για να αντιλογίσει τις αξιώσεις τους. Ο Φρέντι τόνιζε ότι οι σύγχρονοι οπαδοί του επιστημονικού σοσιαλισμού υποστήριζαν ανεπιφύλακτα τις αμερικανικές αρχές του μάνατζμεντ.

ακολουθηθεί με τη φρεσκάδα του Απρίλη ή με τη θέρμη του Αυγούστου, μπορεί κανείς να τον περπατήσει, να τον διαβεί ιππεύοντας ή οδηγώντας μια μπουλντόζα. Αν όμως δεν μπορέσει να τον ακολουθήσει, δεν θα φτάσει ποτέ εκεί που οδηγεί» (σελ. 97). Ο προορισμός ο ίδιος σε αυτό το έργο παραμένει δίχως αμφισβήτηση.

Οι καθηγητές στους οποίους παρουσίασε τη διατριβή του ήταν ικανοποιημένοι από την ποιότητά της, αν και στη δημόσια συζήτηση ορισμένοι αμφισβήτησαν κάποιες από τις παρατηρήσεις του Φρέντι σχετικά με τη Γιουγκοσλαβία. Η επικεφαλής της ακαδημαϊκής ομάδας, σύζυγος του αντιπροέδρου της χώρας, σχολίασε την αξιοσημείωτη ευχέρεια του συντρόφου Πέρλμαν στα σερβικά.

Ο Φρέντι έβρισκε όλο και λιγότερο ενδιαφέρουσες τις συμβατικές αναλύσεις που προσέφερε η Οικονομική Σχολή και με ευχαρίστηση παρακολουθούσε μαθήματα που παρέδιδε στη Νομική Σχολή ο καθηγητής οικονομικών Miloš Samardžija, με τον οποίο γνωρίστηκε προσωπικά. Ο Samardžija, πρώην σύμβουλος στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση, είχε βαθιά γνώση του Μαρξ και των μαρξιστών θεωρητικών και ήταν ένθερμος υποστηρικτής της εκβιομηχάνισης. Δεν αμφισβητούσε τους στόχους της κυβέρνησης, αλλά οι πραγματιστικές παρατηρήσεις του σε συνδυασμό με την απαιτητική μαρξιστική οπτική του οδηγούσαν σε βαθιές κριτικές του γιουγκοσλαβικού συστήματος.

Η διδακτορική διατριβή που παρουσίασε ο Φρέντι στη Νομική Σχολή με επιβλέποντα τον Samardžija ήταν πιο αμφιλεγόμενη από την προηγούμενη. Σε αυτήν, ο Φρέντι επιτέθηκε σε συγκεκριμένες οικονομικές πρακτικές της γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης, σε επενδυτικές αποφάσεις που αφορούσαν το Kosmet.[3] Χρησιμοποίησε την ανάλυση του Πρεομπραζένσκυ σχετικά με την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου για να μελετήσει τις προοπτικές ανάπτυξης του Kosmet και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι άλλες γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες θα έπρεπε να εγκαταστήσουν εκεί βιομηχανικές μονάδες. Εάν δεν γίνει αυτό, θα αυξηθεί η καθυστέρηση. Ο Φρέντι εργάστηκε σκληρά σε αυτή τη μελέτη και συγκέντρωσε πολύ υλικό για να υπερασπιστεί τα συμπεράσματά του: μια στατιστική μελέτη για το κατά κεφαλήν εισόδημα της Γιουγκοσλαβίας από το 1945, μια τεκμηρίωση της μεταστροφής του εργατικού δυναμικού από τη γεωργία, διατομεακές συγκρίσεις μεταξύ των γιουγκοσλαβικών δημοκρατιών. Θεωρούσε ότι οι προτάσεις που έκανε ήταν λογικές, ότι τα δεδομένα που είχε συγκεντρώσει και προσεκτικά αναλύσει με σύγχρονες μαθηματικές μεθόδους θα έπρεπε να πείσουν κάθε ορθολογιστή που ενδιαφερόταν για την οικονομική ανάπτυξη όλων των περιοχών της χώρας. Ενοχλήθηκε όταν ο πιο έμπειρος Samardžija τον προειδοποίησε να μην επιμείνει στις συνέπειες της διατριβής του όταν θα την παρουσίαζε στους άλλους καθηγητές. Ο Samardžija του επεσήμανε ότι οι συγκεκριμένοι δεν καλόβλεπαν διατριβές τα συμπεράσματα των οποίων ζητούσαν από τους ηγέτες της χώρας να αλλάξουν τις πολιτικές τους — ανεξάρτητα από το πόσο καλά τεκμηριωμένες και υποστηριγμένες ήταν. Τον Ιούνιο του 1966, ο Φρέντι παρουσίασε τις «Προϋποθέσεις για την Ανάπτυξη μιας Καθυστερημένης Περιοχής» και του απονεμήθηκε διδακτορικό από τη Νομική Σχολή του Βελιγραδίου.

Κατά τη διάρκεια του τελευταίου μας έτους στο Βελιγράδι, ενώ ο Φρέντι ήταν ακόμη μεταπτυχιακός φοιτητής της Νομικής Σχολής, είχε επίσης γίνει μέλος μιας επιτροπής οικονομικού σχεδιασμού της περιφερειακής διοίκησης του Kosmet. Το έργο της επιτροπής ήταν να προτείνει ένα αναπτυξιακό πρόγραμμα της περιοχής. Επικεφαλής της επιτροπής ήταν ο Samardžija και συμμετείχαν κι άλλοι μεταπτυχιακοί φοιτητές της Νομικής. Ο Φρέντι επισκέφτηκε πολλές φορές την Πριστίνα, αλλά

3. Βλέπε σημείωση 1.

δεν είχε την ευκαιρία να ζήσει την καθημερινότητα στην περιοχή ούτε γνώρισε μη διοικητικούς Αλβανούς, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του στην Πριστίνα το ξόδεψε σε γραφεία.

Ο Φρέντι βρήκε αυτή τη «δουλειά» (η οποία ήταν και καλοπληρωμένη) ενδιαφέρουσα, αλλά όχι ιδιαίτερα ικανοποιητική. Συνειδητοποίησε ότι η επιτροπή ασχολιόταν κυρίως με λέξεις κι αφηρημένες έννοιες και ότι η κατάσταση του πληθυσμού του Kosmet δεν θα άλλαζε ως αποτέλεσμα των προτάσεών της. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Φρέντι θα επέκρινε την ίδια την ύπαρξη παρόμοιων επιτροπών σχεδιασμού.

Οι περισσότεροι συνάδελφοι του Φρέντι προετοιμάζονταν για καριέρα στη γιουγκοσλαβική γραφειοκρατία και ελάχιστα ενδιαφέρονταν να προξενήσουν αλλαγές στις οικονομικές πολιτικές. Ένας φίλος (που δεν συμμετείχε στην επιτροπή του Kosmet) είχε ήδη προσληφθεί από μια εταιρεία του Νόβι Σαντ. Είχε παρακολουθήσει μεταπτυχιακές σπουδές κατόπιν αιτήματος των ανωτέρων του. Έξι μήνες μετά την αποφοίτησή του επισκεφθήκαμε τον Mišα στο νέο του γραφείο. Εκτός από τα όμορφα έπιπλα που περιέβαλλαν τον φίλο μας, το δωμάτιο ήταν άδειο. Καθώς πίναμε τον τούρκικο καφέ που μας έφερε η γυναίκα που είχε προσληφθεί από την εταιρεία για να φτιάχνει και να σερβίρει καφέ, ζητήσαμε από τον Mišα να μας μιλήσει για τα καθήκοντά του. Με ένα ελαφρύ ίχνος καχυποψίας, μας εξήγησε ότι μέχρι στιγμής τα καθήκοντά του ήταν απροσδιόριστα, μας διαβεβαίωσε, ωστόσο, ότι μέχρι το τέλος του έτους, οι διευθυντές της εταιρείας θα του ανέθεταν οπωσδήποτε κάτι συγκεκριμένο. Μόλις φύγαμε, έβγαλε την εφημερίδα του από ένα συρτάρι του γραφείου του και συνέχισε την δραστηριότητά του στον εργασιακό του χώρο.

Οι εμπειρίες του Velimir Morača μας έδωσαν μια πιο σκοτεινή όψη της γιουγκοσλαβικής πραγματικότητας. Αν και τουλάχιστον ένας από τους στενούς του συγγενείς ήταν διάσημος παρτιζάνος του Β′ Παγκοσμίου Πολέμου, οι απόψεις του νεαρού Morača σχετικά με την απομάκρυνση της Γιουγκοσλαβίας από τη Σοβιετική Ένωση (το 1948) του επέφεραν ποινές φυλάκισης οκτώ ετών. Κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του, διάβασε όλα τα έργα του Μαρξ και του Λένιν και άσκησε τη φωτογραφική του μνήμη για να απομνημονεύσει αυτά αλλά και άλλα κείμενα. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 ο Morača ήταν εκτός φυλακής. Ζούσε και δούλευε στη Subotica, αλλά μετακόμισε στο Βελιγράδι για να σπουδάσει στην Οικονομική Σχολή.

Αυτός ο πρώην πολιτικός κρατούμενος που προσπαθούσε να καταλάβει την κοινωνία στην οποία ζούσε ήταν το μοντέλο του Φρέντι για τον Γιάροσταν στα *Γράμματα Εξεγερμένων*. Η αδυναμία προσανατολισμού που ο Γιάροσταν περιγράφει στις επιστολές του προς τη Σοφία ήταν πολύ οικεία στον Morača. Οι εμπειρίες της κόρης του Γιάροσταν, της Βέσνα είναι η ιστορία της κόρης του Morača, που είχε το ίδιο όνομα. Αυτή η έξυπνη, δεκάχρονη πατριώτισσα ένοιωθε μπερδεμένη από τη ακατανόητη θέση του πατέρα της: τι μπορεί να είχε κάνει ώστε να προκαλέσει τη φυλάκισή του από τις αρχές μιας χώρας που εμφορείτο από τόσο αξιοθαύμαστες αρχές; Ο πραγματικός θάνατος της Βέσνα συνέβη αφότου είχαμε εγκαταλείψει τη Γιουγκοσλαβία, οπότε η περιγραφή του θανάτου της από τον Φρέντι στα *Γράμματα* είναι υποθετική. Ο ίδιος ο Morača συνελήφθη ξανά στη δεκαετία του 1970 και πέθανε στη φυλακή. Η ιστορία αυτού του φίλου —ιδίως τα τραγικά γεγονότα που συνέβησαν μετά την αναχώρησή μας από τη Γιουγκοσλαβία— διαδραμάτισε μεγάλο ρόλο στην τελική αποτίμηση του γιουγκοσλαβικού συστήματος από τον Φρέντι. Ο ασυμβίβαστος χαρακτήρας του Morača, η αφοσίωσή του στην οικονομική ισότητα και οι ειλικρινείς του κριτικές ήταν απαράδεκτες για τις αρχές. Με απόλυτη σαφήνεια, ο Φρέντι είδε στον Morača το άτομο που καταστρέφεται από το κράτος.

Η αναχώρησή μας από τη Γιουγκοσλαβία το 1966 ήταν φορτισμένη συναισθηματικά, αλλά δεν οφειλόταν σε πολιτική καταπίεση. Μετά από μια ασθένεια και μια χειρουργική επέμβαση, οι γιουγκοσλάβοι γιατροί με συμβούλευσαν να επιστρέψω στις ΗΠΑ. Αν δεν ήμουν άρρωστη, πιθανόν να παραμέναμε άλλον έναν χρόνο στο Βελιγράδι. Από την άλλη μεριά, το αντιπολεμικό κίνημα διαμαρτυρίας που αναπτυσσόταν εκείνη την εποχή στις ΗΠΑ, τις καθιστούσε πιο ενδιαφέρουσες από ό,τι τέσσερα χρόνια πριν, και είναι εξίσου πιθανό ότι θα επιστρέφαμε αμέσως μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του Φρέντι στο Πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου. Νιώθαμε ευπρόσδεκτοι και αγαπητοί στο Βελιγράδι και όταν, μετά από τριετή παραμονή, αποχαιρετήσαμε τους φίλους μας, τις δραστηριότητές μας, την ίδια την πόλη, ήδη αισθανόμασταν νοσταλγία και απώλεια.

Απόσπασμα από το βιβλίο της Lorraine Perlman *Having Little, Being Much: A Chronicle of Fredy Perlman's Fifty Years* (Είχε λίγα, ήταν πολλά: ένα χρονικό των πενήντα χρόνων βίου του Fredy Perlman). Ντιτρόιτ, Μίσιγκαν: Black & Red, 1989.

Praxis: μια απόπειρα ανελέητης κριτικής

Juraj Katalenac

Ο γιουγκοσλαβικός σοσιαλισμός ήταν ένα μοναδικό πολιτικό πείραμα, όχι μόνο επειδή είπε «όχι» στον Στάλιν το 1948 και εφάρμοσε ένα σύστημα εργατικής αυτοδιαχείρισης, αλλά και λόγω της μοναδικότητας της «αριστερής αντιπολίτευσης» και της κριτικής στην πολιτική ελίτ που αναδύθηκε εκεί. Αντίθετα με τις χώρες που βρίσκονταν πίσω από το «Σιδηρούν Παραπέτασμα», στη Γιουγκοσλαβία υπήρχαν περισσότερα περιθώρια πολιτικής κριτικής – ειδικά όταν αυτή προερχόταν από κύκλους διανοούμενων ή από αντιπολιτευόμενους εντός της «Λίγκας Κομμουνιστών».[1] Όταν αποσύρθηκε ο Aleksandar Ranković, επικεφαλής της υπηρεσίας εθνικής ασφάλειας και υποστηρικτής της με κάθε τρόπο ομογενοποίησης της Γιουγκοσλαβίας, διευρύνθηκε το πεδίο για ελεύθερη έκφραση, επιτρέποντας την άνθιση πολιτιστικών κινημάτων όπως το γιουγκοσλαβικό Μαύρο Κύμα στον κινηματογράφο[2] και διάφορες underground μουσικές σκηνών μεταξύ των οποίων ήταν και η new wave[3]. Η ανοχή όμως είχε προφανώς και κάποια όρια. Η Λίγκα δεν ανεχόταν κινήματα και πρωτοβουλίες που αναδύθηκαν ως απάντηση στην πραγματικότητα της εργασιακής ζωής, όπως αγώνες σε χώρους εργασίας και άλλες εργατικές διεκδικήσεις.

Η εμφάνιση του φιλοσοφικού περιοδικού *Praxis* (1964-1974) και της Θερινής Σχολής Korčula (1963-1974) αποτέλεσαν σημαντικές πολιτικές εξελίξεις και ήταν στην πράξη η «αριστερή αντιπολίτευση» στη Γιουγκοσλαβία. Θεωρήθηκαν από κάποιους «στη δύση» ως εξωτικά γιατί λίγα από τα άρθρα που γράφτηκαν μεταφράστηκαν και δημοσιεύτηκαν στα αγγλικά. Για τον λόγο αυτό, η

1. «Λίγκα Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών» ήταν το όνομα του Κομμουνιστικού Κόμματος της Γιουγκοσλαβίας μετά το 6ο συνέδριο του 1952. Το όνομά του άλλαξε λόγω του νέου αφηγήματος της εργατικής αυτοδιαχείρισης και του μαρασμού του κράτους.

2. Το γιουγκοσλαβικό Μαύρο Κύμα είναι ένας γενικός όρος που αφορά ταινίες που γυρίστηκαν μεταξύ του τέλους της δεκαετίας του ’60 και της αρχής του ’70 και κύριο χαρακτηριστικό είχαν το μαύρο χιούμορ και την κριτική στην Γιουγκοσλαβία. Για περαιτέρω ανάγνωση προτείνεται το *Yugoslav Black Wave Cinema and Its Transgressive Moments* των Gal Kirn, Dubravka Sekulić και Žiga Testen (Jan van Eyck Akademie, 2011).

3. Η γιουγκοσλαβική punk και new wave μουσική έμεινε γνωστή για την κριτική της στην Γιουγκοσλαβία. Για παράδειγμα, η punk μπάντα Paraf είχε ένα τραγούδι με τίτλο «Goli Otok» ως αναφορά στα γιουγκοσλαβικό γκούλαγκ για σταλινικούς και άλλα τραγούδια που χλεύαζαν γιουγκοσλαβικά συνθήματα και την αστυνομία, ενώ η hardcore punk μπάντα UBR είχε ένα τραγούδι με τίτλο «η Επανάσταση είναι μια πόρνη» με στίχους: «Η επανάσταση είναι μια πόρνη / η δικτατορία του προλεταριάτου ένα ψέμα και ουτοπία»

ύπαρξή τους καλύφθηκε από αρκετή ομίχλη. Για παράδειγμα, η Wikipedia και το Marxist Internet Archive παραθέτουν πολλές λανθασμένες πληροφορίες. Το αρχείο The Memory of the World[4] έκανε μια προσπάθεια να επανορθώσει δημοσιεύοντας τα περισσότερα τεύχη του *Praxis* και άλλο σχετικό υλικό. Παρ' όλα αυτά, το γλωσσικό εμπόδιο παρέμεινε αφού οι διεθνείς εκδόσεις του δεν περιείχαν τον κύριο όγκο του υλικού που δημοσιεύτηκε.

Σε αυτό το άρθρο, θα παρουσιάσω την ιστορία του και θα εξηγήσω γιατί υπήρξε και υπάρχει ακόμα ως σημαντική ιστορική εξέλιξη στη Γιουγκοσλαβία και στα κράτη που τη διαδέχτηκαν.

1. ΤΙ ΗΤΑΝ ΤΟ *PRAXIS*

Το *Praxis* ήταν ένα ακαδημαϊκό περιοδικό που εκδιδόταν από την Κροατική Φιλοσοφική Κοινότητα (HFD). Ιδρυτικά του μέλη ήταν οι: Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Rudi Supek and Predrag Vranicki[5], όλοι μέλη της HFD και καθηγητές στο τμήμα Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών επιστημών στο Ζάγκρεμπ. Ο Danilo Pejović έφυγε από την συντακτική ομάδα το 1966 επειδή έγινε μέλος της κροατικής εθνικιστικής φράξιας της Λίγκας Κομμουνιστών· τα χρόνια που ακολούθησαν η συντακτική ομάδα διευρύνθηκε. Το πρώτο τεύχος του *Praxis* κυκλοφόρησε το 1964 και το τελευταίο το 1974.

Στο πρώτο τεύχος εξηγούνται οι θέσεις και οι στόχοι του περιοδικού. Το τεύχος αυτό επικεντρώνεται αποκλειστικά στην ιδέα της πράξης/πρακτικής, μέσα από την οποία ξεδιπλώνεται η κριτική στον γιουγκοσλαβικό σοσιαλισμό, στο συγκεντρωτικό-κρατικό δόγμα και στην έλλειψη μιας ακαδημαϊκής ή/και πολιτικής κριτικής. Στο εισαγωγικό κείμενο, «Γιατί *Praxis*;», οι συντάκτες περιγράφουν πώς θα ήθελαν να είναι ένα περιοδικό:

«...που να μην είναι φιλοσοφικό με την έννοια κατά την οποία η φιλοσοφία είναι απλά ένα εξειδικευμένο πεδίο, ένας επιστημονικός κλάδος αυστηρά διαχωρισμένος από τους υπόλοιπους και από την προβληματική της καθημερινής ζωής. Θέλουμε ένα φιλοσοφικό περιοδικό υπό την έννοια ότι η φιλοσοφία είναι η σκέψη της επανάστασης, η ανελέητη κριτική όλων όσων υπάρχουν, ένα ανθρωπιστικό όραμα για τον ανθρώπινο κόσμο και μια πηγή έμπνευσης για την επαναστατική δραστηριότητα».[6]

Αυτό που κρυβόταν πίσω από την έννοια της «ανελέητης κριτικής» ήταν η ιδέα πως κανείς δεν έχει την αξίωση πάνω σε ένα μονοπώλιο κριτικής και σκέψης. Ή, με άλλα λόγια, θα πρέπει να είναι πρόθυμοι να επικρίνουν ελεύθερα και ανοιχτά τη σοσιαλιστική ανάπτυξη, ή την έλλειψή της, στη Γιουγκοσλαβία. Για τους συντάκτες του *Praxis*, ήταν πρωτίστως καθήκον των μαρξιστών ro να συζητούν με κριτικό πνεύμα τα προβλήματα της χώρας τους, με έμφαση στον σοσιαλιστικό διεθνισμό και με ισχυρή απόρριψη οποιουδήποτε είδους εθνικισμού. Για τον σκοπό αυτό, δήλωσαν ότι:

«...τα προβλήματα της Κροατίας σήμερα δεν μπορούν να συζητηθούν ξεχωριστά από τα προβλήματα της Γιουγκοσλαβίας και τα προβλήματα της σύγχρονης Γιουγκοσλαβίας δεν μπορούν να απομονωθούν από τα μεγάλα ζητήματα του σύγχρονου κόσμου. Ούτε ο σοσιαλισμός ούτε ο μαρξισμός είναι κάτι αυστηρά εθνικό, επομένως ο μαρξισμός δεν μπορεί να είναι μαρξισμός, ή ο σοσιαλισμός – σοσιαλισμός, εάν εγκλωβιστούμε σε στενά εθνικά πλαίσια.»[7]

Δήλωσαν πως δεν ενδιαφέρονται για «τη διαφύλαξη της αλήθειας» και «τη συντήρηση του Μαρξ», αλλά για μια ευρύτερη συζήτηση που θα επέτρεπε και σε μη μαρξιστές να συμμετάσχουν.

Ευθύς εξαρχής, στο εισαγωγικό τους κείμενο «Γιατί *Praxis*;», δηλώνουν πως οι θέσεις που παρουσιάζονται σε άρθρα του περιοδικού ανήκουν αποκλειστικά στους συντάκτες τους και όχι στο συντακτικό προσωπικό ως σύνολο, καθώς δεν ήταν μια ιδεολογικά ομοιογενής ομάδα.

Στο βιβλίο του *Practice/Truth* (1986), ο Gajo Petrović έγραψε ότι αποστολή του *Praxis* ήταν να απελευθερώσει τον Μαρξ από τη «σταλινική λάσπη» για να αναδείξει, να αναβιώσει και να αναπτύξει περαιτέρω τις πρωτότυπες σκέψεις του. Για τα μέλη του *Praxis*, η έννοια της πράξης ήταν μια κεντρική ιδέα της σκέψης του Μαρξ, γι' αυτό και αναφέρονται σ' αυτήν ως φιλοσοφία της πράξης. Ο βασικός προβληματισμός της φιλοσοφίας αυτής ήταν ο άνθρωπος ως πρακτικό ον. Σύμφωνα με τον Petrović, ο Μαρξ, αναφερόμενος στην πράξη, δεν είχε υπόψιν την ανθρώπινη οικονομική και πολιτική δραστηριότητα, την πολιτική κάποιας «σοσιαλιστικής» κυβέρνησης ή κάποιου πολιτικού κόμματος, αλλά μάλλον: «(την) πράξη/πρακτική ως έναν ιδιαίτερα ανθρώπινο τρόπο ύπαρξης που

4. www.memoryoftheworld.org
5. Milan Kangrga. Šverceri vlastitog života: Refleksije o Hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti. (Split: Kultura & Rasvjeta, 2002), 31.
6. "Čemu Praxis?" *Praxis* 1, 1964, 4.
7. Ό.π. 5.

Φοιτητές στο Θερινό Σχολείο της Korčula (1968).

διακρίνει τον άνθρωπο από οποιοδήποτε άλλο ον. Μέσω της ελεύθερης δημιουργικής δραστηριότητας ο άνθρωπος δημιουργεί και διαμορφώνει τον εαυτό του και τον ανθρώπινο κόσμο του, καθώς και την ιστορική δραστηριότητα που προκύπτει από τη δύναμη αυτή».[8]

Επιπλέον, ο Petrović δηλώνει σε πολλά σημεία στο εισαγωγικό τους κείμενο πως το *Praxis* βλέπει τη σκέψη του Μαρξ ως τη «σκέψη της επανάστασης», σύμφωνα με την οποία κατανοούν το νόημα της επανάστασης με τον σωστό τρόπο – η επανάσταση δεν είναι μόνο η υψηλότερη μορφή, αλλά η ουσία της πράξης.

2. ΘΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ KORČULA

Εκτός από το περιοδικό, διοργανώθηκε επίσης η Θερινή Σχολή της Korčula. Η ιδέα, τόσο για το περιοδικό όσο και για τη Θερινή Σχολή προήλθε από ένα συνέδριο, το «Πρόοδος και Πολιτισμός» που πραγματοποιήθηκε στο Ντουμπρόβνικ το 1963, όπου συμμετείχαν δυτικοί ακαδημαϊκοί όπως ο Έριχ Φρομ, ο Ανρί Λεφέβρ και ο Λυσιέν Γκολντμάν. Την επόμενη χρονιά κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος του *Praxis* και διοργανώθηκε η πρώτη Θερινή Σχολή. Οι πιο σημαντικές συνεισφορές σε κάθε Θερινή Σχολή δημοσιεύονταν στο *Praxis*, ενώ κάποιες εμφανίζονταν στη διεθνή έκδοση του.

Τα διεθνή μέλη του Συντακτικού Συμβουλίου του *Praxis* και μόνιμοι συμμετέχοντες στη θερινή σχολή της Korčula ήταν, μεταξύ άλλων, οι: Κώστας Αξελός, Άλφρεντ Άιερ, Hans Dieter Bahr, Ζίγμκουντ Μπάουμαν, Νόρμαν Μπίρνμπαουμ, Ερνστ Μπλοχ, Τόμας Μπότομορ, Ουμπέρτο Τσερόνι, Robert S. Cohen, Marvin Farber, Eugen Fink, Έριχ Φρομ, Λυσιέν Γκολντμάν, Αντρέ Γκορζ, Γιούργκεν Χάμπερμας, Erich Heintel, Άγκνες Χέλλερ, Λέζεκ Κολακόφσκι, Κάρελ Κόσικ, Ανρί Λεφέβρ, Λούτσιο Λομπάρντο Ραντίτσε, Γκέοργκ Λούκατς, Serge Mallet, Χέρμπερτ Μαρκούζε, Stefan Morawski, Enzo Paci, Howard L. Parsons, Ντέιβιντ Ρήσμαν, Ivan Varga, Marx Waroffsky, Kurt Wolff, Γκέοργκ Χένρικ φον Βριγκτ, Aldo Zanardo και ο Julius Strinka[9].

Ο Luka Bogdanović, στο άρθρο του «Γιατί *Praxis*; Ή οι ιστορικές ρίζες του περιοδικού *Praxis*» εξηγεί πως: «το *Praxis* και η Θερινή Σχολή Korčula έγιναν τόποι συνάντησης, αντιπαράθεσης και ανταλλαγής μεταξύ φιλοσόφων Ανατολής και Δύσης».[10]

Οι στόχοι της Θερινής Σχολής Korčula τέθηκαν ως εξής:

1. «Η επαγγελματική κατάρτιση ατόμων που απασχολούνται σε γυμνάσια και λύκεια, σε διάφορα ιδρύματα και κοινωνικές οργανώσεις, καθώς και στη δημοσιογραφία, σε κλάδους της φιλοσοφίας και της κοινωνιολογίας.
2. Η ανταλλαγή σκέψης και επιστημονικής εμπειρίας σε όλους τους τομείς δραστηριότητας της χώρας.
3. Η ανταλλαγή σκέψης και εμπειρίας μεταξύ

8. Gajo Petrović. Praksa/Istina. (Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske "Kulturni radnik", 1986), 33.

9. Kangrga 86.

10. Luka Bogdanić. "Čemu Praxis? Ili o historijskom porijeklu i mjestu Praxisa". στο: *Aspekti praxisa i refleksije: Uz 50. obljetnicu*, επιμ. Borislav Mikulić και Mislav Žitko. (Zagreb : Filozofski fakultet u Zagrebu, 2015), σ. 26.

ξένων και ντόπιων επιστημόνων και εμπειρογνωμόνων και των τάσεων της φιλοσοφικής και κοινωνιολογικής σκέψης στην Ευρώπη και ανά τον κόσμο, έτσι ώστε να υπάρχει επισκόπηση των σημαντικότερων παγκόσμιων ροών της σκέψης και επίγνωση της νεότερης λογοτεχνίας σε αυτόν τον τομέα.»[11]

Συνεπώς, η Θερινή Σχολή Korčula είχε εξαρχής ακαδημαϊκό χαρακτήρα. Αυτό διαφαίνεται και στις παρακάτω θεματικές της Σχολής:

«1963 – Πρόοδος και Πολιτισμός (Dubrovnik), 1964 – Σκοπός και προοπτικές του σοσιαλισμού, 1965 – Τι είναι η Ιστορία; (…), 1967 – Δημιουργικότητα και Διαφωτισμός, 1968 – Μαρξ και Επανάσταση, 1969 – Εξουσία και Ανθρωπότητα, 1970 – Ο Χέγκελ και η εποχή μας (…), 1971 – Ουτοπία και Πραγματικότητα, 1972 – Ελευθερία και Ισότητα, 1973 – Η Ουσία και τα Όρια του αστικού κόσμου, 1974 – Τέχνη στον τεχνολογικό κόσμο.»[12]

Μετά το 1974, η Θερινή Σχολή απαγορεύτηκε από τη «Σταλινική γραφειοκρατία»[13]. Σύμφωνα με τον Kangrga, το Συμβούλιο της Korčula έλαβε μια «κρατικού επιπέδου» απόφαση για την απαγόρευση της Θερινής Σχολής και οποιασδήποτε περαιτέρω δραστηριότητας αυτού του είδους στην πόλη. Το Συμβούλιο αποδέχτηκε την απόφαση αυτή με κάποιες κατ' ιδίαν και όχι δημόσιες ενστάσεις που αφορούσαν την απώλεια τουριστών εκτός εποχής.

3. 1964–1968

Πριν ακόμα κυκλοφορήσει το πρώτο τεύχος του *Praxis*, τα άτομα που συνιστούσαν τον πυρήνα του, αποτελούσαν ένα είδος «αντιπολίτευσης» στη Γιουγκοσλαβία και ιδιαίτερα στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Κροατίας. Πολλά από τα άτομα αυτά συμμετείχαν στη συγγραφή και δημοσίευση του περιοδικού *Views* (1952–1954), που εκδιδόταν από τον Rudi Supek. Στο περιοδικό αυτό δημοσιεύτηκαν μια σειρά από ενδιαφέροντα και αξιοσημείωτα κείμενα, όπως το «Φιλοσοφία στην ΕΣΣΔ από την Οκτωβριανή Επανάσταση μέχρι το 1938» (1952) του Gajo Petrović ή το «Προβλήματα της Ιδεολογίας» (1953) του Milan Kangrga – που σκιαγράφησαν πολλές από τις ιδέες που θα καθορίζαν μετέπειτα το *Praxis*. Οι πρώτοι σπόροι του *Praxis* φαίνονται στην παράθεση ενός αποσπάσματος του Kangrga, από τον Bogdanović: «Το *Praxis* (…) δεν είναι απλά μια βιομηχανία, ένα πείραμα, μια οικονομία, μια παραγωγή, αλλά το σύνολο της ανθρώπινης ύπαρξης, η ολότητα της εκδήλωσής της, η ουσία της πρόθεσης της.»[14]

Το πρώτο τεύχος του *Praxis* έθεσε την ατζέντα για το τι θα επακολουθούσε. Προειδοποιούσε για την ασυμφωνία μεταξύ της διακηρυγμένης θεωρίας και της υπάρχουσας πρακτικής. Τόνισε πως οι φιλόσοφοι θα πρέπει να εμπλακούν σε πράξη και κριτική, αντί να καταπιάνονται με αμιγώς αφηρημένα θέματα.

Τα κείμενα που δημοσιεύτηκαν στο δεύτερο τεύχος του *Praxis* δέχθηκαν επίθεση κατά τη διάρκεια του 8ου Συνεδρίου της Λίγκας Κομμουνιστών το 1964. Συγκεκριμένα, οι Miroslav Pečujlić, Gajo Petrović, Mihailo Marković, Boris Ziherl και Maks Baćae δέχθηκαν πυρά για τις παρατηρήσεις τους σε μια συζήτηση πάνω στο ρόλο του φιλόσοφου-κομμουνιστή σχετικά με την κριτική των πολιτικών προσώπων. Όταν ξέσπασε ο Μάης του 1968, γεννήθηκε στη Γιουγκοσλαβία, όπως και αλλού, ένα κριτικό, ριζοσπαστικό φοιτητικό κίνημα[15].

Οι φοιτητικές διαδηλώσεις του 1968 στο Βελιγράδι ήταν η μεγαλύτερη εξέγερση εναντίον της κυβέρνησης στην ιστορία της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας. Στις 2 Ιουνίου 1968, οι σπουδαστές, που προσπάθησαν να φτάσουν στο συμβούλιο της πόλης για καταθέσουν τα αιτήματά τους, συγκρούστηκαν με την αστυνομία. Στο κείμενό τους, «Ψήφισμα των φοιτητικών διαμαρτυριών», δήλωσαν πως τα προβλήματα που θα ήθελαν να τεθούν ήταν «η κοινωνική ανισότητα, η ανεργία, η ύπαρξη ισχυρών γραφειοκρατικών δυνάμεων και η κακή κατάσταση στα πανεπιστήμια της Γιουγκοσλαβίας»[16]. Τα αιτήματά τους ήταν: «σθεναρή δράση ενάντια στον πλουτισμό με μη σοσιαλιστικούς τρόπους, μείωση του στελεχιακού επιτελείου δίχως επαρκή προσόντα και απασχόληση νέων εμπειρογνωμόνων, εκδημοκρατισμός όλων των κοινωνικών και πολιτικών οργανώσεων, ιδιαίτερα της Λίγκας, ισότιμη συμμετοχή των φοιτητών στα πανεπιστημιακά όργανα και ελεύθερη πρόσβαση στο πανεπιστήμιο».[17]

Κινητοποιήσεις στο Ζάγκρεμπ άντλησαν έμπνευση από τα γεγονότα στο Βελιγράδι. Φοιτητές άρχισαν να συγκεντρώνονται στις φοιτητικές εστίες στις 3 Ιουνίου για να εκφράσουν τη στήριξή τους στα αιτή-

11. Kangrga 347.
12. Ό.π. 349-50.
13. Ό.π. 350.

14. Bogdanović 31.
15. Fredy Perlman, "Η γέννηση ενός Επαναστατικού Κινήματος στη Γιουγκοσλαβία".
16. Hrvoje Klasić. Jugoslavija i svijet 1968. (Ζάγκρεμπ: Ljevak, 2012), 123.
17. Ό.π.

Η πρώτη δημόσια εμφάνιση της συντακτικής ομάδας του *Praxis* (Φοιτητικό Κέντρο Ζάγκρεμπ, τέλη 1964). Απο τα αριστερά: Rudi Supek, πίσω του (δεν διακρίνεται) ο Branko Bošnjak, Gajo Petrović (αρχισυντάκτης), Danilo Pejović (αρχισυντάκτης), Predrag Vranicki, Milan Kangrga, Danko Grlić. Στο δεξί άκρο (με γυρισμένη πλάτη) ο M. Heremić, διευθυντής του Φοιτητικού Κέντρου. Δίπλα του ο Antun Žvan.

ματα και στις δράσεις των φοιτητών στο Βελιγράδι. Οι κινητοποιήσεις στο Ζάγκρεμπ κατέληξαν στις 5 Ιουνίου σε διαμαρτυρία στο Φοιτητικό Κέντρο. Μέλη της Λίγκας, καθώς και οι καθηγητές, όπως οι Vanja Sutlić, Gajo Petrović και Milan Kangrga, απευθύνθηκαν στους διαδηλωτές. Οι φοιτητές απαίτησαν να εκφραστεί η άποψη των δύο τελευταίων. Στο αυτοβιογραφικό του βιβλίο, *Smugglers of their own lives* (2002), ο Kangrga περιγράφει την έκκλησή του προς τους φοιτητές να συμπεριφερθούν με τρόπο «πολιτισμένο» και σύμφωνα με την κοινωνική τους θέση, επειδή «δεν είμαστε όχλος, είμαστε ακαδημαϊκοί».[18] Κάλεσε τους φοιτητές να μην διαμαρτυρηθούν έξω, αλλά να παραμείνουν εντός του Φοιτητικού Κέντρου και να εμπλακούν σε συζήτηση. Φοβόταν πως εάν οι φοιτητές βγουν έξω θα χτυπηθούν από την αστυνομία και δήλωσε ότι τα αιτήματά τους ήταν πλήρως δικαιολογημένα.

Ο Svetozar Stojanović, μέλος του *Praxis* από το Βελιγράδι, μιλώντας γι' αυτό το 1968, δήλωσε πως θα έπρεπε να αποφανθούν για το αν θα ανταποκριθούν στη θεωρία και αν θα τη θέσουν σε εφαρμογή[19]. Δυστυχώς, τα περισσότερα μέλη του *Praxis* παρέμειναν αδιάφορα σχετικά με τα γεγονότα που συνέβαιναν. Στο Ζάγκρεμπ, μόνο οι Petrović, Kangrga και Mladen Čaldrović έδειξαν κάποιο ενδιαφέρον, αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς το ρόλο που διαδραμάτισε ο Petrović κατευνάζοντας τους φοιτητές για λογαριασμό του Pero Piker, του γραμματέα του Δημοτικού Συμβουλίου. Μπορούμε να ισχυριστούμε πως στο Ζάγκρεμπ, το *Praxis* ήταν στην ίδια πλευρά με τη Λίγκα Κομμουνιστών: ενάντια στους επαναστάτες φοιτητές. Αντίθετα, οι συνεργάτες του *Praxis* στο Βελιγράδι συμμετείχαν ισότιμα στις κινητοποιήσεις με δική τους πρωτοβουλία.

Τελικά, το *Praxis* αποφάσισε να θέσει τη θεωρία πάνω από την πολιτική πρακτική, ακόμα κι αν οι ιδέες, η κριτική και τα αιτήματά του ήταν σύμφωνα με εκείνα των φοιτητών και έγινε προσπάθεια εφαρμογής τους. Στα επόμενα τεύχη του *Praxis*, έγινε προσπάθεια να αποφευχθεί η σύγκρουση με την κυβέρνηση με αναλύσεις για τα φοιτητικά κινήματα και τη «Νέα Αριστερά» ανά τον κόσμο, μη αναφέροντας τι συνέβη στη Γιουγκοσλαβία[20]. Αυτή ήταν μια στρατηγική κίνηση. Σύμφωνα με τον Klasić, εάν είχαν συμμετάσχει

18. Kangrga 142.
19. Klasić 208.

20. Για την ακρίβεια, το *Praxis* δημοσίευσε αρχικά το 1968 ένα διπλό τεύχος που αποτελούσε μια συλλογή κειμένων σχετικά με την εξέγερση του ίδιου έτους, αλλά αφού δέχθηκε μια δόση κρατικής καταστολής, υποχώρησε και διαχωρίστηκε από τις εξεγέρσεις.

στο φοιτητικό κίνημα ή υποστήριζαν τις ιδέες του, αυτό θα σήμαινε το τέλος του περιοδικού. Επίσης, υπήρξε ένα περιστατικό εκείνο το έτος στη Θερινή Σχολή Korčula, το οποίο ανέδειξε ένα χάσμα μεταξύ των φοιτητών και των καθηγητών. Μια ομάδα φοιτητών, με επικεφαλής τον Šime Vranić, επισκέφθηκε τη Θερινή Σχολή και αποφάσισε να γράψει επαναστατικά συνθήματα στους τοίχους των καταλυμάτων της. Αυτό εξόργισε το δημοτικό συμβούλιο που απείλησε να κλείσει τη Θερινή Σχολή και με τη σειρά του, οδήγησε το *Praxis* στο να καταδικάσει τους φοιτητές.

4. ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ

Το 1971 εμφανίστηκε ένα κροατικό εθνικιστικό κίνημα με την ονομασία «Κροατική Άνοιξη» ζητώντας περισσότερη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας και του πολιτικού συστήματος. Το κίνημα αυτό κατέχει κεντρική θέση στη σύγχρονη κροατική εθνικιστική ταυτότητα και μυθολογία.

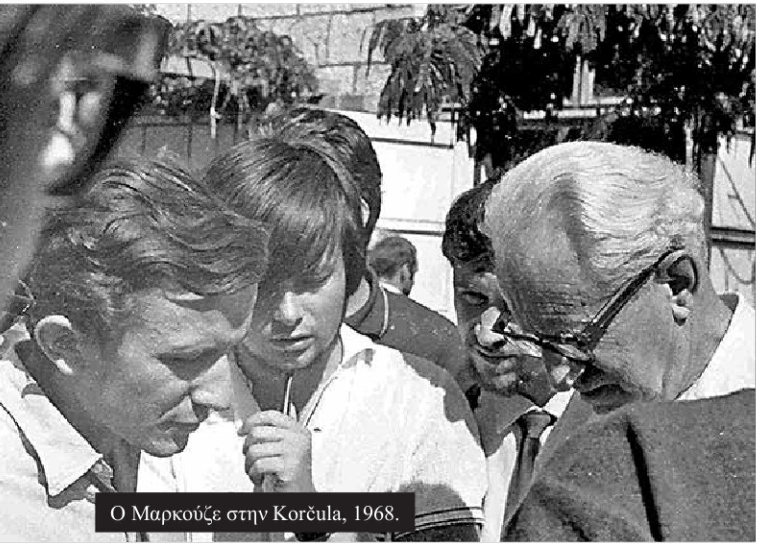
Εξαρχής το *Praxis* είχε μια ισχυρή αντιεθνικιστική στάση και γι' αυτό δεν υποστήριξε το κίνημα της Κροατικής Άνοιξης ή οποιοδήποτε άλλο εθνικιστικό κίνημα εντός της Γιουγκοσλαβίας, ούτε στήριξε τις τάξεις των κεντρώων δυνάμεων. Αυτές οι εξελίξεις ώθησαν το *Praxis* να εμβαθύνει την κριτική της γιουγκοσλαβικής κοινωνίας και του σοσιαλισμού. Τα τεύχη 3 και 4 του *Praxis* που δημοσιεύτηκαν το 1971, διερεύνησαν αυτό που αποκάλεσαν «Στιγμή του γιουγκοσλαβικού σοσιαλισμού», όπου παρουσιάζουν μια πολύπλευρη – οικονομική, πολιτική, πολιτιστική και φιλοσοφική – κριτική της Γιουγκοσλαβίας. Μερικά από τα άρθρα αυτού του τεύχους δημοσιεύτηκαν επίσης στα τεύχη 5 και 6 εκείνου του έτους και μερικά μεταφράστηκαν στα γαλλικά και στα αγγλικά και δημοσιεύτηκαν στη «διεθνή έκδοση».

Το *Praxis* δεν είχε μια ενιαία «ιδεολογική γραμμή». Οι συντάκτες του υιοθετούσαν διαφορετικές οπτικές και στάσεις απέναντι στα ερωτήματα και τα θέματα της εποχής. Η ποικιλομορφία στις απόψεις και η ελευθερία έκφρασης αποτέλεσε καθοριστικό στοιχείο του περιοδικού. Συνεπώς, θα εξετάσουμε τις πιο αντιπροσωπευτικές και σημαντικές θέσεις που αποτέλεσαν την «πολυποίκιλη» ανάλυση και κριτική τους στη Γιουγκοσλαβία.

Ο Rudi Supek έγραψε πως η αυτοδιαχείριση μαζί με το Κίνημα των Αδεσμεύτων[21] αποδείχτηκαν τα πιο αποτελεσματικά εργαλεία στα χέρια του γιουγκοσλαβικού σοσιαλισμού. Παρουσίασε μια κριτική του κρατικιστικού σοσιαλισμού που ήταν ταυτόχρονα και μινιμαλιστική και μαξιμαλιστική. Μινιμαλιστική από την άποψη πως καταδεικνύει τον «τρόπο του σοσιαλισμού» στη Γιουγκοσλαβία, διαχωρίζοντάς τον από τις αρνητικές πτυχές του σοσιαλισμού σε άλλες χώρες και από την πλουραλιστική προσέγγιση στη μαρξική ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών ζητημάτων. Η μαξιμαλιστική κριτική επικεντρώθηκε στον ισχυρισμό πως ο κρατισμός έχει τις ρίζες του στη θεωρία του Μαρξ για το μαρασμό του κράτους και στη θεωρία της αλλοτρίωσης, που στην πραγματικότητα συνιστά την εργατική αυτοδιαχείριση. Ισχυρίζεται πως η αρχή της αυτοδιαχείρισης δεν είναι λάθος καθαυτή, αλλά το πρόβλημα βρίσκεται στο γεγονός ότι δεν εξελίχθηκε αρκετά και δεν ενσωματώθηκε ευρύτερα στο κοινωνικό σύστημα. Αυτό, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν είναι μαρξισμός αλλά δημοκρατικός-φιλελευθερισμός ή Προυντονισμός.

Σύμφωνα με τον ίδιο, η εργατική αυτοδιαχείριση έγινε το «θέμα της ημέρας» εντός του κινήματος, σε κύκλους της αριστερής διανόησης και μεταξύ της «προοδευτικής» φιλελεύθερης αστικής τάξης γιατί: α) η εξέλιξη της σύγχρονης κοινωνιολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας οδήγησε στην ανακάλυψη του «ανθρώπινου παράγοντα» στην παραγωγή και κατ' επέκταση παρακάμπτοντας τον μαρξισμό κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι εργαζόμενοι θα πρέπει να συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε πρωτοβάθμιο επίπεδο, β) οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, μέσω των συλλογικών τους συμβάσεων, είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στις επιχειρήσεις τους, γ) η κατασκευή ενός «διανοητικού προλεταριάτου» μέσω της ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα παραγωγής, ο «πρωτοβάθμιος συνδικαλισμός» και η αυτοδιαχείριση έγιναν μέσα εκδημοκρατισμού και «εξομάλυνσης» της οικονομικής διαχείρισης, δ) υπήρχε η ανάγκη μιας εναλλακτικής λύσης στον κρατικιστικό σοσιαλισμό, ε) οι ιδιαίτερα αναπτυγμένες χώρες, με ισχυρή παράδοση στον κρατισμό και τον συγκεντρωτισμό, έπρεπε να βρουν έναν «δρόμο προς τον σοσιαλισμό» μέσω της συμμετοχικής και της άμεσης δημοκρατίας, στ) η ιδέα της εργατικής αυτοδιαχείρισης ήταν μια επιθετική και απειλητική δύναμη στις ανεπτυγμένες χώρες που απαιτούσε δράση αντί αναμονής για

21. Κίνημα των Αδεσμεύτων είναι το όνομα μιας ομάδας κρατών που στάθηκαν ενάντια στη διαίρεση στα δύο μπλοκ κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου μέχρι σήμερα. Ιδρύθηκε το 1961 στο Βελιγράδι και η Γιουγκοσλαβία διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία και την πολιτική του.

Ο Μαρκούζε στην Korčula, 1968.

την απελευθέρωση μέσω του Δεύτερου και του Τρίτου Κόσμου και ζ) η μαρξική ή σοσιαλιστική διανόηση συνειδητοποίησε γρήγορα τη δύναμη της αυτοδιαχείρισης[22].

Οι αντιφάσεις της αυτοδιαχείρισης στη Γιουγκοσλαβία, σύμφωνα με τον Supek, ήταν οι ακόλουθες: α) επέτρεψε σε μερικές αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις πλήρη αυτονομία, η οποία σε μια οικονομία της αγοράς οδήγησε μεταξύ άλλων σε ανισότητα εισοδημάτων, β) η απόλυτη ελευθερία των σχέσεων αγοράς-εμπορεύματος-χρήματος (υπήρχε μια ιδεολογία σχετικά με τις «σχέσεις εμπορεύματος-χρήματος στον σοσιαλισμό» και τη «σοσιαλιστική αγορά»), γ) επικράτησε ένα πνεύμα αστικού φιλελευθερισμού – μια ατομικιστική και «ατομική» κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης, δ) αυτός ο τύπος πολιτικής δημοκρατίας διαμόρφωσε την οικονομική ζωή της Γιουγκοσλαβίας. Η Γιουγκοσλαβία συνδύασε την οριζόντια αυτοδιαχείριση στην οικονομική σφαίρα με κάθετες κρατικιστικές δομές εξουσίας, γι' αυτό και το σύστημα της αυτοδιαχείρισης εξαρτιόταν από την εξουσία του κράτους.

Ο Ljubomir Tadić αντιθέτως, τόνισε την αμφιθυμία του εργατικού κινήματος και της σοσιαλιστικής επαναστατικής θεωρίας απέναντι στο κράτος, την οποία έβλεπε βαθιά ριζωμένη στον ίδιο τον μαρξισμό. Παρατήρησε πως, αντίθετα με τον μαρξισμό, ο αναρχισμός είχε ξεκάθαρη αντι-κρατική στάση από την αρχή.

Τα προβλήματα της Γιουγκοσλαβίας, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν: α) η εσωτερική οργάνωση της κοινωνίας και του κράτους, δηλαδή η σχέση μεταξύ συγκέντρωσης και αποκέντρωσης, και β) το κλασικό ζήτημα της κρατικής μορφής. Κατά την εξέταση του τελευταίου αυτού σημείου, αναφέρθηκε στα γραπτά του Πιέρ-Ζοζέφ Προυντόν και του Αριστοτέλη. Η απάντηση του Tadić στα ζητήματα αυτά ήταν ο φεντεραλισμός, που περιείχε την αρχή της ελευθερίας. Κεντρικό στοιχείο της αρχής αυτής ήταν η πεποίθηση ότι πρέπει να δοθεί περισσότερη ελευθερία στις μικρότερες κολεκτίβες από ότι στις μεγαλύτερες.

Ο Tadić κατέληξε στο συμπέρασμα πως η θεωρία της «εργατικής δημοκρατίας» του Προυντόν είναι δυνατή μόνο σε μια αποκεντρωμένη κοινωνία. Ο Προυντόν ανέπτυξε την ιδέα του κοινοτισμού, δηλαδή την ιδέα της δικαιοσύνης εννοημένη ως αμοιβαιότητα, ως ανταλλαγή, ως ένα κέντρο βάρους σε ισορροπία[23]. Σε μια τέτοια «εργατική δημοκρατία», η πολιτική είναι αποτέλεσμα της οικονομίας.

Η πολιτική κατάληξη του κοινοτισμού είναι ο φεντεραλισμός. Μια πολιτική ομοσπονδία προκύπτει από την ένωση της βιομηχανίας και της γεωργίας, πράγμα που σημαίνει πως οι εργαζόμενοι δεν έχουν ανάγκη το κράτος και πρέπει να αποδεχτούν την ιδέα του ανταγωνισμού. Σε αυτό το σχήμα, ο ανταγωνισμός είναι μια έκφραση του αυθορμητισμού της κοινωνίας, ένα σημάδι του δυναμισμού της. Συνεπώς, δεν πρέπει να καταστραφεί αλλά να εξισορροπηθεί. Η «δύναμη της αποκέντρωσης» βασίζεται στην αρχή της ιδιοκτησίας, σύμφωνα με την οποία η αρχή της δικαιοσύνης (αμοιβαιότητα), έρχεται σε σύγκρουση με την εξουσία του κράτους που έχει τη μορφή «μονοπωλίων και συγκέντρωσης» του κεφαλαίου[24].

Σ' ένα άρθρο με τίτλο «Γραφειοκρατικός Σοσιαλισμός», ο Gajo Petrović κάνει μια διάκριση μεταξύ τριών διαφορετικών αντιλήψεων του σοσιαλισμού. Η πρώτη θεωρεί τον σοσιαλισμό ως ένα κοινωνικό σύστημα που αρνείται τον καπιταλισμό. Μια δεύτερη αντίληψη, που βρίσκεται σε σύνδεση με την πρώτη, τον θεωρεί ως το κίνημα που δημιουργεί σοσιαλισμό. Η τρίτη αντίληψη

22. Rudi Supek. “Protuvurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma”; *Praxis* 3-4 (1971): 350.

23. Ljubomir Tadić. “Radnička klasa i država“; *Praxis* 3-4 (1971): 449.

24. Ό.π.

διαχωρίζεται από τις δύο προηγούμενες, καθώς συνιστά μια θεωρία που διερευνά τις δυνατότητες της προώθησης του σοσιαλισμού. Με αυτό τον τρόπο, είναι ένα θεωρητικό συμπλήρωμα στις δύο πρώτες αντιλήψεις. Ο «γραφειοκρατικός σοσιαλισμός» συμμερίζεται μόνο την πρώτη αντίληψη και για τον Petrović, ο γραφειοκράτης είναι ένας «άνθρωπος ο οποίος ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές του πεποιθήσεις και τα ατομικά του χαρακτηριστικά, ανήκει στο κοινωνικό στρώμα του οποίου η αντικειμενική κοινωνική θέση ορίζεται από τη σχέση του ανθρώπου με τον γραφείο»[25]. Ο Petrović επισημαίνει πως η γραφειοκρατική θεώρηση του σοσιαλισμού συστηματοποιείται με την «κανονικοποίηση» του σοσιαλισμού από τον Στάλιν ως «κατώτερη φάση του κομμουνισμού», που θα παρουσιαζόταν ύστερα από μια περίοδο γνωστή ως «δικτατορία του προλεταριάτου». Αυτός ο «κανόνας» μας παρέχει το ακόλουθο σχήμα: καπιταλισμός → δικτατορία του προλεταριάτου → κατώτερη φάση του κομμουνισμού (σοσιαλισμός) → απώτερη φάση του κομμουνισμού (πλήρης κομμουνισμός)

Οι ρίζες αυτού του σχήματος αποτυπώθηκαν στην *Κριτική του Προγράμματος της Gotha* του Μαρξ και αργότερα αναπτύχθηκαν από τον Λένιν και άλλους. Ο Petrović επικρίνει τη θεωρία αυτή για τον διαχωρισμό της δικτατορίας του προλεταριάτου ως περιόδου μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού:

«Η δικτατορία του προλεταριάτου είναι πράγματι δικτατορία του προλεταριάτου, μόνο αν ήδη αποτελεί την αρχή του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού. (...) Αν η δικτατορία του προλεταριάτου θεωρηθεί ως μια ειδική μεταβατική περίοδος, που δεν είναι ούτε καπιταλισμός ούτε σοσιαλισμός, μπορεί να νοηθεί ως περίοδος απεριόριστης τρομοκρατίας και βίας.»[26]

Ποια είναι η ουσία του κομμουνισμού; Ο Petrović γράφει, πως σύμφωνα με τον Μαρξ, ο κομμουνισμός είναι η «εφεύρεση ενός πρακτικού ανθρωπισμού». Για τον Petrović, ο κομμουνισμός είναι μια μεταβατική κοινωνία από τον καπιταλισμό στον ανθρωπισμό. Ο κομμουνισμός είναι τόσο κομμουνιστικός όσο και ανθρωπιστικός:

«Σύμφωνα με τον Μαρξ, ο κομμουνισμός είναι η επανένταξη ή η επιστροφή του ανθρώπου στον εαυτό του, η κατάργηση της αυτοαλλοτρίωσής του. Και η κατάργηση της αλλοτρίωσης σημαίνει

Ο Μαρκούζε στην Korčula, 1968.

την επιστροφή του ανθρώπου από τη θρησκεία, την οικογένεια, το κράτος, σε έναν άνθρωπο, δηλαδή σε μια κοινωνική ύπαρξη. Επομένως, ο κομμουνισμός δεν είναι απλά άλλος ένας κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός, είναι η κατάργηση της οικονομικής κυριαρχίας και συλλαμβάνει την ανθρώπινη ζωή στην ολότητά της.»[27]

Στη δική του εκδοχή περί κομμουνισμού, αναφέρει τον Φερντινάντ Λασσάλ που ισχυριζόταν πως η διανομή σύμφωνα με την «εργασία» είναι «δίκαιη». Συγκρίνει την άποψη αυτή με τη θέση των Μαρξ και Ένγκελς, οι οποίοι θεώρησαν ότι η ιδέα της διανομής σύμφωνα με την παραχθείσα εργασία ανήκει στην αστική κοινωνία, στην προσπάθειά της να επιβάλει ένα παγκόσμιο μέτρο σε διάφορες μορφές εργασίας, με αποτέλεσμα παρά την τυπική ισότητα να αποτελεί παραβίαση δικαιωμάτων και πηγή ανισότητας. Επιπλέον, ο Petrović έχει πλήρη επίγνωση πως στην πρώτη φάση της σοσιαλιστικής ανάπτυξης θα ήταν αδύνατο να καταργηθεί η αδικία της διανομής σύμφωνα με την εργασία, αλλά πιστεύει ότι οι συνθήκες που υπερβαίνουν το στενό αστικό δίκαιο και η ιδέα της διανομής σύμφωνα με τις ανάγκες θα μπορούσαν αργότερα να εκπληρωθούν.

Εν συγκρίσει με τους Tadić και Petrović οι οποίοι άσκησαν κριτική, θεωρητικά και φιλοσοφικά, στην «παροντική κατάσταση» της Γιουγκοσλαβίας, ο Veljko Cvjetičanin ασχολήθηκε με συγκεκριμένα προβλήματα του γιουγκοσλαβικού σοσιαλισμού. Η

25. Gajo Petrović. "Birokratski socijalizam"; *Praxis* 3-4 (1971): 487.

26. Ό.π. 484.

27. Ό.π. 485.

οικονομία της Γιουγκοσλαβίας γνώρισε σταδιακή επιβράδυνση κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, με αποτέλεσμα την αύξηση διάφορων μορφών κατανάλωσης και ανεργίας (η οικονομία θα έπρεπε να αυξάνεται κατά 9% ετησίως για να απορροφηθεί το νέο εργατικό δυναμικό). Με τις πιέσεις που δέχθηκε, η οικονομία κινδύνευσε με κατάρρευση, ειδικά αν ληφθεί υπόψιν και το χρέος. Το εισόδημα από της εργασία μειώθηκε – περίπου το 30% του εισοδήματος συγκεντρωνόταν εκτός του χρόνου εργασίας. Όλα αυτά οδήγησαν σε μεγαλύτερη κοινωνική διαστρωμάτωση· η κυρίαρχη μεσαία τάξη, που κατείχε θέσεις στη διοίκηση, βρισκόταν σε άνοδο ενώ η εργατική τάξη σε παρακμή. Η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη για τον αγροτικό πληθυσμό που αποτελούσε το 45% του συνόλου.

Το χάσμα μεταξύ της οικονομικής κατάστασης και της κοινωνικής πραγματικότητας προκάλεσε ιδεολογική κρίση. Γινόταν ολοένα και πιο δύσκολο για τον γιουγκοσλαβικό σοσιαλισμό να διατηρήσει τον ενοποιητικό ρόλο που κάποτε είχε, αφότου άρχισε η καθιέρωση της εμπορευματοποίησης. Η επακόλουθη διάβρωση της γιουγκοσλαβικής σοσιαλιστικής ιδεολογίας και ταυτότητας επέτρεψε να εμφανιστεί ο εθνικισμός μέσα στο κενό που σταδιακά δημιουργήθηκε.

Το *Praxis* έτρεφε μεγάλες ελπίδες για την αυτοδιαχείριση ως διαδικασία που θα μπορούσε να αναπτύξει τον σοσιαλισμό στη Γιουγκοσλαβία και στον υπόλοιπο κόσμο. Επιστρέφουμε για λίγο στο 2ο τεύχος του *Praxis* 2 (1964), όπου ο Mihailo Marković έγραψε πως: «Η πραγματική αυτοδιαχείριση προϋποθέτει την ύπαρξη ορθολογικών, κοινωνικοποιημένων και ανθρώπινων χαρακτήρων που κατανοούν την ολότητα της κοινωνικής διεργασίας και έχουν συναίσθηση των σχετικών συνδέσεων που αφορούν τα προσωπικά, συλλογικά και γενικά συμφέροντα και τηρούν επίσης ορισμένα ιδεώδη της ανθρώπινης σκοπιμότητας».[28]

Επιπλέον, ισχυρίζεται ότι οι υπανάπτυκτες κοινωνίες δεν διαθέτουν τέτοιο δυναμικό και γι' αυτό χρειάζεται μια επαναστατική ελίτ ώστε να παρακινήσει τις μάζες (ακόμη και δια της βίας) και να εξασφαλίσει την «πρόοδο». Αυτή η ελίτ θα πρέπει να στρέψει την προσοχή της στην πραγμάτωση της αυτοδιαχείρισης και σταδιακά να αυτοκαταργηθεί. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο Svetozar Stojanović είχε επίσης συλλάβει μια «κρατική τάξη» υπό την έννοια μιας άρχουσας τάξης που αντιτίθεται στην εργατική τάξη[29]. Ωστόσο, στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας, ο Stojanović, δεν είχε κανένα πρόβλημα να παραδεχτεί πως «δεν υπάρχει κάποια απτή απόδειξη ότι ξεκίνησε η ιστορική διαδικασία του μαρασμού του κράτους και της υπέρβασης της πολιτικής ως διαχωρισμένης εξουσίας που κυριαρχείται από επαγγελματικές ομάδες»[30] και συνέχισε: «είναι πραγματικά αφελές να πιστεύουμε πως το κράτος θα πεθάνει, ενόσω κυβερνά το Κόμμα»[31]. Η πολιτική κρίση του 1960 και του 1970 είχε τις ρίζες της σε μια αδυναμία ριζικής «αποσταλινοποίησης».

Στο *Praxis* δημοσιεύτηκε επίσης μια κριτική αυτού του τεύχους του περιοδικού που γράφτηκε από τον Stipe Šuvar, διακεκριμένο Κροάτη πολιτικό, και εμφανίστηκε στο *Praxis* 5 (1971). Ο Šuvar έγραψε ότι η μεταρρύθμιση της Λίγκας θα ήταν αδύνατη εάν η αυτοδιαχείριση δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως σχέση παραγωγής[32]. Σύμφωνα με τον ίδιο, η αυτοδιαχείριση είχε κατακτήσει τα μυαλά, αλλά απέτυχε ως σχέση παραγωγής. Αυτό ήταν βέβαια αποτέλεσμα των ορίων της αυτοδιαχείρισης: μια ανεπαρκώς αναπτυγμένη υλική βάση, η έλλειψη αυτοδιαχειριζόμενων δομών για τους εργάτες εντός παραγωγής και άλλους, η αδυναμία ενσωμάτωσης αυτοδιαχειριζόμενων οικονομικών μονάδων, η τάση για κυριαρχία της ελίτ αντί της κυριαρχίας των μαζών και η διάσταση μεταξύ της αυτοδιαχείρισης στις εργατικές οργανώσεις και στο πολιτικό σύστημα[33]:

«Στη χώρα μας η εργατική τάξη δεν έχει ακόμα οικονομική δύναμη, η εξουσία αυτή ανήκει στις κοινωνικές δυνάμεις και τα κοινωνικά στρώματα, τα οποία σύμφωνα με τον τρόπο ζωής τους, την θέση τους στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, το μερίδιο στην κατανομή του κοινωνικού πλούτου, διαχωρίζονται όχι μόνο ταξικά, αλλά συχνά αντιτίθενται και αντικειμενικά.»[34]

Το μόνο που χρειαζόταν στη Γιουγκοσλαβία ήταν να προωθηθεί η αυτοδιαχείριση περισσότερο και το σύστημα θα διόρθωνε όλες του τις ατέλειες.

Η Λίγκα δεν έβλεπε με καλό μάτι τα επικριτικά τεύχη του *Praxis* που δημοσιεύθηκαν το 1971, ει-

28. Mihailo Marković. "Socijalizam i samoupravljanje"; *Praxis* 2 (1964): 172.

29. Marcel Van der Linden. *Western Marxism and the Soviet Union*. (Λάιντεν-Βοστώνη : Brill, 2007), 202.

30. Stojanović, Svetozar. "Od Postrevolucionarne diktature ka socijalističkoj demokratiji." *Praxis* 3-4 (1972): 385.

31. Ό.π. 386.

32. Stipe Šuvar. "Tri riječi o 'Trenutku jugoslavenskog socijalizma'" *Praxis* 5 (1971): 678.

33. Ό.π. 679.

34. Ό.π. 680.

δικά με τις πολιτικές αλλαγές που συνέβαιναν στο παρασκήνιο – όπως η ανάπτυξη του εθνικισμού. Μετά από μακρές φιλοσοφικές και πολιτικές συζητήσεις, επιθέσεις από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και «συνομιλίες» με επιφανείς τοπικούς ηγέτες της Λίγκας Κομμουνιστών, το *Praxis* αναγκάστηκε να παραδοθεί και να σταματήσει η δημοσίευσή του. Ωστόσο, τα μέλη του διατήρησαν τις δουλειές τους στα πανεπιστήμια, δεν διώχθηκαν και δεν φυλακίστηκαν. Σταμάτησαν τη δημοσίευση του περιοδικού, επειδή η Λίγκα σταμάτησε τη χρηματοδότησή του – η οποία ως τότε προερχόταν από δημόσιους πόρους.

5. ΡΗΞΗ ΤΩΝ... ΠΑΝΤΩΝ

Υπάρχουν ελλιπείς πληροφορίες σχετικά με τις δραστηριότητες ορισμένων μελών του *Praxis* μετά τη διακοπή της έκδοσής του. Γνωρίζουμε ότι τον Απρίλιο του 1981, το *Praxis International* δημοσιεύθηκε στην Οξφόρδη. Αυτό ήταν κυρίως έργο της «φράξιας του Βελιγραδίου» και μόνο ο Supek το υποστήριξε. Ωστόσο, το υπόλοιπο *Praxis*, με τον Kangrga να διατυπώνει τις περισσότερες ενστάσεις, διαφώνησε με τη δημοσίευση ενός περιοδικού με το ίδιο ή παρόμοιο όνομα, επειδή αυτό θα μείωνε τις πιθανότητές να εκδοθεί ξανά το *Praxis*, κάποια στιγμή σύντομα, στη Γιουγκοσλαβία.

Ο «βασικός πυρήνας» του *Praxis* στο Ζάγκρεμπ, αφού αποσύρθηκε η οικονομική υποστήριξη του περιοδικού, επέστρεψε στην καθημερινότητα και συνέχισε με την ακαδημαϊκή εργασία. Μερικοί συνέχισαν να γράφουν για άλλες εκδόσεις, αλλά όχι με τον ίδιο τρόπο που έγραφαν στο *Praxis*. Ο Petrović και ο Supek πέθαναν το 1993. Ο Kangrga παρέμεινε πολιτικά ενεργός κατά τη δεκαετία του 1990. Το 1997, το *Feral Tribune* εξέδωσε ένα βιβλίο με τις δημοσιεύσεις και τα άρθρα του σε διάφορες στήλες εφημερίδων με τίτλο: *Outside of historical events: documents of one epoch*, όπου επέκρινε ανοιχτά το αυταρχικό καθεστώς του τότε προέδρου Φράνιο Τούτζμαν και της Κροατικής Δημοκρατικής Ένωσης (HDZ). Το *Feral Tribune* δημοσίευσε επίσης την αυτοβιογραφία του *Smugglers of their own lives*, όπου παρουσίασε την ιστορία του περιοδικού *Praxis*, αλλά και τη δική του οξεία κριτική, τόσο στην γιουγκοσλαβική όσο και στην «μετα-γιουγκοσλαβική» (δηλαδή την κροατική και σερβική) πολιτική ελίτ, καθώς και σε συντρόφους και συναδέλφους. Φυσικά, όπως κάθε αυτοβιογραφία, αυτό το βιβλίο θα πρέπει να διαβαστεί με επιφύλαξη, καθώς ανά στιγμές εκπίπτει στα παραληρήματα ενός γέρου. Στο βιβλίο δηλώνει

Ο Χάμπερμας στην Korčula, 1968.

επίσης ότι ήταν υποστηρικτής του Σοσιαλιστικού Κόμματος Εργαζομένων (SRP), ενός μικρού κόμματος με επικεφαλής τον Stipe Šuvar, με πυρήνα τη «Γιουγκο-νοσταλγία». Ωστόσο, είναι σημαντικό να τονιστεί η πρωτοπορία του *Praxis* ως διανοητική δύναμη που προωθούσε τον (νεο)φιλελευθερισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εν αντιθέσει με τον κροατικό εθνικισμό. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τη δεύτερη γενιά του *Praxis*, με συντάκτες όπως ο Žarko Puhovski.

Σε αντίθεση με τον Kangrga, ο οποίος παρέμεινε έντονα επικριτικός τόσο στον κροατικό όσο και στον σερβικό εθνικισμό, τα μέλη του *Praxis* στη Σερβία βάδισαν προς διαφορετικές κατευθύνσεις.

Ο Ljubo Tadić ήταν ένα από τα ιδρυτικά μέλη του Δημοκρατικού Κόμματος (DS), τον Δεκέμβριο του 1989. Ο γιος του, Boris Tadić, χρημάτισε Πρόεδρος της Σερβίας από το 2004 έως το 2012. Στις 3 Φεβρουαρίου 1990 έγινε πρόεδρος του DS, ο Mićunović, άλλο ένα ιδρυτικό μέλος του *Praxis* – το 1996, σχημάτισε ένα άλλο κόμμα, το «Δημοκρατικό Κέντρο». Ο Trivo Inđić ήταν Αναπληρωτής Ομοσπονδιακός Υπουργός Παιδείας και Πολιτισμού της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας[35] από το 1992 έως το 1994 και απεσταλμένος της ΟΔ της Γιουγκοσλαβίας στην Ισπανία από το 2001 έως το 2004. Έγινε πολιτικός σύμβουλος του σέρβου προέδρου Boris Tadić το 2004. Ο Mihailo Marković ήταν ένας από τους συντάκτες του πε-

35. Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας είναι το όνομα που χρησιμοποίησε η Σερβία και το Μαυροβούνιο μετά τη διάλυση της Σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας τη δεκαετία του 1990. Αργότερα, η χώρα μετονομάστηκε σε Σερβία και Μαυροβούνιο (SiCG).

ριβόντου «Μνημονίου της SANU»[36] και ένας από τους βασικούς υποστηρικτές της σερβικής εθνικιστικής πολιτικής του Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς. Ο Svetozar Stojanović υπηρέτησε ως ειδικός σύμβουλος του πρώην προέδρου της ΟΔ Γιουγκοσλαβίας, Dobrica Cosić (1992-1993). Ήταν ένας από τους βασικούς επικριτές της πολιτικής του Μιλόσεβιτς και συμμετείχε τον Οκτώβρη του 2000 στην ανατροπή του καθεστώτος του. Αργότερα, ο πρόεδρος της Σερβίας Βόισλαβ Κοστούνιτσα τον διόρισε στο Συμβούλιο Διεθνών Σχέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών της Σερβίας. Ένα θλιβερό, αλλά όχι τόσο απροσδόκητο, τέλος σε αυτή την ιστορία.

Ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί ότι, από την ομάδα του *Praxis* στο Βελιγραδί, οι Miladin Životić, Zagorka Golubović και Nebojša Popov συμμετείχαν ενεργά στο αντιπολεμικό και αντιεθνικιστικό κίνημα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και ότι ο Popov, μετά το 2000, υποστήριξε τους εργατικούς αγώνες κατά της ιδιωτικοποίησης. Η συμμετοχή τους σε όλα αυτά όμως ήταν από μια αριστερή-φιλελεύθερη σκοπιά.

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Λοιπόν, «γιατί έχει σημασία το *Praxis;*»

Για μένα προσωπικά, ήταν μια πολύ σημαντική ανακάλυψη κατά τη διανοητική μου «ωρίμανση», που άνοιξε πολλές πόρτες. Τα θέματα και οι τρόποι γραφής ήταν διαφορετικά και μοναδικά για κάθε συντάκτη, αλλά όλοι είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό: διανοητική περιέργεια, ανοιχτό πνεύμα, σεβασμό και την ικανότητα να «συμφωνούν ότι διαφωνούν». Επιπλέον, όλοι τους ήταν αυθεντικοί διανοούμενοι που δεν περιορίζονταν στις συνεισφορές τους στο *Praxis* αλλά συμμετείχαν και σε πολλές άλλες εκδόσεις, ακαδημαϊκές και μη, σε πολυάριθμα βιβλία, καθώς επίσης μετέφρασαν και επιμελήθηκαν έργα των σημαντικότερων συγγραφέων της εποχής τους. Ήταν μια γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσης και κράτησαν τη φλόγα της διανοητικής ζωής και τη συζήτηση ζωντανή. Μια φλόγα που προ πολλού έχει σβήσει, με τη μετριότητα να έχει πάρει τη θέση της. Παρουσίασαν επίσης τη δική τους κριτική στη Γιουγκοσλαβία, μια «αριστερή» κριτική, που είναι εξαιρετικά σημαντική.

Ωστόσο, υπέφεραν από διάφορες αντιφάσεις και προβλήματα – όπως όλοι μας.

Πρώτα απ' όλα, περιορίστηκαν σε μια αφηρημένη κριτική και ακαδημαϊκή δραστηριότητα. Παρά την παρότρυνση του Stojanović να «εφαρμόσουν την θεωρία τους», το *Praxis* συντάχθηκε με τη Λίγκα το 1968 για να διασφαλίσει την ύπαρξή του και αυτός ο φόβος της επιβίωσης τους απέτρεψε μια ευρύτερη πολιτική δέσμευση. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι θεωρούσαν εαυτούς «σοσιαλιστική διανόηση» και δεν έβλεπαν τη δυνατότητα αλλαγής χωρίς τη συμμετοχή τους ως τέτοια, ως μια ελίτ. Για το λόγο αυτό, φρόντισαν να μην θέσουν σε κίνδυνο την κοινωνική τους θέση.

Επιπλέον, ενώ η κριτική τους ήταν «αγκάθι» για πολλούς γιουγκοσλάβους πολιτικούς και την ίδια την Λίγκα, ήταν πραγματικά ξεπερασμένη και ρηχή στο πεδίο του μαρξιστικού-ανθρωπισμού. Εδώ, δεν έχω καμία πρόθεση να ολισθήσω στην πιο υπερτιμημένη και άχρηστη συζήτηση εντός των μαρξιστικών ακαδημαϊκών κύκλων, Δομισμός ή Ανθρωπισμός, αλλά θέλω απλώς να συγκρίνω τα έργα του *Praxis* με έργα των πιο γνωστών μαρξιστών-ανθρωπιστών όπως της Raya Dunayevskaya και του C. L. R. James. Ενώ το *Praxis* επέκρινε τη Γιουγκοσλαβία ως «κρατικιστικό και γραφειοκρατικό σοσιαλισμό», ακολουθώντας τις θεωρίες που ανέπτυξε ο Bruno Rizzi, το έργο της Raya Dunayevskaya, παρουσιάστηκε στο ίδιο χρονικό διάστημα διερευνώντας βαθύτερα και ανοίγοντας δρόμο για μια πιο σχολαστική και μαρξιστική κριτική. Για άλλη μια φορά, δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικό ποια θεωρητική ερμηνεία της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας ασπάζεται κανείς, είναι περισσότερο το γεγονός ότι η ανάλυσή τους δεν έφτανε τόσο μακριά όσο άλλες εκείνης της εποχής και παρέμενε καθηλωμένη στους οικονομικούς και πολιτικούς άξονες της εργατικής αυτοδιαχείρισης που ανέπτυξαν οι Edvard Kardelj και Boris Kidrič μετά την «διάσπαση Τίτο-Στάλιν». Φυσικά, στο *Praxis* γνώριζαν τα έργα της Dunayevskaya και του James, καθώς αλληλογραφούσαν μαζί τους και αντάλλασσαν βιβλία κι επιπλέον η Dunayevskaya έγραψε στο *Praxis*. Επίσης ανέπτυξε ένα είδος φιλίας με τον Marković, μια φιλία που τελείωσε με την εθνικιστική του στροφή.

36. Το μνημόνιο της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών (Μνημόνιο SANU) ήταν ένα προσχέδιο που καταρτίστηκε από μια 16μελή επιτροπή της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών από το 1985 έως το 1986. Το έγγραφο ήταν μια διαμαρτυρία ενάντια στην αποκέντρωση η οποία οδηγούσε στην αποσύνθεση της Γιουγκοσλαβίας και σε διακρίσεις κατά των Σέρβων από το νέο γιουγκοσλαβικό σύνταγμα. Ισχυριζόταν επίσης ότι η ανάπτυξη της Σερβίας εμποδίστηκε με την υποστήριξη άλλων περιοχών της Γιουγκοσλαβίας. Το έγγραφο αυτό καταγγέλθηκε για τον σερβικό εθνικισμό του και πολλοί συγγραφείς και μελετητές το θεωρούν ως σημαντική στιγμή στη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας.

Korčula 1968.

Η θεωρητικά περιορισμένη και ρηχή κριτική τους στην Γιουγκοσλαβία πρότεινε παρόμοιες λύσεις από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Αυτές περιλάμβαναν τις προτροπές για πολυκομματικό σύστημα και πολιτική φιλελευθεροποίηση καθώς και την ενίσχυση των εργατικών δυνάμεων στο πλαίσιο της αυτοδιαχείρισης. Ωστόσο, δεν αμφισβήτησαν ποτέ τη φύση της αυτοδιαχείρισης καθαυτή ή τη φύση της γιουγκοσλαβικής οικονομίας που χαρακτηριζόταν από σχέσεις αγοράς και ανταλλακτικής αξίας.

Οι προτροπές για ένα πολυκομματικό σύστημα ήταν προϊόν των ίδιων τους των ορίων, δηλ. της υπόστασής τους ως «σοσιαλιστές διανοούμενοι». Ήταν πανεπιστημιακοί καθηγητές και στην πλειοψηφία τους είχαν ένα βαθύ και συνεχές ενδιαφέρον για τον γερμανικό κλασικό ιδεαλισμό. Αυτό το ενδιαφέρον τους για φιλοσόφους όπως ο Χέγκελ τους έφερε στο στρατόπεδο των μαρξιστών-ανθρωπιστών, αλλά εξηγεί και τους θεωρητικά τους όρια και τις πολιτικές λύσεις που υποστήριζαν, καθώς και την έμφαση που έδιναν στην ατομική παρά στην κοινωνική τάξη. Ή, σύμφωνα με τα λόγια του Stojanović: «Στο κέντρο του μαρξιστικού-ανθρωπισμού δεν υπάρχει ο άνθρωπος (ρεαλιστική και κολεκτιβιστική διαστρέβλωση του μαρξισμού) αλλά το άτομο»[37].

Αυτά τα όρια διαμόρφωσαν την πολιτική τους ζωή στην ταραγμένη δεκαετία του 1990. Δεδομένου ότι ήταν πολέμιοι του εθνικισμού, η πλειοψηφία τους εντάχθηκε στο (νεο)φιλελεύθερο στρατόπεδο, ενώ μερικοί παρέμειναν πιστοί στην αριστερά υπό τη μορφή της εκσυγχρονισμένης δυτικοευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και ορισμένοι αγκάλιασαν τον εθνικισμό του νέου τους κράτους έχοντας τον φόβο του «εθνικισμού των άλλων». Μια κατάληξη που είναι εξαιρετικά τραγική αν αναλογιστεί κανείς ότι ήταν αριστεροί διανοούμενοι σε μια «σοσιαλιστική» χώρα και επεδίωκαν να αντιμετωπίσουν τα ζητήματα της εποχής τους. Παρέχουν μια καίρια ματιά στις διανοητικές και πολιτικές συζητήσεις της εποχής τους.

Το *Praxis* αποτέλεσε μια απόπειρα «ανελέητης κριτικής», μιας κριτικής που κατέρρευσε από τα ίδια της τα όρια...

37. Svetozar Stojanović. "Slo,oda i demokracija u socijalizmu" *Praxis* 2 (1964): 204.

Κάνοντας [μη] κριτική

Αποδομώντας την αντι-ιμπεριαλιστική αφήγηση για την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας

Our baba doesn't say fairy tales – Αθήνα

Το παρακάτω κείμενο είναι μια προσπάθεια να αποτιμηθούν τα γεγονότα της Γιουγκοσλαβικής διάσπασης. Η έκτασή του αλλά και το περιεχόμενό του σχετίζονται με ζητήματα που έχουμε δει να απασχολούν τον ελληνικό κινηματικό χώρο. Δεν θεωρεί ότι κομίζει την "αλήθεια" –ένα διακύβευμα χαμένο από καιρό– αλλά μια συγκεκριμένη εκδοχή των γεγονότων που θεωρούμε ότι είναι πιο προσοδοφόρα για την άντληση παραδειγμάτων ή ερωτημάτων που μπορούν να μας φανούν χρήσιμα στο σήμερα. Και όταν εννοούμε χρήσιμα στο σήμερα μιλάμε για το διακύβευμα του κομμουνισμού ως θεωρητικής διερεύνησης και πρακτικής διαδικασίας, δηλαδή για την συνολική κατάργηση της αξίας ως κοινωνική σχέσης[1], της εξομοιωτικής της λειτουργίας και του κράτους. Επίσης από την ίδια σκοπιά και με τον ίδιο στόχο θίγονται ζητήματα ιστοριογραφίας, ιστορικότητας και λογικής. Η έννοια της ιστορίας είναι άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια και τη μορφή του υποκειμένου, κι αυτό με τη σειρά του με τις κοινωνικές δυνάμεις που το διαμορφώνουν: τις δυνάμεις της καπιταλιστικής κοινωνίας και των αντιφάσεων της.

Η ιστορία είναι ένα πράγμα αναδρομικό. Η ιστορία είναι η γεγονοτολογική άναρθρη κραυγή των γεγονότων η οποία αναδρομικά ερμηνεύεται από το σημερινό υποκείμενο. Η ιστορία είναι παιδί – σχηματοποιείται και παράγεται ως οντότητα – μέσα στο συμβολικό πεδίο του σήμερα το οποίο κοιτάζει προς τα πίσω και δίνει νόημα στις κραυγές του παρελθόντος. Το ίδιο το ιστορικό υλικό καθεαυτό είναι χαώδες, δεν έχει καμία συνοχή. Αν ο όρος "ριζωματικός" των Deleuze και Guattari είναι κάπου πραγματικά χρήσιμος, τότε σίγουρα είναι εδώ. Η ιστορία αναπλάθεται. Ένα λογικό μονοπάτι από τα χιλιάδες λογικά μονοπάτια διαφορών και συνδέσεων της, επιλέγεται βάσει μιας λογικής που είναι ήδη στο *τώρα διαμορφωμένη*. Η ιστορία είναι πάντα μια αφήγηση που καταλήγει στο υψηλότερο σημείο της, το οποίο όμως δεν είναι το τέλος της, αλλά στην πραγματικότητα η αρχή της. Η ιστορία είναι ένα παράδοξο βουνό που ξεκινάει από την κορυφή και απλώνεται στους πρόποδες. Το ποια ιστορία επιλέγει να διαβάσει κάποιος στο ιστορικό υλικό λέει πιο πολλά γι' αυτόν παρά για την ιστορία καθ' αυτή. Η ιστορία δεν είναι απλά η ιστορία της ταξικής πάλης. Η ιστοριογραφία είναι ταξική πάλη καθεαυτή.

1. Η έννοια της αξίας χρησιμοποιείται με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από τη γενική μη-ιστορική ανθρωπολογική έννοια με το ίδιο όνομα. Η αξία εδώ υποδηλώνει μια συγκεκριμένη ιστορική κοινωνική σχέση, η οποία συμβαίνει όταν όλα σε μια κοινωνία έχουν μεσολαβηθεί από σχέσεις χρήματος. Αυτές οι χρηματικές σχέσεις δεν λειτουργούν απλώς ως διαμεσολάβηση, αλλά δημιουργούν μια συγκεκριμένη "αυτοματοποιημένη" δυναμική που κυριαρχεί στην κοινωνία στο σύνολό της, ακόμα και επιδρά με διαφορετικούς τρόπους σε κάθε ομάδα. Η κριτική μας είναι μαρξιστικής προέλευσης και δεν έχει ως στόχο μόνο την τάξη, αλλά τις σχέσεις χρήματος καθεαυτές.

1. Επιστροφή στον μαρξισμό της ταξικής πάλης

Το σύνολο *σχεδόν* της βιβλιογραφίας και κυρίως της αρθρογραφίας αποδίδει τον κατακερματισμό της Γιουγκοσλαβίας σε εθνικές εντάσεις ή σε εξωτερικές παρεμβάσεις. Προφανώς κάθε ανάλυση έχει το μερίδιο της αλήθειας, καθώς η "αλήθεια" είναι ένα περίεργο πράγμα. Και εξωτερικές επεμβάσεις υπήρξαν –του ΝΑΤΟ και της Ρωσίας–, και εσωτερικές εθνικές εντάσεις. Όμως αυτές οι αναλύσεις ξεχνούν την μακρά πορεία της Γιουγκοσλαβίας προς την κατάρρευση, τις εσωτερικές της αντιθέσεις με βάση τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και τελικά την κατάληξη τους. Και εδώ με τον όρο τρόπος παραγωγής δεν εννοούμε μόνο ένα οικονομικό μέγεθος αλλά την ίδια την αναπαραγωγή του κρατικού καπιταλισμού και της ταξικής πάλης μέσα σε αυτόν. Οι περισσότερες αναλύσεις δίνοντας βάση στον εθνικισμό ή στις εξωτερικές επεμβάσεις παραβλέπουν την μακρά πορεία της Γιουγκοσλαβίας προς την διάλυση και τον κυρίαρχο ρόλο που παίζει η ταξική πάλη στην εξέλιξη κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Αδυνατούν να εξηγήσουν για παράδειγμα ότι οι εθνικές εντάσεις μέχρι το 1979 ήταν ουσιαστικά ελάχιστες. Αν οι Γιουγκοσλαβικοί πόλεμοι ήταν όντως πόλεμοι εθνικής συγκρότησης και εθνικής σύγκρουσης θα πρέπει να απαντηθεί τι συγκροτεί και τι αποσυνθέτει μια εθνική κοινότητα, γιατί δηλαδή αυτές οι αφηγήσεις επανεμφανίστηκαν. Τι σημαίνει να "θέλω" έθνος-κράτος.

α. Γενικές τάσεις της Γιουγκοσλαβικής οικονομίας

Η Γιουγκοσλαβία ήταν η παράδοξη υπόθεση πολλών παραγόντων. Συνήθως για παράδειγμα υποτιμάται το ζήτημα της αύξησης του εξωτερικού της χρέους από την δεκαετία του 70 ήδη. Αυτό που αποσιωπάται σταθερά στο Γιουγκοσλαβικό ζήτημα είναι η αντιφατική πορεία της ταξικής πάλης στη Γιουγκοσλαβία. Αυτό γίνεται συνήθως γιατί στη Γιουγκοσλαβία –ως σοσιαλιστική χώρα[2]– θεωρείται η εργατική τάξη σχετικά χειραφετημένη, και η χώρα γενικά και απροσδιόριστα "φιλεργατική". Ξεχνούν συνεπώς ότι η ταξική πάλη δεν είναι η

σύγκρουση δυο κοινωνιολογικά προσδιορισμένων ομάδων αλλά αντιθέτως εμμενές χαρακτηριστικό της χρηματικής σχέσης η οποία δίνει πρόσβαση στο κοινωνικό προϊόν και ταυτόχρονα εμφανίζεται σαν εμπόδιο σε αυτό. Η ταξική πάλη συνεπώς εμφανίζεται ως αντίφαση του ίδιου του χρήματος και η αναπαραγωγή ή όχι των καπιταλιστικών σχέσεων είναι επίσης κομμάτι της ταξικής πάλης στη βάση του κατά *πόσο η πάλη προσπαθεί να αποσυνδέσει την πρόσβαση στο κοινωνικό προϊόν από την εργασία και το χρήμα. Τα 8ώρα, οι σταθεροί μισθοί αδιάφορα από την παραγωγικότητα της επιχείρησης ήταν διεκδικήσεις σε αυτή τη λογική*.

Στη Γιουγκοσλαβία από το 1965 ήδη λόγω της περιβόητης αυτοδιαχείρισης υπήρχε η δυνατότητα από τους εργάτες να μειώσουν τις ώρες εργασίας, να αποφύγουν σημαντικές επενδύσεις στην παραγωγικότητα και να δώσουν αυξήσεις στους εαυτούς τους. Από το 1965 ήδη στη Γιουγκοσλαβία οι μισθοί τριπλασιάστηκαν. Από το 1968 όπου ο μέσος μισθός σε δολάρια ήταν 88$, το 1979 είχε φτάσει στα 318$. Οι μισθοί αύξαναν γρηγορότερα από την παραγωγικότητα της εργασίας, η κατανάλωση υπηρεσιών και προϊόντων επίσης αυξανόταν ενώ τα Γιουγκοσλαβικά προϊόντα έχαναν την ανταγωνιστικότητα τους στη διεθνή αγορά. Το αρνητικό ισοζύγιο εισαγωγών-εξαγωγών κατά τη δεκαετία του 70 αυξάνει σταθερά. Από 660 εκ δολάρια το 1969 το 1979 είναι στα 7.225 εκ. δολάρια. Αυτή η κατάσταση –σε συνδυασμό με τη δυναμική που είχε η εργα-

2. Ακολουθούμε την ανάλυση του Moishe Postone στο "Χρόνος, Εργασία και Κοινωνική Κυριαρχία", όπου ο Postone υποστηρίζει ότι οι σοσιαλιστικές χώρες ήταν στην πραγματικότητα οικονομίες της αγοράς από τις οποίες απλώς απουσιάζαν ορισμένοι από τους μηχανισμούς της αγοράς. Αποτελούσαν έτσι ένα παράξενο είδος καπιταλιστικών χωρών, καθώς υπόκειντο στις σχέσεις και τη δυναμική της "αξίας", χωρίς όμως τους "αυτοματισμούς της αγοράς" της Δύσης.

τική τάξη εντός της Γιουγκοσλαβίας– δημιούργησε μια αλυσιδωτή αντίδραση: το εξωτερικό χρέος αύξανε κατακόρυφα, και μαζί ο πληθωρισμός καθώς και οι πιέσεις των εργατών στους μάνατζερ των αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων για αυξήσεις μισθών που θα ισορροπούσαν τον πληθωρισμό. Έτσι σταθερά το εξωτερικό χρέος από 0,5 το 1970 αυξάνει σε 15 δισ. δολάρια το 1981. Η πορεία του παραμένει σταθερή μέχρι το 1989. Ταυτόχρονα οι μισθοί διατηρούν ένα σταθερό 5% πάνω από την άνοδο του πληθωρισμού κάθε χρονιά. Επίσης η αύξηση της παραγωγικότητας της αγροοικονομίας παγκοσμίως οδήγησε την Γιουγκοσλαβία μεταξύ άλλων στην εισαγωγή αγροτικών προϊόντων πιο ανταγωνιστικών και φτηνότερων κάτι που προκάλεσε μαζική ανεργία στις αγροτικές περιοχές. Κατά τα 70ς περίπου 2 εκ αγρότες μετακομίζουν από την ύπαιθρο στις πόλεις για να βρουν δουλειά στα ήδη πλήρη εργοστάσια. Το γενικότερο οικονομικό παγκόσμιο κλίμα –η σταδιακή μείωση της παγκόσμιας "αξιακής πίτας"– και η πετρελαϊκή κρίση οδήγησαν την γιουγκοσλάβικη οικονομία σε μαρασμό, και αδυναμία επανεπεδύσεων. Οι νέοι αγρότες ήταν δύσκολο να βρουν εργασία, οι μισθοί πιέζονταν προς τα κάτω αλλά η ταξική πάλη –η δύναμη των εργατών στα εργοστάσια και γενικά στους θεσμούς– τους κρατούσε σε σχετικά σταθερά επίπεδα. Η ανεργία από 5,5 το 1961 το 1979 φτάνει το 14%. Άμεση συνέπεια το εξωτερικό χρέος αυξάνονταν κατακόρυφα όπως και ο πληθωρισμός. Η διαδικασία του "μέσου ποσοστού κέρδους" πίεσε την Γιουγκοσλαβική οικονομία καθώς ήταν σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από εισαγωγές αγαθών αλλά και καυσίμων τα οποία εισάγονταν σε σκληρό νόμισμα. Η Γιουγκοσλαβική κυβέρνηση είχε προσπαθήσει το 1978 να ανακόψει αυτή την πορεία επαναφέροντας τον κεντρικό σχεδιασμό στην οικονομία. Όμως η επαναφορά των μέτρων τέτοιου τύπου δεν άλλαξε πολλά καθώς αυτό που επηρέαζε την πορεία της οικονομίας ήταν συνδυαστικά η ταξική πάλη και η τεχνολογία της παραγωγής, παράγοντες που αποτυπώνονταν στους παραγωγικούς δείκτες και την "διεθνή ανταγωνιστικότητα της Γιουγκοσλαβίας" και στο διεθνές οικονομικό κλίμα της ύφεσης.

Η κατάσταση αυτή τελικά οδήγησε τη δεκαετία του '80 στην αντίστροφη πορεία. Αν και οι ονομαστικοί μισθοί συνέχιζαν να αυξάνουν οι πραγματικοί είχαν πέσει σε 20-30$ το μήνα το 1988. Το κόστος ζωής ακριβώς λόγω των πληθωριστικών τάσεων του δηναρίου τη δεκαετία του 80 αυξήθηκε κατά 74,8%. Ο πληθωρισμός ήταν της τάξης το 203%. Οι ρυθμοί ανάπτυξης της Γιουγκοσλαβικής οικονομίας τη δεκαετία του 80 κατέρρευσαν σε αρνητικά επίπεδα με μικρά διαλείμματα της τάξης του 0,5%. Ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων με τα μέτρα λιτότητας το 1980 που προσπαθούσαν να συγκρατήσουν την κατάρρευση της οικονομίας –κυρίως περικοπές στην υγεία– τελικά οδήγησαν σε χειρότερα προβλήματα καθώς οδήγησαν σε αδυναμία την εσωτερική αγορά.

β. Διά-τοπικές διαφορές

Παρόλα αυτά θα πρέπει να δούμε και τις επιμέρους τοπικές ανισότητες της οικονομίας στη χώρα. Οι ομόσπονδες δημοκρατίες είχαν διαφορετικούς δείκτες ανάπτυξης εντός των γενικών τάσεων που παραθέσαμε από πάνω. Σε γενικές γραμμές η Σλοβενία, η Κροατία και η Σερβία βρίσκονταν σε προνομιακές θέσεις εντός της Γιουγκοσλαβίας ενώ το Μαυροβούνιο, η Βοσνία και η Μακεδονία ήταν 4 φορές φτωχότερες περιοχές σε σχέση με το μέσο όρο. Η Σλοβενία και η Κροατία, με το 1/3 του συνολικού πληθυσμού της ομοσπονδίας είχαν συγκεντρώσει περίπου το μισό της οικονομικής δραστηριότητας σε αντίθεση με το Μαυροβούνιο, τη Μακεδονία και η Βοσνία που παρέμεναν με τον ίδιο πληθυσμό αρκετά πίσω οικονομικά, με κυρίως αγροτική ανάπτυξη. Καθώς κάθε ομόσπονδη [2] οικονομία είχε διαφορετική θέση στον οικονομικό καταμερισμό εργασίας της οικονομίας συνεπώς αντιμετώπιζε και διαφορετικά προβλήματα. Οι υπέρ-βιομηχανοποιημένες Σλοβενία και Κροατία είχαν ελάχιστη αγροτική παραγωγή σε σχέση με το

σύνολο και ιδιαίτερα ανεπτυγμένη βιομηχανία τόσο για εξαγωγές όσο και για την εσωτερική αγορά.(συνολικά συγκέντρωναν το 56% της βιομηχανίας της Γιουγκοσλαβίας). Συνεπώς δεν αντιμετώπισαν ιδιαίτερα προβλήματα από την πίεση του αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις. Η ανεργία στην Κροατία και την Σλοβενία έμεινε σε σχετικά χαμηλό επίπεδο όλη τη δεκαετία του 80 στην τάξη του 5-6% κατά μέσο όρο ενώ σε άλλες περιοχές όπως το Κόσοβο, το Μαυροβούνιο, και η Βοσνία κατά βάση αγροτικές η ανεργία αυξήθηκε κατακόρυφα στην τάξη του 25% και σε μερικές περιπτώσεις έφτασε το 50% (Κόσοβο). Οι παράγοντες αυτοί ήταν σε μέσους όρους στη Σερβία. Η Σερβία είχε και μεγάλη βιομηχανική παραγωγή (περίπου το 34% του συνόλου) και μεγάλη αγροτική παραγωγή (52,6% του συνόλου) ενώ κατά την περίοδο της κρίσης του 80 η ανεργία της ήταν στην κατηγορία των υψηλά άνεργων δημοκρατιών, στην τάξη του 20+%. Επίσης η Σερβία δέχτηκε και τις πιέσεις των ανέργων των γειτονικών αγροτικών χωρών ενώ αποτελούσε πληθυσμιακά το 41% της ομοσπονδίας. Σε γενικές γραμμές η μακροοικονομική κατάσταση της Σερβίας αντικατόπτριζε τις γενικές τάσεις της γιουγκοσλαβικής ομοσπονδίας.

Οι εθνικιστικές αφηγήσεις την δεκαετία του '50 του '60 και μέχρι τα μέσα του '70 ήταν σε μεγάλο βαθμό απούσες από τη Γιουγκοσλαβία. Από το 1970 και μετά όμως, που ο πληθωρισμός άρχισε να αυξάνει οι τοπικές αρχές άρχισαν να μειώνουν την οικονομική δραστηριότητα μεταξύ των ομόσπονδων κρατών τα οποία προσπαθούσαν εντός των ορίων που επιβάλλονταν από το Βελιγράδι να διατηρήσουν τοπικό έλεγχο της οικονομίας και σχετικά αυτόνομη εξωτερική πολιτική(αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ήδη στα πλαίσια των αποκεντρωμένων οικονομικών σχεδιασμών οι τοπικές κυβερνήσεις είχαν αυτόνομα τραπεζικά συστήματα από το 1965). Εν απουσία άλλου συνδετικού κρίκου της κοινωνικής αναπαραγωγής από την ομαλή οικονομία, η εθνικιστική αφήγηση γίνεται αυτό που τον αντικαθιστά και ταυτόχρονα αυτό που τον επαναφέρει. Το εμπόριο μεταξύ των δημοκρατιών είχε πέσει στο 20% σε σχέση με τη συνολική εμπορική δραστηριότητα ενώ ταυτόχρονα το φορολογικό σύστημα ήταν ενιαίο. Η Σερβία ιδιαίτερα αποσκοπούσε στο να επιλύσει τα δικά της προβλήματα τόσο μέσω της άντλησης οικονομικών πόρων από τις πλουσιότερες χώρες μέσω της φορολογίας αλλά και την συγκράτηση των αγροτικών αγορών της. Μια συνεχιζόμενη δυσαρέσκιά συγκεντρωνόταν στις πιο εύρωστες οικονομικά ομόσπονδες οντότητες να αποδεσμευτούν από μια προβληματική ομοσπονδία. Αυτός είναι και ο λόγος που τα κίνητρα του πολέμου στη Σλοβενία και την Κροατία ήταν *να φύγουν* από την ομοσπονδία και στη συνέχεια να κάνουν εθνική εκκαθάριση στο εσωτερικό τους – καθώς οι σέρβικοι πληθυσμοί "ήταν ο εχθρός" και θεωρούταν ότι στο μέλλον θα δημιουργούσαν προβλήματα. Αντιθέτως τα κίνητρα της Σερβίας ήταν να κρατήσει την ομοσπονδία ενωμένη, γιαυτό και οι εθνοκαθάρσεις της έγιναν με έναν παράλληλο πόλεμο που προσπαθούσε με τη βία να κρατήσει τις χώρες εντός. Οι κροατικές εθνοκαθάρσεις είχαν κατά βάση χαρακτήρα εκτοπισμού (βλέπε τον μαζικό εκτοπισμό τουλάχιστον 200.000 σέρβων κατά την "επιχείρηση καταιγίδα" των Κροατών εναντίων των Σέρβων) – χωρίς να λείπουν προφανώς και τα σαδιστικά περιστατικά εκτελέσεων. Από την άλλη οι αέρβικες εθνοκαθάρσεις –με αποκορύφωμα αυτό της Σρεμπρένιτσα– ακριβώς λόγω των διαφορετικών χαρακτηριστικών των επιμέρους εθνικών φαντασιώσεων είχαν βαθιά επιθετικό χαρακτήρα, δεν εκτόπιζαν κυρίως αλλά αποσκοπούσαν στο να σπάσει το ηθικό των αντίπαλων εθνικισμών, των ντόπιων υποστηρικτών τους. Είχαν σαν σκοπό το φόβο, την παράδοση, την διάλυση (π.χ. βιασμούς γυναικών) των κοινωνικών ιστών των αντιπάλων. Οι Σλοβένοι, οι Κροάτες και οι Βόσνιοι πίστευαν ότι η Σερβία τους "καταπιέζει" ενώ οι Σέρβοι ότι "όλοι άλλοι θέλουν να διαλύσουν τη Γιουγκοσλαβία". Η μία φαντασίωση εδώ τροφοδοτούσε την άλλη και έτσι και οι δύο εμφανιζόντουσαν σαν αυτοεκπληρούμενες προφητείες. Αυτές οι φαντασιώσεις ακριβώς δομούσαν την ευρύτερη στρατηγική των επιμέρους μερών που όριζαν τις ευρύτερες στρατηγικές, *αλλά κυρίως την συμπεριφορά στο έδαφος*. Το μίσος του απλού στρατιώτη κάθε πλευράς στο οποίο δεν μπορούμε και δεν πρέπει να αναζητούμε εκεί καθαρές «οικονομικές αναγνώσεις». Αντιθέτως ενώ οι καπιταλιστικές σχέσεις πυροδότησαν τη σύγκρουση και συγκρότησαν τις εθνικές φαντασιώσεις, αυτές απέκτησαν –όπως πάντα– μοριακό χαρακτήρα. Διαχέονται μεταξύ των υποκειμένων, και κάθε δολοφονία, κάθε λιντσάρισμα ή βιασμός πυροδοτούν νέες φαντασιώσεις που φαίνεται να λειτουργούν σαν «άμεση απάντηση» στις ενέργειες του καταστατικού «άλλου». Η βία εκεί –στα όρια που της θέτει η γενικότερη στρατηγική– αποκτά αυτόνομο χαρακτήρα.

γ. Ταξική πάλη και ιστορική ευθύνη

Το να κατηγορείται η ταξική πάλη για τον διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας και όχι ο ιμπεριαλισμός

είναι μάλλον κάτι εκ πρώτης όψεως παράλογο. Παρόλα αυτά ο προσεκτικός αναγνώστης θα δει ότι υπάρχει μια σειρά παραμέτρων εδώ. Καταρχάς η ταξική πάλη είναι εμπόδιο και ταυτόχρονα αναπαραγωγή της ειδικά *καπιταλιστικής ταξικής σχέσης* εκμετάλλευσης. Υπό αυτή την έννοια προφανώς και έπραξε ορθά να κρατήσει ψηλά τους μισθούς της σε βαθμό που να φτάσει να προκαλέσει κρίση στον ίδιο τον κρατικό καπιταλισμό της Γιουγκοσλαβίας που να τον φέρει σε σημείο κατάρρευσης.

Από την άλλη όμως η εργατική τάξη ως τάξη είναι πάντα εντός της σχέσης κεφάλαιο και της αφηρημένης δυναμικής της, και *σε τελική ανάλυση επικαθορίζεται από αυτήν* και την μισθωτή σχέση, αναπαράγεται από αυτήν. Όταν αυτή η σχέση φτάνει σε σημείο κατάρρευσης λόγω ακριβώς των εσωτερικών αντιφάσεων της η εργατική τάξη ως τάξη που ζει, διεκδικεί αλλά και αναπαράγεται εντός της σχέσης κεφάλαιο έχει δύο επιλογές: ή το salto mortale, το ρίσκο της οικοδόμησης δηλαδή κομμουνιστικών σχέσεων αναπαραγωγής ή την οπισθοχώρηση εντός της σχέσης-κεφάλαιο και *των εκεί* επανακαθορισμό των παραμέτρων. Έναν επανακαθορισμό βίαιο. Εκεί απέτυχε η τάξη στη Γιουγκοσλαβία, στην οικοδόμηση αυτών των νέων σχέσεων. Η οπισθοχώρηση σε αυτή την περίπτωση ήταν κάτι παραπάνω από απλό πισωγύρισμα: ήταν θάνατος σε όλη του την έκταση.

Σε αυτό μεγάλη ευθύνη έχει το ίδιο το σοσιαλιστικό καθεστώς καθώς για μεγάλο διάστημα η θεωρητική ηγεμονία και το πολιτικό/κοινωνικό παράδειγμα που έδινε, θεωρούσε τον κομμουνισμό ως μορφή κράτους, τις κομμουνιστικές σχέσεις μόνο εντός του κράτους, με τη διαμεσολάβηση του χρήματος – και μάλιστα *άμεσα σχεδιασμένες* και ελέγξιμες από έλλογους δρώντες, είτε αξιωματούχους, είτε εργάτες "αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων". Το μοναδικό διαφορετικό παράδειγμα –αρνητικά σκιαγραφημένο γενικά– ήταν αυτό της καπιταλιστικής δύσης, πάλι κρατικής, εγχρήματης και "φιλελεύθερης" σε όλη της την έκταση. Κανένας θεωρητικός ή περισσότερο κινηματικός πειραματισμός δεν είχε υπάρξει ως εμπειρία. Αυτή ήταν η θεωρητική, και γνωσιακή κοινωνική δεξαμενή που είχε ο μέσος Γιουγκοσλάβος το 1991 για να οικοδομήσει μια φαντασίωση τόσο ως προς το "ποιο είναι το πρόβλημα" αλλά και "ποια είναι η λύση". Αυτός ήταν ο γνωσιακός του ορίζοντας η *episteme* του. Όλα τα θεωρητικά και κοινωνικά παραδείγματα του, όλα τα "πρώτο-ιδεολογικά στοιχεία" ήταν άμεσα βουτηγμένα στον καπιταλιστικό φετιχισμό, σε κάποια μορφή κράτους ή χρηματικής σχέσης. Το μεταβατικό σοσιαλιστικό κράτος αποδείχτηκε το σημαντικότερο εμπόδιο στην ίδια την πολυπόθητη μετάβαση και αυτό είναι κάτι που η αριστερή ιδεολογία δύσκολα –26 χρόνια μετά– το έχει χωνέψει για όλο το σοσιαλιστικό μπλοκ. Η Γιουγκοσλαβία είναι ένα ακόμα παράδειγμα των ιστορικών και πρακτικών ορίων του εργατικού κράτους, του σοσιαλισμού σε μια μόνο χώρα αλλά και της εργατικής τάξης ως τάξης που *η επανάσταση θα σημάνει την χειραφέτηση ως αναπαραγωγή της*. Η επανάσταση είναι αυτοκατάργηση όχι χειραφέτηση. Είναι μια ολική ρήξη με τον κόσμο.

2. Σχόλια πάνω στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου και της εθνικής ιδεολογίας

Η αναπαραγωγή του κεφαλαίου μέσω της εθνικής ιδεολογίας γίνεται με έμμεσο τρόπο και γι' αυτό συνήθως είναι δύσκολο να αναλυθεί. Στη βιβλιογραφία συνήθως η σχέση μεταξύ των δύο είτε εντελώς πρόχειρα θεωρείται γραμμική και άμεση, δηλαδή ότι το έθνος εξυπηρετεί τα συμφέροντα «της αστικής τάξης» και αναπαράγεται από το "αναφορικό περιεχόμενο" της εθνικής ιδεολογίας είτε ότι ο εθνικισμός είναι μια εντελώς ξεχωριστή μανία, διακριτή από τα «οικονομικά συμφέροντα» τα οποία στην καλύτερη περίπτωση απλά κάπου συναντιούνται. Αυτό το οποίο πρέπει να απαντηθεί δηλαδή είναι ένα ερώτημα σε δύο σκέλη: Ποιες είναι οι διαδικασίες που διαμορφώνουν ως τέτοια την εθνική ιδεολογία, την λειτουργία της αλλά και το περιεχόμενο της και γιατί η εθνική ιδεολογία ενώ δεν αποτυπώνει άμεσα ταξικά συμφέροντα ή οικονομικές θέσεις –αντιθέτως είναι διαταξική [3]– αναπαράγει το κεφάλαιο;

Το παραπάνω ερώτημα θα πρέπει να απαντηθεί στη βάση της διττής φύσης του κεφαλαίου σε *συνάρτηση* με τις καθηλωμένες κοινωνικές αναπαραστάσεις που συγκροτούν μια κοινότητα, με λίγα λόγια τα συμβολικά της πρωτο-ιδεολογικά στοιχεία(habitus) που συγκροτεί το σύνολο των κοινών άμεσων εμπειριών της, *και σε δεύτερο χρόνο αφού κανονικοποιηθεί/οργανωθεί* αποτελεί την κουλτούρα, το σύστημα ταξινόμησης της κοινότητας αυτής.

Η σχέση κεφάλαιο δεν θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή μόνο με "οικονομικούς όρους". Αυτό που την ορίζει κυρίως είναι ο διττός της χαρακτήρας, ότι είναι συγκεκριμένη –μας εμφανίζεται με συγκεκριμένες και χειροπιαστές μορφές εμφάνισης όπως το χρήμα, το εμπόρευμα, η εργατική δύναμη, το κεφάλαιο προς επένδυση κτλ– αλλά και αφηρημένη, δηλαδή διέπεται από ευρύτε-

ρες δυναμικές αντιφάσεις οι οποίες λειτουργούν σε ένα μακροεπίπεδο που ξεπερνούν κατά πολύ τον έλεγχο, τις χρονικές περιοδικότητες αλλά και τις αντιλήψεις των επιμέρους ατόμων [4]. Έτσι οι αντιφάσεις και τα προβλήματα που προκαλούνται από την δυναμική του κεφαλαίου εμφανίζονται ως συγκεκριμένα προβλήματα που απαιτούν επιτακτική λύση –φτώχεια, οικονομική αστάθεια, ανεργία κτλ–, ενώ τα αίτια αυτών των προβλημάτων δεν μπορούν παρά να γίνουν αντιληπτά σε ένα αφηρημένο θεωρητικό χρονικό και χωρικό επίπεδο, και ακόμα και τότε είναι αδύνατος ο πρακτικός τους έλεγχος. Συνεπώς το κεφάλαιο είναι μια σχέση που μας φέρνει αντιμέτωπους με τα αποτελέσματα της δραστηριότητας του, χωρίς ποτέ να μπορούμε να επηρεάσουμε *άμεσα* τα αίτια. Η αδυναμία αυτή δεν έγκειται μόνο στις δύο διαστάσεις της ίδιας της σχέσης αλλά και στο γεγονός ότι η ίδια η σχέση παράγεται από τους μετέχοντες σε αυτή και δεν υπάρχει σημείο εξωτερικό αυτής που να λειτουργεί ως "σημείο θέασής" της.

Από την άλλη το κεφάλαιο λειτουργεί σαν μια δύναμη συγκρότησης κοινότητας. Εμπορευματοκάτοχοι και κάτοχοι χρήματος, έρχονται αντιμέτωποι σε ένα δίκτυο αμοιβαίων ανταλλαγών που υποτίθεται είναι «δίκαιο». Μέσα σε αυτή την κοινότητα διάφορα χαρακτηριστικά παγιώνονται, και ομογενοποιούνται λόγω καταμερισμού εργασίας, αλλά και της γενικότερης παραγωγής μορφών κοινωνικότητας που παράγονται εντός της κοινότητας του κεφαλαίου μα "εκτός της εργασίας". Είναι τα χαρακτηριστικά και οι εμπειρίες της "άμεσα βιωμένης ζωής"(ή habitus/πρωτο-ιδεολογικά στοιχεία), καταστάσεις που φαίνονται προφανείς και αυταπόδεικτες. Αυτές οργανώνεται στο σύνολο τους από τις κανονικότητες της καπιταλιστικής κυκλοφορίας. Αυτά θεωρούνται «χαρακτηριστικά της κοινότητας» – γλώσσα, θρήσκευμα, συνήθειες. Θα λέγαμε ότι σε αυτά τα χαρακτηριστικά επενδύεται θετικά η επιθυμία, θεωρούνται δηλαδή «καλά» δικά μας, γνώριμα, «κατανοητά χαρακτηριστικά» [5]. Τα χαρακτηριστικά αυτά παγιώνονται με ένα πλήθος τρόπων: μέσω της επαναλαμβανόμενης επιβεβαίωσης τους, του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, από το κράτος και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του, τους οργανικούς διανοούμενους που εκπροσωπούν το σύνολο της αστικής κοινότητας κοινότητας. Αυτοί οι μηχανισμοί οργανώνουν και επανα-κωδικοποιούν αυτά τα χαρακτηριστικά *της άμεσα βιωμένης ζωής* σε συγκροτημένες ιδεολογίες, εδώ στην προκειμένη περίπτωση, σε εθνικές. [6]

Στη Γιουγκοσλαβία είχαμε μια διαδικασία κατάρρευσης μιας ταυτότητας και μετά την αντικατάσταση της από επιμέρους. Ενώ οι επιμέρους κουλτούρες είχαν διασωθεί και ανθίσει στα πλαίσια της ομοσπονδίας, όσο δεν υπήρχαν προβλήματα στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου και όσο αυτές οι δυναμικές του ΚτΠ δεν είχαν ωθήσει σε σύγκρουση τα υποκείμενα –μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '70– τα εθνικιστικά συμβάντα ήταν ουσιαστικά ανούσια και μια ευρύτερη ταυτότητα είχε διαμορφωθεί και κυριαρχήσει ως ιδεολογικοποιημένο habitus, πάνω από τις εθνικές: αυτή του Γιουγκοσλαβισμού. Αυτό όμως το habitus καθώς θεωρούταν ότι αντιστοιχεί –και είχε διαμορφωθεί– εντός των πλαισίων μιας συγκεκριμένης μορφής πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης, όταν φάνηκε να μην λειτουργεί και να μην αντιστοιχεί στις αναδυόμενες αντιφάσεις, *και υπό το φως ακριβώς*

αυτών των αντιφάσεων εντός της ομοσπονδίας κατά τη δεκαετία του '70, εγκαταλείφθηκε από τα υποκείμενα. Τότε τα πρώτο-ιδεολογικά στοιχεία και επενδύσεις, σε συνδυασμό με νέες εμπειρίες/προφάνειες όπως της οικονομικής αστάθειας *και του δομικού ανταγωνισμού μεταξύ των δημοκρατιών*, αρθρώθηκαν στη συγκρότηση νέων ταυτοτήτων: των εθνικών οι οποίες *μπορούσαν να ερμηνεύσουν τις αναδυόμενες συγκρούσεις φυσικοποιώντας τες και εντάσσοντάς τες σε μια "λογική της ιστορίας", σε μια ιστορική συνέχεια δηλαδή κατανοητή.. Με αυτό το τρόπο επανασυγκροτούταν –σε ένα κόσμο υπό κατάρρευση– το υποκείμενο ως αίσθηση σταθερότητας του εαυτού. Παρόλα αυτά αυτή η επανασυγκρότηση άλλαζε ριζικά το υποκείμενο. Το μετέτρεπε –και αναδρομικά όλη του την ιστορία ως επανερμηνεία της– σε εθνικό.*

Υποστηρίζουμε εδώ συνεπώς, ότι τα επιμέρους συστατικά της εθνικής ιδεολογίας παράγονται από την κυκλοφορία του κεφαλαίου και τη συγκρότηση της κοινότητας ως ομοιογένεια, αλλά *μετατρέπονται σε εθνική ιδεολογία* καθ' αυτή όταν *καλούνται να υποκαταστήσουν και να ερμηνεύσουν* την φετιχιστική [δυσ]λειτουργικότητα [7] της κοινότητας που τα συγκρότησε. Τα διάφορα πρώτο-ιδεολογικά στοιχεία οργανώνονται εκ νέου υπό το φως ακριβώς των νέων αλλαγών. Ο διττός χαρακτήρας της σχέσης κεφάλαιο αποκρύπτει φετιχιστικά τα πραγματικά αίτια της δυναμικής της. Συνεπώς η σχέση κεφάλαιο αναπαράγεται μέσω της εθνικής ιδεολογίας «*δια της απουσίας άμεσης αποτύπωσης της λογικής της σε αυτή, ενώ η ιδεολογία διαρκώς διαμορφώνεται και τροφοδοτείται από τις επιμέρους μορφές εμφάνισης των κοινωνικοποιήσεων του ΚτΠ και του καταμερισμού του εργασίας οι οποίες προβάλλονται μέσω της μνήμης και στο παρελθόν (Nachträglichkeit) στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης άρθρωσης γύρω από ένα "κεντρικό νόημα"*» [8]. Η θεμελιώδης εθνική φαντασίωση, είναι η οργάνωση του habitus *σε ιδεολογία* γύρω από ένα *νέο κεντρικό σημαίνον* που λειτουργεί σαν σημείο καθήλωσης, σαν άξονας νοήματος για τα *επιμέρους απλά πολιτιστικά χαρακτηριστικά*. Στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας αυτή η νέα άρθρωση ήταν γύρω από την προφανή αντιπαλότητα/ανισότητα των ομόσπονδων κρατών και τον φετιχισμό/προφάνεια της ατομικής ευθύνης του υποκειμένου. Αυτά τα στοιχεία/προφάνειες έγιναν οι νέοι άξονες που το διάσπαρτο habitus οργανώθηκε σε θεμελιώδη φαντασίωση-εθνική ιδεολογία. Βλέπουμε ότι οι αξονες αυτοί είναι ήδη μυστικοποιημένα κομμάτια του καπιταλιστικού φετιχισμού, αποκρύπτουν δηλαδή τα αίτια της καπιταλιστικής δυναμικής ενώ είναι παράγωγα της. Έτσι ο λόγος που δομήθηκε ήταν «αν υπάρχει ατομική ευθύνη τότε κάποιος φταίει που τα πράγματα πάνε στραβά, κάποιος ελέγχει το 'σύστημα', θα τον βρούμε, *θα τον εξουδετερώσουμε και εμείς μετά αυτόνομα και αυτοκυρίαρχα* θα αναλάβουμε την εξουσία του εαυτού μας και των οικονομικών σχέσεων». Εδώ πλέον η εθνική θεμελιώδης φαντασίωση αποκτά τη δική της σχετικά αυτόνομη δυναμική από τις συνθήκες που τη γέννησαν, και επιφέρει πραγματικές επιπτώσεις στις υλικές σχέσεις. *Γίνεται δηλαδή η ίδια υλική σχέση* [9]. Η εθνική ιδεολογία δεν είναι η γλώσσα ή η θρησκεία αλλά μια συγκεκριμένη άρθρωση αυτών των χαρακτηριστικών σε συγκεκριμένα συμβολικά συστήματα τα οποία προέρχονται από *συγκεκριμένα κοινωνικά συμβάντα/κοινωνικούς δεσμούς*. Αυτή η αποτύπωση όμως είναι ήδη διττή και φετιχοποιημένη και αποκρύπτει τις πραγματικές αιτίες των δυναμικών του κεφαλαίου.

Έτσι δίνουν κίνητρο να εκτονωθεί η οργή και η απογοήτευση, η δίψα για πλήρωση της επιθυμίας απέναντι σε αυτόν που κατατάσσεται ως εχθρός και εμφανίζεται ως εμπόδιο: στον Βόσνιο, στην μουσουλμάνα, στον Κροάτη, στον Σέρβο. Το γεγονός ότι η αδιαφανής καπιταλιστική δυναμική ωθεί στη σύγκρουση παράγει την εξής αλληλουχία σχηματικά: -> συγκρότηση ετερόνομων και άνισων ομάδων -> ομογενοποίηση των χαρακτηριστικών εντός των ομάδων και ταυτόχρονα ορισμός/ταυτότητα αυτών των χαρακτηριστικών σε ετεροκαθορισμό με τα χαρακτηριστικά του "Άλλου" -> *εθνικισμός, ρατσισμός και φυσικοποίηση της διαφοράς ως ερμηνεία και ταυτόχρονα ως λύση στο πρόβλημα της σύγκρουσης* -> ο εθνικισμός και ο ρατσισμός συγκροτούν κάθε κοινότητα αναπόφευκτα σε αντίπαλη κοινότητα, έτσι οι εθνικές και ρατσιστικές φαντασιώσεις γίνονται στρατηγικές με υπαρκτά ιστορικά αποτελέσματα, γίνονται όπως είπαμε αυτοεκπληρούμενες προφητείες γιατί αναγκάζουν τους αντιπάλους να φερθούν με ανάλογο προς την αντίπαλη φαντασίωση τρόπο.

3. Το μίσος ενάντια στον Βόσνιο

Το Σερβικό μίσος ενάντια στο Βοσνιακό πληθυσμό δεν μπορεί να αποδοθεί σε απλές κοινωνιολογικές κατηγορίες όπως "θρησκευτικές διαφορές" ή "οικονομικές διαφορές" καθώς είτε δεν παρέχουν επαρκείς εξηγήσεις είτε χρησιμοποιούν τα αποτελέσματα των διαδικασιών ως εργαλεία ερμηνείας της ίδιας της διαδικασίας.

Ο βοσνιακός πληθυσμός υπήρξε το μεγαλύτερο θύμα των Γιουγκοσλαβικών πολέμων. Το μίσος εναντίον του θα πρέπει να εξηγηθεί μέσω της σχετικής αυτονομίας αλλά ιδιαίτερης δυναμικής που αποκτά το habitus, η άμεση εμπειρία, όταν οργανώνεται σε οργανωμένη εθνική ιδεολογία και έχει υλικές συνεπαγωγές όπως αναλύσαμε παραπάνω. Τότε η δυναμική του αυτο-αναπαράγεται με εκθετικό τρόπο. Γίνεται βάση του εαυτού του. Η θεμελιώδης φαντασίωση του Σερβικού εθνικισμού ήταν ότι οι αντίπαλοι εθνικισμοί θέλουν να καταστρέψου την Γιουγκοσλαβία, η οποία ήταν συνυφασμένη με τα εθνικά Σερβικά συμφέροντα. Ο αέρβικος εθνικισμός ήθελε –υπό την κηδεμονία του– να συγκρατήσει την Γιουγκοσλαβία ενωμένη. Αυτή η προσδοκία αρχικά διαμορφωμένη από ιστορικό-οικονομικούς λόγους σύντομα απέκτησε κατά τη διάρκεια του πολέμου τη δική της δυναμική για τον "Άλλο". Ο Άλλος γινόταν *η προσωποποίηση του εμποδίου* της απόλαυσης, της πλήρωσης του οράματος του Σερβικού εθνικισμού, ακόμα και αν το όραμα αυτό είχε *μορφοποιηθεί* ως επιθυμία [10] ακριβώς λόγω της αδυναμίας εκπλήρωσης του από μια αρχική υστέρηση η οποία προκύπτει από την δυναμική του κεφαλαίου. *Εδώ η οικονομική κρίση και στη συνέχει ο πόλεμος* γίνεται το κεντρικό σημαίνον γύρω από το οποίο οργανώνεται η πραγματικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο σε κάποιον αποδίδεται η ματαίωση της κοινωνικής απόλαυσης και η αστάθεια, η ευθύνη του πολέμου, και δημιουργείται η δίψα για 'αποκατάσταση' της κοινωνικής ισορροπίας και ευμάρειας. δηλαδή της απόλαυσης του κρατικού/οικονομικού σώματος από τα υποκείμενα σε καινούρια/εθνικά πλαίσια όμως. Η πρόσβαση σε αυτό το μέλλον μας έχει κλαπεί από κάποιον, τον "Άλλο" ο οποίος πρέπει να αντιμετωπιστεί. Το πως θα αντιμετωπιστεί όμως έχει να κάνει με το υλικό του habitus, μια ιστορική δεξαμενή γνώσης, η οποία αναδιοργανώνεται επιθετικά μέσα στη φαντασίωση της εθνικής ιδεολογίας γύρω από το νέο κεντρικό σημαίνον.

Στην περίπτωση της Βοσνίας, η εικόνα που έβλεπε ο μέσος σέρβος εθνικιστής της εποχής ήταν λίγο διαφοροποιημένη από αυτή που έβλεπε για τον Κροάτη. Όμως η διαφορά αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο στο αποτέλεσμα. Η Κροατία μέσα από τα μάτια της Σερβίας ήταν εχθρός, μα όμοιος, ήταν ένας "μικρός άλλος". Η Κροατία μπορεί να ήθελε να διαλύσει το Γιουγκοσλαβία και να ήταν εθνικός εχθρός αλλά ήταν ένας "ίσος" εχθρός, ένας εχθρός κατανοητός. Θεωρούταν από πριν ως ξεχωριστό έθνος, με δική του ιστορία, δική του παράδοση και συνεπώς στα πλαίσια των ευρύτερων εθνικών αφηγήσεων με μια "θέση στην ιστορία, με δικαίωμα ύπαρξης". Ο Κροάτης ήταν εχθρός, αλλά δεν ήταν άξιος εξολόθρευσης. "Ηταν άξιος εχθρός, κάποιος άλλος, μα σαν εμάς".

Αντιθέτως στις σέρβικες αφηγήσεις οι οποίες κυκλοφορούσαν χρόνια στη γιουγκοσλάβικη κοινωνία, αν και αρχικά δεν γινόντουσαν αντιληπτές ως εχθρικές – ο Βόσνιος δεν είχε ποτέ το στάτους του αυτόνομου υποκειμένου. Αντιθέτως η δημο-

φιλής εντύπωση ήταν ότι ήταν "μουσουλμάνοι Σέρβοι" άτομα κατώτερου στάτους ανάξια λόγου. Όταν όμως η δυναμική του κεφαλαίου μορφοποίησε την επιθυμία και τις κοινωνικές φαντασιώσεις με επιθετικούς όρους και όρους έλλειψης, οι Βόσνιοι έγιναν κάτι παραπάνω από εχθρός. Ήταν ένας εχθρός ακατανόητος, ικανός για όλα. Ο Βόσνιος μετατράπηκε σε ένα "μυστήριο": γιατί αυτοί θέλουν να καταστρέψουν την Γιουγκοσλαβία ενώ δεν έχουν καν "δικό τους έθνος" φαίνεται να έλεγε η Σερβική εθνική φαντασίωση στον εαυτό της. Ο Βόσνιος συνεπώς αρχίζει και μοιάζει με τον εβραίο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Με αντιφατικό τρόπο γίνεται κάποιος που είναι ακραία υποτιμημένος(-δεν έχει καν έθνος) και από την άλλη απροσδόκητα ικανός και εχθρικός για όλα. Το γεγονός ότι μέχρι στιγμής δεν είχε καταλάβει κανείς τις 'προθέσεις' τους συνηγορούσε στην "πανουργία τους". Η εθνική φαντασίωση εδώ συγκροτείται πλέον ως καταδίωξη: ο αντίπαλος πρέπει να εξολοθρευτεί, ή τουλάχιστον να υποταχθεί ολοκληρωτικά.

Η κάθε εθνική φαντασίωση ξεκινά από αυτό που την γέννησε, τις αντιφάσεις του ΚτΠ και φέρει μέσα της τις αρχικές της τάσεις: Ο σερβικός εθνικισμός επιδίωκε να κρατήσει την Γιουγκοσλαβία ενωμένη(δες δεύτερο μέρος) αλλά για να συμβεί αυτό, κάποιοι που την αποσταθεροποιούσαν έπρεπε –στα πλαίσια αυτή της διήγησης– να αφανιστούν ή τα κοινωνικά τους δίκτυο να κατακερματιστούν πλήρως, δηλαδή να μην αφανιστούν ως φυσικά άτομα άλλα ως κοινότητα. Γι' αυτό και στη Βοσνία, δεν είχαμε εκτοπισμούς, αντιθέτως είχαμε εκκαθαρίσεις και βιασμούς. Ο αντίπαλος εδώ ήταν ταυτόχρονα ένας ύπο-λαός και ένας ύπερ-λαός, που μόνο ακραία μέσα μπορούσαν να τον αντιμετωπίσουν. [11]

4. Μια κριτική του σύγχρονου αντι-ιμπεριαλιστικού υποκειμένου ή 'κάνοντας μη κριτική'

Ένα από τα σημαντικά σημεία κριτικής είναι η κριτική του σύγχρονου αντι-ιμπεριαλισμού. Αποτελεί αντικείμενο θυελλωδών συζητήσεων για ποιο λόγο αντιρατσιστικές, αντιφασιστικές και αναρχικές οργανώσεις επιλέγουν να σταθούν στο πλάι ατόμων αλλά και διαδικασιών στην άλλη άκρη του πολιτικού φάσματος. Η απάντηση εδώ δεν μπορεί να είναι ότι "έχουν λάθος ανάλυση' καθώς προηγείται αυτής της απάντησης το ερώτημα "γιατί έχουν αυτήν την ανάλυση;" Αυτό το οποίο είναι επίσης ενδιαφέρον είναι η εμμονή σε αυτή.

Ήδη από το 1980 και μετά κάθε σταθερό σημείο αναφοράς στον Δυτικό κόσμο –τουλάχιστον– καταρρέει. Ο κόσμος, υπό το φως του ύστερου καπιταλισμού, όπου το κεφάλαιο και οι κοινωνικές αλλαγές –τόσο σε προσωπικό αλλά και σε κοινωνικό επίπεδο– είναι πλέον επιταχυνόμενες, κάθε σταθερό σημείο αναφοράς του κοινωνικού νοήματος χάνεται. Αυτό εξακολουθητικά οδηγεί σε μια σχετική ρευστοποίηση –για να μην αναφερθούμε σε κατάρρευση– του συμβολικού πεδίου. Με λίγα λόγια χάνουμε τα μέσα με τα οποία μέχρι στιγμής ο κόσμος γινόταν κατανοητός.[12] Αυτό το συναίσθημα εντάθηκε μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ και τις χαοτικές αλλαγές που ακολούθησαν στην περίοδο 1991-2014 παγκοσμίως. Οι μεγάλες αφηγήσεις αχνοσβήνουν. Το σύγχρονο συμβολικό πεδίο γίνεται η προφανής κρίση του έθνους κράτους. Πάνω σε αυτές τις αντιφάσεις συγκροτείται η *σημερινή παρόρμηση* για μια αναγκαία φανταστική επαναφορά των *μεγάλων αφηγήσεων*. Το habitus λόγω της αστάθειας οργανώνεται όχι απλά σε ιδεολογία –καθώς τίποτα σταθερό δεν υπάρχει να την οργανώσε– αλλά σε φαντασίωση-σύνθωμα. Το αντι-ιμπεριαλιστικό εμμονικό υποκείμενο είναι μια έκφανση του σημερινού υποκειμένου: το τρομοκρατημένο υποκείμενο της κανονικόμορφης ψύχωσης, το υποκείμενο δηλαδή που προσπαθεί να βρει μια φαντασιακή σταθερότητα σε έναν κόσμο ασταθή.

Η απάντηση σε αυτό –από μια μερίδα υποκειμένων– είναι μια προσπάθεια να ξανασυγκροτηθεί

κάποια σταθερότητα, *όχι όμως στις υλικές σχέσεις αλλά πρώτα και κύρια στη φαντασία.* Προσαρμόζεται δηλαδή στην τωρινή στιγμή όχι μέσω –κυρίως– μιας υλικής διάδρασης αλλά μιας φαντασίωσης που ύστερα *γίνεται υλική δύναμη*. Τα υποκείμενα προσπαθούν να ξαναχτίσουν μια μεγάλη αφήγηση του συμβολικού πεδίου για να μπορέσουν να υπάρξουν αυτά μέσα σε αυτό, να προβάλλουν δηλαδή τη θέση του υποκειμένου τους στην μεγάλη αφήγηση. Έτσι το υποκείμενο φυλακίζει τη σκέψη αλλά και την ιστορική διαδικασία με μια διαλεκτική παρελθόντος-παρόντος η οποία ποτέ δεν αποδεσμεύεται σε ένα μέλλον. Ο αντι-ιμπεριαλισμός είναι μια συντηρητική επανάσταση ενάντια στην «πρόοδο» του κεφαλαίου, και αυτό διαπερνά όλο το πολιτικό φάσμα.

Οι σύγχρονοι αντι-ιμπεριαλιστες προσπαθούν να επαναφέρουν διηγήσεις όπως την "ένδοξη εθνική ανεξαρτησία, και την ισχυρή τάξη μέσα σε αυτή". Δεν επαναφέρουν απλά σε νέους συνδυασμούς αφηγήσεις ή θεωρίες του παρελθόντος, αντιθέτως προσκολλούνται φαντασιακά στο παρελθόν και μετά το ερμηνεύουν αναδρομικά με βάση τη φαντασίωση τους. Έτσι γεμίζουν πληθωριστικά τον δημόσιο λόγο και την "κοινωνική δεξαμενή της γνώσης" με μια νέα ερμηνεία του παρελθόντος προσαρμοσμένη στη θεμελιώδη φαντασίωση τους, η οποία εξ αρχής ισχυρίζεται ότι «τίποτα δεν έχει αλλάξει», είναι δηλαδή βουτηγμένη στους φετιχισμούς του κεφαλαίου. Η λογική αυτή, εξαλείφει τις ιστορικές *στιγμές της αμφισημίας και κινδύνου –έτσι όπως τις περιέγραψε λακωνικά ο W.Benjamin–* που έγινε ορατή οριακά μια «άλλη κοινωνία», καθώς ερμηνεύει το παρελθόν γύρω από έναν καπιταλιστικό άξονα νοήματος (του εθνικού-κεϋνσιανού κράτους). Έτσι κάθε πραγματική επανάσταση του παρελθόντος, εκείνες οι στιγμές που η ουτοπία ράγισε και έσταξε μέσα στην πραγματικότητα του κόσμου, εξαφανίζεται. Κάθε κριτική που εμφανίστηκε μέσα στο ρίζωμα του ιστορικού προτσές χάνεται και στη θέση της εμφανίζεται μια καπιταλιστική-εθνική, αντι-ιμπεριαλιστική ερμηνεία της ιστορίας, η οποία ισοπεδώνει τους νεκρούς της επανάστασης μέσα στο ίδιο τους το κάστρο καθώς δεν εμφανίζεται σαν κυριαρχία του κεφαλαίου μα σαν επανάσταση, μια επανάσταση όμως που «δεν σώζει την παράδοση από τον κομφορμισμό» αλλά αντιθέτως την εμποτίζει. Μαζί με εκείνες τις στιγμές του παρελθόντος που η ουτοπία εμφανίστηκε εμβρυακά, χάνεται και το υλικό του μέλλοντος. Η επιθυμία προσδένεται για πάντα σε έναν φαύλο κύκλο με το παρελθόν. Το μέλλον γίνεται μια βασανιστική αιώνια επανάληψη.

Έτσι επαναπροσαρμόζουν όχι μόνο τη σκέψη τους αλλά συνολικά τη γνώση ως *προς ένα σήμερα το οποίο επιθυμεί να παραμείνει ίδιο, το όραμα του μέλλοντος προβάλλεται ως επιστροφή σε ένα παρελθόν. Η αντι-ιμπεριαλιστική κριτική αντιτάσσει στην κινητικότητα του κεφαλαίου και του κατακερματισμένου κόσμου την σταθερότητα παλαιότερων μορφών του κεφαλαίου ως φαντασίωση. Κατά αυτό τον τρόπο η αντι-ιμπεριαλιστική κριτική είναι νεο-συντηρητική: δεν είναι μόνο το περιεχόμενό της αλλά και η λειτουργία της. Εγκλωβίζει τη σκέψη στο παρελθόν της, προσαρμόζει το παρελθόν στο φανταστικό παρόν και το παρόν στο παρελθόν αναδρομικά και αμοιβαία.* Ο αντι-ιμπεριαλισμός είναι στο πλευρό της καπιταλιστικής αντίληψης της ιστορίας όχι μόνο λόγω του περιεχομένου του αλλά και λόγω της λειτουργίας του: μειώνει την πραγματική κριτική, δηλαδή τη σκέψη που προσπαθεί να διαπεράσει τις προϋποθέσεις της, και με αυτό τον τρόπο εγκλωβίζεται σε αυτές. Αυτές οι προϋποθέσεις δεν είναι άλλες από τις κοινωνικές σχέσεις του κεφαλαίου –παρελθούσες ή νέες– που επηρεάζουν την σκέψη κάθε ιστορική περίοδο.

Ακριβώς για αυτό το λόγο συναντιέται η αντι-ιμπεριαλιστική αριστερά με άκρα-δεξιά, καθώς και αυτή προσπαθεί να επαναφέρει μια παρόμοια μεγάλη αφήγηση του έθνους – ο κατακερματισμός του ύστερου καπιταλισμού έφερε κρίση σε όλες τι αφηγήσεις, όχι μόνο στις αντι-ιμπεριαλιστικές. Από την άλλη όμως η αντι-ιμπεριαλιστική αριστερά και αντι-εξουσία αρνούνται να σταθούν πραγματικά δίπλα σε αυτούς με τους οποίους συναντιούνται καθώς διατηρούν ακόμα τη φαντασίωση για τον εαυτό τους –αυτό είναι που τις συγκροτεί ως *υποκειμενοποιημένες πολιτικές ομάδες* [13]– ότι είναι δυνάμεις προόδου, κομμουνισμού και "αλλαγής". Μια συνάντηση με όσους πραγματικά υποστηρίζουν τις ίδιες στοχεύσεις με αυτούς θα έφερνε σε κρίση τον μοναδικό άξονα που έχουν πλέον για να συγκροτήσουν τον κόσμο τους με κάποιο νόημα, καθώς θα έκανε εμφανή την αντίφαση: πολλά από τα αντι-ιμπεριαλιστικά προτάγματα είναι κοινά πλέον μεταξύ άκρας αριστεράς και δεξιάς. Η φαντασίωση πρέπει να διατηρηθεί πάση θυσία ενάντια είτε στις πρακτικές της διαψεύσεις είτε στην κριτική που δέχεται.

Στη καλύτερη περίπτωση αυτή η αμυντική στάση του αντι-ιμπεριαλιστικού υποκειμένου παίρνει την μορφή της άρνησης της συνάντησης υπό το φόβο της διάψευσης. Στη χειρότερη την

ιδεολογική εκλογίκευση και ενσωμάτωση κάθε διάψευσης ή αντίφασης: ο αντι-ιμπεριαλιστής για να σώσει στην φαντασίωση του θα ενσωματώσει σε αυτή κάθε αντίθεση της, είναι έτοιμος να δεχτεί εκπτώσεις, στρατηγικούς ελιγμούς, ημι-ακροδεξιούς, στρατηγικές συμμαχίες άρνηση και φετιχοποίηση του αντιπάλου για να καλυφθεί η άρνηση. Η εικόνα του σημερινού αντι-ιμπεριαλιστικού υποκειμένου δεν είναι τίποτα άλλο από το κατακερματισμένο υποκείμενο της κανονικόμορφης ψύχωσης, το οποίο προσπαθώντας να πιαστεί από κάπου, χτίζει έναν ρωμαλέο εαυτό, μια μεγάλη και λαμπρή αφήγηση για να καλύψει τον τρόμο και το φόβο του ασυνείδητου του σε έναν κόσμο χωρίς σταθερότητα. Γι' αυτό και η Γιουγκοσλαβία αποτελεί το σημείο μηδέν του σύγχρονου νεο-συντηρητισμού. Είναι η αφήγηση πάνω στην οποία δεξιά και αριστερά συγκροτεί τον εαυτό της και παρασέρνουν μαζί τους και όλο το παρελθόν σε μια ξεφτισμένη αιώνια επιστροφή.

Επίσης θα θέλαμε να θυμίσουμε ότι η ιστορία δεν υποστασιοποιείται σε ένα άτομο. Οι σπουδαίες προσωπικότητες στις οποίες συμπυκνώνεται η "Ιδέα" της ιστορικής πορείας όπως τις φανταζόταν ο Hegel προφανώς και δεν υπάρχουν. Τα άτομα είναι παράγωγα κοινωνικών μακρο-ιστορικών διαδικασιών. Συνεπώς το ζήτημα για εμάς δεν είναι να κριθεί ένοχος ατομικά ο Μιλόσεβις ή ο Franjo Tuđman από κάποιο διεθνές δικαστήριο. *Αντιθέτως όμως είναι σημαντικό να μην αθωωθούν* καθώς οι υπερασπιστές τους αλλά και το κοινό τους εντάσσονται σε ένα πεδίο λόγου που *θεωρούν ότι όντως σε αυτούς προσωποποιείται το έθνος και η ιστορία* και η εθνική αφήγηση και συνεπώς μέσω της αθώωσης τους, έρχεται και η αθώωση του έθνους από τα καταστατικά του εγκλήματα (ο λόγος αυτός αναδύθηκε ξεκάθαρα στην ίδια την Σερβία μετά την είδηση της υποτιθέμενης αθώωσης). Ακριβώς επειδή θεωρούν ότι η ιστορία κινείται από προσωπικότητες, και ό,τι το υποκείμενο φέρει *ατομική ευθύνη*, μια ενδεχόμενη αθώωση θα τους έδινε την δυνατότητα να γράψουν ότι ό,τι εγκλήματα έγιναν αποτελούσαν προσωπικές "παρεκκλίσεις". Εκεί η αστική άποψη περί "ιδιώτη-ατόμου που είναι απόλυτος κύριος των πράξεων του" ηγεμονεύει και το έθνος μπορεί να αθωωθεί. Η κριτική δεν εξαντλείται ούτε στο ελάχιστο στην καταδίκη μιας πολιτικής προσωπικότητας για τα εγκλήματα του έθνους. Όμως η μη αθώωση εξασφαλίζει ότι η συζήτηση περί εγκλημάτων, έθνους και πολιτικής μορφής παραμένει ανοιχτή και συνεπώς αφήνει ανοιχτό το πεδίο περαιτέρω κριτικής.

ΥΓ: Έγραφε ο βόσνιος ποιητής Izet Sarajlic στο σπίτι του στο Σαράγιεβο κατά τη διάρκεια των βομβαρδισμών:

Η θεωρία του να κρατάς μια απόσταση
επινοήθηκε από τους συγγραφείς υστερόγραφων
που δεν θέλουν να ρισκάρουνε πολλά.
Εγώ από την άλλη, είμαι μεταξύ αυτών, που
προτιμούν τις Δευτέρες να μιλάν για τις Δευτέρες
γιατί την Τετάρτη μπορεί να είναι πολύ αργά.
Είναι φυσικά πολύ δύσκολο να γράψεις ποιήματα
σε τούτο το κελί.
Αλλά ενώ οβίδες εκρήγνυνται ολόγυρά σου
Είναι ακόμα δυσκολότερο να μην γράψεις ποίηση.

Σημειώσεις

1. *Οι πύλες της κόλασης είναι ές μέρα και νύχτα. Εύκολες στο πέρασμα τους, γλυκές στη κάθοδό τους. Μα για να ξαναβγείς και να δεις τους γαλάζιους ουρανούς. Τούτο είναι σπουδαίος κόπος.* (Βιργίλος, *Αινειάδα*, βιβλίο 6ο στ. 128). Όσοι υπερασπίζονται μια υπόθεση βουτηγμένη στο αίμα, χωρίς να προσπαθούν να δουν πέρα από αυτή, χωρίς καν να προσπαθούν να δουν ποια βαθύτερη δυναμική συγκρότησε τις πλευρές και τα στρατόπεδα, μένουν εντός των ερωτημάτων που τους έθεσε η αλλοτριωμένη δυναμική τη ιστορίας. Υπό αυτή την έννοια μένουν εντός του κεφαλαίου και του κόσμου του, μεταχειρίζονται το κόσμο ως δεδομένο και δεν έχουν κανένα μερίδιο στο όραμα της ουτοπίας. Θα πρέπει λοιπόν πριν υπερασπιστούμε μια υπόθεση να λογίζουμε καλά πιο κατώφλι περνάμε. Η επιστροφή είναι δύσκολη.

2. Η Γιουγκοσλαβία ήταν ως γνωστόν ομοσπονδιακό κράτος, δηλαδή διάφορες επιμέρους κρατικές οντότητες ενωμένες σε μια μεγαλύτερη κρατική οντότητα. Με τον όρο ομόσπονδη οντότητα εννοούμε εδώ τα επιμέρους κράτη που συναποτελούσαν την ομοσπονδία. Τα κράτη αυτά υπάγονταν όλα στη κεντρική εξουσία της κεντρικής κυβέρνησης αλλά είχαν και κάποια περιθώρια τοπικής αυτοδιοίκησης και δυνατότητα επηρεασμού της κεντρικής κυβέρνησης. Οι ομόσπονδες οντότητες της Γιουγκοσλαβίας ήταν η Σερβία, η Κροατία, η Βοσνία και Ερζεγοβίνη, η Σλοβενία, το Μαυροβούνιο και η Μακεδονία ενώ από το 1978 μέχρι το 1988 *πρακτικά* ομόσπονδη δημοκρατία ήταν και η περιοχή του Κοσόβου.

3. Στις μάχες βλέπουμε –μεταξύ άλλων– και προλετάριους κατά πλήθη να δηλώνουν εθελοντές πολλές φορές, εν τέλει οι προλετάριοι έχουν πατρίδα, και γι' αυτό πρέπει να πολεμήσουν και εναντίον της.

4. Κάνοντας το πιο κατανοητό, και χρησιμοποιώντας τους ορισμούς των Annales μπορούμε να πούμε ότι το κεφάλαιο είναι μια σχέση που δουλεύει σε εξίσου σε *όλους τους ιστορικούς χρόνους*: Η αφηρημένη του διάσταση στον Μακρύ χρόνο, η μακροκοινωνική του στον Μέσο, και οι άμεσα βιωμένες συνθήκες του στον βραχύ. Παρόλα αυτά οι τρεις χρόνοι εδώ γεφυρώνονται σε μια ενιαία δομή. Αυτή της καπιταλιστικής ολότητας.

5. Γενικά χρησιμοποιούμε το έργο των Projekt *IdeologieKritik* του W.F. *Haug, τους Μπρεϊγί και Γκέλνερ* για την εθνική ιδεολογία ως συγκρότηση ιδεολογικών συστημάτων από πρώτο-ιδεολογικά στοιχεία, τον P. Bourdieu και το δημιουργικό habitus, την ανάγνωση των Hume, και Freud (ιδιαίτερα την προέκταση της έννοιας του Nachträglichkeit ως μνήμης όχι του υποκειμένου, αλλά που συγκροτεί το υποκείμενο στο χρόνο ως προβολή στο παρελθόν) από τον G. Deleuze, τις λακανικές προσεγγίσεις του υποκειμένου ως μιας δομής *που συγκροτείται* από συγκεκριμένα κοινωνικά συμβάντα, και την έννοια του φετιχισμού του κεφαλαίου –και όχι του εμπορεύματος– του Μαρξ. Εδώ δεν ισχυριζόμαστε ότι η ανάλυση εξαντλείται στην εμπειρία αλλά ότι η βασική μορφή συγκρότησης του υποκειμένου είναι η εμπειρία. Η ανάλυση και η αποδόμηση του περνούν πέρα από τον εμπειρισμό. Μια γενικότερη και πιο εκτεταμένη ανάλυση της μνήμης και της υποκειμενικότητας είναι πολύ δύσκολο να γίνει εδώ.

6. Οι δύο άξονες ανάλυσης και κανονικοποίησης της ιδεολογίας (οριζόντιος και κάθετος) που χρησιμοποιούνται εδώ προέρχονται από τους P. Bourdie και W.F. Haug. Όπως και οι δύο τονίζουν αυτοί οι δύο άξονες δεν πρέπει να θεωρούνται ως δυο ξεχωριστές κοινωνικές καταστάσεις αλλά δύο διαστάσεις της ίδιας σχέσης. Είναι πρωτίστως αναλυτικές κατηγορίες και ύστερα κοινωνιολογικές.

7. Εδώ για να είμαστε ξεκάθαροι: οι δυσλειτουργικότητα του κεφαλαίου που αναφέρουμε δεν είναι κάποια ουσιαστική δυσλειτουργικοτητα. Αντιθέτως η ανάγκη αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου εμφανίζεται ως δυσλειτουργικότητα στα υποκείμενα τα οποία αναπαράγονται μέσω αυτής. Εδώ εμφανίζεται ο αλλοτριωμένος χαρακτήρας της σχέσης όπου η αναπαραγωγή της περνά πάνω από τα συστατικά της μέρη.

8. Η μνήμη δεν θα πρέπει να γίνεται κατανοητή ως μια παρελθούσα στιγμή που ως τέτοια υπάρχει αποθηκευμένη στο μυαλό, αλλά ως κάτι που ανακαλείται από αυτό και επαναδιαμορφώνεται *στο παρόν και ξαναπροβάλλεται στο παρελθόν φυσικοποιώντας έτσι τις αντιφάσει ςτου σήμερα.* Η σκέψη εδώ εγκλωβίζεται στον εαυτό της.

9. Υπενθυμίζουμε εδώ το "ρητό" του W.I. Thomas ότι «αν οι άνθρωποι θεωρούν μια κατάσταση ως αληθινή τότε αυτή έχει αληθινές επιπτώσεις». Αυτή η φράση συνοψίζει πολύ καλά τον τρόπο με τον οποίο το habitus κανονικοποιείται σε οργανωμένη ιδεολογία, μετατρέπεται σε θεμελιακή φαντασίωση μέσω μιας σειράς κοινωνικών ενεργειών και γίνεται ο τρόπος με τον οποίο κοιτάζουμε αλλά *και πράττουμε στο κόσμο, γίνεται υλική δύναμη.* Ίσως το πιο τρανό παράδειγμα τέτοιου τύπου ήταν η σερβική μανία ενάντια στη Βοσνία.

10. Εδώ ακολουθούμε την οντολογία της επιθυμίας των Deleuze και Guattari όπου η επιθυμία προηγείται της έλλειψης, αλλά αντιθέτως γίνεται διαρκώς αντικείμενο διαμόρφωσης από κοινωνικά συμβάντα.

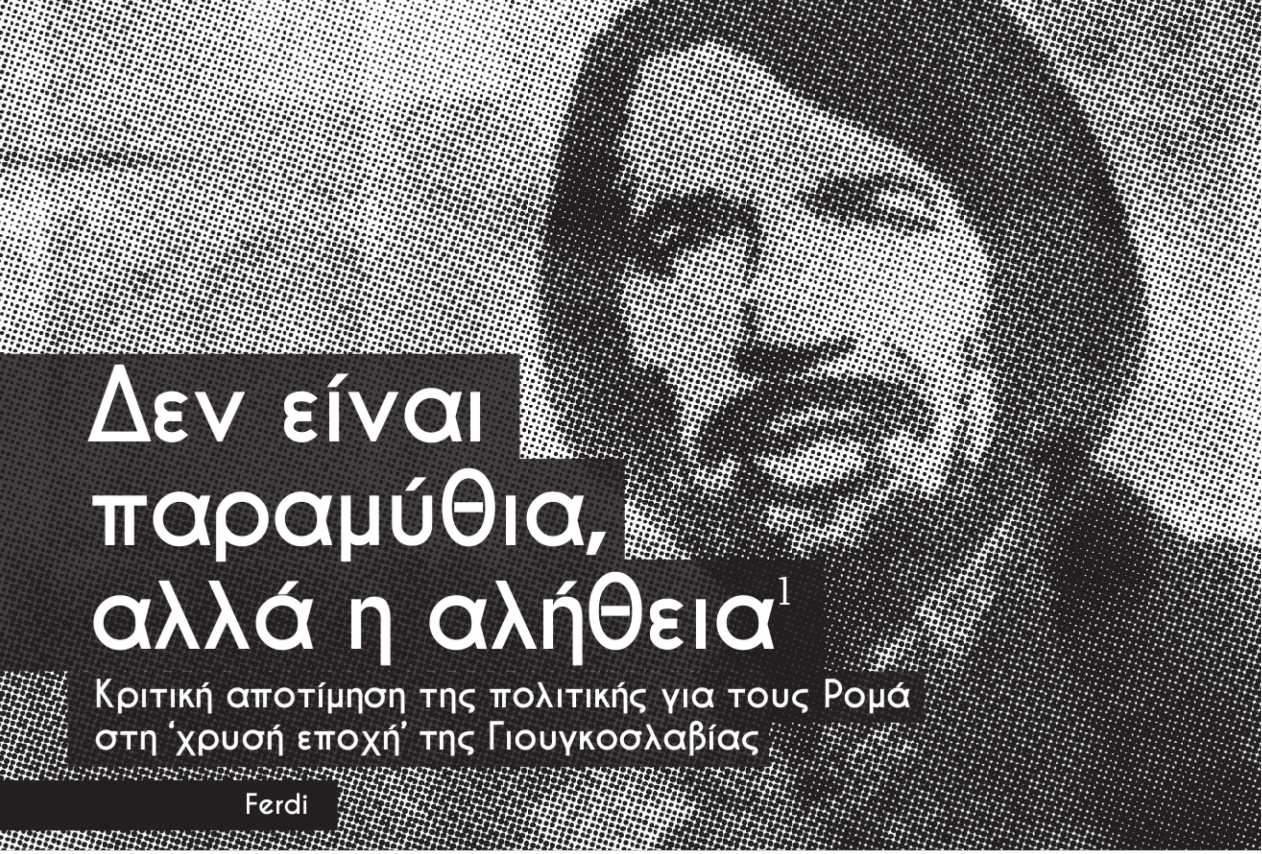
11. Οι διαφορές στα νούμερα των θυμάτων είναι εμφανείς για να αποδείξουν του λόγου το αληθές. Στη Βοσνία οι εκτελέσεις γίνονταν κατά χιλιάδες

12. Εδώ αν συνδυάσουμε την έννοια του habitus με αυτή του υπερ-επιταχυμένου καπιταλισμού και και την έννοια του συμβολικού πεδίου, τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα συμβολικά πεδία πλέον δεν είναι σταθερά ούτε ως φαντασίωση. Το μόνο που γίνεται όλο και πιο σταθερό είναι ο ρυθμός κατάρρευσής τους.

13. Ο Bourdieu τόνιζε ιδιαίτερα το γεγονός ότι το habitus έχει και μια συντηρητική πλευρά. Σε αυτό το σημείο η ανάλυση του μπορεί να ταυτιστεί με τον εργαλειακό λόγο ή την «κοινή λογική» του Deleuze. Οι τρεις αυτές έννοιες αν και όχι εντελώς όμοιες, έχουν μεγάλη εγγύτητα και σε διαφορετικούς συνδυασμούς μπορούν να φανούν ιδιαίτερα χρήσιμες στην κριτική του υποκειμένου.

Παραθέσεις

Για την οικονομική ιστορία της Γιουγκοσλαβίας χρησιμοποιήθηκαν: Viachaslau Yarashevich, Yuliya Karneyeva: *Economic reasons for the break-up of Yugoslavia*, Predrag Rajsic: *The Economy of Tito's Yugoslavia: Delaying the Inevitable Collapse*, Leonard Kukic: *Socialist growth revisited: Insights from Yugoslavia.*

Δεν είναι παραμύθια, αλλά η αλήθεια[1]

Κριτική αποτίμηση της πολιτικής για τους Ρομά στη ‘χρυσή εποχή’ της Γιουγκοσλαβίας

Ferdi

Ήταν η «χρυσή εποχή» του γιουγκοσλαβικού σοσιαλισμού και η χρυσή εποχή της πολιτικής ζωής των Ρομά; Κατά κάποιον τρόπο ίσως ήταν, αν και με κάποιες πολύ ουσιαστικές επιφυλάξεις. Η αλήθεια είναι πως έγιναν ορισμένες μεταρρυθμίσεις, έστω και προβληματικές, στους τομείς του εθνικισμού των Ρομά, των εθνοτικών δικαιωμάτων και της νομικής προστασίας, οι οποίες ενισχύθηκαν από το καθεστώς του Κομμουνιστικού Κόμματος. Αλλά και πάλι δεν μπορούμε να είμαστε ικανοποιημένοι με αυτό που ουσιαστικά είναι μια φιλελεύθερη αξιολόγηση της ιστορίας. Πρώτα απ’ όλα, πρέπει να γίνει κατανοητό πως τα παραπάνω κερδήθηκαν από τους αγώνες της πολιτικής δράσης των ανθρώπων στο κίνημα για τα δικαιώματα των Ρομά, και δεν οφείλονταν στη γενναιοδωρία του κράτους. Δεύτερον, η κατάσταση των Ρομά στη Γιουγκοσλαβία ήταν στην πραγματικότητα φρικτή, ανεξάρτητα αν ήταν σχετικά καλύτερη αναφορικά με την απόλυτη στέρηση και τη μαζική βία που υφίσταντο οι Ρομά στις γειτονικές χώρες. Τέλος, είναι δυνατό να εντοπιστούν πολλά από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν σήμερα οι Ρομά της πρώην Γιουγκοσλαβίας στις λανθασμένες προσπάθειες της «σοσιαλιστικής» περιόδου. Για να είμαι σαφής, δεν είναι πρόθεσή μου να δαιμονοποιήσω τη Γιουγκοσλαβία στην οποία πολλοί άνθρωποι έζησαν αξιοσημείωτα καλύτερες ζωές απ’ ό,τι θα είχαν ζήσει υπό τα σημερινά μετασοσιαλιστικά καθεστώτα, αλλά να καταδείξω ότι το κράτος, σοσιαλιστικό ή άλλο, δεν μπορεί παρά να αναπαράγει εκμεταλλευτικές ιεραρχικές σχέσεις με τους πληθυσμούς που υπόκεινται σ’ αυτό. Στην περίπτωση των γιουγκοσλάβων Ρομά, η συγκεκριμένη σχέση ήταν αυτή του ρατσισμού, όπως ακριβώς παραμένει μέχρι σήμερα.

Ενώ οι Ρομά απολάμβαναν μια γενικά θετική εικόνα ως πιστοί παρτιζάνοι κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης, ο ακτιβισμός των Ρομά στη μεσαία περίοδο του «σοσιαλισμού της αγοράς» ήταν εξαιρετικά παραγωγικός, αν και σε μεγάλο βαθμό στον πολιτιστικό τομέα. Το θέατρο *Romano Phralipen* άνοιξε στην πόλη των Σκοπίων το 1970 και γρήγορα έγινε ένα κεντρικό σημείο για τις φωνές των Ρομά στη Γιουγκοσλαβία, όπως και η εφημερίδα *Romano lil* που κυκλοφόρησε για πρώ-

1. Ο τίτλος αυτός είναι δάνειο από μια δήλωση του θρυλικού Ρομά τραγουδιστή Σάμπαν Μπαϊράμοβιτς [Šaban Bajramović]: «Εμπνέομαι να τραγουδώ ζητήματα από την καθημερινή μας ζωή, τη ζωή των Ρομά. Τραγουδώ αυτή την αλήθεια και αυτή η αλήθεια είναι εντυπωσιακή. Δεν είναι παραμύθια, αλλά η αλήθεια. Γιατί όταν τραγουδώ, οι Ρομά μας κραυγάζουν και τραγουδούν και χαίρονται».

τη φορά στο Βελιγράδι το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς. Ο πρόεδρος και ένας από τους εμπνευστές του Πρώτου Παγκοσμίου Συνεδρίου Ρομά το οποίο έλαβε χώρα ένα χρόνο αργότερα, ο παρτιζάνος ήρωας Σλόμπονταν Μπερμπέρσκι, ήταν ο ίδιος διάσημος ποιητής. Υπό την ηγεσία του, το Συνέδριο αρχικά ενθαρρύνθηκε να θεωρήσει τη Γιουγκοσλαβία ως κράτος-μοντέλο στον χειρισμό των θεμάτων των Ρομά. Το κόκκινο χρώμα του τροχού στην εθνική σημαία των Ρομ αποδίδεται στην αφοσίωση στον σοσιαλισμό.[2] Οι Ρομά είχαν από καιρό χαράξει μια πολιτιστική εξειδίκευση για τους ίδιους στα Βαλκάνια και ήταν από εκεί που ξεκίνησαν τις πολιτικές τους παρεμβάσεις. Πράγματι, ιδρύθηκαν εξήντα οργανώσεις Ρομά τη δεκαετία του '70, με την κορύφωσή τους να εμφανίζεται με τη ραδιοφωνική εκπομπή «Ακούστε, Ρομά!» το 1981. Εκείνη την περίοδο, η ορατότητα της κουλτούρας των Ρομά, ιδιαίτερα της μουσικής τους, ήταν καθοριστική για την προσπάθεια των Ρομά ακτιβιστών να ξεπεράσουν την ασαφώς ορισμένη δημοκρατική κατηγορία της "εθνοτικής ομάδας" και να αναγνωριστούν ως "εθνικότητα", μια σκοτεινή πολιτική κατηγορία που συνεπαγόταν τόσο εκπροσώπηση στην ομοσπονδιακή απογραφή όσο και ισχυρότερη συνταγματική προστασία.[3] Καθώς οι ερωτηθέντες στις ομοσπονδιακές έρευνες αναγνώριζαν τους εαυτούς τους όλο και περισσότερο ως ομιλητές της γλώσσας των Ρομά, η αναπτυσσόμενη ταυτότητά τους ως εθνικότητας έγινε ολοένα και πιο ευανάγνωστη στις κρατικές γραφειοκρατίες.[4] Τέτοιες διακρίσεις δεν ήταν ακαδημαϊκές για τους Ρομά ακτιβιστές στις δημοκρατίες, θεωρούνταν ένας αγωγός στην εξουσία του κράτους· εθνικότητες, όπως οι Αλβανοί και οι Ούγγροι, διατηρήθηκαν ουσιαστικά σε ισότιμη θέση μεταξύ τους εντός μιας ομοσπονδιακής προοπτικής, εξοπλισμένες με πλήρη γλωσσικά δικαιώματα, εκπαιδευτική αυτονομία και, θεωρητικά, μια ισχυρότερη αντιπροσωπευτική παρουσία στο

Ο Slobodan Berberski στο *Πρώτο Παγκοσμίο Συνεδρίο Ρομά.*

Κόμμα. Μια εξέχουσα ερώτηση αυτής της περιόδου σχετιζόταν με τη δυνατότητα μιας αυτόνομης επαρχίας ή ενός κράτους Ρομά, του φευγαλέου «*Ρομανιστάν*» [*Romanestan*].[5] Αυτό το ερώτημα μπορεί να είχε τροφοδοτηθεί από το δημόσιο σχόλιο του Τίτο το 1946 να δώσει στους Ρομά τη γη της Μακεδονίας ως εκτίμηση για την «φανατική αφοσίωσή τους στην παρτιζάνικη υπόθεση».[6]

Οι προσπάθειες των Ρομά ακτιβιστών στη σο-

2. Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. The Roma – a Nation Without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. Mitteilungen des SFB 586 „Differenz und Integration" 6, σελ. 80.

3. Με την εξαίρεση της Βοσνίας και του Μαυροβουνίου, που δεν είχαν τέτοιο ορισμό, [ο όρος] "εθνοτική ομάδα" «προοριζόταν για διασκορπισμένες μειονότητες όπως οι Ρομά που θεωρούνταν ότι στερούνται ισχυρά κατασκευασμένων εξωτερικών εθνικών πατρίδων». (Sardelic, Julija. "Romani Minorities and Uneven Citizenship Access in the Post-Yugoslav Space" *Ethnopolitics,* τόμ. 14, 2015.

4. Crowe, David. 1996. *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia*. Νέα Υόρκη: St. Martin's Press, σελ. 226.

5. Η ιδέα μιας ανεξάρτητης περιοχής για τους Ρομά και τους Σίντι θα μπορούσε να προέρχεται από μια επιστολή προς τον συντάκτη σε ένα τεύχος του 1868 της Οθωμανικής Βαλκανικής εφημερίδας *Μακεδονία*, όπου ένας συγγραφέας με την ονομασία Ιλία Ναούμτσεφ [Ilia Naumchev] τάχθηκε υπέρ των Τσιγγάνων, ως ενός «αρχαίου λαού» [προκειμένου] να ενταχθούν στην εθνικιστική κίνηση της εποχής και να αναπτύξουν τη δική τους κοινωνία (Marushiakova και Popov, *ό.π.* σελ. 72). Αυτό ωρίμασε στη δεκαετία του 1920 και του 1930 μεταξύ των λεγόμενων «τσιγγάνων βασιλιάδων» των διασπορικών ομάδων που εγκαταστάθηκαν στην Πολωνία και ζήτησαν από τον ΟΗΕ γη στη Ναμίμπια για το σκοπό αυτό (*ό.π.* σελ. 76). Μετά την αποτυχία αυτού του σχεδίου, αποστάλθηκε μια αντιπροσωπεία στον Μουσολίνι ζητώντας γη στην κατεχόμενη Αβυσσηνία (*ό.π.,* σελ. 77). Δεδομένης της φασιστικής σύνδεσης, ίσως δεν είναι τόσο περίεργο ότι ο Χάινριχ Χίμλερ [Heinrich Himmler] μπορεί να ήταν ο περισσότερο εξέχων υποστηρικτής αυτής της ιδέας· ισχυριζόταν ότι οι «καθαρόαιμοι τσιγγανοί» θα πρέπει να λάβουν γη στην οποία να μπορούν να ζήσουν «σύμφωνα με τα έθιμα και τις παραδόσεις τους» (Eric Ames, κ.α., *Germany's Colonial Past*. 2005. Σελ. 177). Αυτό το μίνι κράτος θα βρισκόταν στο Burgenland, ανάμεσα στην Αυστρία και την Ουγγαρία (Marushiakova και Popov, *ό.π.* σελ. 77). Το ενδιαφέρον του Χίμλερ, φυσικά, ήταν περισσότερο ζωολογικό παρά πολιτικό, αν και θα πρέπει να σημειωθεί πόσο παρόμοιες είναι φασιστικές ιδέες περί «φυλετικών κρατών» με τις φιλελεύθερες ιδέες για «έθνη κράτη». Η πρόταση του Τίτο για μια «αυτόνομη περιοχή Τσιγγάνων στη Μακεδονία» (Crowe, *ό.π.* σελ. 222.) διαφέρει τόσο στο πνεύμα όσο και στην πρόθεση από την πρόταση του Χίμλερ, αλλά η λογική της φυσικής συνοχής ενός διακριτού λαού, είτε πρόκειται για μια "εθνοτική ομάδα", για ένα "έθνος" ή για μια "φυλή" παρέμεινε σχετικά αναλλοίωτη.

6. Crowe, David. 1996. *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia*. Νέα Υόρκη: St. Martin's Press. σελ. 222.

σιαλιστική περίοδο προέκυψαν από την αυθεντική καταπίεση και την επισφάλεια. Μέχρι το 1976, την υποτιθέμενη χρυσή εποχή της ισότητας των τσιγγάνων στη Γιουγκοσλαβία, ένας στους εξήντα Ρομά έφτασε μέχρι το γυμνάσιο και οι περισσότεροι παρέμειναν εντελώς εκτός εκπαίδευσης.[7] Σύμφωνα με μια έρευνα του 1978, τα Ρομά παιδιά υπέφεραν από ποσοστό θνησιμότητας 50%, το 80% των ενηλίκων Ρομά δεν κατάφεραν να πληρούν τα βασικά προαπαιτούμενα της απασχόλησης, μόνο εκατό από έναν εκτιμώμενο πληθυσμό μισού εκατομμυρίου Ρομά στη Γιουγκοσλαβία είχαν εγγραφεί στο πανεπιστήμιο και οι περισσότεροι σύλλογοι Ρομά δεν είχαν χώρους συνάντησης στις πόλεις όπου λειτουργούσαν.[8] Παρόλ' αυτά, ο πρόεδρος του Συμβουλίου Δια-εθνοτικών Σχέσεων στη Σερβία ισχυρίστηκε ότι δεν υπήρχε «Τσιγγάνικο ζήτημα» επειδή «όλοι είναι ίσοι και απολαμβάνουν συνταγματικά δικαιώματα».[9] Μια επιτροπή του 1979 για το "ζήτημα εθνικότητας" προσδιόρισε τους «τσιγγάνους» και τους Αλβανούς ως τις μοναδικές μειονότητες που υπέφεραν από ενεργές εθνοτικές συγκρούσεις με πλειοψηφικούς πληθυσμούς.[10] Εάν αυτός ήταν πράγματι ο καλύτερος τόπος και χρόνος για τους Ρομά της Ευρώπης –και ίσως να ήταν– αυτό δεν πρέπει να μας οδηγήσει στο να επικροτήσουμε τους ηγέτες της Γιουγκοσλαβίας, αλλά να αναγνωρίσουμε την πραγματική φρίκη που οι Ρομά έχουν αντιμετωπίσει εδώ και καιρό στην Ευρώπη γενικά.

Τι πέτυχαν, λοιπόν, οι ακούραστες προσπάθειες των Ρομά ακτιβιστών σε αυτό το υποτιθέμενο συμπονετικό σοσιαλιστικό κράτος; Παρά το άνοιγμα σχολείων στη γλώσσα των Ρομά στις ομόσπονδες δημοκρατίες, κυρίως στη Μακεδονία και τη Σερβία, η απόσταση μεταξύ αυτών των σχολείων και των δικτύων κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας παρέμεινε ανυπέρβλητη. Ακόμα και αν αγνοούσαν τις ζοφερές συνθήκες εργασίας αυτών των «διακριτών αλλά ίσων» προγραμμάτων, οι μαθητές που έβλεπαν το δρόμο τους για να τελειώσουν τα προγράμματα βρήκαν τους εαυτούς τους να επιβιώνουν σε μια πολιτική οικονομία βασισμένη στη σύνδεση με το κόμμα, στην αγοραστική δύναμη των καταναλωτών και στα δίκτυα συγγένειας· με άλλα λόγια, ένα σύστημα τελείως επιζήμιο για έναν επισφαλή Ρομά εργαζόμενο. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, η εγγραφή στο γυμνάσιο παρέμεινε στα ίδια επίπεδα με την προηγούμενη δεκαετία, μόνο διακόσιοι Ρομά μπορούσαν να θεωρηθούν «επαγγελματίες» (γιατροί, μηχανικοί, δικηγόροι κ.τ.λ.)[11] και η ανεργία των Ρομά υπερέβαινε αυτή οποιασδήποτε άλλης ομάδας, εξαιρουμένων,

7. Puxon, Grattan. *Gypsies: Blacks of Eastern Europe. The Nation.* 1976.
8. Crowe. *ό.π.* σελ. 227.
9. *Ό.π.* σελ. 228.
10. Jović, Dejan. 2009. *Yugoslavia: a state that withered away.* Δυτικό Λαφαγιέτ: Purdue Univ. Press. σελ. 187.

11. Crowe. *Ό.π.*, σελ. 229.

ίσως, των γυναικών εν γένει.[12] Οι δουλειές που μπορούσαν να βρουν ήταν στις χαμηλότερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας και οι παραγκουπόλεις των επισφαλώς εργαζομένων Ρομά έγιναν ολοένα και πιο ορατές στις γιουγκοσλαβικές πόλεις. Για την προσπάθειά του να μιλήσει εναντίον αυτών των συνθηκών, το σπίτι του διεθνούς Ρομά ακτιβιστή Ράικο Τζούριτς στο Βελιγράδι «λεηλατήθηκε» από το κράτος και, μετά από πολλές απειλές θανάτου, αναγκάστηκε τελικά να εγκαταλείψει τη χώρα το 1989.[13]

Η ανεργία, όπως ήταν αναμενόμενο, ήταν ένας προβληματικός όρος για ένα υποτιθέμενο σοσιαλιστικό κράτος. Η απαράμιλλη μελέτη της Σούζαν Γούνγουορντ για το ζήτημα αυτό δείχνει πώς το Κομμουνιστικό Κόμμα Γιουγκοσλαβίας [SKJ] επανεφηύρε αυτή την κατηγορία στη Γιουγκοσλαβία, η οποία αμφισβητούσε το στάτους ανεργίας σε εκείνους που κατείχαν αξιοποιήσιμη γη ή, στην περίπτωση των γυναικών, οικογένειες για να τις φροντίζουν.[14] Ενώ το γεγονός ότι πολλές οικογένειες Ρομά έγιναν δικαιούχοι βοήθειας προγραμμάτων αναδιανομής της γης στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 μπορεί να φαίνεται θετικό με μια πρώτη ματιά, μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως μια λεπτή πράξη μαζικής απαλλοτρίωσης. Αντί να αναπτύξει τον τσιγγάνο προλετάριο σε ένα σύγχρονο σοσιαλιστή πολίτη, όπως θα απαιτούσαν οι ιδεολογικές αρχές του, το κράτος επανεφηύρε μια αγροτιά με φυλετικά χαρακτηριστικά στη χώρα και ένα γκετοποιημένο πρεκαριάτο στις πόλεις με ουσιαστικά δυσδιάκριτες διαφορές από το αντίστοιχο στην καπιταλιστική Δύση. Αυτό δεν πρέπει να συνιστά πραγματική έκπληξη εάν η Γιουγκοσλαβία θεωρηθεί ως κομμάτι του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος της εποχής και όχι εξαίρεση στο τελευταίο. Δεδομένης της ενδημικής εξάρτησης της χώρας από την εγχώρια εμπορευματική κατανάλωση και το ξένο κεφάλαιο, τόσο με τη μορφή δανείων υψηλού επιτοκίου από γιγαντιαία καπιταλιστικά όργανα όσο και με τη μορφή μιας σταθερής εισροής τουρισμού, οι εξαιρετικά περιθωριοποιημένοι Γιουγκοσλάβοι Ρομά, που ζούσαν στις σκιές της χώρας χωρίς αγοραστική δύναμη, άρχισαν ολοένα και περισσότερο να τους αποδίδονται αρνητικοί φυλετικοί χαρακτηρισμοί ως αστικά παράσιτα και εγκληματίες ή θετικοί ως 'έμφυτοι' μουσικοί και

Stevan Đorđević Novak 1919-1943, παρτιζάνος διοικητής, ο μόνος Ρομά που ανακηρύχτηκε «Ήρωας του Λαού».

'νομάδες': μύθοι που εξακολουθούν να επικρατούν μέχρι σήμερα. Απλά πρέπει κανείς να δει τις ταινίες της σοσιαλιστικής εποχής του Εμίρ Κουστουρίτσα για να δει πραγματικά πόσο αποτελεσματική ήταν η ρομαντικοποίηση αυτού του εκμεταλλευόμενου κοινωνικού στρώματος.

Στην πραγματική ζωή, αυτό το καταδικασμένο προλεταριάτο ενός υποκατάστατου του σοσιαλισμού έγινε ταυτόχρονα "ευγενής άγριος" και "αποδιοπομπαίος τράγος" σε μια οικογενειοκρατική άρχουσα τάξη[15] και σε έναν ολοένα και πιο εθνικιστή πλειονοτικό πληθυσμό. Υποφέροντας από μαζική ανεργία, ανεπαρκή εκπαίδευση, αστική γκετοποίηση, μικρή εκπροσώπηση και εξάρτηση από εξαιρετικά επισφαλείς πηγές εργασίας, το μεγάλο βάρος των Ρομά στη Γιουγκοσλαβία απαιτεί δημοψήφισμα για την απογοητευτική προσπάθεια του Καρντέλι προς τον κομμουνισμό. Τα πολιτιστικά δικαιώματα και η εθνικιστική πολιτική μπορεί να έχουν δημιουργήσει μια ελίτ των Ρομά,[16] μια ρητή πολιτική του κράτους σε τουλάχιστον μια δημοκρατία,[17] αλλά δεν έκαναν τίποτε για να

12. Woodward, Susan L. 1995. *Socialist unemployment: the political economy of Yugoslavia, 1945-1990.* Πρίνστον: Princeton University Press.
13. *Ό.π.,* σελ. 231.
14. Woodward. *Ό.π.*

15. Για μια μελέτη σχετικά με την ταξική σύνθεση των κυβερνητικών στρωμάτων της Σοσιαλιστικής Σερβίας, βλ. Lazic, Mladen. Old and New Elites in Serbia. *Serbia Between Past and Future*. 85.
16. Sardelić, Julija. 2013. 'What's in a name?' The dilemmas of re-naming Yugoslav gypsies into Roma. CITSEE EU web magazine.
17. Sardelic, Julija. 2016. "Roma between ethnic group and an 'underclass' as portrayed through newspaper discourses in socialist Slovenia". Στο *Social inequalities and discontent in Yugoslav socialism*. (επιμ.) Rory Archer, Igor Duda και Paul Stubbs. Άμπινγκτον· Νέα Υόρκη: Routledge.

ξεπεραστεί η ταξική σχέση στην καρδιά του ανερχόμενου αντι-τσιγγάνικου ρατσισμού στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία. Πώς θα μπορούσε; Ούτε ο ρατσισμός ούτε η ταξική εκμετάλλευση υπήρχαν επίσημα. Αντί να αντιμετωπιστούν τα λογικά αδιέξοδα του «σοσιαλισμού της αγοράς», δηλαδή, να αντιμετωπιστεί ο λόγος ύπαρξης [*raison d' etre*] του ίδιου του κράτους, οι "τσιγγάνοι" της Γιουγκοσλαβίας φυσικοποιήθηκαν ως ένας φυλετικός "Άλλος". Η επισφάλειά τους θα αποδιδόταν στον υποτιθέμενο "νομαδισμό" τους ή τη "φυγόπονη"/"τεμπέλικη" προδιάθεσή τους, στην αυξανόμενη εξάρτησή τους από άτυπες και παράνομες πηγές εισοδήματος που εξηγούνται από την "πανούργα φύση" τους· ενώ η πολιτιστική τους γκετοποίηση ως διασκεδαστές του πλειονοτικού πληθυσμού ήταν ένας ακόμα κοινωνιοβιολογικός δείκτης που διακρίνει "Αυτούς" από "Εμάς".

Εάν δεν αποδεχτούμε ότι οι Ρομά είναι κατά κάποιο τρόπο γενετικά προδιατεθειμένοι για τη φτώχεια, πρέπει να δεχτούμε ότι ήταν ενεργά καταπιεσμένοι στη Γιουγκοσλαβία. Το κράτος όχι μόνο απέτυχε σε σχέση με την ανέλιξη των Ρομά, το κράτος ήταν ένας ενεργός παράγοντας στην επισφάλειά τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι το ΚΚΓ στόχευε κάπως σκόπιμα τους «τσιγγάνους» με την έννοια που το είχαν κάνει οι ναζιστικοί και αυτοκρατορικοί προκάτοχοί τους, αλλά ως ένα κρατικιστικό κοινωνικό κίνημα, ο γιουγκοσλαβικός σοσιαλισμός ήταν δομικά προορισμένος να αναπαράγει τις ίδιες άνισες σχέσεις με τον καπιταλιστικό μακρόκοσμο που τον έτρεφε. Από τη σκοπιά μιας φυλετικοποιημένης μειονότητας, η διαφορά ανάμεσα σε μια ιδεολογικά σοσιαλιστική άρχουσα τάξη και μια ιδεολογικά αυτοκρατορική ή καπιταλιστική είναι απλώς θέμα πολιτικής τακτικής, όχι μιας ριζικά διαφορετικής δομής. Πανομοιότυποι μηχανισμοί κατασκευής αποδιοπομπαίου τράγου και γκετοποίησης βασιλεύουν σε οποιαδήποτε κοινωνική τάξη στηρίζεται στη συγκεντροποίηση της πολιτικής εξουσίας· η νομιμοποίηση του κανόνα μερικών βασίζεται εν μέρει στη φυσικοποίηση της καθυπόταξης των πολλών, όπως και οι ιεραρχικές υποδιαιρέσεις της εργασίας στο εσωτερικό αυτών. Ενώ οι «τσιγγάνοι» επωμίστηκαν το μεγαλύτερο πλήγμα του πειράματος «της σοσιαλιστικής αγοράς» στη "χρυσή εποχή" της, όλοι οι Γιουγκοσλάβοι θα αντιμετώπιζαν συλλογικά τις αποτυχίες της στα τελευταία αιματηρά της χρόνια και με τις ίδιες εθνοτικές, εθνικιστικές και ρατσιστικές γραμμές με τους «τσιγγάνους» συμπατριώτες τους.

Μπορεί να αντιταχθεί σε αυτό το σημείο ότι το κράτος δε θα πρέπει να θεωρείται ένοχο για το ρατσισμό των πολιτών του. Για το λόγο αυτό, παροτρύνω τον αναγνώστη και την αναγνώστρια να αποφύγει να τραβήξει μια πολύ μεγάλη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο κράτος και το 'Λαό'· αυτά είναι οντότητες που συν-οικοδομούνται. Στο βαθμό που το κράτος είναι ένα αντιδραστικό σύνολο γραφειοκρατικών μηχανισμών και βίας, είναι επίσης ένα λαϊκό κοινωνικό κίνημα. Πολλοί άνθρωποι πρέπει να συμφωνήσουν να αναλάβουν την αποστολή του κράτους, χρησιμοποιώντας τους μηχανισμούς επιβολής του, βασιζόμενοι στην κατεύθυνσή του, αυτοπροσδιοριζόμενοι ως ψηφοφόροι του και συσχετίζοντας αυτό το εκλογικό σώμα με τα οφέλη από το κράτος και με την εγγύτητα με την κορυφή της κωνικής δομής εξουσίας του κράτους. Το κράτος είναι έκφραση της κυβέρνησης, ναι, αλλά εκφράζει και τον τρόπο που αντιμετωπίζουμε ο ένας τον άλλον.[18] Καθώς οι Γιουγκοσλάβοι κατασκεύασαν και αναπαρήγαγαν την πολιτιστική κατηγορία του «τσιγγάνου», κινήθηκαν πλησιέστερα προς το κέντρο της εξουσίας, περνώντας πάνω από τους γείτονές τους κατά τη διάρκεια της διαδικασίας. Ομοίως, το κράτος της Γιουγκοσλαβίας, με τον καπιταλιστικό τρόπο, αναπαρήγαγε τον «γύφτο» μετουσιώνοντας τις κρίσεις του σε έναν φυλετικό/πολιτισμικό αποδιοπομπαίο τράγο, εξωτερικεύοντας την ανικανότητά του να απασχολεί ή να φροντίζει κατάλληλα τους ανθρώπους που του επιτρέπουν να κυβερνά. Έτσι, οι κάτοικοι στο Βελιγράδι μέχρι σήμερα κατσαδιάζουν ο ένας τον άλλο λέγοντας «κάνεις σαν γύφτος» όταν κάνουν κάτι ανόητο ή ακατάλληλο, αναπαριστώντας πολιτισμικά αυτή την πρωτότυπη θυσία και οικοδομώντας με τη φαντασία έναν καθαρό «Σέρβο» ενάντια στην αντι-εικόνα ενός βρώμικου «γύφτου» –ένας που είναι μέρος του συστήματος εναντίον ενός που είναι ξένος σε αυτό.

Δεδομένης της ανάγκης μιας τέτοιας άτυπης αστυνόμευσης για τη διατήρηση «του έθνους», δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη ότι ο εθνικισμός είναι ενδημικός και στην επίσημη αστυνόμευση. Οι πόλεμοι της δεκαετίας του '90 έφτασαν, σε κάθε περίπτωση, υπό την αιγίδα των εθνικιστικών αστυνομικών δυνάμεων. Κάποιος μπορεί να μπει στον πειρασμό να επισημάνει ότι η μετα-επαναστατική

18. Αυτό είναι γραμμένο στο πνεύμα του Γκουστάβ Λαντάουερ [Gustav Landauer], ο οποίος ισχυρίστηκε: «Το κράτος είναι μια κοινωνική σχέση· ένας συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι σχετίζονται μεταξύ τους [...] Ο απόλυτος μονάρχης είπε: «Είμαι το κράτος». Εμείς, που έχουμε φυλακίσει τους εαυτούς μας στο απόλυτο κράτος, πρέπει να συνειδητοποιήσουμε την αλήθεια: είμαστε το κράτος!».

Γιουγκοσλαβία ποτέ δεν απαλλάχτηκε πραγματικά από την αστυνομία των απλών μελών που συνεργάστηκε με τους Ναζί στο Ολοκαύτωμα των Εβραίων, των Ρομά και των παρτιζάνων,[19] αλλά από την «χρυσή εποχή» έχουμε να κάνουμε με μια εντελώς νέα γενιά δυνάμεων. Αυτό είναι ευκολότερο να εξηγηθεί στο συγκεκριμένο πλαίσιο του σέρβικου εθνικισμού. Παρά το γεγονός ότι μεγάλωσαν «υπό καθεστώς σοσιαλισμού» ως Γιουγκοσλάβοι, τόσο η *milicija* «του λαού» όσο και οι ειδικές δυνάμεις του εκτεταμένου μηχανισμού ασφαλείας του Αλεξάντερ Ράνκοβιτς[20] εγκαθίδρυσαν ένα συντριπτικά σερβικό αστυνομικό κράτος στο Κόσοβο, αν και απλώς μιμήθηκε τις αστυνομικές δυνάμεις αλλού στη Σερβία και σε παραδοσιακά σερβικές περιοχές της Γιουγκοσλαβίας. Η αποτελεσματικότητα της τακτικής του στη συνείδηση των Σέρβων εθνικιστών έγινε αναμφισβήτητα ξεκάθαρη κατά την εκκαθάρισή του από το ΚΚΓ το '66 για κατασκοπεία στον Τίτο και σε άλλα μέλη του κόμματος. Ο Ντομπρίκα Τσόσιτς, του οποίου ο συνασπισμός διανοουμένων προεικόνιζε την εθνικιστική ανάληψη του ελέγχου της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών στη δεκαετία του 1980, μετέτρεψε τον Ράνκοβιτς στον «προστάτη των Σέρβων», υποστηρίζοντας ότι οι «αγρότες είναι με το μέρος του Ράνκοβιτς».[21] Ενώ ο απροκάλυπτα σέρβικος χαρακτήρας της αστυνομίας και των προκατόχων της ήταν προφανής από το περιστατικό του 1862 στο συντριβάνι του Čukur, η προπαγάνδα του Τσόσιτς συνέδεσε τη σερβική ταυτότητα περισσότερο από ποτέ με το αστυνομικό κράτος. Όταν αναλογιζόμαστε την ήδη συντριπτική προκατάληψη και περιθωριοποίηση της ζωής των Ρομά στη Γιουγκοσλαβία του Τίτο, δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε πώς μια ανοιχτά εθνικιστική αστυνομική δύναμη θα μπορούσε να επιδεινώσει τόσο την εκμετάλλευσή τους όσο και τον αποκλεισμό τους ως έναν επισφαλή Άλλο πολύ μετά την εκκαθάριση του Ράνκοβιτς.

Ίσως ακόμα πιο δυσοίωνος είναι ο τρόπος με τον οποίο οι Ρομά, σε αυτή τη ζοφερή συνθήκη, μεταμορφώθηκαν σε οιονεί μασκότ για πολλά συμφέροντα στη Γιουγκοσλαβία, ειδικά μεταξύ των Σέρβων. Έχω ήδη αναφέρει την απεικόνισή τους στις ταινίες του Κουστουρίτσα ως ευγενών αγρίων, αλλά το πρόβλημα ούτε ξεκινά ούτε τελειώνει στην ασημένια οθόνη. Ο ανθρωπολόγος Ματίς βαν ντε Πορτ έδειξε πώς οι τσιγγάνοι μουσικοί απασχολήθηκαν για τις καθαρτικές παραστάσεις ως «άγρια ψυχή» των Σέρβων στο Νόβι Σαντ μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1990. «Οι Τσιγγάνοι αντιπροσωπεύουν αυτό που είμαστε», ισχυρίζεται ένας από τους μεσήλικες σέρβους πληροφορητές του, «αν και δεν μας επιτρέπεται να είμαστε αυτό».[22] Αυτά τα συναισθήματα απηχούν επίσης και σε προηγούμενα εθνογραφικά έργα για τη Γιουγκοσλαβία· οι πληροφορητές του Σαρόν Ζούκιν το 1976 ισχυρίστηκαν ότι οι Σέρβοι και οι "γύφτοι" ήταν «αδερφές ψυχές» και ότι πολλοί Σέρβοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους «πολύ κοντά στο τσιγγάνικο ταμπεραμέντο».[23] Η

19. Pisarri, Milovan. 2014. *The suffering of the Roma in Serbia during the holocaust*, σελ. 138.
20. Η εξουσία του Ράνκοβιτς προήλθε κυρίως από τη θητεία του ως υπουργού εσωτερικών καθώς και ως ιδρυτή τόσο της OZNA [Υπηρεσία Ασφαλείας της Σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας] όσο και της UDBA [Διεύθυνση Κρατικής Ασφάλειας της Γιουγκοσλαβίας].
21. Bešlin, Milivoj. The opening of the national issue. *Nacija kao problem ili rešennje*, σελ. 53.
22. Port, Mattijs van de,. 1998. *Gypsies, wars and other instances of the wild: Civilisation and its discontents in a Serbian town*. Άμστερνταμ: Amsterdam University Press, σελ. 225.
23. Zukin, Sharon. 1975. *Beyond Marx and Tito theory and practice in Yugoslav socialism*. Νέα Υόρκη: Cambridge University, σελ. 225.

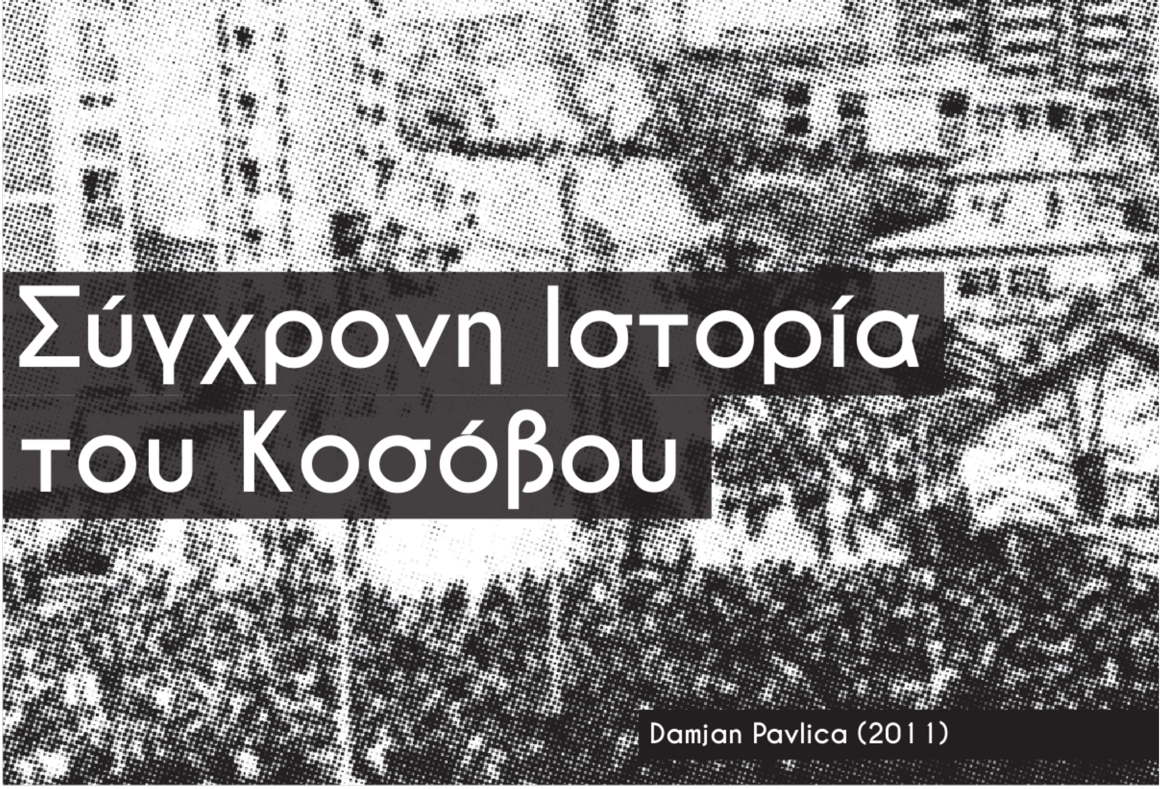
Έσμα Ρεντζέποβα, η διάσημη Ρομά τραγουδίστρια αρχικά από τη Μακεδονία αλλά αργότερα με έδρα το Βελιγράδι, στέφθηκε «Βασίλισσα των Ρομά» στην Ινδία σε μια διπλή προσπάθεια προς τον εθνικισμό των Ρομά και τη διπλωματία του Κινήματος των Αδεσμεύτων[24]. Πράγματι, μια απλή αναζήτηση του όρου 'τσιγγάνος' [*cigan*] στα καταγεγραμμένα χρονικά της γιουγκοσλαβικής λαϊκής μουσικής θα αποκάλυπτε την πανταχού παρουσία της έννοιας στη συλλογική συνείδηση της εποχής. Ακόμη και ο υπερεθνικιστής εγκληματίας πολέμου Βόισλαβ Σέσελι επικροτούσε τη συμβολή των Ρομά στο σερβικό πολιτισμό στο δικαστήριο της Χάγης· στη δίκη του, ο Σέσελι έκανε έναν ελιγμό με την υποτιθέμενη σερβική ανεκτικότητα προς τους Ρομά για να τονίσει τον ρατσισμό των Κροατών και τη μακροβιότητα της εθνότητας των Ρομά ώστε να υποστηρίξει την αυθαιρεσία και την πλαστότητα του βοσνιακού έθνους.[25] Σήμερα, ο αντιτσιγγανισμός έχει πάρει μια σχεδόν εντελώς αρνητική στροφή, αλλά ο θετικός ρατσισμός της Σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας έπαιξε ένα ρόλο στους λόγους εθνικισμού και εθνότητας που ήταν αναπόσπαστοι στην κρατικιστική πολιτική της "χρυσής εποχής" καθώς και στην περίοδο της κρίσης που την ακολούθησαν.

Δεν υπάρχει κρατική λύση για τον ρατσισμό. Παρά την παρολίγο επίτευξη νομικής ισότητας στη Γιουγκοσλαβία, η μεγάλη πλειονότητα των Ρομά, εκείνων που δεν τιμήθηκαν ως πολιτιστικές ελίτ, παρέμεινε ένα αόρατο προλεταριακό απόθεμα εξαιρετικά εκμεταλλεύσιμης εργασίας που ζούσε σε απόλυτη στέρηση και επισφάλεια. Το διακύβευμα της εξουσίας στην κρατικιστική πολιτική είναι αποκλειστικό· η εκδιωγμένη μάζα συνιστά μια προϋπόθεση της ύπαρξης του κράτους καθώς και της αναγεννητικής του βάσης. Οι Ρομά σε άλλα "σοσιαλιστικά" κράτη υπέστησαν στοχευμένη στείρωση, πογκρόμ και την αναγκαστική διάρρηξη των δικτύων συγγένειας σε μια προσπάθεια επίλυσης του "τσιγγάνικου προβλήματος" είτε με την εξόντωση είτε με την αφομοίωση σε ένα μεγαλύτερο εθνικό σώμα. Η Γιουγκοσλαβία ακολούθησε έναν άλλο δρόμο· το ΚΚΓ δημιούργησε ένα σύστημα αντιπροσώπευσης βασισμένο στην εθνοτική και εθνική ταυτότητα, του έδωσε πρόσβαση στις αγορές και τη δομή χρέους του παγκόσμιου καπιταλισμού και δημιούργησε μια άρχουσα κρατική τάξη με ηγεμονική εξουσία πάνω στις σχέσεις παραγωγής, αποκαλώντας το «σοσιαλισμό».[26] Οι Τσιγγάνοι αποτελούσαν εννοιολογική απειλή γι' αυτό το σύστημα λόγω της εξαιρετικά ορατής συλλογικής φτώχειας τους, που αποτελούσε την ανταμοιβή τους για την πιστή στράτευση. Έτσι, το γεγονός πως υπέφεραν επαναπροσδιορίστηκε ως πολιτισμικός εξωτικισμός και τέθηκε σε λειτουργία για την προσέλκυση των ζωτικής σημασίας τουριστικών χρημάτων και την πώληση της Γιουγκοσλαβίας ως του ανεκτικού σοσιαλιστικού παραδείσου που, ίσως, ποτέ δεν υπήρξε πραγματικά.

24. [σ.τ.μ.] Το Κίνημα των Αδεσμεύτων (Non-Aligned Movement) είναι μία διεθνής οργάνωση, που δημιουργήθηκε την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, αναγνωρισμένη από τον ΟΗΕ, μεταξύ των κρατών των οποίων η πολιτική δεν ευθυγραμμιζόταν με την πολιτική των μεγάλων δυνάμεων (ΗΠΑ-Ρωσίας). Αποτελείται από 118 κράτη ενώ συμμετέχουν και 18 κράτη παρατηρητές.

25. United Nations International Criminal Tribunal. Šešelj (IT-03-67). Record 8301-8305. 17 Ιουνίου.

26. Βλ. James, C.L.R., *State Capitalism and World Revolution*, 1969 και Woodward, Susan, *Socialist Unemployment*, 1995.

Σύγχρονη Ιστορία του Κοσόβου

Damjan Pavlica (2011)

Η έρευνα αυτή επικεντρώνεται στη γιουγκοσλαβική ιστορία του Κοσόβου τον 20ό αιώνα, ιδιαίτερα στη σερβο-αλβανική σύγκρουση. Ήθελα να μάθω πώς εισήλθε το Κόσοβο στη Γιουγκοσλαβία και πώς έφυγε. Προσπάθησα να εξοικειωθώ με τις απόψεις των Σέρβων / Γιουγκοσλάβων, Αλβανών, Δυτικών και άλλων συγγραφέων και ανακάλυψα ότι, όπως συνηθίζεται στις εθνοτικές συγκρούσεις, η αλήθεια δεν είναι ποτέ μονόπλευρη. Η κυριαρχία επί του Κοσόβου άλλαξε χέρια αρκετές φορές και η βία της κυρίαρχης ομάδας ανέκαθεν γεννούσε περισσότερη βία, συχνά εναντίον της ομάδας που είχε χάσει τη δεσπόζουσα θέση της.

Στόχος αυτής της δουλειάς είναι να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του προβλήματος του Κοσόβου στη Σερβία και να ρίξει φως σε ορισμένες λιγότερο γνωστές πτυχές της ιστορίας του.

Το Βιλαέτι του Κοσόβου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία

Στις αρχές του 20ού αιώνα, το βιλαέτι του Κοσόβου ήταν επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και η έκταση ήταν σημαντικά μεγαλύτερη από την έκταση του σημερινού Κοσόβου. Περιλάμβανε ολόκληρο το Κόσοβο, το Σαντζάκι, την κοιλάδα του Πρέσεβο και τη δυτική Μακεδονία. Η έδρα του βιλαετιού του Κοσόβου ήταν τα Σκόπια. Την πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελούσαν Αλβανοί· οι Σέρβοι ήταν η πλειοψηφία στο βόρειο Κόσοβο, ενώ ήταν μειοψηφία σε άλλα μέρη, ειδικά στον νότο. Η κατάσταση στο Κόσοβο, όπως και σε άλλες περιοχές της Τουρκίας, ήταν ιδιαίτερα δύσκολη για τη χριστιανική μειονότητα.

Η διπλωματία του Βασιλείου της Σερβίας χρησιμοποιούσε τις περιπτώσεις βίας και καταστολής κατά των Σέρβων για να εμφανίσει τους Αλβανούς σαν βάρβαρους, τους οποίους η Σερβία πρέπει να καθυποτάξει. Στη Σερβία άρχισαν να βλέπουν τους Αλβανούς σαν καταχραστές της σερβικής γης, ξεχνώντας ότι οι Σέρβοι εγκατέλειψαν μαζικά το Κόσοβο κατά τη διάρκεια της «Μεγάλης Μετανάστευσης» στην Ουγγαρία. Η Σερβία διεκδικούσε το ιστορικό της δικαίωμα στο Κόσοβο, επειδή κατά το μεσαίωνα αυτό ήταν μέρος του κράτους της Ράσκας. Από το 1904, η σερβική κυβέρνηση οργανωμένα άρχισε να στέλνει αποσπάσματα Τσέτνικ στο Κόσοβο. Εξαιτίας των μαχών των τελευταίων με τους Αλβανούς, οι Σέρβοι που κατοικούσαν εκεί υπέφεραν. Οι αντιπρόσωποι των Σέρβων του Κοσόβου αντιτάχθηκαν στην αποστολή ένοπλων ομάδων, ζητώντας από τη κυβέρνηση στο Βελιγράδι να σταματήσει αυτή την κίνηση γιατί έφερνε στο λαό περισσότερη βία. Η δράση της Σερβίας μέσω των Τσέτνικ συνάντησε ακόμη την έντονη αντίδραση της Αυστροουγγαρίας, η οποία θεώρησε την πολιτική αυτή ότι υπηρετούσε τη Μεγάλη Σερβία.

Στις αρχές του 20ου αιώνα, το Κόσοβο ήταν το κέντρο της αλβανικής εθνικής αναβίωσης και του αγώνα για την απελευθέρωση από τους Τούρκους. Από το 1905 έως το 1912 οι Αλβανοί οργάνωσαν μια σειρά εξεγέρσεων με στόχο την απόκτηση πολιτισμικής, οικονομικής και πολιτικής αυτονομίας. Οι Τούρκοι συχνά έπνιγαν στο αίμα τις ένοπλες αυτές εξεγέρσεις των αλβανών Κοσοβάρων. Το 1908 πραγματοποιείται η επανάσταση των Νεότουρκων, την οποία αρχικά υποστήριξε ο αλβανικός πληθυσμός λόγω της υπόσχεσης για αυτονομία, μείωση των φόρων και βελτίωση των γενικών συνθηκών διαβίωσης. Αλλά όταν σταθεροποίησαν την εξουσία τους, οι Νεότουρκοι επέβαλαν ισχυρό συγκεντρωτισμό, εισάγοντας την τουρκική ως τη μοναδική γλώσσα της διοίκησης. Αυτό οδήγησε σε εκρήξεις δυσαρέσκειας και σε ένοπλη εξέγερση στο Κόσοβο τον Ιούνιο του 1909. Οι πρώτες ένοπλες συγκρούσεις με τις νέες αρχές έλαβαν χώρα στη περιφέρεια της Τζακόβιτσα. Την άνοιξη του 1910 ξέσπασε μια εξέγερση μεγαλύτερων διαστάσεων στο βιλαέτι του Κοσόβου. Οι επαναστάτες υποστηρίζονταν και από την Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση, η οποία αγωνίζονταν για την αυτονομία της Μακεδονίας. Βλέποντας την εξέγερση να αναπτύσσεται, οι αρχές των νεότουρκων έστειλαν μια ένοπλη ομάδα από τα Σκόπια, η οποία σε μια τριήμερη μάχη στο Κάτσανικ από τις 11 έως τις 13 Μαΐου 1910, κατέπνιξε την αλβανική εξέγερση στο αίμα χωρίς να κάνει διακρίσεις γυναικών, παιδιών ή γερόντων. Ήδη στις αρχές του 1911 συνέβη νέα ένοπλη εξέγερση στο Κόσοβο και στη βόρεια Αλβανία. Κύριο αίτημα των επαναστατών ήταν η αναγνώριση του αλβανικού έθνους και μαζί με αυτό της αυτονομία τους: οικονομικής, διοικητικής, πολιτισμικής και στρατιωτικής. Αυτή η εξέγερση καταπνίγηκε τον Αύγουστο του 1911.

Στις αρχές του 1912 έλαβε χώρα μεγάλη αλβανική εξέγερση υπό την ηγεσία της Γενικής Επαναστατικής Επιτροπής, στις περιοχές Ντρένιτσα, Πετς, Τζακόβιτσα και στη βόρεια Αλβανία. Ηγέτες της εξέγερσης ήταν ο Isa Boljetinac, ο Hasan Prishtina, ο Bajram Curi και άλλοι. Οι εξεγερμένοι επιδίωκαν την εγκαθίδρυση μιας αυτόνομης Αλβανίας, την απόσυρση των τούρκων αξιωματικών και την εισαγωγή της αλβανικής ως επίσημης γλώσσας. Κατέλαβαν αμέσως πολλές πόλεις, συμπεριλαμβανομένων των Τζακόβιτσα, Μιτρόβιτσα, Βούτσιτρν και Πριστίνα με στόχο να αποκτήσουν στη συνέχεια γρήγορα τον έλεγχο όλου του Κοσόβου, της βόρειας Αλβανίας και της πόλης των Σκοπίων. Λόγω της επιτυχίας της αλβανικής εξέγερσης, η κυβέρνηση των Νεότουρκων αποσύρθηκε. Αφού οι αλβανοί επαναστάτες έφτασαν στη Θεσσαλονίκη, η νέα κυβέρνηση υποχρεώθηκε να αποδεχτεί όλες τις απαιτήσεις τους. Στις 18 Αυγούστου 1912 η Πύλη αναγνώρισε την αυτόνομη Αλβανία, η οποία περιελάμβανε τέσσερα βιλαέτια: του Κοσόβου, της Σκόδρα, των Ιωαννίνων και της Μπίτολα. Οι γείτονες είδαν σε αυτό τη δημιουργία της «Μεγάλης Αλβανίας» καθώς οι κάτοικοι αυτών των περιοχών δεν ήταν μόνο Αλβανοί. Αυτό απείλησε τα εθνικά συμφέροντα των γειτονικών κρατών που διατηρούσαν προσδοκίες επί των περιοχών αυτών και οι οποίες στράφηκαν γρήγορα σε πόλεμο εναντίον της Τουρκίας.

Πριν τον πόλεμο, στις 19 Οκτωβρίου 1912 πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση των Αλβανών ηγετών στα Σκόπια, την έδρα του βιλαετιού του Κοσόβου. Αποφασίστηκε ότι οι Αλβανοί θα υπερασπίζονταν στους επερχόμενους πολέμους τα εδάφη που θεωρούσαν δικά τους, πολεμώντας στο πλευρό της Τουρκίας.

Η προσάρτηση του Κοσόβου στους Βαλκανικούς Πολέμους

Τα σερβικά και τα μαυροβουνιακά στρατεύματα επιτέθηκαν στο Οθωμανικό κράτος τον Οκτώβριο του 1912, διεισδύοντας στο Κόσοβο και τα Μετόχια. Οι Αλβανοί αντιστάθηκαν στην κατάκτηση των οικισμών τους και οργάνωσαν εθελοντικές μονάδες οι οποίες προέβαλαν ένοπλη αντίσταση στις δράσεις των σερβικών στρατευμάτων. Μια μεγαλύτερη μάχη έλαβε χώρα στο Ποντούγεβο όπου δεκαπέντε χιλιάδες εθελοντές υπό τις διαταγές του Isa Boljetinac στάθηκαν χωρίς επιτυχία απέναντι στο Τρίτο Σερβικό Σώμα Στρατού, το οποίο στη συνέχεια κατέκτησε το Πρίζρεν και το μεγαλύτερο τμήμα της Αλβανίας μαζί με τα παράκτια.

Κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων το 1912-1913, η Σερβία προσάρτησε τις περιοχές του Σαντζακίου, της Μακεδονίας, του Κοσόβου και για λίγο και την Αλβανία. Οι Σέρβοι δεν αποτελούσαν την πλειονότητα σε αυτές τις περιοχές, το οποίο δημιουργούσε ένα συγκεκριμένο πρόβλημα για τη σερβική διπλωματία που παρουσίαζε την κατάκτηση του Κοσόβου σαν απελευθέρωση από τους Τούρκους, αγνοώντας το γεγονός ότι η σύνθεση του πληθυσμού είχε αλλάξει κατά τη διάρκεια των αιώνων. Στις ειρηνευτικές συνομιλίες στο Λονδίνο, η Σερβία αρνήθηκε να ικανοποιηθεί μόνο με το βόρειο Κόσοβο το οποίο, κατά τραγική ειρωνεία, θα ζητούσε έναν αιώνα αργότερα. Με τον τερματισμό του πολέμου, οι περιοχές του Κοσόβου και των Μετοχίων βρέθηκαν στη Σερβία και το Μαυροβούνιο, το οποίο η σερβική ιστοριογραφία χαρακτηρίζει ως απελευθέρωση ενώ η αλβανική ως κατοχή. Από την άποψη της πολιτικής επιστήμης, ο κατάλληλος όρος είναι προσάρτηση, καθώς η συνένωση του Κοσόβου πραγματοποιήθηκε χωρίς συμφωνία των εθνικών αντιπροσώπων και χωρίς δημοψήφισμα των κατοίκων.

«Σπίτια και ολόκληρα χωριά έγιναν σκόνη, άμαχος και αθώος πληθυσμός σφαγιάστηκε μαζικά, απίστευτες πράξεις βίας, λεηλασίες και αγριότητες κάθε είδους –αυτά ήταν τα μέτρα που εφαρμόστηκαν και ακόμη εφαρμόζονται από το σερβικό- μαυροβουνιακό στρατό, με στόχο την πλήρη τροποποίηση του εθνοτικού χαρακτήρα των περιοχών που κατοικούνταν αποκλειστικά από Αλβανούς». – Από την Αναφορά της διεθνούς επιτροπής για τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Αυτά τα χρόνια υπήρχε αρκετή συζήτηση σχετικά με την «Εκδίκηση για το Κόσοβο» για το 1389 η οποία μυστηριωδώς στράφηκε εναντίον όχι των Τούρκων αλλά των Αλβανών. Αυτή η πολιτική δεν πέρασε χωρίς κριτική από τον ευρωπαϊκό τύπο ο οποίος έγραφε για τα εγκλήματα εθνοκάθαρσης που τελούνταν από τα σερβικά και τα μαυροβουνιακά στρατεύματα κατά τη διάρκεια της κατοχής αλβανικών οικισμών. Σύμφωνα με αναφορές, ιδιαίτερα σκληρά υπέφεραν οι κάτοικοι της Πριστίνα, του Φερίζοβιτς (αργότερα Ουρόσεβατς), της Τζακοβίτσα, του Πρίζρεν και κάποιων άλλων πόλεων. Στην Αυστρία επικράτησε η πεποίθηση ότι η Σερβία είχε αποκτήσει υπερβολικά πολλά.

Ο σέρβος αντιφρονούντας Dimitrije Tucović προειδοποίησε ότι «εκτελείται μια προσχεδιασμένη απόπειρα δολοφονίας ενάντια σε ένα ολόκληρο έθνος», «μια εγκληματική πράξη» για την οποία πρέπει να αποδοθούν ευθύνες. Ο Tucović αντιτιθόταν στην εδαφική επέκταση της Σερβίας και υποστήριξε την ισότιμη ένταξη σε Βαλκανική Ομοσπονδία του Κοσόβου μαζί με τη Σερβία και άλλες περιοχές. « Η απεριόριστη εχθρότητα του αλβανικού λαού απέναντι στη Σερβία είναι το πρώτο θετικό αποτέλεσμα της αλβανικής πολιτικής της σερβικής κυβέρνησης. Το δεύτερο, ακόμη πιο επικίνδυνο αποτέλεσμα, είναι η εδραίωση στην Αλβανία των δύο μεγάλων δυνάμεων με τα μεγαλύτερα συμφέροντα στα δυτικά Βαλκάνια.

Ο Tucović εννοούσε την Ιταλία και την Αυστροουγγαρία, με την τελευταία έχοντας καλή αφορμή να επιτίθεται στην Σερβία ήδη το 1914 και το 1915 να την έχει κατακτήσει. Η δραστική επιδείνωση των σχέσεων με τους Αλβανούς είχε υψηλό τίμημα για το σερβικό στρατό και τις σειρές των προσφύγων το 1915, κατά τη διάρκεια της τραγικής υποχώρησης μέσα από το Κόσοβο και την Αλβανία που έμεινε γνωστή ως «Αλβανικός Γολγοθάς».

Ωστόσο η Σερβία βρέθηκε στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στην πλευρά των νικητών και της αναγνωρίστηκαν όχι μόνο οι εδαφικές επεκτάσεις από τους Βαλκανικούς Πολέμους, αλλά και το δικαίωμα να συγκροτήσει ένα μεγάλο γιουγκοσλαβικό κράτος. Και ενώ οι Σέρβοι πολέμησαν για να γίνει το Κόσοβο μέρος της Σερβίας, αυτό έγινε μέρος της Γιουγκοσλαβίας.

Εποικισμός του Κοσόβου στο Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας

Η Σερβία απέκτησε το Κόσοβο, αλλά ταυτόχρονα απέκτησε και μια μυλόπετρα γύρω από το λαιμό της ανάπτυξής της. (Leon Trotsky, ανταποκριτής από το βαλκανικό πεδίο μάχης 1912)

Στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, το Κόσοβο έγινε μέρος του νεοϊδρυθέντος Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων. Το Κόσοβο

αποτέλεσε σερβική αποικία και κυβερνιόταν κυρίως υπό στρατιωτική διοίκηση. Οι σέρβοι πολιτικοί δεν είχαν οποιοδήποτε σχέδιο για το Κόσοβο, το οποίο θα λάμβανε υπόψη και τα συμφέροντα του αλβανικού πληθυσμού, αλλά επικρατούσε ήδη η άποψη ότι οι Αλβανοί έπρεπε να μετατοπιστούν και στη θέση τους να εγκατασταθούν Σέρβοι.

Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, η κυβέρνηση του Βελιγραδίου εφάρμοσε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα εποικισμού με στόχο την αλλαγή της εθνοτικής σύνθεσης του Κοσόβου προς όφελος των Σέρβων. Πλεονέκτημα στην εγκατάσταση είχαν οι πρώην στρατιώτες και τα μέλη των αποσπασμάτων των Τσέτνικ. Μέχρι το 1941 μετεγκαταστάθηκαν στο Κόσοβο περίπου 60.000 έποικοι, συχνά σε περιουσίες που είχαν κατασχεθεί από Αλβανούς. Περισσότερο από το 90% του συνολικού αριθμού των έποκων ήταν Σέρβοι από διάφορα μέρη της Γιουγκοσλαβίας (που περιελάμβανε τότε και το Μαυροβούνιο). Η αφαίρεση των σπιτιών από τους Αλβανούς χωρικούς για χάρη της μετεγκατάστασης των εποίκων, προκάλεσε μίσος απέναντι στους τελευταίους, αφήνοντας μόνιμες συνέπειες στις σχέσεις των Σέρβων και Αλβανών.

Εποικισμός ανά περιφέρεια	
περιφέρεια	**έποικοι**
Ουρόσεβατς	15.381
Τζακοβίτσα	15.824
Πρίζρεν	3.084
Πετς	13.376
Μιτσόβιτσα	429
Βούτσιτρν	10.169
Σύνολο:	**58.263**

Με τον εποικισμό διαμορφώθηκαν στο Κόσοβο και στα Μετόχια εντελώς νέοι οικισμοί, όπως: Κόσοβο Πόλιε, Όμπιλιτς, Χερτσέγκοβο, Όρλοβιτς, Ντέβετ Γιουγκόβιτσα, Λαζάρεβο, Σβράτσακ, Νόβο Ρούιτσε, Στάρο Γκράτσκο και πολλές άλλες.

Παράλληλα με τον σερβικό εποικισμό, έλαβε χώρα και μια διαδικασία υποχρεωτικής μετεγκατάστασης του αλβανικού πληθυσμού. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ιστορικού Ινστιτούτου της Πριστίνα, από το 1919 έως το 1940, μετακινήθηκαν από τη Γιουγκοσλαβία στην Τουρκία συνολικά 255.878 μουσουλμάνοι, από τους οποίους 215.412 ήταν Αλβανοί.

Αλβανοί αντάρτες, οι Κατσάκοι, πολέμησαν ενάντια στην εγκαθίδρυση της σερβικής εξουσίας σε περιοχές κατοικημένες από Αλβανούς. Βρίσκονταν παντού στα δάση και στα βουνά και είχαν για χρόνια την πραγματική εξουσία σε χωριά. Η πολιτική πτέρυγα των Κατσάκων ήταν η επιτροπή του Κοσόβου, η οποία υπερασπιζόταν την απόσχιση των περιοχών που πλειοψηφούσαν οι Αλβανοί από το Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων και την ένωσή τους με την Αλβανία. Οι πιο γνωστοί Κατσάκοι ήταν ο Azem Bejta και η γυναίκα του Šota Galica, οι οποίοι έγιναν ήρωες για τον αλβανικό πληθυσμό του Κοσόβου στη μάχη τους ενάντια στον κρατική τρομοκρατία. Η κυβέρνηση του Βελιγραδίου εφάρμοσε τα πιο αυστηρά μέτρα απέναντι στους αυτονομιστές Αλβανούς: οι περιουσίες τους κατάσχονταν και δίνονταν στους εποίκους, οι οικογένειές τους θέτονταν υπό κράτηση και ολόκληρα χωριά τιμωρούνταν αν τους βοηθούσαν. Η αφαίρεση της γης οδήγησε ολόκληρα χωριά σε εξεγέρσεις. Ο στρατός κατακτούσε τα αντιστεκόμενα χωριά με υποστήριξη από βαρύ πυροβολικό. Σύμφωνα με στοιχεία του Ιστορικού Ινστιτούτου στην Πριστίνα, μεταξύ του 1918 και του 1938 ο στρατός πυρπόλησε και κατέστρεψε 320 αλβανικά χωριά.

Τη δεκαετία του 1930 κυριάρχησε η άποψη ότι ο σταδιακός εποικισμός του Κοσόβου ήταν αναποτελεσματικός. Ο Vaša Šaletić, ο επίτροπος για τον εποικισμό, ισχυριζόταν ότι οι Αλβανοί πρέπει να μετακινηθούν άμεσα στην Τουρκία και ότι «η μετεγκατάσταση Σέρβων ανάμεσα σε μισό εκατομμύριο Αλβανούς ήταν λάθος». Το 1935 οι γιουγκοσλαβικές αρχές οργάνωσαν συνάντηση κάποιων υπουργείων και του Αρχηγού του στρατού κατά την οποία συγκροτήθηκε το σχέδιο «περί μετακίνησης μη σλαβικών στοιχείων από τη νότια Σερβία» στην Τουρκία. Στις αρχές του 1936 η Τουρκία εξέφρασε την προθυμία της να προχωρήσει σε συμφωνία με τη Γιουγκοσλαβία για τη μετεγκατάσταση 200.000 κατοίκων «οι οποίοι μοιράζονται με τους Τούρκους παρόμοια νοοτροπία και θα αφομοιώνονταν εύκολα στην Τουρκία».

Το 1937 ο Σέρβος ακαδημαϊκός Vaso Čubrilović εκπόνησε για την κυβέρνηση του Stojadinović ένα σχέδιο γρήγορης επίλυσης του «αλβανικού προβλήματος» μέσω της μαζικής εθνοκάθαρσης του Κοσόβου: «Οι Αρναούτηδες δεν ήταν δυνατόν να κατασταλούν μόνο με το σταδιακό εποικισμό... Η μόνη μέθοδος και το μόνο μέτρο είναι η βίαιη δύναμη μιας οργανωμένης κρατικής εξουσίας, στην οποία πάντα υπερτερούσαμε».

Ο καθηγητής δρ. Vaso Čubrilović σχεδίασε λεπτομερώς τις μεθόδους της εθνοκάθαρσης, οι οποίες περιελάμβαναν δημιουργία μαζικής ψύχωσης, δίνοντας οπλισμό στους έποικους, στέλνοντας ένοπλους Τσέτνικ, με κρατική καταστολή, συλλή-

ψεις, απλήρωτη εργασία, κατάργηση αδειών εργασίας, απολύσεις, αποψίλωση δασών, συρρίκνωση νεκροταφείων, κάψιμο οικισμών και άλλα.

Από τις 9 έως τις 11 Ιουλίου 1938 πραγματοποιήθηκε στην Ισταμπούλ συνάντηση εργασίας μεταξύ Γιουγκοσλαβίας και Τουρκίας για την προετοιμασία της συμφωνίας μετεγκατάστασης των Αλβανών. Οι δυο πλευρές συμφώνησαν στη μετακίνηση 40.000 αλβανικών οικογενειών από το Κόσοβο, τη Μακεδονία και το Μαυροβούνιο σε ακατοίκητα εδάφη στην Ανατολία εντός 6 χρόνων. Κατά τη συμφωνία οι οικογένειες θα μπορούσαν να αριθμούν και περισσότερα από 100 μέλη· έτσι 40.000 οικογένειες θα μπορούσαν να σημαίνουν μερικά εκατομμύρια ανθρώπους. Το άρθρο 2. της συμφωνίας προέβλεπε ένα συνολικό εκπατρισμό Αλβανών από πολλές πόλεις, μεταξύ των οποίων ήταν οι παρακάτω: Πρίζρεν, Ουρόσεβατς, Πριστίνα, Κάτσανικ, Γκνίλανε, Πρέσεβο, Πετς, Ίστοκ, Μιτρόβιτσα, Τζακόβιτσα, Βούτσιτρν, Ντρένιτσα και άλλες.

Τον Ιανουάριο του 1939 ο Ivo Andrić, πρέσβης του Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας στη ναζιστική Γερμανία εκπόνησε για τον Milan Stojadinović ένα σχέδιο διαμοιρασμού της Αλβανίας, μεταξύ Γιουγκοσλαβίας και Ιταλίας. Ο Andrić προσπάθησε να δείξει ότι η αφομοίωση και η μετεγκατάσταση των Αλβανών θα είναι ευκολότερη αν διαλυθεί η Αλβανία: «Με το διαιρέσουμε την Αρβανία, θα εξαφανιστεί ένα ελκυστικό κέντρο για την αρβανική μειονότητα στο Κόσοβο, η οποία θα αφομοιωνόταν πιο εύκολα στη νέα κατάσταση. Θα αποκτούσαμε τελικά 200.000 με 300.000 ακόμη Αρβανούς αλλά αυτοί είναι κυρίως καθολικοί και οι σχέσεις τους με τους Αρβανούς μουσουλμάνους δεν ήταν ποτέ καλή. Το ερώτημα της μετεγκατάστασης των Αρβανών μουσουλμάνων στην Τουρκία θα ετίθετο επίσης υπό τις νέες περιστάσεις, καθώς δεν θα υπήρχε καμιά ισχυρότερη ενέργεια για να την αποτρέψει».

Το τότε Κομμουνιστικό κόμμα της Γιουγκοσλαβίας αντιτίθετο στη μετατόπιση των Αλβανών στην Τουρκία, στην αφαίρεση της γης τους και στην επιβολή κλίματος τρομοκρατίας εναντίον τους. Οι κομμουνιστές πίστευαν ότι η προσάρτηση αλβανικών περιοχών δημιουργούσε συγκρούσεις με τους Αλβανούς και υποστήριζαν το δικαίωμά τους στον αυτοπροσδιορισμό.

Η επικύρωση και εφαρμογή της γιουγκοσλαβο-τουρκικής συνθήκης διαταράχθηκε από τα οικονομικά προβλήματα, την αλβανική εκστρατεία ενάντια στη μετεγκατάσταση και το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο τα αποτελέσματα του επί δεκαετιών εποικισμού του Κοσόβου ακυρώθηκαν. Ο εποικισμός με τον οποίο επιδιώχθηκε να διορθωθεί η «ιστορική αδικία» της εθνικής απώλειας του Κοσόβου, όχι μόνο απέτυχε αλλά και αποδείχτηκε πολλαπλά επιβλαβής για τους σέρβους Κοσοβάρους.

Η εθνοτική διαίρεση του Κοσόβου στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Πρέπει να καταβληθούν προσπάθειες να μετακινηθούν οι Σέρβοι του Κοσόβου όσο γίνεται πιο γρήγορα… Οι σέρβοι έποικοι πρέπει να σκοτωθούν. (Mustafa Kruja, κατοχικός πρωθυπουργός της Αλβανίας, 1942)

Μετά την κατοχή και διαίρεση της Γιουγκοσλαβίας το 1941, η Ιταλία συνένωσε το μεγαλύτερο μέρος του Κοσόβου με την κατεκτημένη Αλβανία,

εκτός από το βόρειο κομμάτι το οποίο προσάρτησαν οι Γερμανοί στην υπό κατοχή Σερβία και ένα μικρότερο νοτιοδυτικό μέρος το οποίο είχε καταλάβει η Βουλγαρία. Οι Ιταλοί παρουσίαζαν τους εαυτούς τους στο Κόσοβο σαν απελευθερωτές, εισήγαγαν την αλβανική γλώσσα στη διοίκηση και στην εκπαίδευση και επέτρεψαν τη χρήση της αλβανικής σημαίας. Οργάνωσαν σώματα αλβανών «συνεργατών». Η δίωξη των Σέρβων, κυρίως των εποίκων ήταν σκληρή. Οι σέρβοι και οι μαυροβούνιοι έποικοι εκτοπίστηκαν πίσω στο Μαυροβούνιο και τη Σερβία, πολλοί σκοτώθηκαν, τα υπάρχοντα τους κλάπηκαν και τα σπίτια τους κάηκαν. Οι μονάδες Τσέτνικ του Kosta Pečanac προέβαιναν σε αντίποινα ενάντια στους αλβανούς κατοίκους των συνοριακών χωριών για τους σκοτωμένους Σέρβους.

Στις αρχές του πολέμου, δημιουργήθηκαν μονάδες κοσοβάρων παρτιζάνων κυρίως από Σέρβους και Μαυροβούνιους, καθώς οι Αλβανοί δεν ήθελαν την αναβίωση της Γιουγκοσλαβίας στην οποία καταπιέζονταν. Οι πρώτες ομάδες αλβανών παρτιζάνων συγκροτήθηκαν το φθινόπωρο του 1942. Οι κοσοβάροι παρτιζάνοι Boro Vukmirović και Ramiz Sadiku, οι οποίοι πέθαναν τον Απρίλιο του 1943, έγιναν αργότερα σύμβολα αδελφότητας και ενότητας. Τον Ιανουάριο του 1944 πραγματοποιήθηκε συνέδριο στο Bujan στο οποίο η Εθνική Απελευθερωτική Επιτροπή του Κοσόβου αποφάσισε τη συνένωση του Κοσόβου με την Αλβανία. Στα μέσα του 1944 έλαβε χώρα μαζική εξέγερση παρτιζάνων επαναστατών και συγκροτήθηκαν επτά ταξιαρχίες από το Κόσοβο και τα Μετόχια.

Η απόφαση, όμως, των κοσοβάρων παρτιζάνων να συνενωθεί το Κόσοβο με τη Λαϊκή Δημοκρατία της Αλβανίας δεν εφαρμόστηκε. Μετά την αποχώρηση του γερμανικού στρατού, εισήλθαν τον Νοέμβριο του 1944 στο Κόσοβο οι γιουγκοσλάβοι παρτιζάνοι. Δέκα μέρες μετά την είσοδο των γιουγκοσλαβικών μονάδων στο Κόσοβο, το Δεκέμβρη του 1944, ξεσπάει μαζική εξέγερση των Αλβανών, οι οποίοι είδαν σε αυτό μια νέα κατοχή του Κοσόβου. Η κεντρική επιτροπή του Εθνικού Απελευθερωτικού Στρατού της Γιουγκοσλαβίας έστειλε πάνω από 30.000 στρατιώτες να καταπνίξουν την «εξέγερση του Balli»[1]. Για να χτυπηθεί η αντίσταση στο Κόσοβο, συνεργάστηκαν ακόμη δυο ταξιαρχίες του Εθνικού Απελευθερωτικού Στρατού της Αλβανίας, χάρη σε συμφωνία του Τίτο με τον Χότζα. Οι πιο σκληρές μάχες έλαβαν χώρα στη Ντρένιτσα και μετά στο Ουρόσεβατς, στο Γκνίλανε και στη Μιτρόβιτσα. Πολλοί αλβανοί παρτιζάνοι θεώρησαν τη νέα προσάρτηση του Κοσόβου στη Σερβία σαν εκμηδένιση της δικής τους μάχης και προδοσία από την ηγεσία του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος.

1. Το *Balli Kombëtar* (Εθνικό Μέτωπο) γνωστό ως *Balli*, ήταν αλβανική εθνικιστική αντικομμουνιστική κίνηση και πολιτική οργάνωση που ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1942. Καθοδηγούνταν από τον Ali Këlcyra και τον Midhat Frashëri και αποτελούνταν από μέλη της γαιοκτητικής ελίτ, φιλελεύθερους εθνικιστές που αντιτίθονταν στον κομμουνισμό και άλλα κομμάτια της κοινωνίας. Το σύνθημα του Balli Kombëtar ήταν: *«Shqipëria Shqiptarëve, Vdekje Tradhëtarëve» (Η Αλβανία στους Αλβανούς, Θάνατος στους προδότες).* Τελικά το Balli Kombëtar συμμετείχε στην εγκαθιδρυμένη από τους ναζί κυβέρνηση-μαριονέτα και πολέμησε σαν σύμμαχός τους ενάντια στις αντιφασιστικές αντάρτικες ομάδες.

Μεταπολεμική περίοδος στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία (περίοδος του Ranković)

Στις 8 Φεβρουαρίου 1945 επιβλήθηκε στο Κόσοβο στρατιωτική διοίκηση, τον Μάρτιο είχε σπάσει η κύρια αντίσταση των αλβανών Κοσοβάρων αλλά η μάχη συνεχίστηκε και τους επόμενους μήνες. Μετά την εγκαθίδρυση γιουγκοσλαβικού ελέγχου στο Κόσοβο, ακολούθησε η αυθόρμητη επιστροφή εκδιωγμένων σέρβων και μαυροβούνιων εποίκων, ενώ εκτελούνταν εκδικητικές πρακτικές και τιμωρίες. Εξαιτίας αυτού, οι νέες αρχές της Δημοκρατικής Ομοσπονδίας της Γιουγκοσλαβίας αποφάσισαν στις 6 Μαρτίου 1945 να απαγορεύσουν προσωρινά την επιστροφή των εποίκων. Η απαγόρευση αυτή παρέμεινε σε ισχύ μέχρι την εφαρμογή του νόμου περί αναθεώρησης της αποικιακής σχέσης τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου, μετά από τον οποίο περίπου 3.352 «πρώην έποικοι» απέκτησαν το δικαίωμα να επιστρέψουν στο Κόσοβο και στα Μετόχια, ενώ 306 έποικοι που έχασαν το δικαίωμα της επιστροφής, κατευθύνθηκαν στη Βοϊβοντίνα.

Στις 9 Ιουλίου 1945, η νέα Βουλή του Κοσόβου και των Μετοχίων αποφάσισε να ανακηρύξει την αυτονομία τους, ανακοινώνοντας ότι οι κάτοικοι θέλουν η περιοχή αυτή να συνδεθεί στην «Ομοσπονδιακή Σερβία» σαν συστατικό της μέρος. Λίγο αργότερα, στην τρίτη συνάντηση του Αντιφασιστικού Συμβουλίου για την Εθνική Απελευθέρωση της Γιουγκοσλαβίας στις 7 Αυγούστου 1945, το Κόσοβο προσαρτήθηκε στη Λαϊκή δημοκρατία της Σερβίας. Ο καθηγητής Jovan Đorđević επισημαίνει ότι η αυτονομία του Κοσόβου δεν ήταν δημιουργία της Λαϊκής Δημοκρατίας της Σερβίας, αλλά ήταν ήδη από την αρχή κατηγορία του συντάγματος της Γιουγκοσλαβίας, προβλεπόταν και ήταν εγγυημένη από το ομοσπονδιακό σύνταγμα. Μεταξύ του Κοσόβου και της Σερβίας δεν υπήρχαν ιεραρχικοί νόμοι ούτε υπήρχε ζήτημα διπλής ευθύνης: όλα τα όργανα της κυβέρνησης του Κοσόβου εκτελούσαν τα δικά τους δικαιώματα και ήταν υπεύθυνα για τη δική τους εργασία μόνο στους ψηφοφόρους, με σεβασμό στην Επαρχιακή συνέλευση και το Τοπικό Συμβούλιο.

Ακόμη και μετά το 1945, δρούσαν ομάδες υποστηρικτών του Balli οι οποίες δεν αναγνώριζαν την απόφαση προσάρτησης του Κοσόβου στη Σερβία. Απέναντι τους δραστηριοποιούνταν οι μονάδες του Τμήματος για την προστασία του Λαού και η Διοίκηση κρατικής ασφάλειας· αυτοί διατηρούσαν την de facto εξουσία πάνω στο Κόσοβο. Η κατάσταση των Αλβανών στη νέα Γιουγκοσλαβία χειροτέρευσε δραστικά μετά το ψήφισμα του *Informbiro* το 1948, όταν πολλοί Αλβανοί διανοούμενοι κλείστηκαν στη φυλακή ή εκκαθαρίστηκαν με την κατηγορία ότι ήταν κατάσκοποι του Ενβέρ Χότζα. Το 1951 επανήλθε το ερώτημα της μετεγκατάστασης των Αλβανών και έλαβαν χώρα νέες διαπραγματεύσεις με την Τουρκία. Φαινόταν ότι η κρατική ασφάλεια πίεζε τους Αλβανούς να δηλώνουν ότι ήταν Τούρκοι κατά την απογραφή του πληθυσμού. Μέσα σε 5 χρόνια, καταγράφηκε ένα απίστευτο άλμα στον αριθμό των ανθρώπων που δήλωναν Τούρκοι, από 1.315 (το 1948) σε 34.583 (το 1953).

Η κρατική ασφάλεια του Κοσόβου αντιμετώπιζε τους Αλβανούς σαν ύποπτο στοιχείο και ήταν κυρίως συγκροτημένη από Σέρβους και Μαυροβούνιους. Το 1955-1956, η υπηρεσία κρατικής ασφάλειας με επικεφαλής τον Alexandar Ranković υλοποίησε μια δράση αφαίρεσης των όπλων και συστηματικών επιδρομών σε σπίτια, η σκληρότητα της οποία ξεπέρασε κάθε μέτρο και ανήλθε σε τρομοκρατία κατά του πληθυσμού. Με τη δικαιολογία της αναζήτησης όπλων, τα όργανα της κρατικής ασφάλειας βασάνισαν χιλιάδες ανθρώπους, από τους οποίους εκατό περίπου πέθαναν. Η κατασταλτική πολιτική ενάντια στους κοσοβάρους Αλβανούς συνεχίστηκε αμείωτη μέχρι την αντικατάσταση του Alexandar Ranković το 1966.

Η ανάπτυξη της αυτονομίας του Κοσόβου στη Σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία

Όταν ήμουν νέος, πίστευα ότι η Γιουγκοσλαβία μπορούσε να υπάρξει ως ομοσπονδιακό πολυεθνικό κράτος ισότιμων εθνών. Ήμουν ειλικρινά οπαδός της ιδέας της Γιουγκοσλαβίας σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1974. Ήμασταν κάπως υπερήφανοι που η Γιουγκοσλαβία ήταν διαφορετική από όλες τις άλλες χώρες με τα αυστηρά κομμουνιστικά καθεστώτα, χωρίς καμιά απολύτως ελευθερία και με φτωχούς πολίτες. Εμείς, οι πολίτες της Γιουγκοσλαβίας ζούσαμε καλύτερα με κάθε έννοια. Πίστευα ότι στο πλαίσιο μιας τέτοιας κρατικής οργάνωσης θα μπορούσαν τα πράγματα να είναι καλά και για τον δικό μου, αλβανικό λαό. (Azem Vlasi, κοσοβάρος πολιτικός)

Ο Αρχηγός της γιουγκοσλαβικής ασφάλειας Alexandar Ranković αντικαταστάθηκε στην Ολομέλεια στο Μπριόνι το 1966. Ταυτόχρονα, συνταγματικές τροποποιήσεις από το 1966 αναγνώρισαν τις επαρχίες ως «συστατικά στοιχεία της ομοσπονδίας» και έτσι το Κόσοβο απέκτησε στοιχεία κρατικής υπόστασης. Παρά το γεγονός ότι οι Αλβανοί ήταν η πλειοψηφία του πληθυσμού στην επαρχία, οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι έλεγχαν ένα δυσανάλογα μεγάλο αριθμό κρατικών και κομματικών

λειτουργιών, συμπεριλαμβανομένου του ελέγχου επί της τοπικής αστυνομίας και των δυνάμεων ασφαλείας. Στις 27 Νοεμβρίου 1968 έλαβε χώρα μια μαζική φοιτητική διαδήλωση στο Κόσοβο, η οποία ξεκίνησε από τη Φιλοσοφική Σχολή στην Πριστίνα. Μόνο μετά από αυτό, οι κοσοβάροι Αλβανοί κέρδισαν κάποια αυτονομία, συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος της εκπαίδευσης στη δική τους γλώσσα. Το Νοέμβριο του 1968 το όνομα της επαρχίας άλλαξε σε Σοσιαλιστική Αυτόνομη Επαρχία του Κοσόβου και αφαιρέθηκαν από αυτό τα Μετόχια (ιδιοκτησία μοναστηριών).

Με το Σύνταγμα του 1974, το Κόσοβο απέκτησε ευρεία αυτονομία και την αναγνώριση του ως ομοσπονδιακή μονάδα της Σοσιαλιστικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας. Με την απόκτηση πραγματικής αυτονομίας, οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι έπαψαν να αποτελούν την κυρίαρχη μειονότητα. Οι Αλβανοί άρχισαν να αναλαμβάνουν ηγετικές θέσεις από πολλούς Σέρβους στα πολιτικά σώματα, στη διοίκηση και στις εργατικές οργανώσεις. Με την εφαρμογή της αρχής της εθνικής αντιπροσώπευσης, κατά την οποία θα έπρεπε το ποσοστό των εργαζόμενων μελών ενός έθνους να είναι σύμφωνο με την εθνοτική δομή, πολλοί Σέρβοι και Μαυροβούνιοι έχασαν τις δουλειές τους. Ταυτόχρονα, επέστρεψαν στο Κόσοβο πολλοί Αλβανοί που είχαν απελαθεί κατά την περίοδο της Βασιλείας, ενώ παράλληλα εμφανίστηκε και οικονομική μετανάστευση από την Αλβανία, γιατί η ζωή στη Γιουγκοσλαβία ήταν καλύτερη. Αντιμέτωποι με την απώλεια των δουλειών τους και συχνά με εχθρικό περιβάλλον, οι Σέρβοι άρχισαν να εγκαταλείπουν μαζικά το Κόσοβο. Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις (New York Times, 12 Ιουλίου 1982), κατά τη δεκαετία του 1970, έφυγαν από το Κόσοβο περίπου 70.000 Σέρβοι. Κατά τα χρόνια αυτά, πολλά σερβικά μοναστήρια διαμαρτυρήθηκαν για πρόκληση ζημιών από ξένους άγνωστης ταυτότητας, για παράνομη υλοτομία και άλλα παρόμοια προβλήματα.

Οι διαδηλώσεις των Αλβανών και το αίτημα για δημοκρατία

Μετά το θάνατο του Τίτο, φόβος άρχισε να εξαπλώνεται μεταξύ των Αλβανών, που σχημάτιζαν την απόλυτη πλειοψηφία του πληθυσμού στο Κόσοβο (77,4 % σύμφωνα με την απογραφή του 1981) ότι θα έπεφταν πάλι υπό τη σερβική διοίκηση. Επικρατούσε η πεποίθηση ότι ο μόνος τρόπος για να προληφθεί αυτό είναι να αναγνωριστεί στους Αλβανούς η επίσημη κατάσταση του έθνους και η δική τους δημοκρατία η οποία δεν θα μπορούσε ποτέ ξανά να καταλήξει υπό σερβική διοίκηση. Οι φοιτητές του πανεπιστημίου της Πριστίνα ξεκίνησαν ειρηνικές διαμαρτυρίες τον Μάρτιο του 1981, οι οποίες σύντομα γενικεύτηκαν, ζητώντας ισότιμη θέση των Αλβανών με τα άλλα σλαβικά έθνη της Γιουγκοσλαβίας, τα οποία είχαν τη δική τους δημοκρατία. Με το σύνθημα «Δημοκρατία του Κοσόβου» επιδίωκαν να γίνει το Κόσοβο η έβδομη δημοκρατία της γιουγκοσλαβικής ομοσπονδίας και να πάψουν οι γιουγκοσλαβικές αρχές να τους αντιμετωπίζουν σαν εθνική μειονότητα (εθνότητα), αλλά να τους αναγνωρίσουν ως έθνος.

Οι γιουγκοσλαβικές αρχές ανταποκρίθηκαν στα αιτήματα αυτά στέλνοντας στρατό στις διαδηλώσεις. Στις ταραχές που ακολούθησαν, σκοτώθηκαν περισσότερα από δέκα παιδιά και φοιτητές, γεγο-

νός το οποίο το τότε καθεστώς απέκρυψε από το πλήθος. Μετά την αιματηρή καταστολή της διαδήλωσης, εκδηλώθηκε διχασμός μεταξύ Σέρβων και Αλβανών. Οι Σέρβοι επιδίωκαν την κατάλυση της αυτονομίας του Κοσόβου, ενώ οι Αλβανοί κρατική υπόσταση. Στο Κόσοβο εγκαθιδρύθηκε ένα είδος στρατιωτικής διοίκησης. Οι Αλβανοί υπέστησαν καταστολή και μαζικές συλλήψεις. Επίσης βία υπήρχε και εναντίον των Σέρβων.

Στα επόμενα χρόνια, πολλοί Αλβανοί διανοούμενοι καταδικάστηκαν σε ποινές πολυετούς φυλάκισης, κυρίως επειδή εξέφραζαν το αίτημα να γίνει το Κόσοβο δημοκρατία.

Οι διαμαρτυρίες των σέρβων Κοσοβάρων και η καμπάνια υπέρ μιας γενοκτονίας

Μετά τις διαδηλώσεις των Αλβανών, οι Σέρβοι του Κοσόβου (υπό την ηγεσία των Kosta Bulatović, Miroslav Šolević και άλλων) άρχισαν το 1982 να διαμαρτύρονται για «δόλιες πιέσεις από κρατικές θέσεις» και κέντρο του κινήματος έγινε η πόλη Κόσοβο Πόλιε, που κάποτε είχε εποικισθεί από Σέρβους. Την ίδια περίοδο, ξεκίνησε στη Σερβία μια αντι-αλβανική εκστρατεία, της οποίας κεντρικό θέμα ήταν η «γενοκτονία» εναντίον των Σέρβων στο Κόσοβο και παρουσίαζε τις μεταναστεύσεις των Σέρβων ως αποτέλεσμα σχεδιασμένης εθνοκάθαρσης που υλοποιούνταν από την ηγεσία της επαρχίας. Τον Απρίλιο του 1982, 21 ιερείς της Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, ανάμεσα στους οποίους και κάποιοι μελλοντικοί επίσκοποι (Anastasije Jeftić, Irinej Bulović, Amfilohije Radović), απεύθυναν στους ανωτέρους της εκκλησίας και στα κρατικά όργανα «Έκκληση για την προστασία του σερβικού πληθυσμού και των ιερών αντικειμένων του στο Κόσοβο και τα Μετόχια», η οποία έκανε λόγο για «προσχεδιασμένη γενοκτονία εναντίον του σερβικού λαού» και έδινε σάρκα και οστά στο μύθο του Κοσόβου[2]. Το 1983 δημοσιεύεται στην εκκλησιαστική εφημερίδα *Pravoslavje* (Ορθοδοξία), από τον Anastasije Jeftić, ένθετο με τον τίτλο «Από το Κόσοβο στο Γιάντοβνο», το οποίο περιγράφει περιπτώσεις με «σκληρούς και κτηνώδεις βιασμούς σέρβων γυναικών, κοριτσιών, ηλικιωμένων και μοναχών από ανεξέλεγκτους Αλβανούς» και συγκρίνει τα βάσανα των Σέρβων στο Κόσοβο με εκείνα στο Ανεξάρτητο κράτος της Κροατίας. Οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς γράφοντας για τους Αλβανούς, τονίζουν τα αδικήματά τους και τους παρουσιάζουν σαν βιαστές, βέβηλους και βίαιους.

Το 1985, μέλη του «Σερβικού αντιστασιακού κινήματος» από το Κόσοβο παρέδωσαν ψήφισμα στα κρατικά όργανα, το οποίο είχε συνταχθεί με τη βοήθεια του Anastasije Jeftić και του Dobrica Ćosić, και στο οποίο υποστηριζόταν ότι η επαρχία είχε κυριευτεί από «Σοβινιστές της Μεγάλης Αλβα-

2. Ο μύθος του Κοσόβου (Косовски Завет) είναι η πεποίθηση που διαβεβαιώνει ότι η Μάχη του Κοσόβου (Ιούνιος 1389) συμβολίζει ένα μαρτύριο του σερβικού έθνους στην άμυνα για την τιμή του και για τον χριστιανισμό ενάντια στους Τούρκους (άπιστους). Η ουσία του μύθου είναι ότι κατά τη διάρκεια της μάχης, οι Σέρβοι με ηγέτη τον Πρίγκιπα Λάζαρο ηττήθηκαν επειδή συνειδητά θυσίασαν το βασίλειο της γης για να κερδίσουν το Βασίλειο του Ουρανού. Από το 19ο αιώνα ο μύθος του Κοσόβου αποτέλεσε σημαντικό συστατικό στοιχείο της εθνικιστικής ταυτότητας των Σέρβων, όπως επίσης και της πολιτισμικής και πολιτικής τους ομογενοποίησης. Τα βασικά στοιχεία του μύθου του Κοσόβου είναι η εκδίκηση, το μαρτύριο, η προδοσία και η δόξα.

νίας» που «είχαν καταλάβει μέρος της Γιουγκοσλαβίας» και διέπρατταν γενοκτονία κατά των Σέρβων. Οι γιουγκοσλαβικές αρχές δεν είδαν καλοπροαίρετα τις κατηγορίες αυτές, αλλά ως αναζωπύρωση του σερβικού εθνικισμού. Οι Σέρβοι του Κοσόβου οργάνωσαν τα χρόνια αυτά διαμαρτυρίες σε διάφορες πόλεις και στις 26 Φλεβάρη 1986, εκατό άτομα εισέβαλαν στην ομοσπονδιακή βουλή, ζητώντας την ανακήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης και την κατάργηση της αυτονομίας του Κοσόβου.

Το 1986 δημοσιεύεται το Υπόμνημα της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών, που είχε μεγάλη επιρροή, και το οποίο χαρακτηρίζει τις διαδηλώσεις των Αλβανών φοιτητών «νεοφασιστική επιθετικότητα» και ισχυρίζεται ότι στο Κόσοβο συντελείται μια «φυσική, πολιτική, νομική και πολιτισμική γενοκτονία εναντίον του σερβικού πληθυσμού». Κανένας πέρα από τους σέρβους συγγραφείς δεν χαρακτήρισε τα προβλήματα στο Κόσοβο ως γενοκτονία. Το Υπόμνημα της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών αξιολογήθηκε αργότερα από την επιτροπή εμπειρογνωμόνων των Ηνωμένων Εθνών ως «μέθοδος εξάπλωσης αντι-αλβανικού αισθήματος». Σύμφωνα με τις εκθέσεις του Παρατηρητηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, τα σερβικά μέσα τη δεκαετία του 1980 σκόπιμα παραπληροφορούσαν σχετικά με αδικήματα εναντίον των Σέρβων στο Κόσοβο, συμπεριλαμβανομένων και των βιασμών γυναικών και ηγούνταν μιας εκστρατείας μίσους με στόχο τη διάδοση μια αρνητικής εικόνας των Αλβανών.

Η άνοδος του Μιλόσεβιτς και η κατάλυση της αυτονομίας του Κοσόβου

Η κατάσταση στο Κόσοβο, η οποία δεν βελτιώθηκε με την επιθυμητή και υποσχόμενη ταχύτητα, προκαλεί μια επικίνδυνη ατμόσφαιρα στην οποία κάθε λέξη που λέγεται εναντίον του σερβικού εθνικισμού εκλαμβάνεται ως εθνικισμός. Τα παθιασμένα λόγια μπορούν να φέρουν μόνο φωτιά. (Dragiša Pavlović)

Τον Απρίλιο του 1987 οι Σέρβοι οργάνωσαν μια συνάντηση στο Κόσοβο Πόλιε εναντίον της «αντισερβικής διάκρισης» που υλοποιείτο από την κατά πλειοψηφία αλβανική ηγεσία της επαρχίας. Μέσα σε αυτό το κύμα εθνοτικών συγκρούσεων ανήλθε ο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, ο οποίος υποστήριξε τους Σέρβους του Κοσόβου κατά τη διάρκεια μιας προσχεδιασμένης διαμάχης με την επαρχιακή αστυνομία («Κανείς δεν πρέπει να σας χτυπήσει»), κερδίζοντας τη συμπάθεια τόσο της Εκκλησίας όσο και των εθνικιστικών κύκλων της Σερβίας. Βλέποντας προς τα πού φυσάει ο άνεμος, ο Μιλόσεβιτς άλλαξε την κομμουνιστική του ρητορική σε εθνικιστική. Λόγω του ζητήματος των Σέρβων του Κοσόβου, ο Μιλόσεβιτς αναλαμβάνει σύντομα τον έλεγχο στη Σερβία, εξουδετερώνοντας τους πιο μετριοπαθείς ανταγωνιστές, Dragiš Pavlović και Ivan Stambolić, από τη Λίγκα Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών.

Αφού συνδέθηκε με το κίνημα των Σέρβων του Κοσόβου, ο Μιλόσεβιτς τους χρησιμοποίησε για να συσπειρώσει δυνάμεις για την «αντιγραφειοκρατική του επανάσταση» με την οποία υλοποίησε ένα ορισμένο είδος προσάρτησης επαρχιών και συγκεντροποίησε τη δύναμή του. Στην αρχή του 1989, ο Μιλόσεβιτς κατέλυσε με βίαιο τρόπο την αυτονομία του Κοσόβου. Ο Γιουγκοσλαβικός Λαϊκός Στρατός τέθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, ενώ μονάδες της αστυνομίας κατέστειλαν την γενική απεργία των Κοσοβάρων εργατών στα ορυχεία, οι οποίοι αντιτίθονταν στην κατάλυση της αυτονομίας. Εκατοντάδες άνθρωποι συνελήφθησαν και η ηγεσία του Κοσόβου αντικαταστάθηκε με τη βία. Κατά την ψήφιση τροποποιήσεων, το κτήριο της Βουλής ήταν περικυκλωμένο από τανκς. Στις 23 Μαρτίου

1989 το Κοινοβούλιο του Κοσόβου σε ατμόσφαιρα καταστάσεως πολιορκίας και συχνά χωρίς απαρτία, συμφώνησε στις συνταγματικές τροποποιήσεις σύμφωνα με τις οποίες το Κόσοβο έχασε την αρχική αυτονομία του. Στις διαδηλώσεις που ακολούθησαν στις 28 Μαρτίου 1989, η αστυνομία σκότωσε, σύμφωνα με πληροφορίες του Παρατηρητηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 24 ανθρώπους.

Ο θρίαμβος του Μιλόσεβιτς επιβεβαιώθηκε στις 28 Ιουνίου 1989 στο Γκαζιμέσταν, στην 600η επέτειο από τη μάχη του Κοσόβου. Στην ομιλία του ο Μιλόσεβιτς χαρακτήρισε το Κόσοβο ως την καρδιά της Σερβίας, χαρακτηρισμός που αργότερα αποτέλεσε μια ευρέως χρησιμοποιούμενη πολιτική ρητορική. Εκεί, μπροστά σε περίπου 300.000 συγκεντρωμένους ισχυρίστηκε ότι «οι ένοπλες μάχες δεν αποκλείονται» που συχνά σήμερα ερμηνεύεται ως προαναγγελία των γιουγκοσλαβικών πολέμων: «Είμαστε πάλι πριν από μάχες και μέσα σε μάχες. Αυτές δεν είναι ένοπλες, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι ένοπλες μάχες αποκλείονται».

Η ομιλία του Μιλόσεβιτς σημάδεψε το τέλος της γιουγκοσλαβικής ιδέας, αλλά και τη στροφή του από τον κομμουνιστή ηγέτη της Σερβίας σε εθνικό ηγέτη των Σέρβων. Μετά το θρίαμβο του Μιλόσεβιτς στο Γκαζιμέσταν, ο Ρουγκόβα (1989) εξέφρασε κάποια σχεδόν προφητικά λόγια: «Το Γκαζιμέσταν είναι ένα σοβινιστικό μανιφέστο. Εναντίον των Τούρκων πολέμησαν όχι μόνο οι Σέρβοι, αλλά στη μάχη συμμετείχαν ακόμη Αλβανοί, Κροάτες και Βόσνιοι. Αυτή είναι μια σημαντική εκδήλωση για όλους τους γιουγκοσλαβικούς λαούς. Εντύπωσή μου είναι ότι υπάρχουν κάποιες δυνάμεις στη Γιουγκοσλαβία που επιθυμούν τρομοκρατικές ενέργειες στο Κόσοβο. Μπορώ μόνο να προειδοποιήσω τους Σέρβους ότι όποτε ένας μικρός λαός –και οι Σέρβοι είναι ένα μικρό έθνος– προσπαθούσε να επιβάλει την κυριαρχία του στα Βαλκάνια, αυτό πάντα κατέληγε σε εθνική του τραγωδία».

Παθητική αντίσταση και ανάπτυξη παράλληλων θεσμών

Σε απάντηση στην αντισυνταγματική κατάλυση της αυτονομίας, το κοινοβούλιο του Κοσόβου έφερε στις 2 Ιουλίου 1990 Συνταγματική διακήρυξη, με την οποία το Κόσοβο ανακηρυσσόταν σε δημοκρατία ισότιμη με τις άλλες γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες. Η Σερβία αντέδρασε σε αυτό στις 5 Ιουλίου διαλύοντας τη βουλή και αντικαθιστώντας τους συντάκτες των κύριων αλβανικών μέσων στο Κόσοβο. Η χρηματοδότηση για τους θεσμούς στο Κόσοβο κόπηκε, μεταξύ των οποίων ήταν και η Ακαδημία επιστημών και τεχνών (τον Ιούλιο του 1992). Μετά από αυτό, οι Αλβανοί του Κοσόβου ξεκίνησαν να χτίζουν παράλληλους θεσμούς. Στις 7 Σεπτεμβρίου, οι βουλευτές της κατηργημένης Βουλής συναντήθηκαν μυστικά στο Κάτσανικ και συνέταξαν νέο Σύνταγμα της Δημοκρατίας του Κοσόβου. Εκλέχτηκε μια σκιώδης κυβέρνηση και Βουλή. Το Σεπτέμβριο του 1991 οι αλβανοί Κοσοβάροι οργάνωσαν ένα ανεπίσημο δημοψήφισμα για την ανεξαρτησία. Με βάση το δημοψήφισμα, η μη αναγνωρισμένη Δημοκρατία του Κοσόβου ανακηρύχτηκε ανεξάρτητη από τη Γιουγκοσλαβία. Στην πραγματικότητα δεν λειτουργούσε σαν ανεξάρτητο κράτος αλλά σαν παράλληλο σύστημα κυβέρνησης. Καθόλη τη διάρκεια της περιόδου του Μιλόσεβιτς, οι θεσμοί της Δημοκρατίας της Σερβίας υπό το όνομα «Αυτόνομη επαρχία του Κοσόβου και των Μετοχίων» και οι θεσμοί των Αλβανών Κοσοβάρων ως «Δημοκρατία του Κοσόβου» ενεργούσαν παράλληλα.

Τη δεκαετία του 1990, το Κόσοβο έγινε ένα αστυνομικό κράτος υπό τη διοίκηση του Βελιγραδίου. Μετά την ανάληψη των επαρχιακών θεσμών

από τις αρχές του Βελιγραδίου, εκατοντάδες χιλιάδες αλβανοί Κοσοβάροι απολύθηκαν από τους κρατικούς θεσμούς και τις κοινωνικές επιχειρήσεις. Οι αρχές του Μιλόσεβιτς έκλεισαν τα περισσότερα αλβανόφωνα σχολεία και σταμάτησαν να πληρώνουν μισθούς στους δασκάλους των αλβανικών Λυκείων. Έτσι το ζήτημα του Κοσόβου διεθνοποιήθηκε. Οι Αλβανοί του Κοσόβου άρχισαν να χτίζουν τους δικούς τους παράλληλους θεσμούς, όπως της εκπαίδευσης, της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και φορολογικού συστήματος. Οι αλβανοί μαθητές και φοιτητές παρακολουθούσαν μαθήματα σε ιδιωτικά σπίτια, άδειες εταιρείες και εγκαταλελειμμένα σχολικά κτίρια. Η κυβέρνηση του Μιλόσεβιτς δεν επέτρεπε την ανάπτυξη παράλληλων θεσμών στο Κόσοβο και η σερβική αστυνομία πραγματοποιούσε συνεχείς εφόδους σε εκπαιδευτικά και άλλα ιδρύματα των αλβανών Κοσοβάρων. Οι δυνάμεις ασφαλείας κακομεταχειρίζονταν, προσήγαγαν και χτυπούσαν διαρκώς τους δασκάλους, τους φοιτητές και τους διευθυντές των αλβανικών σχολείων. Η αστυνομία παραβίαζε συνεχώς τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα ενώ οι αυθαίρετες συλλήψεις και τα βασανιστήρια αποτελούσαν τακτικά περιστατικά. Οι Αλβανοί του Κοσόβου υπέφεραν περισσότερο από όλους τους πολίτες της Σερβίας, υπό την τρομοκρατία του καθεστώτος του Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς.

Ο ηγέτης των αλβανών Κοσοβάρων Ιμπραήμ Ρουγκόβα ήταν γνωστός για την υποστήριξη της μη βίαιης αντίστασης στο καθεστώς του Μιλόσεβιτς, εξαιτίας της οποία χαρακτηρίστηκε ως «Γκάντι των Βαλκανίων». Μεταξύ του 1991 και του 1995, όταν ο πόλεμος σάρωνε την Κροατία και την Βοσνία-Ερζεγοβίνη, η πλειοψηφία του αλβανικού πληθυσμού στο Κόσοβο υποστήριζε την παθητική αντίσταση, αρνούμενο να λάβει μέρος στην πολιτική δομή της Σερβίας, μη λαμβάνοντας μέρος στις εκλογές και μποϊκοτάροντας τις απογραφές. Κατά τη διάρκεια των ένοπλων συγκρούσεων, ο Δημοκρατικός Σύνδεσμος του Κοσόβου του Ρουγκόβα αρνήθηκε τις προσφορές των κροατικών και των βοσνιακών διοικήσεων για να ανοίξει ένα νέο πολεμικό μέτωπο εναντίον της Σερβίας.

Μέχρι και το 1995, η στρατηγική της μη βίαιης αντίστασης του Ρουγκόβα είχε την ευρεία υποστήριξη του αλβανικού πληθυσμού. Μετά το τέλος των πολέμων στην Κροατία και τη Βοσνία όμως, η μη βίαιη στρατηγική αμφισβητήθηκε και ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός Αλβανών υποστήριζε την ένοπλη αντίσταση.

Πόλεμος στο Κόσοβο και εκτοπισμοί πληθυσμού

Το 1996, ο μέχρι τότε άγνωστος Απελευθερωτικός Στρατός του Κοσόβου (UCK), άρχισε να πραγματοποιεί ένοπλες επιθέσεις εναντίον των σερβικών αρχών στο Κόσοβο και των συνεργατών τους στην αλβανική κοινότητα. Οι επιθέσεις κατά της σερβικής αστυνομίας και των πολιτών συνεχίστηκαν και το 1997. Στις ανακοινώσεις του, ο UCK ασκούσε κριτική στην «παθητική» προσέγγιση των ηγετών των αλβανών Κοσοβάρων και υποσχόταν ότι θα πολεμούσε μέχρι την απελευθέρωση του Κοσόβου από τη σερβική κυριαρχία. Στο τέλος του 1997, οι Αλβανοί του Κοσόβου ανακήρυξαν την περιοχή της Ντρένιτσα «απελευθερωμένο έδαφος» εξαιτίας της ισχυρής παρουσίας δυνάμων του UCK.

Κατά τη διάρκεια του 1998 ο UCK μαζικοποιήθηκε και ξεκίνησε αντάρτικο πόλεμο με τις σερβικές δυνάμεις ασφαλείας. Στις περιοχές των συγκρούσεων, η σερβική αστυνομία και οι ειδικές δυνάμεις ενεργούσαν μη επιλεκτικά και σκληρά εναντίον των πολιτών. Στις 5 Μαρτίου 1998, ειδικές αστυνομικές μονάδες, κυνηγώντας τον ηγέτη του UCK Adem Jashari στο χωριό Donji Prekaz, ισοπέδωσαν το σπίτι της οικογένειάς του, σκοτώνοντας είκοσι πολεμιστές, κάποιους ηλικιωμένους, δεκαοχτώ γυναίκες και δέκα παιδιά νεώτερα των 16 χρόνων. Η σφαγή στο Πρέκαζ αλλά και άλλες αδιάκριτες δολοφονίες που διαπράχθηκαν εκείνες τις μέρες στην περιοχή της Ντρένιτσα, ριζοσπαστικοποίησαν τους αλβανούς Κοσοβάρους και δυνάμωσαν τον UCK που αναπτύχθηκε σε μαζικό ένοπλο κίνημα εναντίον της κυβέρνησης του Βελιγραδίου. Πολλοί πρώην υποστηρικτές της μη βίας του Ρουγκόβα στράφηκαν στην ένοπλη αντίσταση.

Οι μάχες μεταξύ των σερβικών ειδικών αστυνομικών μονάδων και του UCK, ο οποίος είχε υπό τον έλεγχο του ένα σημαντικό μέρος του Κοσόβου, εξελίχθηκαν στα μέσα του 1998 στον πολεμο του Κοσόβου. Από τον Αύγουστο του 1998, οι σερβικές δυνάμεις ασφαλείας ξεκίνησαν μια ευρεία εκστρατεία εναντίον του UCK. Κατά τη διάρκεια αυτών των συγκρούσεων ο Γιουγκοσλαβικός Στρατός και η Σερβική Αστυνομία χρησιμοποίησαν «υπερβολική και αυθαίρετη εξουσία» (σύμφωνα με την απόφαση του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου για την πρώην Γιουγκοσλαβία), η οποία είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή χωριών, την μετατόπιση πληθυσμών και το θάνατο πολιτών. Η αλαζονική χρήση κρατικής βίας, οι σφαγές κατά πολιτών και η εθνοκάθαρση την οποία διεξήγαν οι σερβικές δυνάμεις, αποτέλεσαν την επίσημη αφορμή για τον

βομβαρδισμό της Σερβίας από το ΝΑΤΟ τον Μάρτιο του 1999. Στην ουσία ο Μιλόσεβιτς δεν είχε άλλη επιλογή πέρα από να παραδώσει το Κόσοβο στους κατοίκους του.

Παρ' όλα αυτά ο Μιλόσεβιτς έπελεξε να αλλάξει τον πληθυσμό του Κοσόβου. Αφού είχε ξεκινήσει ο βομβαρδισμός του ΝΑΤΟ, ο Μιλόσεβιτς ενέπλεξε όλη τη διαθέσιμη κρατική δύναμη για τον διωγμό των Αλβανών Κοσοβάρων. Κατα τη διάρκεια των χτυπημάτων του ΝΑΤΟ, από τις 24 Μάρτη έως τις 10 Ιουνίου, η σερβική αστυνομία, οι στρατιωτικές και οι παραστρατιωτικές μονάδες έθεσαν σε εφαρμογή «μια ευρεία εκστρατεία βίας» (Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία) εναντίον του αλβανικού πληθυσμού του Κοσόβου, με υποχρεωτικές μετεγκαταστάσεις και μαζικές διώξεις, μαζικές δολοφονίες, λεηλασίες, βιασμούς, καταστροφές θρησκευτικών αντικειμένων και ολόκληρων οικισμών. Η σερβική αστυνομία προσπάθησε να κρύψει τις δολοφονίες αλβανών Κοσοβάρων, μεταφέροντας τα πτώματα στο εσωτερικό της Σερβίας όπου τα πετούσαν στο Δούναβη ή θάβοντάς τα σε μαζικούς τάφους. Κατά τη διάρκεια αυτών των βίαιων κρατικών ενεργειών εθνοκάθαρσης, 862.979 καταγεγραμμένοι αλβανοί πρόσφυγες εγκατέλειψαν το Κόσοβο σε σύντομο χρονικό διάστημα (πηγή: UNHCR). Οι συνοριακές αρχές αφαιρούνταν επίσης παράνομα και κατέστρεφαν συστηματικά τις ταυτότητες των εκδιωγμένων.

«Τα αποτελέσματα αυτής της δράσης: έσπασαν και οι τελευταίες μεγάλες ομάδες. Γύρω στους 2.000 εκκαθαρίστηκαν, πολλοί περισσότεροι σε σχέση με την προηγούμενη επιχείρηση. 900.000 εγκατέλειψαν την χώρα. 1.000 τρομοκράτες παραμένουν, 300.000 πολίτες παραμένουν». Πολεμικό ημερολόγιο του στρατηγού Obrada Stevanović.

Παρά τη φαινομενική «τελική λύση», η Σερβία υποχρεώθηκε μετά από 78 μέρες βομβαρδισμού από το ΝΑΤΟ να αποσυρθεί από το Κόσοβο. Κατά τις μέρες αυτές, οι Αλβανοί επέστρεψαν στο Κόσοβο και 100.000 περίπου Σέρβοι εγκατέλειψαν την περιοχή. Πολλοί Σέρβοι που περέμειναν, δέχτηκαν επιθέσεις από εξαγριωμένους Αλβανούς που επέστρεφαν και έβρισκαν τα υπάρχοντα τους κατεστραμμένα και λεηλατημένα. Τα επόμενα χρόνια, ο αριθμός των Σέρβων και άλλων μη Αλβανών που έφυγαν από το Κόσοβο, ανήλθε στις 200.000 περίπου. Αυτοί που έμειναν, έγιναν εύκολη λεία για μέλη του UCK που πραγματοποιούσαν απαγωγές και εκτελέσεις σέρβων πολιτών με ένα από τα πιο γνωστά εγκλήματα (χωρίς ακόμη δικαστικό επίλογο) τη δολοφονία ανθρώπων με στόχο την κλοπή οργάνων και την πώλησή τους στη μαύρη αγορά.

Η διοίκηση των Ηνωμένων Εθνών και η διακήρυξη της ανεξαρτησίας

Αν η επίσημη Σερβία ήταν πιο έξυπνη, θα είχε δεχτεί ήδη το 1981 το αίτημα της Δημοκρατίας του Κοσόβου. Αν το είχε κάνει αυτό, ίσως σήμερα να υπήρχε μια δημοκρατική και συνομοσπονδιακή Γιουγκοσλαβία στην οποία θα ζούσαν όλοι οι Σέρβοι. (Anton Bebler, σλοβένος πολιτικός επιστήμονας)

Με τον τερματισμό του βομβαρδισμού, η Σερβία έχασε τον έλεγχο στο Κόσοβο. Σύμφωνα με το Ψήφισμα 1244, το Κόσοβο παρέμενε μέρος της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Σερβίας αλλά υπό τον έλεγχο του Ο.Η.Ε., δηλαδή της KFOR (Δύναμη του Κοσόβου). Οι Σέρβοι στο Κόσοβο από προνομιούχα, μετατράπηκαν σε αποθαρρυμένη μειονότητα. Τον Μάρτιο του 2004 ξέσπασαν βίαιες αναταραχές κατά τις οποίες οι Αλβανοί διαδηλωτές επιτέθηκαν στις σερβικές κοινότητες στο Κόσοβο. Μέσα σε δύο μέρες εθνοτικών συγκρούσεων, σκοτώθηκαν 19 πολίτες (11 Αλβανοί και 8 Σέρβοι) και καταστράφηκαν εκατοντάδες σερβικά σπίτια και περίπου 35 ορθόδοξες εκκλησίες. Περισσότεροι από 4.000 Σέρβοι εκδιώχθηκαν, ενώ κάποιοι οικισμοί παρέμειναν χωρίς καθόλου Σέρβους.

Τον Φεβρουάριο του 2006 ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις γύρω από τη νομική κατάσταση του Κοσόβου. Ο διεθνής μεσολαβητής, φιλανδός πολιτικός Marti Ahtisari πρότεινε σχέδιο «εποπτευόμενης ανεξαρτησίας», το οποίο απέρριψε η σερβική πλευρά αλλά αποδέχτηκε η αλβανική. Η Σερβία πρότεινε να ρυθμιστεί η κατάσταση στο Κόσοβο παρόμοια με εκείνη του Χονγκ Κονγκ στην Κίνα ή του Oeland στη Φιλανδία, αλλά οι κοσοβάροι Αλβανοί απέρριψαν οποιαδήποτε πρόταση που θα περιελάμβανε το Κόσοβο ως μέρος της Σερβίας.

Σε συμφωνία με τις δυτικές δυνάμεις, η Βουλή του Κοσόβου ανακήρυξε μονομερώς στις 17 Φεβρουαρίου 2008, την ανεξαρτησία του με 109 παρόντες βουλευτές, ενώ οι 11 σέρβοι βουλευτές απείχαν της ψηφοφορίας. Η απόφαση αυτή ανακηρύχθηκε παράνομη το ίδιο βράδυ από την Κυβέρνηση της Σερβίας και από τότε η σερβική διπλωματία εργάζεται εντατικά εναντίον της ανεξαρτησίας του Κοσόβου.

Είτε το θέλει η Σερβία είτε όχι, η πλειοψηφία της Ευρώπης σήμερα αναγνωρίζει το Κόσοβο ως το νεώτερο ευρωπαϊκό κράτος. Οι θεσμοί του έχουν ισχύ στο μεγαλύτερο μέρος του Κοσόβου εκτός από το βόρειο το οποίο βρίσκεται υπό τον έλεγχο των Σέρβων. Όσο γράφω αυτά (2011), υπάρχουν οδοφράγματα στο βόρειο Κόσοβο· το Βελιγράδι και η Πριστίνα ακόμη δεν μπορούν να καταλήξουν σε κάποιου είδους συμφωνία.

Σύνοψη

Μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων το Κόσοβο έγινε μέρος της Σερβίας για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, μέχρι να ξεσπάσει ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, το Κόσοβο έγινε μέρος της Γιουγκοσλαβίας, το μόνιμο πρόβλημα της και ένας από τους βασικούς λόγους της διάσπασης της.

Η γιουγκοσλαβική περίοδος της ιστορίας του Κοσόβου ήταν, δυστυχώς, ιδιαίτερα βίαιη. Κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της γιουγκοσλαβικής περιόδου, το Κόσοβο βρισκόταν είτε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης είτε υπό στρατιωτικό νόμο. Λαμβάνοντας υπόψη τα πάντα, λιγότερη βία υπήρχε την περίοδο της ανάπτυξης της αυτονομίας του Κοσόβου, από την μετακίνηση του Ranković το 1966 μέχρι τις πορείες το 1981. Η δεκαετία του 1970 χαρακτηρίστηκε από ευρεία αυτονομία και την υιοθέτηση του Συντάγματος του 1974. Ακόμη όμως και η περίοδος της σκληρής προπαγάνδας περί γενοκτονίας της δεκαετίας του 1980 μοιάζει σχετικά αβλαβής αν συγκριθεί με το τι ακολούθησε όταν ξεκίνησαν πραγματικά οι μαζικοί σκοτωμοί.

Οι κύριες δημογραφικές τάσεις στη γιουγκοσλαβική περίοδο ήταν οι σχεδιασμένες μεταναστεύσεις των Σέρβων κατά την περίοδο του Βασιλείου και οι αυθόρμητες μετακινήσεις στην περίοδο της Σοσιαλιστικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας. Οι Σέρβοι στο Κόσοβο είναι σήμερα στατιστικά πολύ λιγότεροι σε σχέση με πριν εκατό χρόνια. Ως πλειοψηφία βρίσκονται μόνο στο βόρειο Κόσοβο όπου ήταν πλειοψηφία και στην αρχή του αιώνα. Έγιναν μειοψηφία ακόμη και σε πόλεις που ιδρύθηκαν με τον εποικισμό όπως το Όμπιλιτς και το Κόσοβο Πόλιε. Από πολλές πόλεις εκδιώχθηκαν τελείως.

Πώς συνεχίζουμε;

Όπως είδαμε, το πρόβλημα με το Κόσοβο δεν εμφανίστηκε σήμερα ή χτες αλλά υπάρχει από όταν το Κόσοβο έγινε μέρος της Γιουγκοσλαβίας/Σερβίας. Πολλοί Σέρβοι με τους οποίους συνομίλησα θα ήθελαν να λυθεί το πρόβλημα με την απομάκρυνση όλων των Αλβανών από εκεί. Νομίζω ότι αυτό δεν είναι ρεαλιστικό και κυρίως δεν είναι ανθρώπινο.

Αποτελεί λύση άλλη μια προσάρτηση του Κοσόβου; Αυτό έγινε ήδη πάρα πολλές φορές (1912, 1918, 1944, 1989, 1999) αλλά απλά «δεν ξέραμε τι να κάνουμε με δαύτους». Το Βελιγράδι δοκίμασε τον 20ο αιώνα όλες τις βίαιες μεθόδους: σταδιακή μετεγκατάσταση, μαζικούς διωγμούς, στρατιωτικό νόμο, εποικισμό κλπ. Αλλά εξαιτίας αυτών των πολιτικών υπέφεραν τελικά και οι Σέρβοι του Κοσόβου. Κατά κανόνα, κάθε κύμα βίας από το Βελιγράδι προκαλούσε επιδείνωση της θέσης και μετανάστευση των Σέρβων του Κοσόβου.

Βασική βιβλιογραφία

Izveštaj međunarodne komisije o balkanskim ratovima, Vašington, 1914.

Dimitrije Tucović, Srbija i Albanija, Beograd, 1914.

Dimitrije Bogdanović, Knjiga o Kosovu, Beograd, 1985.

Isterivanja Albanaca i kolonizacija Kosova, Istorijski institut u Prištini, 1997.

Noel Malcolm, Kosovo: A Short History, Macmilan, London, 1998.

Kosovo: kako viđeno, tako rečeno (Izveštaj OEBS-a), 1999.

Po naređenju: ratni zločini na Kosovu (Izveštaj Human Rights Watch-a), 2001.

Aleksandar Pavlović, Prostorni raspored Srba i Crnogoraca kolonizovanih na Kosovo i Metohiju u periodu između 1918. i 1941. godine, Baština br. 24, 2008.

Transkripti sa suđenja Miloševiću, Fond za humanitarno pravo, 2009.

Presuda Miloševićevim saradnicima za zločine na Kosovu, MKSJ, 2009.

Όταν πήγα στους παρτιζάνους

Vlado Kristl

Έζησα στην παρανομία αρκετό καιρό πριν βρω έναν σύνδεσμο για να πάω, έπρεπε να κρύβομαι, δεν ήταν εύκολο, κάθε τόσο κάποιον συλλαμβάνανε... Στο τελευταίο σχολείο που ήμουν, οι Ουστάσι είχαν διοργανώσει κάποιον εορτασμό, για κάποια επέτειο ή απελευθέρωση, όλοι έτσι αποκαλούν αυτό που κάνουν, απελευθέρωση. Όλοι οι μαθητές του σχολείου έπρεπε να σταθούν στη σειρά, ήταν ήδη χειμώνας, νύχτωνε νωρίς, έβγαλα όλες τις ασφάλειες από τον ηλεκτρικό πίνακα, έπεσε παντού μαύρο σκοτάδι, αναγκάστηκαν να ακυρώσουν όλη την τελετή τους. Θα με πυροβολούσαν αν με έπιαναν. Τέτοια πράγματα έκανα, παράτολμα και όχι με πολλή προσοχή, αλλά όταν είσαι μικρός, είναι εύκολο να εξοργιστείς. Και τότε τα μικρά παιδιά λένε όχι. Έπειτα πυροβόλησαν έναν φίλο μου στη σκάλα, αυτό για μένα ήταν μήνυμα όχι να μην κάνω τίποτα, αλλά να κρυφτώ και να προσπαθήσω να βρω έναν σύνδεσμο για να πάω στους Παρτιζάνους. Έπρεπε να είσαι ενάντια στην κατάσταση, να γνωρίζει καλά ο ένας τον άλλον και τέτοια πράγματα. Έτσι κρυβόμουν και μια μέρα μας είπαν ότι θα πάμε αύριο ή την επόμενη, αυτό θα είναι το σινιάλο, το 'να, τ' άλλο, και μετά πήγαμε. Μέσα από γνώριμα περάσματα στη μέση της νύχτας κι έπειτα βγήκαμε από το Ζάγκρεμπ, μετά μας έκρυβαν σε διάφορα σπίτια, στη συνέχεια προς το Turopolje, μετά το αμπέλι προχωράμε δεξιά, μέχρι το Banija, εκεί κρυβόμαστε όλη τη μέρα στους θάμνους. Κάθε λίγο περνούσαν περίπολα, αυτοκίνητα, ένοπλοι Γερμανοί, ο ένας ή ο άλλος στρατός, αλλά δεν είχαμε βρει τον σύνδεσμο για να πάμε παρακάτω. Δεν ξέραμε πού να πάμε, μήπως είχαν συλλάβει τον σύνδεσμο, μήπως είχε σκοτωθεί, μέχρι την επόμενη μέρα δεν ξέραμε τι συμβαίνει, νομίζαμε ότι είχαμε μείνει μόνοι, αλλά ξαφνικά το σφύριγμα... Οι κουκουβάγιες δεν κάνουν έτσι. Ήταν ο άνθρωπός μας... Μας είπε: «σε ομάδες των τριών», εμείς ήμασταν έντεκα. Αυτό που ζούσαμε ήταν, για έναν νέο, το μεγαλύτερο θαύμα. Το φως της ημέρας έγινε πιο φωτεινό, περπατούσαμε μέσα στο δάσος σε μικρές ομάδες για να μην μας πιάσουν... Και ξαφνικά ήταν εκεί... Ακόμα και τώρα μου έρχονται δάκρυα στα μάτια. Περίπου πενήντα, εξήντα οπλισμένοι Παρτιζάνοι, που στέκονταν πολύ ήσυχα στο δάσος... μας άκουσαν που ερχόμασταν, μας περίμεναν...

Έτσι μπήκα σε έναν άλλο κόσμο. Ξαφνικά ήμουν σε έναν άλλο κόσμο και δεν υπήρχε επιστροφή. Αλλά αυτοί οι άνθρωποι, μερικοί από αυτούς ήταν μαζί μου —ή ήμουν μαζί τους— στα πάντα, κοιμηθήκαμε μαζί στο χιόνι, αλλά αργότερα κάποιοι έγιναν αφεντικά και κουμανταδόροι και με πέταξαν στον δρόμο. Αυτοί οι λεγόμενοι αντάρτες, αυτού του είδους, όταν τα πράγματα ήταν άσχημα γι' αυτούς γίνονταν καλοί, όταν χρειαζόταν κάποιον για να τους κρατήσει ζεστούς, έπρεπε επίσης να κρατηθώ ζεστός όταν κοιμόμασταν στο χιόνι, δεν ήξερα καν ότι μπορούσες να κοιμηθείς στο χιόνι, όπως τα σκυλιά στριμώχνεσαι ο ένας πάνω στον άλλο, κρατιέται ο ένας από τον άλλον. Το πρωί ξυπνάς υγιής, δεν έχεις πάθει κάτι, απλά πεινάς σα λύκος. Αλλά αυτοί οι ίδιοι άνθρωποι με πρόδωσαν.

Don Kihot, ανιμέισιον του Vlado Kristl, Ζάγκρεμπ, 1961.

Ή, όπως αυτοί λένε, εγώ τους πρόδωσα. Τώρα βρίσκονται στην εξουσία, κυβερνούν και λένε ότι απελευθερώνουν τον κόσμο. Τον λευτερώνουν; Από τι; Βλέπω τι κάνουνε. Δεν μπορεί αυτό να λέγεται ελευθερία.

Δεν μπορούσα πλέον να βρω κατανόηση σε κανέναν στον κόσμο, έτσι σε ένα ποίημα που έγραψα όταν επέστρεψα από τους Παρτιζάνους, έγραψα ότι σκοτώσαμε έναν Χίτλερ και επιστρέψαμε με μερικούς. Μερικές εκατοντάδες μικροί Χίτλερ επέστρεψαν μαζί μου. Αυτό είναι τρομερό, να ξέρεις ότι ρίσκαρες τα πάντα για το τίποτα.

Μία από τις χειρότερες εμπειρίες ήταν ο Bakarić, αυτό το τιποτένιο κάθαρμα, σκότωνε ανθρώπους με τα χέρια του... Παρτιζάνικη Γκεστάπο, αυτός οργάνωσε την μυστική αστυνομία, διψασμένος για αίμα, αλλά ήπιος, ένα τιποτένιο κάθαρμα... Αυτός ο τύπος έγινε Πρόεδρος της Κροατίας. Σκότωσε... πώς έλεγαν εκείνον τον καθηγητή της κροατικής γλώσσας... τον Hebrang.

Μια μαύρη ψυχή είναι το μόνο που μου έχει μένει. Δεν μπορώ πλέον να χαίρομαι. Όταν βλέπω κάποιον, βλέπω μαύρο πίσω του, υπάρχει πάντα, όχι θάνατος, αλλά μια άβυσσος στην οποία συμβαίνουν όλα όσα είμαστε εναντίον τους σε αυτόν τον κόσμο. Πίσω από όλους υπάρχει ένα υπόγειο ή μια σοφίτα, εντάξει, η σοφίτα είναι καλή, ένα υπόγειο γεμάτο από κακούς, σάπιους ανθρώπους που ασχημονούν μεταξύ τους. Γιατί δεν έχει νόημα ότι είμαι άνθρωπος. Εάν είστε χαρούμενοι, δεν υπάρχει κανένας πραγματικός λόγος να χαίρεστε. Όταν απέκτησα παιδιά, συνέχεια αναρωτιόμουν πώς να τα αναθρέψω, ώστε να μη ζήσουν τη ζωή που έζησα. Να τα σώσω από αυτά που έζησα...

Δεν ξέρω αν μπορώ ακόμα να αλλάξω, αυτό θα μπορούσε να γίνει μέσα από τη ζωγραφική. Αν δεν μπορεί να γίνει με τους πίνακές μου, τότε γιατί να ζωγραφίζω; Αυτό είναι που φοβίζει τους ανθρώπους όταν βλέπουν τους πίνακές μου, δεν μπορούν να αντέξουν στο δωμάτιο ή στο σπίτι τους την απογοήτευση που βρίσκεται μέσα στα έργα μου.

Δεν θα σε βοηθήσει κανείς, ούτε άγνωστος ούτε φίλος, πρέπει μόνος να βγάλεις τα συμπεράσματά σου, κοιτάζοντας μέσα σου και μέσα στους άλλους και κανείς δεν μπορεί να σε βοηθήσει σε αυτό. Αυτό είναι που σε κάνει ανθρώπινο. Εάν δεν το κάνετε αυτό, αν δεν σας ενδιαφέρει, δεν μπορείτε να κάνετε τίποτα.

Αλλά αυτή η ζωγραφική από πριν, όταν όλα ήταν γκρίζοι ίσκιοι στο πρώτο φως της ημέρας... πώς στέκονταν εκεί, ζωντανοί άνθρωποι που είχαν ξεσηκωθεί ενάντια στην τεράστια και τρομερή απειλή που αντιμετωπίζαμε και κάθε μέρα μπορούσε να σκοτωθεί κάποιος... με αυτόν τον τρόπο στέκονταν. Και αυτό σήμαινε ότι υπήρχαν ακόμα άνθρωποι ... και στη συνέχεια, πρόδωσαν, πρόδωσαν ή πέθαναν.

Πολλοί από εμάς, ακόμη και παλιά, όταν αρχίσαμε να μπαίνουμε στις πόλεις, λέγαμε μια φράση που δεν θα ξεχάσω ποτέ: «Γιατί δεν πέθανα, γιατί δεν πέθαινα...» Τόσο δυνατό ήταν το αίσθημα της ντροπής... Γιατί και άλλοι ένιωθαν επίσης αυτά που κάναμε, και τι σκεφτόμασταν και γιατί τελικά ήμασταν εδώ. Και όλα αυτά ξεπουλήθηκαν, αμέσως, σε μια στιγμή... Με την πρώτη ευκαιρία, πούλησαν τα ιδανικά τους. Άρπαξαν την ευκαιρία, υπακούοντας σε εκείνους που τώρα βρίσκονταν στην εξουσία.

Αυτές οι εικόνες αυταπάτης, αυτές είναι που δεν μπορώ να ζωγραφίσω τώρα. Αν ήμουν διαφορετικός άνθρωπος, ίσως θα μπορούσα να ζωγραφίσω εκείνη τη μεγάλη ζωγραφιά όταν είδα αυτές τις γκρίζες σκιές, αυτούς τους ανθρώπους στο πρώτο φως της ημέρας, που ήταν ένας κόσμος που άνοιξε ξαφνικά, οι νέες δυνατότητες! Δεν ήμασταν πια καταδικασμένοι σε θάνατο και απλά περιμέναμε τη σωστή στιγμή!

Εκεί μεγάλωνε ένας νέος κόσμος, ο οποίος εξακολουθούσε να μην έχει χρώμα, ακόμα δεν είχε τίποτα, αλλά ήταν σχεδόν εδώ... η στιγμή αυτή της αυταπάτης, που μετά πέρασε και πάει. Κάποιος που χάρη σ' εκείνη την ψευδαίσθηση απέκτησε ένα καλό πόστο πολιτικού ή έγινε Διευθυντής της Ακαδημίας Καλών Τεχνών θα μπορούσε να τη ζωγραφίσει εκείνη τη στιγμή. Και όλοι θα έλεγαν, Θεέ μου, τι μεγάλος ζωγράφος!

Αυτός θα μπορούσε να τη ζωγραφίσει, όχι εγώ.

(απόσπασμα από το: Ana Marija Habjan, *Umjetnik otpora – razgovori s Vladom Kristlom*, Μόναχο 2003, 2004, Ζάγκρεμπ, 2007)

Ενάντια σε κάθε Γιουγκοσλαβία

Η ιδεολογία της μετάβασης από τον καπιταλισμό στον καπιταλισμό, διαμέσου του καπιταλισμού

Nina Simonović

1.

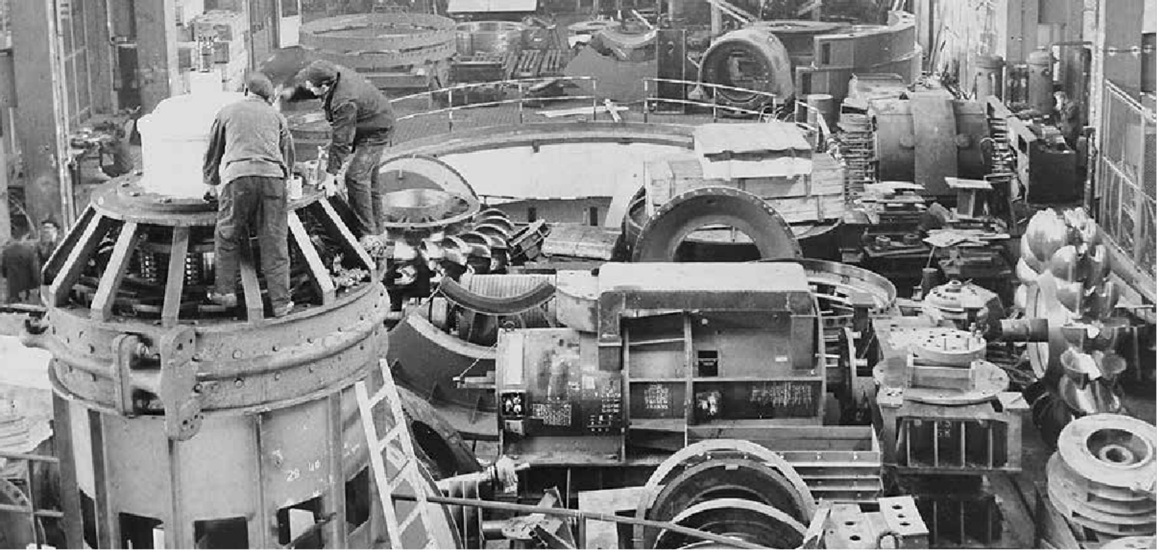
Στην όχι και τόσο εμπνευστική φαντασία της μετά-γιουγκοσλαβικής γιουγκο-νοσταλγικής αριστεράς, εξακολουθεί να υπάρχει ένας συγκεκριμένος τρόπος γραφής για την «σοσιαλιστική» Γιουγκοσλαβία, και αυτός συνεπάγεται την χρήση ενός συγκεκριμένου λεξιλογίου. Αυτό το λεξιλόγιο κυριαρχείται από ιδεολογικές κατασκευές, οι οποίες πάντα δίνουν έμφαση στον υποτιθέμενο «αντιφατικό» χαρακτήρα της γιουγκοσλαβικής κοινωνίας, παραδείγματος χάριν: «πολύπλοκες ταξικές λογικές που συγκρούονταν και έρχονταν σε αντιπαράθεση μεταξύ τους˙ «αντιφατικά πολιτικά και οικονομικά φαινόμενα˙ «κοινωνική δυναμική, η οποία ήταν ταυτόχρονα κεντρομόλος και φυγόκεντρος» και τα λοιπά.

Με αυτήν την έννοια, η έκδοση "Gradove smo vam podigli" («Υψώσαμε Πόλεις για Εσάς»), που κυκλοφόρησε πρόσφατα στο Βελιγράδι, ως συμπληρωματικό υλικό σε μια έκθεση με τον ίδιο τίτλο, είναι χαρακτηριστική (ο υπότιτλος της έκδοσης είναι «Πάνω στις Αντιφάσεις του Γιουγκοσλαβικού Σοσιαλισμού»). Στην πραγματικότητα, όλες οι προαναφερθείσες ιδεολογικές φράσεις έχουν παρθεί από το εισαγωγικό κείμενο αυτής της έκδοσης. Μαζί με το προαναφερθέν κείμενο, εξετάζεται συνοπτικά και το κείμενο «Αντιφατική Αναπαραγωγή της Σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας» που συμπεριλαμβάνεται στην ίδια έκδοση. Η έκθεση αυτή αλλά και η έκδοση προσέλκυσαν έναν ικανοποιητικό αριθμό αριστερών από την περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας και αντιπροσωπεύουν ένα πολύ καλό και επίκαιρο παράδειγμα της ιδεολογικής επιχειρηματολογίας αυτού του τύπου.

Στο προαναφερθέν εισαγωγικό κείμενο, συναντάμε επιπλέον την διαπίστωση ότι στη Γιουγκοσλαβία έλαβε χώρα μια «σοσιαλιστική επανάσταση στην οποία ηγήθηκε το κομμουνιστικό κόμμα» και ότι ήταν «ένα χειραφετικό εγχείρημα (...) που εξαπλώθηκε μέσα από τις ιδέες της αυτοδιαχείρισης, της δομικής δημοκρατικής συμμετοχής στην πολιτική ζωή, της κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής...» και επιπλέον αναφέρεται ότι σε αυτή την περίοδο «Η Γιουγκοσλαβία για πρώτη φορά στην ιστορία της εξασφάλισε μια αληθινή ανεξαρτησία σε σχέση με τις διεθνείς δυναμικές των πολιτικών και οικονομικών κέντρων εξουσίας».[1]

Πέρα από αυτές τις αναφορές, υπάρχουν δηλώσεις για τις συνέπειες της κατάρρευσης της Γιουγκοσλαβίας, οπότε μπορούμε να διαβάσουμε στο κείμενο ότι «όλα τα κράτη που δημιουργήθηκαν μετά την καταστροφή της Γιουγκοσλαβίας είναι εθνικιστικά και καπιταλιστικά» και ότι οι ατζέντες των τοπικών καθεστώτων έχουν υποβληθεί «αποκλειστικά στη λογική του κεφαλαίου». Μοιάζει να εκφράζεται μια ιδιαίτερα έντονη λύπη από τους συγγραφείς, καθώς σήμερα «τα συμφέροντα της

1. Έχουμε απομείνει να αναρωτιόμαστε που βρισκόταν αυτή η «αληθινή ανεξαρτησία», ανάμεσα στην περίοδο της σταλινικής πίστης και της περιόδου που η Γιουγκοσλαβία ήταν στην πραγματικότητα μέλος του ΝΑΤΟ.

εργατικής τάξης δεν αντιπροσωπεύονται σχεδόν από κανέναν» και υπάρχει έλλειψης «επιμορφωτικών και κοινωνικοπολιτικών δραστηριοτήτων που να προορίζονται για εργάτες» και ξανά η μεγάλη απογοήτευση για την απουσία «πολιτικής αντιπροσώπευσης των εργατών». Η μετά-Γιουγκοσλαβική περίοδος είναι πάντα, και αυτονόητα, χαρακτηρισμένη ως «αποκατάσταση του καπιταλιστικού συστήματος».

Για να θέσει κανείς αυτές τις ιδεολογικές φράσεις υπό αμφισβήτηση δεν θα χρειαστεί να ψάξει αλλού. Είναι αρκετό, παραδείγματος χάριν, να ανατρέξει κανείς στο κείμενο «Η Αντιφατική Αναπαραγωγή της Σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας» από την ίδια έκδοση. Οι συγγραφείς του κειμένου επιδίωξαν να γράψουν ένα ισορροπημένο κείμενο, το οποίο (όπως ρητά αναφέρουν) θα αποφύγει από τη μία πλευρά τις αφηγήσεις-παγίδες που παρουσιάζουν τη Γιουγκοσλαβία αποκλειστικά με αρνητικό τρόπο, αλλά και τις άλλες που αναφέρονται σε αυτή αποκλειστικά με θετικό τρόπο. Έτσι, αντίθετα με το εισαγωγικό κείμενο, το οποίο, πιθανόν, προοριζόταν να επεξηγήσει το ιδεολογικό επιχείρημα του όλου εγχειρήματος, οι δοξασίες για την Γιουγκοσλαβία στο συγκεκριμένο κείμενο μεταφέρονται με έναν πιο «νηφάλιο» τρόπο. Με τον νηφάλιο αυτό τρόπο λοιπόν αποφαίνεται ότι «κατασκευάστηκαν υποδομές που ικανοποιούσαν τις ανάγκες των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων»· «εντατικοποιήθηκε η ανάπτυξη της εκπαίδευσης»· «κατακτήθηκαν εξαιρετικά προοδευτικές κοινωνικές αξίες, όπως ο ίσος μισθός για ίση δουλειά (για τους άνδρες και γυναίκες), το δικαίωμα ψήφου (για τις γυναίκες), η πλήρης ισότητα στον γάμο, το διαζύγιο μέσα από κοινή συμφωνία, όπως και το δικαίωμα στην έκτρωση»· «έγιναν τεράστιες κρατικές επενδύσεις στην κατασκευή νοσοκομείων, στην εκπαίδευση του ιατρικού προσωπικού, στον εκσυγχρονισμό των υποδομών των ιδρυμάτων υγείας και στην εφαρμογή αποτελεσματικών επιστημονικών ανακαλύψεων στη θεραπεία και αντιμετώπιση ασθενειών»· «επιταχύνθηκε η εκβιομηχάνιση»· υπήρχε «ανάπτυξη του ηλεκτρικού δικτύου ενέργειας, του σιδηροδρόμου, της ναυτιλίας, της κατασκευής μηχανημάτων, των εργοστάσιων χαλυβουργίας, των χημικών εργοστασίων». Όλα όσα προαναφέρθηκαν συνεισέφεραν σε μία «αυξημένη παραγωγικότητα της εργασίας και σε εκσυγχρονισμό της παραγωγικής διαδικασίας». Στη συνέχεια αναφέρεται ότι «μια τέτοια κοινωνική πρόοδος, οδήγησε σε μία τεράστια αύξηση του βιοτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων του πληθυσμού, κάτι το οποίο αντανακλάται στην ποιότητα της διατροφής, της ένδυσης και της παροχής κατοικιών με υποδομές που προσέφεραν μια άνετη ζωή, όπως θέρμανση, ηλεκτρική ενέργεια, εσωτερικές υδραυλικές εγκαταστάσεις, έπιπλα και οικιακές συσκευές καλύτερης ποιότητας κ.λπ.».

Οι συγγραφείς, στην αποτίμησή τους σε σχέση με τη γιουγκοσλαβική κοινωνία, χρησιμοποιούν τη διατριβή του καναδού οικονομολογού Michael Lebowitz, ο οποίος θεωρεί ότι η «συνθήκη και κατηγορική προσταγή του σοσιαλισμού» συνίσταται στην: (1) κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, (2) οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής από τους εργάτες, (3) ικανοποίηση των κοινών αναγκών και σκοπών. Οι συγγραφείς αμέσως δηλώνουν ότι μέσα στην «κοινωνική πραγματικότητα της Γιουγκοσλαβίας, είναι αδύνατο να εντοπίσει κανείς την εφαρμογή και των 3 πλευρών του τριγώνου, προσθέτοντας επιπλέον ταυτόχρονα ότι «αυτό μπορεί να συνέβη» εξαιτίας της επίπτωσης

του γεγονότος ότι ήταν πραγματικά ένα «σύστημα υπό κατασκευή, ένα σύστημα το οποίο δεν είχε τελειοποιηθεί μέχρι το σημείο στο οποίο θα μπορούσαμε να μιλάμε για αναπαραγωγή ενός οργανικού καθεστώτος κοινωνικής παραγωγής σοσιαλιστικού τύπου». Εμείς από την άλλη, ισχυριζόμαστε ότι καμία από τις πλευρές του τριγώνου δεν υπήρχε, παρά μόνο στον επίσημο λόγο.

Παρ' όλα αυτά, προκείμενου να χαρακτηρίσουν το γιουγκοσλαβικό σύστημα σαν «έναν αληθινά υπαρκτό σοσιαλισμό», είναι απαραίτητο για άλλη μία φορά να επικαλεστούν τη ψευδο-εγελιανή ρητορική των «αντιφάσεων», αυτή τη φορά με τη μορφή της έννοιας του Lebowitz, δηλαδή της «αντιφατικής αναπαραγωγής» που προτείνει ότι «κατά τη διάρκεια του σοσιαλισμού επικρατούσαν διαφορετικές λογικές, οι οποίες λειτουργούσαν σε αντίφαση η μία προς την άλλη». Υπήρχε δηλαδή η λογική του κεφαλαίου (που ενσαρκωνόταν στους διαχειριστές), η λογική της πρωτοπορίας (που προσωποποιόταν στο κόμμα) και η λογική της εργατικής τάξης. Αυτές οι λογικές ήταν αλληλοσυγκρουόμενες μεταξύ τους έτσι ώστε, σύμφωνα με τον Lebowitz, «ακριβώς επειδή υπήρχε μια αντιφατική αναπαραγωγή μεταξύ των διαφορετικών ρυθμίσεων των παραγωγικών σχέσεων, η αλληλεπίδραση του συστήματος μπορούσε να παράγει την κρίση, την ανεπάρκεια και τον ανορθολογισμό, κάτι το οποίο δεν μπορεί να βρεθεί σε κανένα σύστημα στην καθαρή του μορφή».

Από αυτή τη διατύπωση συνάγεται το επιχείρημα για τον σοσιαλιστικό χαρακτήρα του Γιουγκοσλαβικού συστήματος, μια στιγμή όπου «οι σοσιαλιστικές ιδέες προσγειώθηκαν στην πραγματικότητα, σε μια προσπάθεια να οικοδομηθεί ένας διαφορετικός κόσμος», παρά την επιβίωση της επιβλαβούς «λογικής του κεφαλαίου». Σήμερα μπορούμε να βρούμε έναν «ανοιχτό ορίζοντα πιθανοτήτων», ένα «ανανεωμένο όραμα του σοσιαλιστικού μέλλοντος» ακριβώς «εξαιτίας της πολύτιμης εμπειρίας του σοσιαλιστικού παρελθόντος». Εκτός αυτού, υπάρχει στο κείμενο ο (ενθουσιώδης αλλά λανθασμένος) ισχυρισμός ότι: «Η ιδέα της κατασκευής ενός νέου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος δεν εισήχθηκε υπό σοβιετική επιρροή, αλλά αναπτύχθηκε τοπικά, μέσα από την αποφασιστική συνεισφορά του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος για την καταστροφή του φασισμού».[2]

2.

Αυτό το λεξιλόγιο, στην πραγματικότητα, αντιπροσωπεύει μία αναβίωση του (μετα)σταλινικού λεξιλογίου της γιουγκοσλαβικής άρχουσας τάξης. Οι αντιφάσεις τις οποίες επέμενε να επικαλείται, ήταν οι αντιφάσεις της «μεταβατικής περιόδου».

Σε αυτό το πλαίσιο, ο υψηλόβαθμους αξιωματούχος της Σοσιαλιστικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας Mijalko Todorović – Plavi (Ηρωας του Λαού και Ήρωας της Σοσιαλιστικής Εργασίας[3]) υποστήριζε μια άποψη, σύμφωνα με την οποία (όπως έγραψε και στο βιβλίο του *Η Απελευθέρωση της Εργασίας*, 1965) «ο νόμος της αξίας είναι ο γενικός αντικειμενικός νόμος της μεταβατικής περιόδου». Αντιμετώπιζε έτσι την σοσιαλιστική αυτοδιαχείριση σαν ένα σύστημα, το οποίο «αυτόματα» παρέχει καλύτερη αποδοτικότητα, παραγωγικότητα της εργασίας και βιοτικό επίπεδο, κάτι το οποίο (σύμφωνα με τον ίδιο), αποδεικνύεται από την δομή της ατομικής κατανάλωσης και από ενδείξεις όπως ο αριθμός των ατόμων με υψηλή μόρφωση, η παραγωγή βιβλίων, η παρακολούθηση θεατρικών έργων κ.λπ. Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου αντανακλάται στην «ποικιλομορφία και ποικιλία που διασφαλίζουν η ελεύθερη πρωτοβουλία των άμεσων παραγωγών και η άμεση εθελοντική επιρροή των καταναλωτών και άλλων χρηστών και ενδιαφερομένων». Σύμφωνα με τον Todorović, η θέληση να καταργηθεί ο νόμος της αξίας αμέσως, δηλαδή «μόλις πάρουμε την εξουσία» είναι ρομαντική, ιδεαλιστική, ακόμα και θρησκευτική. Αντίθετα, αυτός ο νόμος θα πρέπει να κατακτηθεί και να χρησιμοποιηθεί, μέχρι να δημιουργηθούν οι αντικειμενικές συνθήκες για την εξαφάνισή του:

> *Όπως θα αντιληφθούμε αργότερα, οι νέες σοσιαλιστικές μας σχέσεις στις συνθήκες της εμπορευματικής παραγωγής, εμπεριέχουν αυτή την αντίφαση, που μπορεί να γεννήσει, ανά φάσμα προϊόντων, διάφορα αρνητικά φαινόμενα, ανταγωνισμούς, πολιτικές και άλλες συγκρούσεις. Εξαιτίας αυτών, η αναγνώριση της ύπαρξης*

2. Το κομμουνιστικό κόμμα της Γιουγκοσλαβίας (KPJ) είχε περάσει μία περίοδο έντονης μπολσεβικοποίησης και σταλινοποίησης, η οποία επιπλέον περιελάμβανε την φυσική εξάλειψη της ηγεσίας και των μελών του κόμματος, στην οποία εξάλειψη περιλαμβανόταν και η ηγεσία που υπήρχε από τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Σε αυτή τη διαδικασία, εκατοντάδες κομμουνιστές και άλλοι Γιουγκοσλάβοι επαναστάτες σκοτώθηκαν. Στην περίοδο της NOB (Λαϊκού Απελευθερωτικού Αγώνα) δεν έλειπαν αυτές οι πρακτικές. Για παράδειγμα κατά τη διάρκεια της ύπαρξης της "Užice Republic" ο Živojin Pavlović, ένας αξιωματούχος του KPJ που μετατράπηκε σε σφοδρό επικριτή του Σταλινισμού, βασανίστηκε και δολοφονήθηκε.

3. Τιμητικοί τίτλοι στη Γιουγκοσλαβία.

του νόμου της αξίας και η χρήση του σε προοδευτικές προσπάθειες, έχει σαν αποτέλεσμα μια ταυτόχρονη αναγνώριση των αντίστοιχων οργανικών αδυναμιών, που επίσης ανακύπτουν από τον νόμο της αξίας και τις νέες σχέσεις που αναπτύσσονται υπό τις δεδομένες συνθήκες. Ο νόμος της αξίας δεν είναι νέος αλλά διαθέτει ένα σοσιαλιστικό χαρακτήρα και ποιότητα (κάποιοι σχεδόν καυχιούνται γι' αυτό, σαν να ήταν ένα σοσιαλιστικό και μόνο επίτευγμα). Αλλά αποτελεί μια πραγματικότητα – την οποία δεν μπορεί κανένας να προσπεράσει κάποιος ή να αρνηθεί. Επιπλέον, μπορεί να χρησιμοποιηθεί αποτελεσματικά για τον σκοπό του σοσιαλισμού, με βάση το γεγονός ότι όλες οι ποιότητές του είναι τώρα γνωστές, τόσο οι κακές όσο και οι καλές!»

Ένα άλλο υψηλόβαθμο στέλεχος της γιουγκοσλαβικής άρχουσας τάξης, ο Svetozar Vukmanović – Tempo (επίσης Λαϊκός Ήρωας και Ήρωας της Σοσιαλιστικής Εργασίας), το 1966 είπε περίπου τα ίδια όσον αφορά τις απεργίες των εργατών και τα αιτήματα τους:

«Ακόμα λιγότερο δικαιολογημένο είναι αν απαιτηθεί υψηλότερη πληρωμή για κάποια συνεταιριστική δουλειά, ανεξάρτητα από τα κέρδη της επιχείρησης. Τέτοια αιτήματα ουσιαστικά απαιτούν το κράτος να πάρει μέρος των κερδών μιας πιο κερδοφόρας εταιρίας (μέσω της φορολογίας) και να τα δώσει σε μία άλλη, λιγότερο επιτυχημένη. Έτσι θα οδηγούμασταν σε μία ισοστάθμιση του μισθού („uravnilovka") με όλες τις αρνητικές συνέπειες που αυτό θα προκαλούσε στην περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη. Με αυτόν τον τρόπο οι κολλεκτίβες δεν θα ενδιαφέρονταν να καταβάλουν προσπάθεια στη δουλειά, αλλά θα ανέμεναν το κράτος να τους παρέχει την πληρωμή γι' αυτή».

«Γράφοντας για το ίδιο θέμα ("κατανομή σύμφωνα με την ατομική ποσότητα εργασίας") το 1961, ο κοινωνιολόγος Dragomir Drašković επισήμανε ότι το γιουγκοσλαβικό σύστημα είναι ένα κοινωνικό σύστημα «όπου η αυτό-οργάνωση και η άμεση σοσιαλιστική δημοκρατία αποκτούν όλο και πιο τέλεια και ανθρώπινη μορφή», αλλά και ότι στο εσωτερικό του εμπεριέχει μια «αντιφατική διαδικασία, στην οποία εκφράζεται η μορφή της αλλοτρίωσης των καταναλωτών»... αν και η αυτοδιαχείριση αντιπροσωπεύει ένα πρώτο βήμα προς την απαλλαγή από την αλλοτρίωση, αυτό «δεν σημαίνει πως η κοινωνική ιδιοκτησία της παραγωγής συνεπάγεται την κατάργηση της αλλοτρίωσης ούτε ότι τα πρώτα βήματα της αυτοδιαχείρισης έχουν ήδη απελευθερώσει την ανθρώπινη εργασία από τη μισθωτή σχέση». Σύμφωνα με αυτόν, οι εργάτες («παραγωγοί») διαχειρίζονται πλέον την υπεραξία, αλλά με έναν έμμεσο τρόπο: «Η ανταμοιβή, δηλαδή η κοινωνική κατανομή του εισοδήματος σύμφωνα με την ατομική ποσότητα της εργασίας, αντιπροσωπεύει την κατάργηση των μισθωτών σχέσεων και ξεκινά την διαδικασία αποαλλοτρίωσης στον χώρο εργασίας». Αυτή η διαδικασία «επιλύει την διαλεκτική αντίφαση της αλλοτριωμένης εργασίας και αντιπροσωπεύει την αρχής της οικονομικής αποαλλοτρίωσης, η οποία, μέσα στο σύστημα της αυτοδιαχείρισης, αυξάνει τις πιθανότητες για την πραγμάτωση της ελεύθερης εργασίας και του ελεύθερου ανθρώπου ως παραγωγού».

3.

Μαζί με το (μετα)σταλινικό ιδεολογικό λεξικό της άρχουσας τάξης, το οποίο ακολουθούσε την παράδοση του «διαλεκτικού υλισμού», στη Γιουγκοσλαβία υπήρξε μία καταπιεσμένη και περιθωριοποιημένη κριτική του Γιουγκοσλαβικού συστήματος, η οποία κάποιες φορές εδραζόταν σε ελευθεριακές σοσιαλιστικές βάσεις.

Η Jelka Kljajić Imširović (1947-2006), η οποία ήταν ενεργή στο ριζοσπαστικό ρεύμα του φοιτητικού κινήματος του '68, έγραψε τα ακόλουθα όσον αφορά τις κριτικές της αντιλήψεις εκείνης της περιόδου, όχι μόνο για το γιουγκοσλαβικό σύστημα, αλλά και για εκείνες τις κριτικές του που η ίδια θεωρούσε ανεπαρκείς, όπως αυτές της ομάδας *Praxis*:[4]

«Είχα την άποψη ότι είναι λογικό να μην αποκαλούμε σε καμία περίπτωση σοσιαλισμό αυτή τη νέου τύπου ταξική κοινωνία. Το να αποκαλείς σοσιαλιστική μια κοινωνία στην οποία οι ταξικές σχέσεις υπάρχουν και αναπαράγονται, σημαίνει ότι καθιστάς κενή περιεχομένου την ίδια την ιδέα και τον αγώνα για τον σοσιαλισμό. Καταλήγοντας, θα αναφέρω μόνο άλλη μία ένστασή μου που είχα επισημάνει εκείνα τα χρόνια, δηλαδή αρκετά παλιά, στα μέλη του Praxis. Αφορούσε την απόδοση του όρου σταλινισμός αποκλειστικά στη σοβιετική κοινωνία. Κατά τη γνώμη μου, το έκαναν αυτό, άμεσα και έμμεσα, τόσο τα

4. Για μια πιο σύγχρονη κριτική του *Praxis* από αριστερή-κομμουνιστική οπτική, βλ. το κείμενο του Juraj Katalenac: *Praxis: μια απόπειρα ανελέητης κριτικής*, στο παρόν τεύχος του *Antipolitika*.

μέλη της Praxis που πίστευαν ότι ο σταλινισμός είναι μία άρνηση του σοσιαλισμού, όσο και αυτοί που, ενώ έκαναν σκληρή κριτική στον σταλινισμό, ταυτόχρονα τον ταξινομούσαν σαν μία μορφή του σοσιαλισμού. Πίστευα ότι χωρίς μία ανάλυση του σταλινισμού του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας δεν θα μπορούσε να υπάρξει οποιαδήποτε ανάλυση για την γιουγκοσλαβική κοινωνία».[5]

Ο Fredy Perlman (1934-1985), ο οποίος κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60 ζούσε στο Βελιγράδι[6] και μετά από αυτήν την εμπειρία του ριζοσπαστικοποίησε τις απόψεις του και διαχωρίστηκε ξεκάθαρα από τον ορθόδοξο Μαρξισμό, έγραφε με σαφήνεια εκείνη την περίοδο για την Γιουγκοσλαβία:

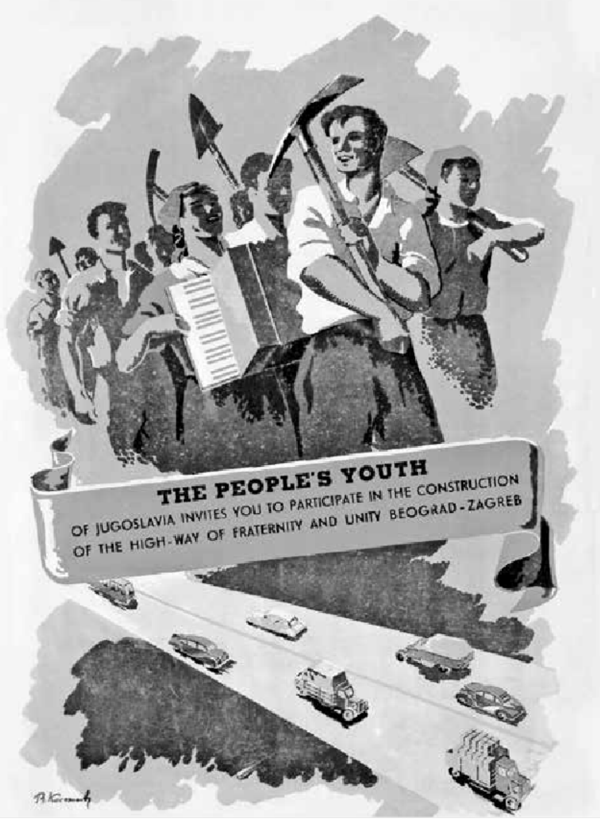
«Η αρχή "στον καθένα σύμφωνα με την εργασία του" αναπτύχθηκε ιστορικά από την καπιταλιστική τάξη στον αγώνα της ενάντια στους γαιοκτήμονες αριστοκράτες και σήμερα στη Γιουγκοσλαβία αυτή η αρχή έχει το ίδιο νόημα που είχε τότε για την αστική τάξη. Έτσι, το τεράστιο προσωπικό εισόδημα (και τα μπόνους) ενός επιτυχημένου επιχειρηματία μιας γιουγκοσλαβικής εταιρείας εισαγωγών-εξαγωγών δικαιολογείται με αυτό το σύνθημα, αφού η οικονομική του επιτυχία αποδεικνύει τόσο την ανώτατη ικανότητά του, όσο και την αξία της συνεισφοράς του στην κοινωνία. Με άλλα λόγια, η διανομή πραγματοποιείται με όρους κοινωνικής αξιολόγησης της ατομικής εργασίας του καθενός και σε μια εμπορευματική οικονομία η εργασία αξιολογείται στην αγορά. Το αποτέλεσμα είναι ένα σύστημα διανομής που μπορεί να συνοψιστεί στο σύνθημα «από τον καθένα σύμφωνα με την ικανότητά του, στον καθένα βάσει της επιτυχίας του στην αγορά», ένα σύνθημα που περιγράφει ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων ευρέως γνωστό ως καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή κι όχι τον σοσιαλισμό, ο οποίος περιγράφηκε από τον Μαρξ ως η άρνηση της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής.»[7]

Στο βιβλίο *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma* (*Από τον σταλινισμό στον αυτοδιαχειριζόμενο εθνικισμό*, 1991), η Jelka Kljajić Imširović ανέλυσε την ανάπτυξη της ιδεολογίας του Κομ-

5. Απόσπασμα από το κείμενο *Αντιφρονούντες και Φυλακή της Jelka Kljajić Imširović*, το οποίο περιλαμβάνεται σε αυτό το τεύχος του *Antipolitika*.

6. Βλ. το άρθρο της Lorrain Perlman: *Τρία Χρόνια στη Γιουγκοσλαβία*, που συμπεριλαμβάνεται στο παρόν τεύχος του *Antipolitika*

7. Απόσπασμα από το κείμενο του Fredy Perlman: *Η Γέννηση ενός Επαναστατικού Κινήματος στη Γιουγκοσλαβία*, επίσης συμπεριλαμβάνεται σε αυτό το τεύχος του *Antipolitika*.

μουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας και της Λίγκας Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών. Συνόψισε με τον ακόλουθο τρόπο το θετικά διακείμενο προς τη διαχωρισμένη εργασία περιεχόμενο αυτής της ιδεολογίας, έτσι όπως παρουσιάστηκε στο Πέμπτο Συνέδριο του Κ.Κ.Γ: «Η εργατική τάξη, ως κυρίαρχη, πρέπει να αλλάξει με ριζοσπαστικό τρόπο την σχέση της με την εργασία και το κράτος –και σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Κόμματος, τις περισσότερες φορές αυτό ακριβώς κάνει. Θα πρέπει τώρα να ηγηθεί στην εργασία, κιντοποιώντας όλους τους εργάτες για εποικοδομητικές προσπάθειες, για την αύξηση της παραγωγής, για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, για την, όσο το δυνατόν σωστότερη, υλοποίηση του προγράμματος του Κόμματος στα οικονομικά και οργανωτικά ζητήματα. Εργασία και μόνο εργασία, ανταγωνισμός στην εργασία, πειθαρχημένη εργασία, εντατική εργασία [*udarništvo*[8]], αγώνας ενάντια στη μη-εργασία, ενάντια στην απρόσεχτη εργασία, ενάντια στη μη-υλοποίηση των καθηκόντων της δουλειάς και των στόχων πωλήσεων, συνεργασία με τη διοίκηση των εταιριών, με εποικοδομητική υπόδειξη των λαθών προκείμενου να επιτευχθεί ακόμα καλύτερη και αποδοτικότερη εργασία, εργασιακός ενθουσιασμός στην υλοποίηση των οικονομικών πλάνων που υιοθετήθηκαν και αναπτύχθηκαν από το Κόμμα και το Κράτος – αυτοί είναι οι μόνοι δρόμοι και οι μόνες εγγυήσεις, μαζί με την υποστήριξη του Κόμματος και του Κράτους, στον αγώνα ενάντια στον ταξικό εχθρό, για να καταστεί κυρίαρχη η εργατική τάξη (και οι εργαζομένοι), ώστε να είναι όλο και καλύτερα σε υλικό αλλά και κοινωνικό επίπεδο». Η ιδεολογία της εργασίας δεν παρέμεινε απλώς ένα μέσο για την αύξηση της παραγωγής, αλλά επιπλέον ένας τρόπος μέσα από τον οποίο επιβεβαιωνόταν η αφοσίωση στο Κόμμα και την ηγεσία. Έτσι, οι αντιπρόσωποι των κολλεκτίβων εργασίας σε αυτό το συνέδριο ανακοίνωσαν ότι οι ποσοστώσεις και τα σχέδια θα επεκταθούν σαν ένα σύμβολο αλληλεγγύης με τον Τίτο και το Κόμμα και για να τιμηθεί το συνέδριο η εργασία θα οργανωνόταν πιο ανταγωνιστικά.

Ο Laslo Sekelj, γιουγκοσλάβος κοινωνιολόγος με ελευθεριακή-σοσιαλιστική κατεύθυνση (1949-2001), στο βιβλίο του *Jugoslavija – struktura raspadanja* (*Γιουγκοσλαβία: η διαδικασία της διάλυσης*) που εκδόθηκε το 1990, διατύπωσε τη θέση ότι, ενώ η επίσημη Γιουγκοσλαβική ιδεολογία πάντα επικαλούταν τον Μαρξ, παρ' όλα αυτά «η έννοια του σοσιαλισμού, τόσο στη γιουγκοσλαβική ιδεολογία όσο και στα κόμματα του υπαρκτού σοσιαλισμού, πάντα περιοριζόταν στην λενινιστική αντίληψη του σοσιαλισμού ως αναβληθέντος κομμουνισμού». Η ερμηνεία αυτή του σοσιαλισμού ήταν, σύμφωνα με την Sekelj, εντελώς ξένη στον Μαρξ, ο οποίος, ενώ χρησιμοποιούσε σπάνια τον όρο, ως σοσιαλισμό εννοούσε την κατώτερη φάση του κομμουνισμού, στην οποία η αγορά είχε ήδη καταργηθεί και δεν υπήρχαν χρήματα, αλλά στην οποία ακόμα παρέμενε ο κανόνας της ανταμοιβής με βάση την εργασία: «Το ατομικό μερίδιο στην κατανομή εξαρτάται από τις εργάσιμες ώρες που βασίζονται στην αρχή της ίσης ανταμοιβής για κάθε διαφορετική συγκεκριμένη εργασία. Η βασική ιδεολογική αρχή της γιουγκοσλαβικής αυτοδιαχείρισης και κάθε άλλου υπαρκτού σοσιαλισμού είναι ακριβώς το αντίθετο: διαφορετική αμοιβή για την ίδια ποσόστωση της εργασίας, εξαρτώμενη από το είδος της συγκεκριμένης εργασίας, κάτι το οποίο είναι αποτέλεσμα της αγοράς, η οποία είναι η ιδεολογική αρχή του φιλελεύθερου καπιταλισμού.»

8. Ένας udarnik, επίσης γνωστός στα Αγγλικά σαν ένας 'shock worker' ή 'strike worker' (συλλογικά γνωστοί ως 'shock brigades' ή 'shock labour team') ήταν ένας υψηλά παραγωγικός εργάτης στην Σοβιετική Ένωση, στο ανατολικό μπλοκ και στη Γιουγκοσλαβία. Ο όρος προέκυψε από την έκφραση "udarny trud" για την «υπερπαραγωγική, ενθουσιώδη εργασία».

4.

Ο Robert Kurz (1943-2012) θεωρούσε[9] ότι οι Μενσεβίκοι είχαν, κατά κάποιο τρόπο, δίκιο όταν επισήμαιναν ότι η επανάσταση στη Ρωσία είχε έναν «αντικειμενικά αστικό χαρακτήρα» – σύμφωνα με τον Kurz με μια έννοια λογική, και όχι ιστορική ή εμπειρική. Το έργο του αστικού εκσυγχρονισμού στη Ρωσία δεν μπορούσε να υλοποιηθεί από το υποκείμενο που το πραγματοποίησε στη Δύση –δηλαδή την «φιλελεύθερη αστική τάξη»– η οποία στην ρώσικη επανάσταση διαδραμάτισε έναν δευτερεύοντα μόνον ρόλο. Αυτό μπορούσε να γίνει μόνο από ένα κόμμα εργατών που να διαφέρει εντελώς από τον δυτικό καπιταλισμό, το οποίο ήταν το μοναδικό ικανό να υλοποιήσει ένα πρόγραμμα που να προφτάσει την καπιταλιστική ανάπτυξη («να προλάβει το τρένο της ανάπτυξης»). Οι μπολσεβίκοι, με αυτή την έννοια, είχαν λόγο για τις «πρακτικές» τους: έπρεπε να υλοποιήσουν ένα πρόγραμμα ιδεολογικής εξαπάτησης. Με αυτόν τον τρόπο, ο κομμουνισμός μετατράπηκε σε μία «προλεταριακή» ιδεολογία για τη νομιμοποίηση του αργοπορημένου εξαναγκαστικού αστικού εκσυγχρονισμού.

Ο Kurz θεωρεί ότι αυτό το πρόγραμμα «σοσιαλιστικής συσσώρευσης κεφαλαίου» –η οποία είχε εντελώς καπιταλιστικό χαρακτήρα– μπορεί εντοπίζεται με σαφήνεια στα γραπτά του Λένιν και του Στάλιν. Ο Λένιν εκθείασε τον γερμανικό κρατικό καπιταλισμό ως αναπτυξιακό μοντέλο και, κάνοντας αυτό, όρισε τον κρατικό καπιταλισμό πολύ γενικά, διαφοροποιώντας τον από τον «σοσιαλισμό» με εξαιρετικά ανακριβή τρόπο. Ο Στάλιν περιέγραψε ξεκάθαρα τη λογική της συσσώρευσης στο σύστημα παραγωγής εμπορευμάτων, το οποίο παράγει αφηρημένα «κέρδη» στη μορφή των χρημάτων. Όλη αυτή η διαδικασία δεν θεωρήθηκε από αυτόν ως καπιταλιστική, καθώς η «παρασιτική τάξη» των παλιών «καπιταλιστών» είχε απαλλοτριωθεί. Το κρατικίστικο καθεστώς συσσώρευσης κεφαλαίου ονομάστηκε σοσιαλισμός, και ως τέτοιος έγινε αντιληπτό, με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία, και σε άλλα μέρη.

Μία από τις παραλλαγές αυτού του συστήματος ήταν και η Γιουγκοσλαβία. Οι ιστορικές αποκλίσεις από το Σοβιετικό μοντέλο δεν έκαναν το γιουγκοσλαβικό σύστημα λιγότερο καπιταλιστικό από το αρχικό μοντέλο.

«Για να κάνουμε τα πράγματα ακόμα πιο ξεκάθαρα, ας λάβουμε υπόψιν μας το πιο συγκροτημένο παράδειγμα κρατικού καπιταλισμού. Όλοι γνωρίζουν ποιο είναι αυτό το παράδειγμα. Είναι η Γερμανία. Εδώ θα βρούμε "την τελευταία λέξη" όσον αφορά τη σύγχρονη μεγάλης κλίμακας καπιταλιστική μηχανική και τη σχεδιασμένη οικονομία, *οι οποίες βρίσκονται στα χέρια του Γιούνκερ-αστικού ιμπεριαλισμού*[10]. Αφαιρέστε τις λέξεις με πλάγια και στη θέση του μιλιταριστικού, Γιούνκερ, αστικού, ιμπεριαλιστικού κράτους βάλτε και πάλι ένα κράτος, αλλά ενός διαφορετικού κοινωνικού τύπου, με διαφορετικό ταξικό περιεχόμενο – ένα Σοβιετικό κράτος, δηλαδή ένα προλεταριακό κράτος και θα έχετε το σύνολο των συνθηκών που αποτελούν τις προϋποθέσεις για τον σοσιαλισμό.

9. Στο άρθρο του Robert Kurz: *The German war economy and state socialism* στο libcom.org.

10. (Στμ) Γερμανικός κρατικός καπιταλισμός ή Junker-καπιταλισμός: το σύστημα που επιβλήθηκε τον 19ο αιώνα από τους Junkers, τους γαιοκτήμονες αριστοκράτες της Πρωσσίας. Σε αντίθεση με τη Γαλλία (όπου η αστική τάξη αναδείχθηκε σε κυρίαρχη μετά τη γαλλική επανάσταση), στην Πρωσσία τον έλεγχο του νεοσύστατου στη χώρα βιομηχανικού καπιταλισμού ανέλαβε η αριστοκρατία, με εκπρόσωπό της τον Βίσμαρκ και μέσω της στρατιωτικής ισχύος της μοναρχίας. Αυτό το σύστημα ονομάστηκε κρατικο-μονοπωλιακός καπιταλισμός και χαρακτηριζόταν από τη σύζευξη (αυταρχικού) κράτους και κεφαλαιοκρατίας: βίαιη εκβιομηχάνιση με έντονο πατριωτικό και μιλιταριστικό πνεύμα.

Ο σοσιαλισμός είναι ανέφικτος χωρίς έναν μεγάλης κλίμακας καπιταλιστικό σχεδιασμό που να βασίζεται στις τελευταίες ανακαλύψεις της σύγχρονης επιστήμης. Είναι ανέφικτος χωρίς σχεδιασμένη κρατική οργάνωση, η οποία μπορεί να διατηρεί δεκάδες εκατομμύρια ανθρώπους κάτω από την αυστηρή επιτήρηση ενός ενιαίου μοντέλου παραγωγής και διανομής» (Λένιν, *Αριστερισμός, παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*).

«Αφού η επανάσταση αργεί ακόμα να αναπτυχθεί στη Γερμανία, το καθήκον μας είναι να μελετήσουμε τον κρατικό καπιταλισμό των Γερμανών, να καταβάλλουμε κάθε προσπάθεια να τον αντιγράψουμε και να μην διστάσουμε να υιοθετήσουμε δικτατορικές μεθόδους για να επιταχύνουμε την αντιγραφή του. Το καθήκον μας είναι να επιταχύνουμε αυτή την αντιγραφή με ακόμη μεγαλύτερη ταχύτητα από εκείνη με την οποία ο [τσάρος] Πέτρος επέτυχε την αντιγραφή του δυτικού πολιτισμού από τη βάρβαρη Ρωσία και δεν πρέπει να διστάσουμε να χρησιμοποιήσουμε βάρβαρες μεθόδους για την καταπολέμηση της βαρβαρότητας» (Λένιν, *Αριστερισμός, παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*).

"Σαφώς, οι κατασκευαστικές εργασίες σε τόσο μεγάλη κλίμακα θα απαιτούσαν την επένδυση χιλιάδων εκατομμυρίων ρουβλιών... Αλλά ήμασταν τότε μια φτωχή χώρα. Εδώ έγκειται μια από τις κύριες δυσκολίες. Οι καπιταλιστικές χώρες κατά κανόνα δημιούργησαν τις βαριές βιομηχανίες τους με κεφάλαια που προήλθαν από το εξωτερικό, είτε μέσω της αποικιοκρατικής λεηλασίας, είτε μέσω αναγκαστικών αποζημιώσεων από κατακτημένες χώρες, είτε μέσα από ξένα δάνεια. Η Σοβιετική Ένωση δεν μπορεί, για λόγους αρχής, να στραφεί σε τέτοια άθλια μέσα απόκτησης κεφαλαίων, όπως η λεηλασία αποικιών ή κατακτημένων χωρών. Όσον αφορά τα δάνεια από το εξωτερικό, αυτός ο δρόμος είναι κλειστός στην Ε.Σ.Σ.Δ., καθώς οι καπιταλιστικές χώρες αρνήθηκαν να της δανείσουν οτιδήποτε. Τα κεφάλαια έπρεπε να βρεθούν **μέσα** στη χώρα." [Στάλιν, *Η ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (Μπολσεβίκοι)*]

«Και βρέθηκαν. Μέσα στην Ε.Σ.Σ.Δ. αξιοποιήθηκαν τόσοι οικονομικοί πόροι που δε θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν σε κανένα καπιταλιστικό κράτος. Το Σοβιετικό κράτος ανέλαβε όλους τους μύλους, τα εργοστάσια και τις γαίες που είχε αποσπάσει η Οκτωβριανή σοσιαλιστική επανάσταση από τους καπιταλιστές και τους ιδιοκτήτες γης, όλα τα μέσα μετακίνησης, τις τράπεζες, το εγχώριο και ξένο εμπόριο. Τα έσοδα από τους μύλους και τα εργοστάσια που ανήκουν στο κράτος, από τα μέσα μεταφοράς, από το εμπόριο και τις τράπεζες, τώρα πήγαν για την περαιτέρω επέκταση της βιομηχανίας, και όχι στις τσέπες της παρασιτικής καπιταλιστικής τάξης... Όλες αυτές οι πηγές εσόδων ήταν στα χέρια του σοβιετικού κράτους. Μπορούσαν να αποφέρουν εκατοντάδες χιλιάδες εκατομμύρια ρούβλια για τη δημιουργία μιας βαριάς βιομηχανίας.» [Στάλιν, *Η ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (Μπολσεβίκοι)*]

5.

Είδαμε ότι η ρητορική που τονίζει τις δήθεν αντιφάσεις μιας «μεταβατικής περιόδου» ή του «σοσιαλισμού», στην πραγματικότητα είναι η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης ενός κρατικό-καπιταλιστικού συστήματος· είναι δηλαδή, η ρητορική ενός ταξικού πολέμου που διεξαγόταν ενάντια στο προλεταριάτο. Ο ορθόδοξος μαρξισμός (εκείνος που αποτελεί το κυρίαρχο ρεύμα στην ιστορική αριστερά και αντιπροσωπεύεται από την γραμμή της Δεύτερης και της Τρίτης Διεθνούς και μεταγενέστερων παράγωγων τους) είναι μια ιδεολογία που τίθεται συνειδητά υπέρ του καπιταλισμού σε υπέρμετρο βαθμό –και γι' αυτόν το λόγο έχει χαρακτήρα τόσο ξεκάθαρο εκμεταλλευτικό και υπέρ της εργασίας, χαρακτήρα που αντανακλάται στις προειδοποιήσεις που τίθονταν στο γιουγκοσλαβικό προλεταριάτο και του υποδείκνυαν την αναγκαιότητα «να αλλάξει η σχέση απέναντι στην εργασία.»

Αυτή η ιδέα ταυτίζεται με το πνεύμα των προειδοποιήσεων του Λένιν από το 1918:

> *«Ο Ρώσος είναι κακός εργάτης σε σχέση με τους ανθρώπους στις αναπτυγμένες χώρες. (...) Το ζήτημα που πρέπει να θέσει η Σοβιετική κυβέρνηση ως στόχο των ανθρώπων είναι να μάθουν να δουλεύουν. Το σύστημα του τεϋλορισμού, η τελευταία λέξη του καπιταλισμού από αυτή την άποψη, όπως και όλη η πρόοδος του καπιταλισμού, είναι ένας συνδυασμός εκλεπτυσμένης βιαιότητας της αστικής εκμετάλλευσης και ορισμένων από τα μεγαλύτερα επιστημονικά επιτεύγματα» (Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας).*

Στον ταξικό πόλεμο που διεξαγόταν στη Γιουγκοσλαβία, η κυρίαρχη τάξη άρθρωσε τα συμφέροντά της δια μέσω αυτής της ρητορικής και με τη βοήθεια του βασικού της μέσου, δηλαδή της κρατικής καταστολής, ενώ το προλεταριάτο προσπάθησε να αντισταθεί σε αυτή με διάφορους τρόπους –απεργίες, αγροτικές εξεγέρσεις, διαδηλώσεις φοιτητών–

οι οποίες εμφανίζονταν ανά περιόδους και λιγότερο ή περισσότερο έντονες κατά τη διάρκεια όλης της ύπαρξης της Γιουγκοσλαβίας.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, οι πρώτες απεργίες στη Γιουγκοσλαβία ξέσπασαν το 1958, στις τάξεις των ανθρακωρύχων του Trbovlje και του Zagorje ob Savi στη Σλοβενία. Στο Trbovlje απήργησαν και οι 4.000 ανθρακωρύχοι, καθώς και άλλοι εργαζόμενοι. Ο λόγος της απεργίας ήταν οι χαμηλοί μισθοί. Πριν από την έναρξη της απεργίας, οι εργάτες προσπάθησαν να διαπραγματευτούν τις συνθήκες εργασίας με τις αρχές για σχεδόν ένα χρόνο. Επιπλέον, οι ανθρακωρύχοι απαιτούσαν καλύτερη προστασία την ώρα της δουλειάς. Στη συνέχεια, περίπου 1.200 ανθρακωρύχοι από το Zagorje ob Savi, άρχισαν επίσης να απεργούν, σε αλληλεγγύη με τους ανθρακωρύχους του Trbovlje. Το γεγονός ότι κάποια από τα αιτήματα ήταν τα δωρεάν ρούχα και παπούτσια, τα οποία θα έπρεπε να δίνονται ανά έτος στους ανθρακωρύχους, όπως και το αίτημα σχετικά με τις υπερωρίες και την δουλειά της Κυριακής που ζητούσαν να πληρώνεται επιπλέον, δείχνει πολλά για τη θέση των εργατών ως «κυρίαρχη τάξη».

Οι εργάτες του Trbovlje ήταν γνωστοί ως οργανωμένοι και σοσιαλιστικά προσανατολισμένοι από την περίοδο πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο που δεν ντρέπονταν να έχουν φυσικές αντιπαραθέσεις με τους εχθρούς τους.[11]

Γενικό χαρακτηριστικό των πρώιμων απεργιών στη Γιουγκοσλαβία είναι πως ήταν οι γηραιότεροι εργάτες που αντιμετώπιζαν την απεργία ξεκάθαρα ως εργαλείο αγώνα και ήταν αυτοί που ήταν περισσότερο έτοιμοι να απεργήσουν.

Μετά το τέλος της απεργίας, τα όργανα του ορυχείου (επίσημα τα όργανα της αυτοδιαχείρισης των εργατών) και τα όργανα των τοπικών αρχών απαίτησαν ότι «να παρθούν επαρκή μέτρα ενάντια στα άτομα που έχουν αρνητικό και ύποπτο παρελθόν» και τονίστηκε η ύπαρξη εχθρικών δραστηριοτήτων κατά τη διάρκεια της απεργίας. Το συμβούλιο του ορυχείου των ανθρακωρύχων ενέκρινε ομόφωνα τις επίσημες ανακοινώσεις, μεταξύ των οποίων και την ακόλουθη παρατήρηση σχετικά με τα «ανεύθυνα στοιχεία» που ήταν ενεργά κατά τη διάρκεια της απεργίας:

«Πρέπει να στιγματίσουμε αυτούς τους ανθρώπους σαν παράγοντες εχθρικούς για τη σοσιαλιστική μας κοινότητα και για τα συμφέροντα των εργαζόμενων. Το Συμβούλιο των Εργατών στο μέλλον θα καταδικάσει όλα τα αδικαιολόγητα περιστατικά αυτού του είδους και θα απαιτήσει από τα όργανα των αρχών να αντιμετωπίζουν αυτά τα άτομα σύμφωνα με τους νόμους μας.»

11. Είναι πολύ γνωστή η σύγκρουση των εργατών του Trbovlje με τα μέλη της φασιστικής Orjuna το 1924, στην οποία υπήρχαν νεκροί και τραυματίες.

Επιπλέον, με ιδιαίτερο ζήλο ενεργοποιήθηκε η Συμμαχία των Συλλόγων Γυναικών του Zagorje (Savez ženskih društava Zagorja), η οποία ενέκρινε ψήφισμα που καταδίκαζε τις ύπουλες ενέργειες μερικών ταραχοποιών στοιχείων και εξέφρασε τη λύπη της για το γεγονός ότι «ακόμη και ορισμένες γυναίκες εξαπατήθηκαν από τους ηθικούς αυτουργούς και συμπεριφέρθηκαν λες και οι ανθρακωρύχοι απεργούσαν υπό συνθήκες καπιταλιστικού καθεστώτος». Η οργάνωση στη συνέχεια υπενθύμισε στους ανθρακωρύχους ότι η εργατική τάξη «έχει σήμερα την εξουσία στα χέρια της» και μέσω των οργάνων της μπορεί πάντα να εκφράζει τις δυσκολίες και τις δικαιολογημένες της απαιτήσεις: «Όποιος ενεργεί με διαφορετικό τρόπο φτύνει την κληρονομιά του λαϊκού απελευθερωτικού αγώνα, την κληρονομιά της εργατικής τάξης και της σοσιαλιστικής μας ανάπτυξης. Ένα τέτοιο άτομο είναι εχθρός των εργαζομένων».

Διαδήλωση μετά τη δολοφονία του Πατρίς Λουμούμπα, Βελιγράδι, 1961

Την επόμενη χρονιά, το 1959, πραγματοποιήθηκαν 150 απεργίες και το 1964 πραγματοποιήθηκαν 271 απεργίες. Από εκείνο το έτος μέχρι και το 1969 πραγματοποιήθηκαν 869 απεργίες με τη συμμετοχή 77.596 εργαζομένων. Οι απεργίες εξαπλώνονταν όλο και περισσότερο. Στην αρχή εμφανίστηκαν στις πιο ανεπτυγμένες περιοχές της Γιουγκοσλαβίας και, τελικά, συνεχίστηκαν και στις φτωχότερες. Η πρώτη απεργία στο Κόσοβο ήταν το 1968, 10 χρόνια μετά την απεργία στο Trbovlje. Οι απεργίες διαρκούσαν συνήθως για μικρό χρονικό διάστημα και οι αρχές προσπαθούσαν να τις τερματίσουν το συντομότερο δυνατό, ικανοποιώντας κάποια από τα αιτήματα. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης στις περισσότερες περιπτώσεις δεν ανέφεραν τις απεργίες και αν το έκαναν, αναφέρονταν σε αυτές μόνο αφού είχαν ήδη τελειώσει και η κατάσταση είχε επανέλθει στο «φυσιολογικό». Τα εργατικά συνδικάτα και τα όργανα της αυτοδιαχείρισης των εργαζόμενων ήταν εντελώς παθητικά κατά τη διάρκεια των απεργιών, έτσι οι εργαζόμενοι μερικές φορές έρχονταν σε σύγκρουση και με αυτά. Οι εργάτες δεν αποκάλυπταν ποιοι ήταν στις «απεργιακές επιτροπές», δηλαδή ουσιαστικά, ποιοι ήταν οι διοργανωτές των απεργιών. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι ζημίες που προκλήθηκαν από την απεργία έπρεπε να αντισταθμιστούν μέσω της επιπλέον εργασίας των εργαζομένων. Στο 80% των περιπτώσεων, αυτοί που απεργούσαν ήταν οι εργαζόμενοι στην παραγωγή.

Ο αριθμός των απεργιών αυξανόταν σταθερά, και το 1980 σημειώθηκαν 235 απεργίες με 13.504 συμμετέχοντες, το 1983, 336 απεργίες με 21.776 συμμετέχοντες, το 1986 851 απεργίες με 88.860 συμμετέχοντες και το 1987, 1685 απεργίες με 288.686 συμμετέχοντες.

Στη δεκαετία του ’80 εμφανίστηκε η ιδέα για τη σύνδεση των εργαζομένων σε επίπεδο Γιουγκοσλαβίας, δηλαδή η υπέρβαση της πρακτικής οργάνωσης μεμονωμένων απεργιών, και μάλιστα εμφανίστηκαν ιδέες για την δημιουργία συνδικάτων εργαζομένων που θα διαχωρίζονταν από το κράτος. Ένας από τους εργάτες που ήταν ενεργός σε αυτό το πεδίο ήταν ο Radomir Radović (1952-1984). Ήταν ένας αγωνιστής του σωματείου, που βρισκόταν κοντά στους σοσιαλιστικούς κύκλους αντιφρονούντων στο Βελιγράδι και υποδείκνυε την αναγκαιότητα να οργανωθεί το συνδικάτο πέρα από τις κρατικές δομές. Ο Radović απολύθηκε εξαιτίας των δραστηριοτήτων του ενάντια σε έναν διευθυντή και στη συνέχεια βρισκόταν κάτω από συνεχή αστυνομική πίεση. Κατά τη διάρκεια του 1984 συνελήφθη επανειλημμένα και στη συνεχεία βρέθηκε νεκρός κάτω από ύποπτες συνθήκες. Η αρχική εκδοχή των αρχών ήταν ότι αυτοκτόνησε, αλλά οι φίλοι του πίστευαν ότι δολοφονήθηκε. Η φίλη του Jelka Kljajić Imširović πίστευε ότι ο Radović ήταν θύμα της αστυνομίας και της πολιτικής καταστολής ενάντια στον κύκλο αντιφρονούντων που άνηκε, «ειδικότερα επειδή ήταν ένας εργάτης, ενώ ταυτόχρονα ήταν μορφωμένος και πολιτικά ενεργός στο εσωτερικό του σωματείου».

Ενώ το ζήτημα των απεργιών των εργατών δημιουργούσε προβλήματα στην άρχουσα τάξη της Γιουγκοσλαβίας, περισσότερο από κάθε τι άλλο, εξαιτίας της ιδεολογικής και προπαγανδιστικής της θέσης πως υποτίθεται οι προλετάριοι ήταν η αληθινή άρχουσα τάξη, για τους αγρότες υπήρχε ήδη ένας δοκιμασμένος ιδεολογικός χειρισμός, που κατήγγειλε τα «εχθρικά στοιχεία των κουλάκων[12]». Αυτό εφαρμόστηκε πολλές φορές στους φτω-

12. (Στμ) Κουλάκοι ονομάζονταν οι ανεξάρτητοι εύποροι χωρικοί της προεπαναστατικής Ρωσίας. Στη συνέχεια τον όρο «κουλάκος» χρησιμοποιούσε η άρχουσα τάξη των κομμουνιστικών κρατών προκείμενου να στιγματίσει χωρικούς και αγρότες που αντιτίθενταν στις κρατικές ρυθμίσεις.

χούς αγρότες, οι οποίοι συχνά ήταν και αντάρτες. Κάποιες φορές έφτασε να εφαρμόζεται σε ακραίο βαθμό, όπως για παράδειγμα το 1945, όταν ο Αλεξάνταρ Ράνκοβιτς κατηγόρησε τους κουλάκους ότι προσπαθούν να θέσουν σε κίνδυνο τις νέες αρχές, μεταξύ άλλων, «με το να αυτοκτονούν, πέφτοντας από τα παράθυρα».

Η μεγάλη πίεση του κράτους ασκήθηκε ιδιαίτερα προς τον αγροτικό πληθυσμό, συγκεκριμένα κατά την περίοδο 1946-1953, η οποία περιλαμβάνει και την περίοδο αμέσως μετά την ρήξη με την Σοβιετική Ένωση. Η πίεση αρχικά, εκφραζόταν με την υποχρεωτική εξαγορά των γεωργικών προϊόντων καθώς και την κολεκτιβοποίηση που εφαρμόστηκε και με βάση το μοντέλο της Σοβιετικής Ένωσης. Μερικές φορές η υποχρεωτική τιμή ενός συγκεκριμένου γεωργικού προϊόντος που οι αγρότες ήταν υποχρεωμένοι να πωλούν στο κράτος ήταν μεγαλύτερο από το μέσο κόστος παραγωγής του προϊόντος εκείνου του έτους. Αυτή η πίεση οδήγησε σε αρκετές προσπάθειες οργανωμένης αγροτικής αντίστασης.

Στις 6 Μαΐου του 1950, μετά από προετοιμασίες, ξεκίνησε μια προσπάθεια ένοπλης εξέγερσης αγροτών στην περιοχή της Cazinska Krajina στη Βοσνία και στο Kordun στην Κροατία, δύο περιοχές που συνορεύουν μεταξύ τους. Η συντριπτική πλειονότητα των ανταρτών στο βοσνιακό τμήμα της εξέγερσης αποτελούνταν από βόσνιους μουσουλμάνους, παρ' όλα αυτά επέλεξαν ως διοικητή τους έναν Σέρβο. Αυτός ήταν ένας παρτιζάνος μαχητής από το '41, ο Milan Božić. Την ίδια στιγμή ο ηγέτης του τμήματος της εξέγερσης στο Kordun ήταν ο Mile Devrnja, επίσης ένας αντάρτης-μαχητής από το '41.

Εκείνη τη χρονιά οι αγρότες χτυπήθηκαν από μια καταστροφική ξηρασία, οπότε δεν μπόρεσαν να εκπληρώσουν τις επιβληθείσες και ήδη μη ρεαλιστικές υποχρεώσεις τους προς το κράτος. Υποβλήθηκαν έτσι σε βίαιη πίεση, η οποία περιελάμβανε παρενοχλήσεις από την αστυνομία, κατάσχεση περιουσιακών στοιχείων και επιστρατεύσεις εξαναγκαστικής εργασίας (υλοτομία, κατασκευαστικός τομέας και εργασία σε εργοστάσια). Επομένως το να ξεκινήσουν μία ένοπλη εξέγερση, ήταν μια κίνηση απελπισίας ανθρώπων που δεν μπορούσαν να ανοικοδομήσουν τα σπίτια τους (τα οποία καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου) αλλά ούτε και να ταΐσουν τις οικογένειές τους.

Αφού ξέσπασε η εξέγερση, οι χωρικοί έκαψαν αρκετά αρχεία των τοπικών αρχών (δρώντας παρόμοια με τον τρόπο είχε ξεκινήσει η εξέγερση των

Διαμαρτυρία μετά τη δολοφονία του Πατρίς Λουμούμπα, Βελιγράδι, 1961

παρτιζάνων το '41), αφόπλισαν πολλούς αστυνομικούς (ο διοικητής της αστυνομίας στοχοποιήθηκε αργότερα από τις αρχές, επειδή δεν αντιστάθηκε ένοπλα στους εξεγερμένους, παρά το γεγονός ότι αν το έκανε αυτό θα έπρεπε να βρεθεί αντιμέτωπος με μια δύναμη εκατό φορές ισχυρότερη από τη δική του), κατέλαβαν τηλεγραφεία, κατάσχεσαν αρκετές συνεταιριστικές αποθήκες και αιχμαλώτισαν πολλούς πολιτικούς αξιωματούχους.

Αυτή η ανεπαρκώς οργανωμένη και ιδεολογικά μπερδεμένη εξέγερση των απελπισμένων, κατεστάλθηκε γρήγορα και εύκολα από το κράτος, όταν έστειλε εκατοντάδες στρατιώτες εναντίον των εξεγερμένων. Στην επιχείρηση σύλληψης των ανταρτών, περίπου 15 από αυτούς σκοτώθηκαν και περισσότεροι από 700 συνελήφθησαν. Δεκαοκτώ καταδικάστηκαν σε θάνατο και έξι από αυτούς εκτελέστηκαν με τυφεκισμό (Milan Božić, Ale Čović, Hasimbeg Beganović, Stojan Starčević, Mile Devrnja, Nikola Beuković). Οι ποινές των υπόλοιπων συλληφθέντων μετατράπηκαν σε μακράς διάρκειας φυλάκιση. Διακόσια εβδομήντα πέντε άτομα καταδικάστηκαν σε φυλάκιση μακράς διάρκειας, συμπεριλαμβανομένων και ποινών ισόβιας κάθειρξης, ενώ μόνο ένας μικρός αριθμός καταδι-

κάστηκε σε ποινές κάτω των 10 ετών. Ως συνέπεια της καταναγκαστικής εργασίας στο ορυχείο Zenica, αρκετοί από τους καταδικασμένους έχασαν τη ζωή τους ενώ ορισμένοι από αυτούς αυτοκτόνησαν.

Στη συνέχεια, οι οικογένειες των βόσνιων-μουσουλμάνων επαναστατών εκτοπίστηκαν στο Srbac.[13] Αυτό συνέβη σε περίπου 70 με 100 οικογένειες, που τους απαγορεύτηκε να μεταφέρουν τα υπάρχοντά τους μαζί τους και μεταφέρθηκαν με βαγόνια τραίνου για ζώα: «Τα βαγόνια ήταν κλειδωμένα, δεν υπήρχε αρκετό νερό, ούτε καν για τα παιδιά, και όλες οι [σωματικές] ανάγκες γινόντουσαν στο εσωτερικό των βαγονιών. Η δυσοσμία βρισκόταν παντού. Κανείς δεν μας ρώτησε αν τα παιδιά είχαν κάτι να πιουν ή να φάνε» (μαρτυρία του Bejza Čalić). Στο Srbac, οι γηραιότεροι εξόριστοι αναγκαστικά άρχισαν να ζητιανεύουν, ενώ τα παιδιά φρόντιζαν τα ζώα των πλουσιότερων ντόπιων.

Σύμφωνα με τον Svetozar Vukmanović, άλλος ένας υψηλόβαθμος αξιωματούχος, ο Jovan Veselinov (αν και εννοείται, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι ήταν και αυτός Ήρωας του Λαού και Ήρωας της Σοσιαλιστικής Εργασίας) είπε τα ακόλουθα για τις συγκρούσεις με τους αγρότες εκείνη την περίοδο: «Χιλιάδες αγρότες συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν. Κάποιοι επιπλέον πέθαναν. Οι άνθρωποι υπερασπίστηκαν το λίγο σιτάρι που είχαν με τα τσεκούρια τους. Ήταν και κάποιοι κουλάκοι αλλά η πλειονότητα ήταν δικοί μας άνθρωποι! Στον αγώνα για την απελευθέρωση του λαού ήταν με το μέρος μας, τώρα έχουν μετατραπεί σε εχθρό. Όχι επειδή είναι κουλάκοι, αλλά γιατί το ποσό της εξαγοράς [των γεωργικών προϊόντων] ήταν εξαιρετικά υψηλό. Τα μέλη του κόμματός μας που πιέζουν για τις εξαγορές έχουν διαχωρίσει τους εαυτούς τους από τους ανθρώπους. Είναι οι ίδιοι άνθρωποι που ήταν πιο λαοφιλείς κατά τη διάρκεια του πολέμου, και πλέον είναι οι πιο μισητοί».

Οι ανταρσίες των φοιτητών και των νέων ενάντια στις νέες αρχές ξεκίνησαν από πολύ νωρίς. Ήδη στο τέλος της δεκαετίας του 1940 υπήρχαν σποραδικές συλλήψεις νέων ανθρώπων, ακόμα και μαθητών, εξαιτίας των πολιτικών τους δραστηριοτήτων ενάντια στις αρχές. Μία τέτοια ομάδα, για παράδειγμα, ήταν μια ομάδα από το Βελιγράδι (οι Nađa Poderegin, Leposava Milošević και Milana Ilić) που μοίρασε φυλλάδια κατηγορώντας τις αρχές για την προδοσία των στόχων του κομμουνισμού και για το γεγονός ότι όσοι ήταν αξιωματούχοι είχαν αρχίσει να πλουτίζουν.

13. Πόλη και κοινότητα στη Βοσνία με μία συντριπτική σέρβικη πλειονότητα.

Δύο φοιτητές του τμήματος Πολιτικών Μηχανικών του Βελιγραδίου μίλησαν το 1952 σε μια μάζωξη φοιτητών ενάντια στα νέα οικονομικά μέτρα που έκαναν τη θέση των φτωχών φοιτητών ακόμα χειρότερη. Τον επόμενο χρόνο, οι ίδιοι φοιτητές βρέθηκαν υπόδικοι και η δίκη μετατράπηκε σε φοιτητική διαδήλωση, στην οποία υπήρξε σύγκρουση με την αστυνομία.

Οι πρώτες μεγάλες φοιτητικές διαδηλώσεις συνέβησαν στις 29 Οκτωβρίου του 1954, στην Πανεπιστημιούπολη[14] στο Βελιγράδι. Οι λόγοι είχαν να κάνουν με το χαμηλό βιοτικό επίπεδο των φοιτητών, ειδικότερα σε σχέση με τη στέγαση και τη διατροφή. Κατά τη διάρκεια ολόκληρου του χρόνου η ατμόσφαιρα στην Πανεπιστημιούπολη ήταν έκρυθμη, με συχνές συγκρούσεις με την αστυνομία. Όταν ξεκίνησε η διαδήλωση, περίπου χίλιοι φοιτητές και φοιτήτριες κατευθύνθηκαν από την Πανεπιστημιούπολη προς το κέντρο του Βελιγραδίου. Η αστυνομία τους σταμάτησε, άσκησε ωμή βία και συνέλαβε αρκετούς φοιτητές. Οι φοιτήτριες και οι φοιτητές φώναξαν συνθήματα ενάντια στη κυβέρνηση και πέταξαν πέτρες.

Για τους ίδιους λόγους, φοιτητικές διαδηλώσεις ξεκίνησαν στο Ζάγκρεμπ και στα Σκόπια το 1959. Στις διαδηλώσεις στο Ζάγκρεμπ, περίπου 1.000 με 3.000 φοιτητές βρέθηκαν κάποιες στιγμές στους δρόμους. Όταν οι διαδηλώσεις άρχισαν στα Σκόπια, οι ντόπιοι φοιτητές συνδέθηκαν με αυτούς στο Ζάγκρεμπ. Οι διαδηλώσεις του Ζάγκρεμπ σταμάτησαν γρήγορα, μετά από τη σύλληψη ενός μικρού αριθμού φοιτητών. Τον ίδιο χρόνο υπήρξε και μία φοιτητική απεργία στη Rijeka.

Στη δεκαετία του '60 υπήρξαν διαδηλώσεις που διοργανώθηκαν αρχικά σε συνεργασία με τις αρχές, αλλά στη συνέχεια εκτράπηκαν και κατέληξαν σε συγκρούσεις με την αστυνομία. Το 1961 στο Βελιγράδι ξέσπασαν διαδηλώσεις εξαιτίας της δολοφονίας του Πατρίς Λουμούμπα, που στη συνέχεια μετατράπηκαν σε συγκρούσεις με την αστυνομία, κατά τη διάρκεια των οποίων έγινε και επίθεση στη βελγική πρεσβεία. Το 1966, στο Βελιγράδι, το Ζάγκρεμπ και το Σαράγεβο πραγματοποιήθηκαν διαδηλώσεις «για την υποστήριξη του λαού του Βιετνάμ». Στο Βελιγράδι συμμετείχαν περίπου 3.000 άνθρωποι· μια ακόμα διαμαρτυρία μετατράπηκε σε σύγκρουση με την αστυνομία, που χρησιμοποίησε δακρυγόνα, αντλίες νερού και γκλομπς ενάντια στους διαδηλωτές· έγιναν αρκετές συλλήψεις.

14. Μεγάλη φοιτητική εστία στο Βελιγράδι (Novi Beograd), που εκτείνεται σε αρκετά οικοδομικά τετράγωνα. Αποτελούσε κατάλυμα για περισσότερους από 4.000 φοιτητές.

Το πιο γνωστό παράδειγμα φοιτητικής εξέγερσης εκείνης της περιόδου, που ήταν συγχρόνως το πιο μαζικό, οργανωμένο και πολιτικά συγκροτημένο κίνημα, ήταν αυτό του 1968. Εκείνη τη χρονιά οργανώθηκαν στη Γιουγκοσλαβία φοιτητικές διαδηλώσεις στο Βελιγράδι, το Ζάγκρεμπ, την Πρίστινα[15] και σε άλλες πόλεις. Στο Βελιγράδι, ξεκίνησαν ξανά φοιτητικές ταραχές στην Πανεπιστημιούπολη, στην αρχή εξαιτίας του χαμηλού βιοτικού επιπέδου, ενώ στη συνέχεια εξελίχθηκαν σε διαδηλώσεις ενάντια στη νέα ταξική κοινωνία και την «κόκκινη μπουρζουαζία». Από την πρώτη κι όλας μέρα των διαδηλώσεων, στις 2 Ιούνη, ξέσπασε μια σκληρή σύγκρουση με τους μπάτσους, στην οποία η αστυνομία χρησιμοποίησε πυροβόλα όπλα. Η φοιτητική εξέγερση διήρκεσε για επτά μέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων οι φοιτητές και οι φοιτήτριες κατέλαβαν το Τμήμα της Φιλοσοφίας και ανακοίνωσαν την ίδρυση του «Κόκκινου Πανεπιστήμιου Καρλ Μαρξ», όπου συχνά διεξήγαγαν συνελεύσεις (τις οποίες ονόμαζαν «συνταγματικές», ονομασία που αντιγράφηκε από την Γαλλική Επανάσταση), εξέδωσαν την εφημερίδα τους και κέρδισαν την συμπάθεια δημόσιων προσωπικοτήτων και της κοινωνίας γενικά. Αυτό το κίνημα επιπλέον, εμπεριείχε μια πιο ριζοσπαστική τάση, η οποία αρνήθηκε τον σοσιαλιστικό χαρακτήρα της γιουγκοσλαβικής κοινωνίας και προσπάθησε να αναπτύξει μία ριζοσπαστική κριτική της. Όμως με μία επιδέξια μανούβρα του ίδιου του Τίτο, αυτή η διαμαρτυρία «υποστηρίχθηκε», απομονώνοντας ταυτόχρονα τα «αντεπαναστατικά στοιχεία», δηλαδή την ριζοσπαστική τάση του κινήματος. Τα μέλη αυτής της τάσης συνέχισαν να δέχονται την κρατική καταστολή και τα επόμενα χρόνια. Ένα παράδειγμα αυτής της καταστολής, ήταν η δίκη της Jelka Kljajić, του Pavluška Imširović και του Milan Nikolić το 1972, στην οποία καταδικάστηκαν σε εκτιτέες ποινές φυλάκισης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του ριζοσπαστικού περιεχομένου των φοιτητικών διαδηλώσεων του 1968 στο Βελιγράδι είναι το ακόλουθο απόσπασμα που περιλαμβάνεται στο κείμενο ανωνύμων συγγραφέων[16] «Κάτω η κόκκινη μπουρζουαζία της Γιουγκοσλαβίας» (μια έκθεση πάνω στα γεγονότα του Βελιγραδίου που εκδόθηκε τον ίδιο χρόνο από το αναρχικό περιοδικό Μαύρο & Κόκκινο στο Ντιτρόιτ):

> *«Ονομάστε αυτό που δημιουργήσατε όπως θέλετε, αλλά μην το αποκαλείται σοσιαλισμό. Είμαστε εδώ για να έρθει πραγματικά η εξουσία στα χέρια των εργατών, και αν αυτό επιδιώκει η αυτοδιαχείριση, τότε υποστηρίζουμε την αυτοδιαχείριση. Αλλά αν η αυτοδιαχείριση δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια μάσκα για την κατασκευή του ανταγωνιστικού μηχανισμού κέρδους μιας γραφειοκρατικής διευθυντικής –και δεν λέω καπιταλιστικής– τάξης, τότε είμαστε εναντίον της. Όχι, δεν είσαστε σοσιαλιστές και δεν χτίζετε τον σοσιαλισμό. »*

6.

> *Οι παπάδες υπόσχονται σε όσους υποφέρουν αιώνια ευτυχία μετά θάνατον, αλλά βάσανα στο σήμερα· οι σοσιαλιστές υπόσχονται ευημερία κάπου στο μακρινό μέλλον, και υπομονή στο σήμερα. Θέλουμε κι εμείς να ξεγελάσουμε τους ανθρώπους με μια νέα πίστη σε μια μελλοντική κοινωνία, όταν ξέρουμε ότι η πίστη είναι μία ανάγκη μόνο για αυτούς που υποφέρουν, ώστε να μην επαναστατούν, και πιο εύκολα να αντέχουν την αφόρητη ζωή της σκλαβιάς. Αν δεν υπήρχε η πίστη, η οποία κρατά σήμερα τους ανθρώπους στη σκλαβιά, οι άνθρωποι θα επαναστατούσαν, θα απελευθέρωναν τους εαυτούς τους από τις λανθασμένες πεποιθήσεις τους και τις αλυσίδες που τους βαραίνουν* (εφημερίδα *Anarhija*, Βελιγράδι, 1911).

> *Έχω βασίσει την υπόθεση μου στο τίποτα.*
> Μαξ Στίρνερ

Ο σουρεαλιστής (και κομμουνιστής) Marko Ristić[17] δημοσίευσε, το 1971, ένα κείμενο στην εφημερίδα *Politika* του Βελιγραδίου, στο οποίο εξηγούσε τη γνώμη του για τη Γιουγκοσλαβία, ή όπως το έθετε, *ΓΙΑ ΑΥΤΗ ΤΗ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ:* «Αν δεν ζούμε σωστά αυτή τη στιγμή, πάνω σε αυτόν τον πλανήτη, όπως είναι σήμερα, σε αυτόν τον κόσμο που είναι χωρισμένος σε μπλοκ, σε αυτόν τον βάρβαρο, στρατιωτικοποιήμενο, ρατσιστικό, εθνικιστικό,

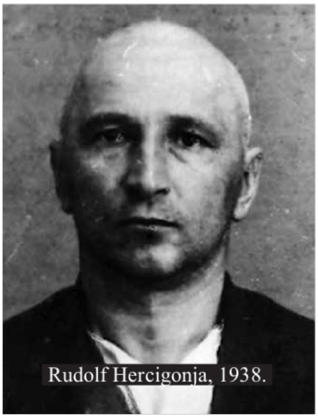
15. Μόνο στην Πρίστινα χρησιμοποιήθηκε ο στρατός ενάντια στους διαδηλωτές – κάτι το οποίο καταδεικνύει τη θέση του Κοσόβου στη Γιουγκοσλαβία. Ο στρατός χρησιμοποιήθηκε ξανά το 1981 ενάντια στους διαδηλωτές στην Πρίστινα και εκείνη τη φορά πυροβόλησε εναντίον τους.

16. Οι συγγραφείς υπέγραψαν μόνο ως «Κόκκινοι και Μαύροι ανταποκριτές», το κείμενο συμπεριλαμβάνεται σε αυτό το τεύχος του *Antipolitika*.

17. Marko Ristić (1902-1984), ένας από τους ιδρυτές της σουρεαλιστικής ομάδας του Βελιγραδίου. Στην αρχή αλληλογραφούσεμε τον André Breton και εξέδιδε σουρεαλιστικές μεταφράσεις (στη δεκαετία του 1920). Η ομάδα του Βελιγραδίου ιδρύθηκε το 1929 και στα επόμενα χρόνια, κάποια εξέχοντα μέλη της ομάδας ενταχθήκαν στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Μέτα τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο, ο Ristić ήταν ο γιουγκοσλάβος πρέσβης στο Παρίσι.

νεοφασιστικό κόσμο, στον οποίο δεν υπάρχει επιβίωση για εμάς, για τους ανθρώπους της Γιουγκοσλαβίας, έξω από την Γιουγκοσλαβία, έξω από τον Γιουγκοσλαβισμό –και καμία δημοκρατική κρατική υπόσταση δε μπορεί ούτε πρόκειται να μας σώσει– θα μπορούσα ίσως, συνεπής με τον διεθνισμό, να ανακηρύξω τον εαυτό μου «πολίτη του κόσμου», που σημαίνει, της Ουτοπίας. Αλλά, καθώς δεν βρισκόμαστε σε μια τέτοια κατάσταση, η Γιουγκοσλαβία μου φαίνεται να είναι η μόνη μας ελπίδα και αυτό θα συνεχίσει για αρκετό καιρό να αποτελεί μια ταυτόχρονα ελάχιστη και μέγιστη, αναπόφευκτη και αναπόφευκτα σχετική πραγματικότητα.»

Αυτή ήταν μία μελιστάλακτη, εγκατάλειψη του Αδύνατου[18]. Η εγκατάλειψη που σήμερα κάποιες φορές ρομαντικοποιείται και δοξάζεται σαν μία σχεδόν-κοσμοπολίτικη αρετή, ακόμα και αν αντιπροσωπεύει την άρνησή της.

Rudolf Hercigonja, 1938.

Πριν από πάνω από 50 χρόνια, ένας άλλος γιουγκοσλάβος κομμουνιστής εξέφρασε ένα εντελώς αντίθετο συναίσθημα σχετικά με τον γιουγκοσλαβισμό. Αυτός ήταν ο Rudolf Hercigonja[19], ο οποίος λίγα χρόνια πριν αυτή τη δήλωση, θεωρούσε τον εαυτό του ως γιουγκοσλάβο πατριώτη επαναστάτη, δεσμευμένο στον σκοπό της καταστροφής της Αψβουργικής αυτοκρατορίας και της δημιουργίας ενός γιουγκοσλαβικού κράτους. Όταν, με την δημιουργία της Γιουγκοσλαβίας, απελευθερώθηκε μετά από τετράχρονη φυλάκιση, συνειδητοποίησε ότι ο διευθυντής της Lepoglava, του κάτεργου όπου ήταν φυλακισμένος, παρέμεινε ο ίδιος, ότι το σύστημα της κρατικής καταστολής παρέμεινε το ίδιο, και ότι απλά τώρα εφαρμοζόταν κάτω από το μανδύα του δήθεν ελεύθερου κράτους των νότιων Σλάβων. Σε μία μπροσούρα του 1919,[20] ο Hercigonja κατέληγε ότι ήταν αηδιασμένος από όλα αυτά και απέρριπτε ένα σύστημα μέσα στο οποίο, όπως δήλωσε, αυτοί που «βασανίστηκαν, δολοφονήθηκαν και κακοποιήθηκαν για χάρη της Γιουγκοσλαβίας... είναι σήμερα ξανά κυνηγημένοι σαν ζώα, δίχως δικαιώματα ή προστασία... Κάτι το οποίο σημαίνει ότι ολόκληρη η Γιουγκοσλαβία είναι μία τεράστια Lepoglava... Και όλη μας η αντίδραση είναι ένα απαίσιο παλιό κελάρι στο οποίο πνίγουν, βασανίζουν και δολοφονούν αθώους ανθρώπους... Ω, δώσε μας δυναμίτη, πολύ δυναμίτη, για να γεμίσουμε κάθε απαίσια κρυφή γωνιά αυτού του παλιού κελαριού και να ανατινάξουμε ολόκληρη την Lepoglava ώστε να μη μείνει τίποτα».

Ο Hercigonja εκείνη την περίοδο ήταν ένας από τους ιδρυτές του κομμουνιστικού κινήματος στη Γιουγκοσλαβία και συμμετείχε στην πτέρυγα του κινήματος που ήταν ενάντια στον κοινοβουλευτισμό, και γι' αυτό αλλά και για άλλους λόγους, τους αποκαλούσαν αναρχικούς[21]. Εξαιτίας της αφοσίωσής του σε ένοπλες μεθόδους αγώνα, αναγκάστηκε να μεταναστεύσει και να εγκατασταθεί στη Σοβιετική Ένωση. Αυτός ο άνθρωπος, ο οποίος εγκατέλειψε τον γιουγκοσλαβισμό, κυρίως λόγω της βαρύνουσας γι' αυτόν σημασίας της κρατικής καταπίεσης των επαναστατών και των φτωχών ανθρώπων, που αποτυπωνόταν στο σύστημα των φυλακών, κατέληξε σε ένα σοβιετικό μπουντρούμι, όπου δολοφονήθηκε το 1938.[22]

***

Οι υπεύθυνοι της έκθεσης και της έκδοσης «Υψώσαμε πόλεις για εσάς – Πάνω στις αντιφάσεις του γιουγκοσλαβικού σοσιαλισμού», δανείστηκαν αυτόν τον τίτλο από το επαναστατικό τραγούδι *Padaj silo i nepravdo (Κάτω η εξουσία και η αδικία),* το

18. *Nemoguće/ L'impossible*: τίτλος του σουρεαλιστικού περιοδικού που εκδιδόταν στο Βελιγράδι το 1930.

19. Ο Rudolf Hercigonja (1896-1938) άνηκε στον κύκλο της γιουγκοσλαβικής επαναστατικής νεολαίας του Ζάγκρεμπ την περίοδο πριν τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Δολοφόνησε έναν υψηλόβαθμο αξιωματούχο της Κροατίας το 1914, και μετά από αυτό φυλακίστηκε. Μετά τον πόλεμο έγινε ένας από τους ιδρυτές του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας και της Ένωσης Νέων Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών. Άνηκε στη ριζοσπαστική τάση του κομμουνιστικού κινήματος, και ήταν ένας από τους ιδρυτές της *Crvena pravda*, η οποία το 1921 δολοφόνησε τον Milorad Drašković, Υπουργό Εσωτερικών της Γιουγκοσλαβίας.

20. Rudolf Hercigonja, *Lepoglavski vampiri*, Zagreb, 1919.

21. Ο κύκλος που άνηκε ο Hercigonja ήταν σε επαφή με το ριζοσπαστικό περιοδικό *Die Aktion* από τη Γερμανία. Αυτή η ομάδα από το Ζάγκρεμπ για κάποιο διάστημα ήταν ενεργή εκτός του κόμματος με το όνομα Κομμουνιστική Νεολαία.

22. Τα βασανιστήρια των γιουγκοσλάβων και άλλων κομμουνιστών στη Σοβιετική Ένωση, από το σταλινικό καθεστώς, περιελάμβαναν όχι μόνο τη σωματική βλάβη, αλλά επίσης και την ηθική – στην οποία εξαναγκάζονταν να αποδείξουν την αφοσίωσή τους με το να ρουφιανεύουν φίλους τους. Ο Hercigonja ζήτησε άδεια το 1936 για να πάει στην Ισπανία σαν εθελοντής, το οποίο δεν του επετράπη.

οποίο γράφτηκε το 1920 και αφιερώθηκε στην εξέγερση του Hvar[23].

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι πήραν ένα στίχο από αυτό το τραγούδι για τον τίτλο του έργου τους, απέτυχαν να παρέχουν, τουλάχιστον, ολόκληρη τη στροφή στην οποία συμπεριλαμβανόταν ο στίχος:

Υψώσαμε πόλεις για εσάς,
Χτίσαμε οχυρά και πύργους.
Ήμασταν πάντα σκλάβοι
και κοπιάσαμε για εσάς.

Η διαρκής αναφορά στις υποτιθέμενες αντιφάσεις του γιουγκοσλαβικού συστήματος συνεχίζει άμεσα την ιδεολογία της γιουγκοσλαβικής «κόκκινης μπουρζουαζίας», η οποία επίσης υποδείκνυε τις αντιφάσεις της λεγόμενης «μεταβατικής περιόδου» και αγνοούσε εντελώς τις οπτικές των ριζοσπαστών επικριτών του συστήματος, που έβλεπαν σε αυτό έναν ξεκάθαρο καπιταλιστικό χαρακτήρα.

Αυτή η μυστικοποίηση είχε ένα σαφή στόχο: να δικαιολογεί τον ταξικό πόλεμο ενάντια στο προλεταριάτο, το οποίο διαχειριζόταν η «κόκκινη μπουρζουαζία». Επομένως, είναι λογικό ότι εκείνοι που σήμερα βασίζονται σε αυτήν την ιδεολογία και στην μυστικοποιητική οπτική της Γιουγκοσλαβίας, είναι οι ίδιοι που θέλουν να γίνουν οι μελλοντικοί διαχειριστές της υποδούλωσης και της δυστυχίας μας, αυτοί που έχουν την φιλοδοξία να μας κλείσουν στο αιώνιο κενό της μετάβασης από τον καπιταλισμό στον καπιταλισμό δια μέσω του καπιταλισμού, ονομάζοντας το, συγχρόνως, οδό προς την τελική απελευθέρωση, η οποία φυσικά δεν θα έρθει ποτέ. Είναι μία οπτική που επανειλημμένα απαιτεί από το προλεταριάτο νέες θυσίες και μόχθο και σε αντάλλαγμα υπόσχεται κάποιες φορές λίγο καλύτερες συνθήκες υποδούλωσης (εξαρτάται από το πόσο το επιτρέπει η αγορά – ο μόνος αληθινός διαχειριστής του καπιταλισμού) και εξύμνηση της δουλειάς και των θυσιών μας.

Τα εθνικιστικά και καπιταλιστικά κράτη που έγιναν ανεξάρτητα μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, αυτά για τα οποία διαμαρτύρονται οι αριστεροί –όπως και για τη «λογική του κεφαλαίου» που κυριαρχεί σε αυτά– όλα τους είχαν εδραιωθεί και προσδιοριστεί ως κράτη στο πλαίσιο της γιουγκοσλαβικής ομοσπονδίας (συμπεριλαμβανομένης και της κατηγορίας των «συνταγματικών εθνών»). Ταυτόχρονα, η λογική του κεφαλαίου –η οποία είναι, η λογική της «σοσιαλιστικής συσσώρευσης του κεφαλαίου»– ήταν στον πυρήνα αυτού του συστήματος που συνεισέφερε στην ανάπτυξη της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας περισσότερο από κάθε προηγούμενο καθεστώς σε αυτή την περιοχή.

23. Εξέγερση στο νησί Hvar τον 16ο αιώνα, η οποία στη συνέχεια μετατράπηκε σε εμφύλιο πόλεμο (1510-1514). Οι εξεγερμένοι βρίσκονταν σε σύγκρουση με την αριστοκρατία και τις Ενετικές αρχές.

Όλες οι παραλλαγές της γιουγκοσλαβικής ιδέας ήταν στον χαρακτήρα τους, περισσότερο από κάθε τι άλλο, κρατικιστικές – και κουβαλούσαν μαζί τους όλες τις σχέσεις εξουσίας, τις συγκρούσεις, τις προσδοκίες και τους συμβιβασμούς που ακολουθούν κάθε ιεραρχική και εξουσιαστική οργάνωση της ανθρώπινης σφαίρας. Οι κρατικιστικές οπτικές πάντα ενέχουν αυτοκαταστροφικές και υποτιμητικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, όπως και βίαιη καταστολή, που είναι αναγκαία προϋπόθεση για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Τα παραδείγματα της καταστολής που υλοποιήθηκαν από το γιουγκοσλαβικό κράτος και απλά τα υπαινιχθήκαμε σε αυτό το κείμενο, προσφέρθηκαν ως πλαίσιο για την κατανόηση ότι η καταστολή είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη της σύγχρονης παραγωγικής μαζικής κοινωνίας, με άλλα λόγια, για την «σοσιαλιστική συσσώρευση του κεφαλαίου».

Η Γιουγκοσλαβία είναι ένα φάντασμα, σκοπός ύπαρξης του οποίου είναι η δικαιολόγηση και περαιτέρω συνέχιση ενός συστήματος που βασιζόταν στη δυστυχία μας. Όλες οι ιδέες περί Γιουγκοσλαβίας, σε όλες τις παραλλαγές τους, είτε είναι εθνικο-ρομαντικές είτε του «υπαρκτού σοσιαλισμού», έχουν τον ίδιο μυστικοποιητικό λόγο ύπαρξης.

Ενάντια στη Γιουγκονοσταλγία και τον Γιουγκοφουτουρισμό, ενάντια σε κάθε Γιουγκοσλαβία.

Για τη ζωή και την αναρχία.

Χρησιμοποιηθέντα και χρήσιμα βιβλία (επιπρόσθετα των ήδη προαναφερθέντων στο κείμενο):

Branislav Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam*, Fabrika knjiga, 2016.

Milinko Đorđević, *Sedam levih godina*, Naš Dom, 2000.

Jelka Imširović, *Od staljininizma do samoupravnog nacionalizma*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1991.

Neca Jovanov, *Radnički štrajkovi u SFRJ 1958-1969* [*Workers' strikes in SFRY 1958-1969*], ZAPIS, 1979.

Neca Jovanov, *Dijagnoza samoupravljanja 1974-1981*, SNL, 1983.

Neca Jovanov, *Sukobi*, Univerzitetska riječ, 1989.

Vesna Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, Svjetlost, 1991.

Miodrag Milić, *Rađanje Titove despotije*, Naša reč, 1985.

Laslo Sekelj, *Jugoslavija: Struktura raspadanja*, Rad, 1990.

Živojin Pavlović, *Ispljuvak pun krvi*, Dereta, 1991.

Nebojša Popov, *Društveni sukobi – Izazov sociologiji*, Službeni glasnik, 2008.

Nebojša Popov, *Contra Fatum*, Mladost, 1988.

Αντισημιτισμός
στη Σοσιαλιστική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας

Laslo Sekelj

Οι Εβραίοι αποτελούν ένα μικρό τμήμα του εθνικού μωσαϊκού της πρώην Γιουγκοσλαβίας, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις υπάρχουν μόλις πέντε με επτά χιλιάδες άνθρωποι. Αυτός είναι ο αριθμός τους σήμερα μετά από τρία κύματα κοινοτικής μετανάστευσης στο Ισραήλ στα 1948-1951 (περίπου 8.000 έφυγαν εκείνη την περίοδο, συμπεριλαμβανομένων των όσων μετανάστευσαν ατομικά). Οι τοπικές κοινότητες, μέλη της Ένωσης των Εβραϊκών Κοινοτήτων της Γιουγκοσλαβίας (μέχρι το 1991), έχουν όλες μαζί λιγότερα από 5.000 μέλη εκ των οποίων το 15% έχει μεν στενές σχέσεις με Εβραίους (μεικτοί γάμοι) αλλά δεν γεννήθηκαν ως Εβραίοι.[1]

Από την εποχή που οι Κομμουνιστές ήρθαν στην εξουσία μέχρι και την τελική αποσύνθεση του Γιουγκοσλαβικού κράτους (1945-1989) μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρία διαφορετικά στάδια του αντισημιτισμού: (1) 1945-1967, μια περίοδος που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη οποιασδήποτε δημόσιας επίδειξης αντισημιτισμού, (2) 1967-1988, μια περίοδος αντισημιτισμού μεταμφιεσμένου σε αντι-Σιωνισμό και (3) από το 1988 μέχρι σήμερα, μια περίοδος «εκδημοκρατισμού» και χειραγώγησης των Εβραίων.

1945-67: ο ειδυλλιακός τόπος της Γιουγκοσλαβίας

Κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες της ύπαρξής του, το νέο γιουγκοσλάβικο κράτος πέρασε από μια ειδυλλιακή φάση «αδελφότητας και ενότητας». Ο εθνικισμός και αντίστοιχα ο αντισημιτισμός υπήρχαν σε λανθάνουσα μορφή, αλλά υπό το καθεστώς της αυταρχικής κομμουνιστικής κυριαρχίας όλες αυτές οι τάσεις έπρεπε να ξεριζωθούν. Η γιουγκοσλαβική εκδοχή του σοσιαλισμού χαρακτηρίστηκε από μια επίσημη απόρριψη κάθε μορφής εθνοτικής μισαλλοδοξίας. Πραγματικά, υπήρχαν πολλές περιπτώσεις όπου εκδηλώνονταν αντισημιτικές προκαταλήψεις και αισθήματα σε ατομικό επίπεδο και όλες τους δικάζονταν σύμφωνα με το Νόμο για την Απαγόρευση της Πρόκλησης των Εθνοτικών, Φυλετικών και Θρησκευτικών Διενέξεων και Μίσους. Σε όλες τις περιπτώσεις τα αντισημιτικά αισθήματα εκφράζονταν προφορικά και βασίζονταν σε προσωπική μισαλλοδοξία. Ερευνώντας τα αρχεία του Εβραϊκού Μουσείου Ιστορίας, έπεσα πάνω σε δώδεκα τέτοιες υποθέσεις που σημειώθηκαν στην περιοχή της Βοϊβοντίνα και της Σλαβονίας.[2]

Μέσα στο πλαίσιο μιας έρευνας της UNESCO, μια ειδική επιτροπή εξέτασε σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της Γιουγκοσλαβίας το 1954 και δεν κατέθεσε κανένα αρνητικό σχόλιο.[3] Συνδυάζοντας αρχεία και άλλες πηγές στην αναζήτησή μου για αντισημιτικές εκδηλώσεις στη δημόσια σφαίρα, ανακάλυψα τις ακόλουθες περιπτώσεις: μια θεατρική παράσταση ενός θιάσου στο Sombor (1946),

1. Marko Perić, 'Demografska istraživanje', *Jevrejski pregled*, τ. 11-12, 1972· τ. 1-2, 1973· τ. 3-4,1973· *Demographic Survey of the Jewish Communities in Yugoslavia 1986*, ανέκδοτο (Βελιγράδι 1986).

2. Jewish Historical Museum, Belgrade, founds 54, 58, 103,110,126, HO· *Jevrejski bilten*, τόμ. 4, τ. 1-2, 1953 και τ. 5, 1953· τόμ. 6, τ. 1-2, 1955· τόμ. 7, τ. 9-10, 1956· τόμ. 9, τ. 3, 1958· *Jevrejskipregled*, τόμ. 11, τ. 10-11, 1960.

3. *Jevrejski bitten*, τόμ. 5, τ. 5, 1954.

Husein Đozo, 1943.

το τσέχικο φιλμ *Nikolay Shuhay* και ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ljubljanski dnevnik* στις 24 Σεπτεμβρίου του 1951.[4] Όλες οι υποθέσεις που βρήκα ήταν σχετικά ασήμαντες δεδομένου ότι η Ένωση των Εβραϊκών Κοινοτήτων είχε μια ελευθερία κίνησης αυτή την περίοδο, ότι το κράτος επέτρεψε τρεις μεγάλες ομάδες Εβραίων να μεταναστεύσουν στο Ισραήλ, καθώς και ατομικές περιπτώσεις μετανάστευσης αργότερα, και ότι η προαναφερθείσα Ένωση, σε αντίθεση με εβραϊκές οργανώσεις άλλων κομμουνιστικών χωρών, έπαιρνε μέρος ελεύθερα σε όλες τις δραστηριότητες των διεθνών Εβραϊκών οργανώσεων, πλην αυτών του Παγκόσμιου Σιωνιστικού Κογκρέσου.

1967-88: «Αδέσμευτος» αντισιωνισμός

Μαζί με τα άλλα κράτη-μέλη του Συμφώνου της Βαρσοβίας, η Γιουγκοσλαβία διέκοψε διπλωματικές σχέσεις με το Ισραήλ το 1967. Επιπλέον, έγινε η ηγέτιδα συνήγορος του αντισιωνισμού μέσα στο Κίνημα των Αδεσμεύτων. Ο αντισημιτισμός εμφανίστηκε στην πολιτική σκηνή υπό τον μανδύα του αντισιωνισμού, αλλά ήταν περιορισμένης σημασίας. Παρά το γεγονός ότι ο αντι-ισραηλισμός πρακτικά απέκτησε το στάτους κρατικής ιδεολογίας, κατά την εποχή που αυτή η πολιτική κορυφωνόταν, καταβάλλονταν προσπάθειες ταυτόχρονα για να υπάρχουν προειδοποιήσεις κατά του αντισημιτισμού.

Σε αντίθεση με τις χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας, η εβραϊκή κοινότητα της Γιουγκοσλαβίας δεν απαιτείτο να ακολουθήσει την κρατική πολιτική. Οι τοπικές εβραϊκές κοινότητες και η Ένωση διατηρούσαν σχέσεις με το Ισραήλ και τις εβραϊκές οργανώσεις. Περιστασιακά, ωστόσο, δημιουργούνταν προβλήματα με τις τοπικές αρχές σε ό,τι αφορούσε τις ομαδικές επισκέψεις στο Ισραήλ. Επιπρόσθετα, κάποια άτομα αντιμετώπιζαν προβλήματα λόγω των απόψεών τους υπέρ του Ισραήλ ή του Σιωνισμού. Από την άλλη πλευρά, τα αντισημιτικά άρθρα στις εφημερίδες υπό τον μανδύα της κριτικής του Ισραήλ και του «αντι-Σιωνισμού» δεν αντανακλούσαν την επίσημη θέση –όπως αναπαραγόταν από πολιτικούς εκπροσώπους. Σε αυτήν την περίοδο, παρ' όλα αυτά, δεν ασκούνταν διώξεις ούτε δικάζονταν φυσικά ή συλλογικά πρόσωπα σε σχέση με τον αντισημιτισμό. Υπήρχαν τρεις τάσεις αντισημιτικών δραστηριοτήτων αυτή την περίοδο: πρώτον, η μουσουλμανική-αραβική προπαγάνδα, δεύτερον, οι κατηγορίες περί εβραιομασονικής συνωμοσίας που ενέπνεαν τα *Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών* και, τρίτον, ο παραδοσιακός χριστιανικός αντι-Ιουδαϊσμός.

Α. *Μουσουλμανική-αραβική αντισημιτική προπαγάνδα*

Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, τα *Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών* αποτέλεσαν το σημείο εστίασης και ενδιαφέροντος όλων των δημόσιων εκφράσεων του αντισημιτισμού στη Γιουγκοσλαβία. Η μουσουλμανική-αραβική προπαγάνδα σχετικά με τον Πόλεμο των Έξι Ημερών και το παλαιστινιακό ζήτημα, έστρωνε τον δρόμο για την ανατύπωση και τη διασπορά αυτής της βίβλου του αντισημιτισμού. Ο μουσουλμάνος αντισημίτης Hadži Husein Đozo[5], είχε γράψει στο μουσουλμα-

4. Εβραϊκό Ιστορικό Μουσείο, Βελιγράδι, ευρήματα 103, 110· Albert Vajs, *Jevrejski bilten*, τόμ. 2, μ. 9-10,1951· τόμ. 5, τ. 5, 1954.

5. Ο Husein Đozo (1912-1982) υπήρξε θεολόγος του Ισλάμ και μέλος της Μεραρχίας των SS «Handschar». Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την έκτιση της πενταετούς του φυλάκισης, συνέχισε το θεολογικό του έργο και εξελίχθηκε σε μορφή της επίσημης οργάνωσης των γιουγκοσλάβων μουσουλμάνων. Ήταν προσωπικός φίλος του υποστηρικτή των Ναζί μουφτή της Ιερουσαλήμ Al-Husseini, με τον οποίο συνεργάστηκε μεταπολεμικά. Το 1970 ξεκίνησε το περιοδικό *Preporod*. Χρησιμοποιήθηκε από το κράτος την περίοδο της ανάπτυξης του μη-συμμαχικού κινήματος, επειδή γνώριζε την αραβική γλώσσα και διέθετε διασυνδέσεις στη Μέση Ανατολή. [Σημείωση του *Antipolitika*]

νικό περιοδικό *Hrvat* (Ο Κροάτης), δημοσιευμένο το 1943 στο κράτος της Ustasha: «Μέσα στην ιστορία οι Εβραίοι υπήρξανε η μεγαλύτερη απειλή για την ανθρώπινη φυλή».[6] Ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα, αυτός ο «ειδικός του εβραϊκού ζητήματος» μίλησε στο όνομα των μουσουλμάνων Γιουγκοσλάβων στο παγκόσμιο συνέδριο των Ουλεμάδων στο Κάιρο, διακηρύσσοντας την Τζιχάντ — «τον ιερό πόλεμο ενάντια στα μέλη της εβραϊκής φυλής οπουδήποτε και αν βρίσκονται». Ως αρχισυντάκτης του μουσουλμανικού περιοδικού *Preporod* (Αναγέννηση), είχε τη δική του συμβολή σε αυτή την *τζιχάντ* δημοσιεύοντας το άρθρο του Lutvo Kurić γύρω από την «Εβραϊκή Δικαιοσύνη». Αυτό το άρθρο ήταν πανομοιότυπο με εκείνα τα πρώιμα γραπτά του Đozo το 1943: «Είναι δύσκολο να καταγράψεις όλες τις βαρβαρότητες που έχει κάνει ο εβραϊκός λαός... Όλη η αντίδραση και όλες οι εξουσίες του κακού στον κόσμο έχουν συγκεντρωθεί για να βοηθήσουν και να υπερασπιστούν τους Εβραίους».[7]

Ο Husein Đozo με τον μουφτή της Ιερουσαλήμ.

Μετά τον αραβο-ισραηλινό πόλεμο του 1967, χιλιάδες Παλαιστίνιοι φοιτητές ήρθαν για να σπουδάσουν στη Γιουγκοσλαβία. Οι ενώσεις τους εξέδιδαν διάφορα προπαγανδιστικά φυλλάδια, συμπεριλαμβανόμενης μιας μετάφρασης της αραβικής εκδοχής των *Πρωτοκόλλων*. Ένα συγκεκριμένο τέτοιο φυλλάδιο, που είχε εκδοθεί στο Ζάγκρεμπ, εντάχθηκε στην ύλη του φοιτητικού περιοδικού *Index* των φοιτητών του Νόβι Σαντ, με τον τίτλο «Ο Δίκαιος Αγώνας του Παλαιστινιακού Λαού».[8] Την ίδια εποχή, στη γιουγκοσλαβική εκδοχή του *Reader's Digest*, την επιθεώρηση *Izbor*, δημοσιεύτηκε ένα άρθρο που είχε αντληθεί από το οπλοστάσιο του σοβιετικού αντισημιτισμού: το «Ανατράφηκαν με τον Σιωνισμό» του S. Millin.[9] Πέρα από αυτά τα ξεκάθαρα αντισημιτικά άρθρα που δημοσιεύθηκαν μέσα στο πλαίσιο της αντι-Ισραηλινής εκστρατείας και ακολουθώντας οδηγίες που λαμβάνανε από δημοσιογράφους, μια σειρά αντι-ισραηλινών κειμένων –πασπαλισμένα με στοιχεία αντισημιτισμού είτε εκ προθέσεως είτε εξ αγνοίας– ενσωματώνονταν και στις πιο σημαίνουσες καθημερινές και εβδομαδιαίες εφημερίδες, καθώς και σε ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές.[10]

Ο αντι-ισραηλισμός ελεγχόταν από τα πάνω και διαδιδόταν από τον Τύπο, διέθετε όλα τα χαρακτηριστικά του κομμουνιστικού αυταρχισμού αλλά, σε αντίθεση με την Ανατολική Ευρώπη, γίνονταν προσπάθειες από την ίδια πλευρά να αποφεύγεται η πυροδότηση αντι-εβραϊκών αισθημάτων. Το γεγονός ότι υπήρχαν σχετικά λίγα αντισημιτικά κείμενα και ότι τίποτα δεν πρόδιδε συντονισμένη κίνηση στην παραγωγή τους ήταν ενδεικτικό της μεγάλης διαφοράς με την αντι-ισραηλινή εκστρατεία οπουδήποτε αλλού στην Ανατολική Ευρώπη. Είναι ακόμη σημαντικό να ειπωθεί ότι, σε αντίθεση με άλλες χώρες, αυτά τα λίγα κείμενα

6. "A Muslim 'anti-Zionist' in Yugoslavia", *Patterns of Prejudice* (London), τόμ. 6 (2), 1972, 20-21
7. Lutvo Kurić, "Jevrejska pravda", *Preporod,* 15 Φεβρουαρίου 1972.
8. "Udruženje arapskih studenata", *Index,* 218, 24 Μαρτίου 1971.
9. S. Milin "Uzgojio ih je cionizam", *Izbor,* 11, 1970, 27-32.

10. Αυτά ίσχυαν κυρίως κατά την περίοδο που ακολούθησε τους πολέμους της Μέσης Ανατολής και στο επίπεδο των κυριότερων εφημερίδων και τηλεοπτικών σταθμών και στις έξι δημοκρατίες της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Οι συγγραφείς αυτών των κειμένων ήταν δημοσιογράφοι που εξειδικεύονταν στις εξωτερικές σχέσεις και, σε μια περίπτωση, ήταν και ένας διπλωμάτης (ο Faik Dizdarević στην εφημερίδα *Odjek* του Σαράγεβο, την 1η Ιανουαρίου 1969). Δεκαπέντε ή είκοσι χρόνια αργότερα –κι αυτό το γεγονός συνιστά την ιδιαίτερη φύση του κομμουνιστικού καθεστώτος– κάποιοι από αυτούς τους συγγραφείς (όπως, πρόσφατα, ο αρχισυντάκτης της *Politika* του Βελιγραδίου, Aleksandar Prlja) εμφανίζονταν στις ίδιες ακριβώς εφημερίδες ως συγγραφείς άρθρων και κειμένων υπέρ του Ισραήλ.

προκαλούσαν δημόσιες επικρίσεις.[11] Σύσσωμος ο γιουγκοσλαβικός Τύπος, συμπεριλαμβανόμενων της επίσημης εφημερίδας του Κομμμουνιστικού Κόμματος *Komunist* και των επαγγελματικών ενώσεων, ομόφωνα καταδίκασε την αντισημιτική εκστρατεία στην Πολωνία το 1968. Παρόλα αυτά, καμία από τις ποινικές καταγγελίες της Εβραϊκής Ένωσης ενάντια στην πρόκληση εθνοτικού μίσους δεν ευοδώθηκαν, ούτε ακόμα και αυτές που έγιναν εναντίον των προϊόντων της ευρέως καταδικασμένης πολωνικής αντισημιτικής εκστρατείας: όπως το βιβλίο του Janus Pialkevitch, *Το Μακρύ Χέρι του Ισραήλ* (Ζάγκρεμπ: Alfa, 1978) και τον πρόλογο του συγγραφέα R.Vukadinović («Όλοι οι Εβραίοι είναι Πράκτορες της Μοσάντ»). Από την άλλη, κανένας δεν αντέδρασε όταν –ενώ οι αρχές διοργάνωσαν μια αντι-ισραηλινή διαδήλωση μετά το μακελειό στους παλαιστινιακούς καταυλισμούς της Βηρυτού– μπήκε φωτιά σε ένα ομοίωμα που έφερε μια ένδειξη με τη λέξη «Jude», ενώ φωναζόταν το σύνθημα «Γιοι του Ιούδα θα εκδικηθούμε για τη Βυρητό».[12] Αξίζει να σημειωθεί ότι μια ομάδα διανοουμένων του Βελιγραδίου που στην ίδια διαδήλωση εξέφρασαν την υποστήριξή τους για το κίνημα της Αλληλεγγύης στην Πολωνία, συνελήφθησαν αμέσως και καταδικάστηκαν σε φυλάκιση με συνοπτικές διαδικασίες.

B. *Η Αναγέννηση των* Πρωτοκόλλων των Σοφών της Σιών

Στις αρχές του 1971, για πρώτη φορά μετά από σαράντα σχεδόν χρόνια, η βίβλος του αντισημιτισμού, *Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών*, εμφανίστηκε στη γιουγκοσλαβική δημόσια σφαίρα. Το άρθρο του Aleksandar Lončar, «Σχετικά με τις Νέες Προσπάθειες να Εκδοθεί το Πλήρες Έργο του Lui Fernando Delush-Celine», που δημοσιεύθηκε από το λογοτεχνικό περιοδικό *Ovdje*, στο Τίτογκραντ, ισχυρίστηκε ότι ο κύριος λόγος για την «ατυχή» μοίρα των δύο μεγάλων αντισημιτών συγγραφέων, του Celine και του Ezra Pound, ήταν η εξουσία των Εβραίων. Ο συγγραφέας έγραψε για τη μεγάλη αξία τεκμηρίωσης των γεγονότων που παρουσιάζονται στα *Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών*. Ο συγγραφέας Danilo Kiš αντέδρασε με οξεία κριτική σε αυτό το άρθρο.[13] Ο Lončar δεν ήταν ο μόνος που προωθούσε τα *Πρωτόκολλα*. Τον ακολούθησε ο Dragoš Kalajić[14] στο λογοτεχνικό περιοδικό του Βελιγραδίου, *Delo*, ισχυριζόμενος ότι αποτελούσαν αυθεντική πηγή δεδομένων για την αξιολόγηση της εβραϊκής θρησκείας.[15] Ακόμα και σήμερα ο Kalajić γράφει για την «Ελευθερο-Μασονική Συνωμοσία» σε διάφορες επιθεωρήσεις και άρθρα περιοδικών. Ο συγγραφέας και ζωγράφος Miro Glavurtić[16] ανήκει επίσης σε αυτό τον κύκλο. Το 1978 χρησιμοποίησε ιδιωτικά κεφάλαια για να εκδώσει το βιβλίο του *Σατανάς*, στο οποίο ουσιαστικά παρέφρασε τα *Πρωτόκολλα*. Του ασκήθηκε κριτική στη μεγάλη σερβική καθημερινή εφημερίδα *Politika*, από τον M.Stanisavac (8 Φεβρουαρίου 1979). Η Εβραϊκή Ένωση κατέθεσε μήνυση εναντίον του αλλά εις μάτην. Το ίδιο συνέβη τέσσερα χρόνια αργότερα όταν ο Glavurtić σε μια παρόμοια ιδιωτική έκδο-

11. Στις 26 Φεβρουαρίου του 1969, η επίσημη εφημερίδα της Σοσιαλιστικής Συμμαχίας των Εργατών της Γιουγκοσλαβίας, η *Borba*, αντέδρασε στην διακήρυξη της τζιχάντ που έγινε στο όνομα των γιουγκοσλάβων μουσουλμάνων. Το συμβούλιο των συντακτών του *Preporod* δημοσίευσε μια «διόρθωση» και μια απολογία για το αντισημιτικό άρθρο του Kurić (1η Μαρτίου 1971). Στο επόμενο τεύχος του, το *Index* δημοσίευσε τρεις δριμείες κριτικές του άρθρου «Ένωση των Αράβων Φοιτητών». Το άρθρο του Faik Dizdarević πυροδότησε έναν αριθμό αντιδράσεων στο περιοδικό *Odjek*. Η εβδομαδιαία *NIN* (το άρθρο του V. Miletic, «Πέντε Ιστορίες για το Μίσος») και η *Student* («Αντισημιτισμός στον Γιουγκοσλάβικο Τύπο») το 1971 αντέδρασαν στα προαναφερθέντα κείμενα καθώς και στη διάδοση των *Πρωτοκόλλων*. Ο A. Novak άσκησε κριτική στον σοβιετικό αντισημιτισμό στην καθημερινή εφημερίδα της Λιουμπλιάνα, *Delo* («Μήνυμα στους Σοβιετικούς Εβραίους», 12 Δεκεμβρίου 1970).

12. Δύο μήνες αργότερα, άγνωστοι αφαίρεσαν την πλακέτα στην είσοδο του Εβραϊκού Δημαρχείου του Σπλιτ (18 Σεπτεμβρίου 1982) και άγνωστα άτομα επίσης έγραψαν στην είσοδο του Εβραϊκού Δημαρχείου του Ζάγκρεμπ «Κάτω οι Εβραίοι» (22 Οκτωβρίου 1982). Βλ. *Jevrejski pregled*, τόμ. 34 (1-2), 1982.

13. Danilo Kiš, “Otvoreno pismo glavnom i odgovornomredniku”, *Ovdje*, no. 23, April 1971.

14. Ο Dragoš Kalajić (1943-2005) ήταν ζωγράφος και ιδεολόγος του νεοφασιστικού κύκλου διανοουμένων Νέα Σερβική Δεξιά. Ήδη κατά τη διάρκεια των τελών της δεκαετίας του 1960 ξεκίνησε να δημοσιεύει κείμενα υπό την επίδραση του J. Evola, τον οποίο γνώριζε προσωπικά. [Σημ. *Antipolitika*]

15. Dragos Kalajic, “Individua i licnost”, *Delo* 6, 1971, 677.

16. Ο Miro Glavurtić (1932-) υπήρξε μέλος της καλλιτεχνικής ομάδας Mediala του Βελιγραδίου που ιδρύθηκε το 1953 και τα μέλη της οποίας συσχετίζονταν με αντιδραστικές και μυστικιστικές τάσεις. [Σημ. *Antipolitika*]

Dragoš Kalajić

ŽIDOVI MORAJU NOSITI ŽIDOVSKI ZNAK

OBAVIJEST ISPOSTAVE USTAŠKOG POVJERENIŠTVA — ŽIDOVSKI ODSJEK

Pozivaju se svi Židovi, koji su obuhvaćeni židovskim zakonom br. XLV. — 68 Z. p. od 30. travnja 1941. god. muškog i ženskog spola bez razlike godina starosti i bilo koje vjeroispovijesti, da odmah nakon primitka židovskog znaka, prikopčaju taj znak na lijevu strapu prsiju i lijevu lopaticu.

Svaki arijevac dužan je svakog Židova ili Židovku, koji se ovom pozivu ne odazove prijaviti Ispostavi Ustaškog red. povjereništva, židovski odsjek, Bogovićeva ul. br. 7, I. kat.

Židovski znakovi primaju se u Bogovićevoj ul. br. 7 od 8 sati u jutro ovim abecednim redom:

U petak 23. svibnja 1941. g. od A do D.
u subotu 24. svibnja 1941. g. od E do H.
u ponedjeljak 26. svibnja 1941. g. od I do N.
u utorak 27. svibnja 1941. g. od O do S.
u srijedu 28. svibnja 1941. g. od Š do Ž.

Tko se ne odazove pozivu i ne prikopča znak na odredjenom mjestu, biti će najstrože kažnjen.

U ZAGREBU, dne 22. svibnja 1941.

Povjerenik:
BOŽIDAR CEROVSKI v. r.

ση, τα *Κυνηγόσκυλα*, έγραψε για τους Εβραίους με τον ίδιο τρόπο. Αυτή τη φορά του επιτέθηκε ο I. Mandić στο *NIN* (8 Αυγούστου 1982), ενώ η Ένωση κατέθεσε ξανά μήνυση αλλά και πάλι χωρίς αποτέλεσμα. Την ίδια περίοδο, ο δημοσιογράφος N.Višnjić ισχυρίστηκε ζωντανά στην τηλεόραση ότι *Τα Πρωτόκολλα* ήταν δουλειά ενός συμβουλίου πέντε ραβίνων με έδρα τη Νέα Υόρκη. Αργότερα ο τηλεοπτικός σταθμός Beograd απολογήθηκε για το περιστατικό. Τελικά, τον Δεκέμβριο του 1983 και τον Ιανουάριο του 1984, η *Ilustrovana Politika* δημοσίευσε, μέσα σε μια περίοδο έξι εβδομάδων, ένθετα άρθρα σχετικά με τους Ελευθερομασόνους. Το κείμενο περιείχε κομμάτια των *Πρωτοκόλλων* τα οποία ισχυρίζονταν, φυσικά, «την αλήθεια γύρω από τους Εβραίους». Μετά από μεγάλες λογομαχίες, καυγάδες και πολιτικές παρεμβάσεις, η περαιτέρω δημοσίευση του ένθετου «Ο Μυστηριώδης Κόσμος των Μασόνων» του M.Popovski σταμάτησε από το συμβούλιο των συντακτών της *Ilustrovana Politika*. Αλλά το 1984 εμφανίστηκε στο Βελιγράδι ένα βιβλίο που εκδόθηκε από τη Nova Knjiga με τον ίδιο τίτλο. Απαγορεύτηκε ένα χρόνο αργότερα αλλά επανεμφανίστηκε τελικά στη Μακεδονία – και απαγορεύτηκε και πάλι. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, η αρχική εκδοχή εμφανίστηκε ξανά στις βιτρίνες βιβλιοπωλείου του Βελιγραδίου και απαγορεύτηκε για τρίτη φορά.

Γ. *Παραδοσιακός αντι-Ιουδαϊσμός, στερεότυπα και προκαταλήψεις*

Η σέρβικη Ορθόδοξη Εκκλησία δεν έχει πάψει να κατηγορεί τους Εβραίους για θεοκτονία μέχρι και σήμερα. Κατά τη δεκαετία του 1970 και του 1980, το περιοδικό *Pravoslavni misionar* εξέδωσε μια σειρά από άρθρα αυτού του τύπου.[17] Σε εφημερίδες της εποχής μπορούσε να βρει κανείς περιστασιακά τα συνήθη στερεότυπα και προκαταλήψεις κατά των Εβραίων, αλλά δημοσιεύονταν χωρίς βαθύτερες πολιτικές συνδηλώσεις.[18]

Ο «εκδημοκρατισμός» του αντισημιτισμού και η χειραγώγηση των Εβραίων

Η τελική αποσύνθεση της Γιουγκοσλαβίας ξεκίνησε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Η πολιτική δραστηριότητα περιορίστηκε στη διεκδίκηση των πλέον επιθετικών και σοβινιστικών εθνικών συμφερόντων, ενώ οι ομοσπονδιακές μονάδες, οι δημοκρατίες, άρχισαν να δρούνε σαν ξεχωριστά κράτη. Ως κυρίαρχο κράτος και ενωμένη πολιτική κοινότητα, η Γιουγκοσλαβία έπαψε να υπάρχει πολύ πριν την επίσημη διάλυσή της τον Ιούνιο του 1991. Κατά την κορύφωση των εθνικιστικών αψιμαχιών ακόμα και οι Εβραίοι χειραγωγήθηκαν πολιτικά προς όφελος των διαφορετικών εθνικιστικών ελίτ της Γιουγκοσλαβίας. Καθώς η Γιουγκοσλαβία βίωνε την αιματηρή της διάλυση, ο αντισημιτισμός επανεμφανίστηκε. Αλλά στην πραγματικότητα ένα τελείως νέο φαινόμενο είχε

17. Nikola Antić, "Po kome je zakonu Hristos osuden na smrt" και "Kaine, gde ti je brat Avelj?", *Pravoslavni misionar,* (2), 1971 και (6), 1971· βλ. επίσης άρθρα στα τεύχη (2) 1976, (2) 1979 και (1) 1980.

18. Για παράδειγμα, στο *Vjesnik* στις 19 Ιανουαρίου του 1971 (το άρθρο ανακοινώνει την ταινία *The Pawnbroker* που παίχτηκε στην τηλεόραση, βλ. *Politika*, 28 Οκτώβρη 1973 (B. Dikić, 'Stammering Moses'), στο *Svijet* του Σαράγεβο τον Νοέμβρη του 1984 (Zlatko Dizdarevic, 'Operation Moses'), σε ποικίλα άρθρα προς τον εκδότη που δημοσιεύτηκαν στο *Telex* (του Μάριμπορ) και στη Σλοβένικη Καθολική Επιθεώρηση *2.000*, η οποία εκδιδόταν τη δεκαετία του 1980.

εμφανιστεί: η εκμετάλλευση των Εβραίων για τους εθνικιστικούς σκοπούς των επιμέρους κοινοτήτων της πρώην Γιουγκοσλαβίας.

Σλοβενία

Η πρώτη ένδειξη χειραγώγησης των Εβραίων υπέρ του σκοπού μιας εθνικιστικής ατζέντας αναδύθηκε στη Σλοβενία. Η διαδήλωση που έλαβε χώρα στο Cankarjev Dom (τον Φεβρουάριο του 1989), προς εξυπηρέτηση της ενίσχυσης της σλοβένικης εθνικής ταυτότητας, έλαβε χώρα κάτω από ένα Αστέρι του Δαυίδ. Αυτό το εβραϊκό εθνικό σύμβολο εξυπηρέτησε την προώθηση της σλοβένικης εθνικιστικής συμμαχίας στο πλαίσιο μιας αντι-γιουγκοσλαβικής και αντι-σερβικής εκστρατείας η οποία ισχυριζόταν πως οι εθνοτικά Αλβανοί του Κοσόβου και οι Σλοβένοι υπέφεραν στη Γιουγκοσλαβία τη μοίρα των Εβραίων. Η Εβραϊκή Ένωση κατέθεσε μήνυση κατά των διοργανωτών για κατάχρηση του Αστεριού του Δαυίδ και κατέφυγε σε μια δημόσια διαμαρτυρία και η ίδια. Η μήνυση απορρίφθηκε. Ο επίσημος διοργανωτής της συγκέντρωσης ήταν μια νεολαιίστικη οργάνωση που αργότερα εξελίχθηκε στο Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα της Σλοβενίας. Σχολιάζοντας τη διαμαρτυρία της Εβραϊκής Ένωσης, ένα περιοδικό κοντά στη νεολαιίστικη οργάνωση ρώτησε: «Γιατί οι Εβραίοι κατέθεσαν μήνυση; Γιατί θέλανε λεφτά φυσικά».[19] Εν τέλει, ένα άλλο νεολαιίστικο περιοδικό ανακοίνωσε ότι στη Σλοβενία η εποχή των διώξεων για αντισημιτισμό έχει τελειώσει. Εξάλλου, ο αντισημιτισμός ήταν ανέκαθεν συστατικό στοιχείο του σλοβένικου εθνικισμού. Το περιοδικό του Πανεπιστημίου της Λιουμπλιάνα, *Tribuna*, εξέδωσε *Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών* από τον Αύγουστο του 1988 μέχρι τον Μάρτιο του 1989 και ήταν αδύνατον να εξασφαλίσει κανείς την αναστολή της έκδοσής τους. Αυτή ήταν η πρώτη επίσημη έκδοση των *Πρωτοκόλλων* στη Γιουγκοσλαβία από το 1945. Κανείς δεν διαμαρτυρήθηκε και με κανέναν τρόπο αυτό δεν θεωρήθηκε ότι αμαυρώνει τη δημοκρατική εικόνα της πρώτης δημοκρατίας της πρώην Γιουγκοσλαβίας που αποσχίσθηκε.

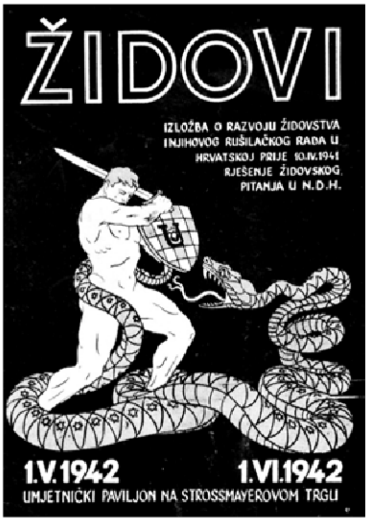
Κροατία

Πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της ύπαρξης του φασιστικού Ανεξάρτητου Κράτους της Κροατίας, αυτή η πρώην γιουγκοσλαβική δημοκρατία ήταν ξεκάθαρα η πιο αντισημιτική περιοχή στη Γιουγκοσλαβία. Ωστόσο, από το 1945 και μέχρι την εκλογική εκστρατεία του 1990, η Κροατία ήταν, σε σχέση με το ζήτημα αυτό, μια ήσυχη επικράτεια. Δεν είναι σύμπτωση ότι η εκ νέου ανάδυση του κροατικού σεπαρατιστικού εθνικισμού συνέβη παράλληλα με το ξεκίνημα των ενδο-εθνοτικών εντάσεων με τους Σέρβους και την ανάδυση του αντισημιτισμού. Ο αντισημιτισμός και ο αντι-σερβισμός είναι (και συνήθιζαν να είναι) στοιχεία συγκρότησης του κροατικού αποσχιστικού αντι-γιουγκοσλαβισμού.

Αμέσως μετά την εκλογική εκστρατεία του 1990, η *Matica Hrvatska* εξέδωσε το βιβλίο του Φράνιο Τούτζμαν «Ο Σκουπιδότοπος της Ιστορικής Πραγματικότητας» (*Bespuca povijesne zbiljnosti*). Σε αυτό το βιβλίο ο πατέρας του κροατικού κράτους απεικόνιζε τους Εβραίους στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Γιασένοβατς ως βοηθούς της Ustasha, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για «την επιλογή κρατουμένων για εκτέλεση και οι οποίοι

19. *Jevrejski pregled*, τόμ. 40 (1-4),1989 και (9-12), 1989.

κάποιες φορές διέπρατταν τις εκτελέσεις μόνοι τους». Σε ένα άλλο κεφάλαιο του βιβλίου του, έγραψε έχοντας κατά νου την ισραηλινο-παλαιστινιακή διένεξη πως «είναι μονάχα ένα μικρό ιστορικό βήμα από τον Ναζισμό-Φασισμό μέχρι τον Ιουδαιο-Ναζισμό».[20] Κατά τη διάρκεια της εκλογικής εκστρατείας, οι τρεις ηγετικές φιγούρες του Κροατικού Δημοκρατικού Κόμματος, που κέρδισε και τις εκλογές –ο Φράνιο Τούτζμαν («Η σύζυγός μου, ευτυχώς, δεν είναι ούτε Σέρβα ούτε Εβραία»), ο Vladimir Šeks («Σατανικοί Εβραίοι») και ο Šime Djodan («Οι Σέρβοι και οι Εβραίοι διεξάγουν στο εξωτερικό μια εκστρατεία εναντίον των Κροατών»)— έκαναν αντισημιτικές δηλώσεις και ακόμη και τότε το κυρίως αντικείμενο των επιθέσεών τους ήταν οι Σέρβοι. Η συνέντευξη που έδωσε ο Ivo Omračin κατά τη διάρκεια της εκλογικής εκστρατείας ήταν επίσης ανοιχτά αντισημιτική. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, στο κράτος της Ustasha, ο Omračin ήταν υπεύθυνος εξωτερικών σχέσεων στο Βερολίνο. Μεταξύ άλλων, κατηγορούσε τους Εβραίους για εγκλήματα που διέπραξαν οι Ουστάσι. Αρνιόταν ακόμα και την ύπαρξη του στρατοπέδου του Γιασένοβατς, του μόνου στρατοπέδου εξόντωσης που δεν διοικούσαν Γερμανοί και ισχυριζόταν ότι η μαζική εξόντωση (εκατοντάδων χιλιάδων Σέρβων, Τσιγγάνων και Εβραίων) σε αυτό το στρατόπεδο συγκέντρωσης συνέβαινε από τους ίδιους τους Εβραίους. Σε αυτή του τη συνέντευξη κατηγορούσε τους Εβραίους πως διασπείρουν μπολσεβίκικη προπαγάνδα και δηλητήριο παντού γύρω τους.[21] Μήνυση εναντίον του Omračin κατατέθηκε από την εβραϊκή κοινότητα του Ζάγκρεμπ και την εβραϊκή Ένωση αλλά δίχως επιτυχία. Την ίδια στιγμή, το εβραϊκό νεκροταφείο στο Σπλιτ για άλλη μια φορά βεβηλωνόταν από βάνδαλους.

Μετά την εκλογική του νίκη, ο Φράνιο Τούτζμαν έκανε μια σειρά δηλώσεων προς τους Εβραίους ηγέτες του εξωτερικού πως ο αντισημιτισμός δεν θα γινόταν ανεκτός στην Κροατία.[22] Ωστόσο, ταυτόχρονα, προπαγανδιστικά κείμενα των Ουστάσι ενάντια σε Σέρβους και Εβραίους διανέμονταν στην κεντρική πλατεία του Ζάγκρεμπ. Τον Αύγουστο του 1991 συνέβη το πιο σοβαρό περιστατικό στη Γιουγκοσλαβία από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: το κτίριο της εβραϊκής κοινότητας και το εβραϊκό νεκροταφείο του Ζάγκρεμπ ανατινάχθηκαν. Αυτή η πράξη δημοσίως έγινε αντικείμενο καταδίκης από τους πάντες αλλά, ακόμη και σήμερα, οι δράστες είναι άγνωστοι. Όταν ξέσπασε ο εμφύλιος μετά την απόσχιση της Κροατίας, σε αντίθεση με τη Σερβία, οι έδρες των εβραϊκών κοινοτήτων της Κροατίας έγιναν κομμάτι της κροατικής μηχανής προπαγάνδας.

Μακεδονία

Στα Σκόπια στα τέλη της δεκαετίας του ’80 εμφανίστηκε μια μετάφραση στη μακεδόνικη γλώσσα του βιβλίου του Mihalo Popovski *Ο Μυστικός Κόσμος των Ελευθερο-Μασόνων*. Το βιβλίο είχε απαγορευθεί στο Βελιγράδι το 1985. Η επίσημη εβραϊκή κοινότητα αντέδρασε και αντίστοιχη απόφαση πάρθηκε και στα Σκόπια.

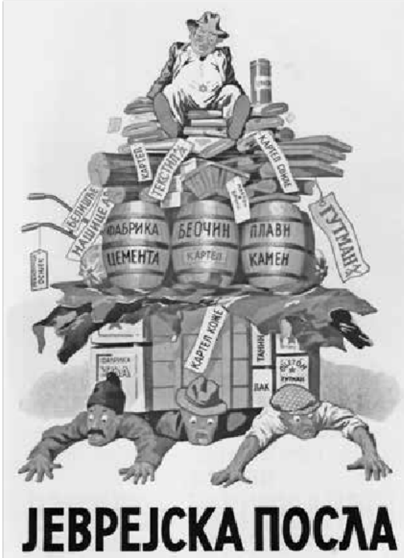
Σερβία

Το 1989 εμφανίστηκε στα βιβλιοπωλεία μια φωτοτυπημένη ανατύπωση της σερβοκροάτικης έκδοσης των *Πρωτοκόλλων των Σοφών της Σιών* του 1934, χωρίς ένδειξη εκδότη. Με αίτημα της Εβραϊκής Ένωσης, όλα τα αντίτυπα κατασχέθηκαν αλλά καμία σοβαρή έρευνα δεν πραγματοποιήθηκε γύρω από την ταυτότητα του εκδότη.[23]

Το 1991 η Σερβική Ορθόδοξη Εκκλησία διοργάνωσε τη μεταφορά των λειψάνων του Επίσκοπου Velimirović από το εξωτερικό, χρίζοντάς τον άγιο. Ο Velimirović υπήρξε επιφανής θεολόγος και αντικομμουνιστής, καθώς και διαβόντος αντισημίτης. Αυτό είναι προφανές τόσο στα *Άπαντά* του που εκδόθηκαν το 1991 όσο και στο βιβλίο του που γράφτηκε στο Νταχάου, όπου ήταν έγκλειστος κατά τη διάρκεια του πολέμου.[24] Η μόνη αντίδραση σε αυτό

20. Φράνιο Τούτζμαν, *Respuca povijesne zbiljnosti* (Ζάγκρεμπ 1989), 160, 316-20
21. “Antisemitism in Central and Eastern Europe: Yugoslavia”, *IJA Research Report* (4-6), 1991· *Slobodni tjednik* (3), 14 Μαρτίου 1990.
22. *Borba*, (1), (2), Φεβρουάριος 1992.
23. *Jevrejski pregled*, τόμ. 40 (5-8), 1989.
24. *Reč srpskom narodu—Kroz tamnički prozor* (Himelstir 1985 και Valjevo 1991).

το περιστατικό, η οποία είχε επίγνωση του αντισημιτισμού του, ήρθε από το αντιπολιτευτικό περιοδικό *Vreme* (29 Ιουλίου 1991). Το ίδιο τεύχος εμπεριείχε επίσης μια επιστολή προς τον εκδότη του περιοδικού από έναν αναγνώστη που διαμαρτυρόταν για ένα αντισημιτικό περιστατικό στο σερβικό Κοινοβούλιο.

Ένα πρωινό του Φεβρουάριου του 1992, συνθήματα με το μήνυμα «Θάνατος στους Εβραίους» εμφανίστηκαν στο εβραϊκό νεκροταφείο του Βελιγραδίου. Το περιστατικό κουκουλώθηκε. Άρθρα γραμμένα από τον D. Kalajić, ο οποίος είχε τη φήμη του φασίστα και αντισημίτη, δημοσιεύονται συχνά από τον κίτρινο Τύπο. Το επίσημο όργανο της Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, *Pravoslavlje*, το οποίο βέβαια δεν είναι περιοδικό τέτοιου τύπου, δημοσίευσε άρθρο στο τεύχος Φεβρουαρίου του 1992 με τον τίτλο «Οι Εβραίοι Σταυρώνουν Ξανά τον Χριστό». Ο αρχισυντάκτης, μετά τη διακριτική παρέμβαση της εβραϊκής κοινότητας, ανακοινώθηκε ότι απολύθηκε.

Κάποιες μέρες αργότερα, το πρακτορείο ειδήσεων Tanjug εξέδωσε ένα κείμενο γραμμένο από τον ανταποκριτή του στη Μόσχα, Šaranović, λέγοντας πως «το εβραϊκό λόμπι στο ρωσικό Υπουργείο Εξωτερικών βοήθησε την Κροατία και τη Σλοβενία να πάρουν διπλωματική αναγνώριση από τη Ρωσία». Το Tanjug δεν ανακάλεσε αυτό το ρεπορτάζ. Πρόσφατα, η «Πατριωτική Συμμαχία» στη Ρωσία έγινε συμπαθής στον σερβικό εθνικιστικό Τύπο και την κρατική τηλεόραση λόγω της αντίθεσής της στα μέτρα των Ηνωμένων Εθνών κατά της Σερβίας και του Μαυροβουνίου. Ο αντισημιτισμός των ομάδων κουκουλώνεται. Επίσης δεν υπήρχε αντίδραση στη δημόσια αποκατάσταση του ηγέτη του Σερβικού Φασισμού, Ljotić, του ηγέτη των Τσέτνικς, Draža Mihailović (ο οποίος σκότωνε Εβραίους ως κομμουνιστές) και του σέρβου δωσίλογου, Στρατηγού Nedić, ο οποίος διέταξε και οργάνωσε τον εκτοπισμό του σερβικού Εβραϊσμού στα γερμανικά στρατόπεδα το 1941-42.

Η ίδρυση της Εταιρείας Σερβικής-Εβραϊκής Φιλίας το 1987 ήταν ένα παράδειγμα πολιτικής χειραγώγησης των Εβραίων. Αυτό το όργανο επινοήθηκε από μια ομάδα σέρβων εθνικιστών διανοουμένων και έγινε μέρος της μηχανής προπαγάνδας στους εσωτερικούς πολέμους της Γιουγκοσλαβίας – τις συνέπειες της οποίας βιώνουν ακόμα και σήμερα οι Εβραίοι στη Σερβία. Είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι το όργανο αυτό, το οποίο έχει πολύ λίγα μέλη Εβραίους, πίστευε ότι η αναφορά σε κλασικά αντισημιτικά συνθήματα (όπως π.χ. «οι Εβραίοι ελέγχουν τον Τύπο», «οι Εβραίοι ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία», «το εβραϊκό λόμπι ελέγχει την Αμερική») ή στερεότυπα (όπως ότι «οι Εβραίοι είναι αλληλέγγυοι μεταξύ τους») –ως παραδείγματα θετικής συμπεριφοράς– θα αποτελούσε συνεισφορά στην προώθηση της φιλίας τους με τον εβραϊκό λαό.[25]

Ο αντισημιτισμός αποτελεί τη λυδία λίθο, ένα τεστ οξύτητας για τον εθνικιστικό σοβινισμό. Ανεξαρτήτως της πολιτικής βούλησης των πρωταγωνιστών, ο αντισημιτισμός εμφανίζεται ακόμα και όταν δεν είναι αυτός το κύριο θέμα, όπως στην περίπτωση της Κροατίας. Στην πρώην Γιουγκοσλαβία, σε αντίθεση με χώρες όπως η Πολωνία, η πρώην Σοβιετική Ένωση, η Ουγγαρία, η Ρουμανία, η Σλοβακία, ο αντισημιτισμός δεν ήταν κυρίαρχης σημασίας. Εφόσον όμως η πρώην Γιουγκοσλαβία μαστίζεται σε τόσο μεγάλο βαθμό από ανορθολογικό εθνικισμό και σοβινιστικό μίσος, αναδύεται ένας λανθάνων κίνδυνος αντισημιτισμού. Οι Νότιοι Σλάβοι έχουν τις εσωτερικές τους διαφορές για να μισιούνται μεταξύ τους, δεν χρειάζονται Εβραίους ως αντικείμενο του μίσους τους. Ωστόσο, όλοι οι σοβινιστές και οι φασίστες έχουν μια πρόσθετη ανάγκη για μίσος και, όπως γνωρίζουμε, μέσα από την ιστορία, αυτή την ανάγκη την ικανοποιήσανε με τους Εβραίους.

Ο κοινωνιολόγος Laslo Sekelj (1949-2001), υπήρξε συγγραφέας των ακόλουθων: *On anarchism*, 1982· *Communism and the State*, 1989· *Revolution is not a party affair: communist critiques of bolshevism*, 1987· *Yugoslavia: the process of disintegreation*, 1990· *The time of dishoner: essays on the rule of nationalism*, 1995.

25. Η λίστα των υποψηφίων που υποστηρίζονταν από την Σέρβικη-Εβραϊκή Εταιρεία καταβαραθρώθηκε στις εκλογές που έγιναν στην εβραϊκή κοινότητα του Βελιγραδίου τον Μάιο του 1992. Κανένας από τη λίστα αυτή δεν εξελέγη.

Mladen Stilinović, αναρχικός

για τη γλώσσα – τον πόνο – Μου αρέσει η βρωμιά – το κόκκινο χρώμα – mladen stilinović αναρχικός

Για τη γλώσσα

«Θέλω αυτή τη γλώσσα της πολιτικής και πόσο με επηρεάζει... και τότε, δεν είμαι πια αθώος γιατί τη χρησιμοποιώ... και σήμερα επίσης, δεν είμαστε αθώοι. Δεν μπορούμε να είμαστε. Όταν μιλάς δεν είσαι αθώος.»

Η τέχνη του Μλάντεν Στιλινόβιτς δεν είναι μια κριτική της γιουγκοσλαβικής κοινωνίας. Πρόκειται μάλλον για μια πολιτική και συγχρόνως επιστημολογική κριτική της αναπαράστασης. Ως κριτική της αναπαράστασης, είναι επίσης κριτική της γλώσσας. Ωστόσο, δεν παγιδεύεται σε δυϊσμούς μεταξύ σημαίνοντος και σημαινόμενου, ούτε διαχωρίζει τις λέξεις από την πραγματικότητα την οποία αδυνατούν να αναπαραστήσουν με επάρκεια — μια πραγματικότητα αυθεντική αλλά και σηματοδοτημένη, πάνω στην οποία η εξουσία ασκήθηκε μέσω της γλώσσας η οποία, με τη σειρά της, επανενισχύει την εξουσία μέσω της επιβεβαίωσής της. Αναγνωρίζει ότι η γλώσσα καθεαυτή είναι επιβολή μιας μορφής εξουσίας η οποία επιβεβαιώνεται και αναπαράγεται στο βαθμό που ενσωματώνουν τη γλώσσα της όσοι μιλάν και όσοι ακούν και ταυτόχρονα οι θεσμοί, οι κοινότητες και τα άτομα (εικ. 1, 2, 3, 4).[1]

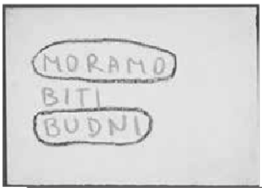
Το έργο του Μλάντεν δεν δραπετεύει σε μια ερμητική σιωπή. Συμμετέχοντας σε κάποια κοινότητα, όλοι χρησιμοποιούμε και ανταποκρινόμαστε σε προσταγές (πες μου πώς είσαι / νομίζεις ότι δεν θα, ότι πρέπει / δείξε θάρρος, υπομονή, προσευχήσου! / τραγούδα!). Αμέσως μόλις αρχίσουμε να μιλάμε, σταματάμε να είμαστε αθώοι. Μέσα από κάθε ομιλία, αναπαράγουμε γενικεύσεις και αφαιρέσεις οι οποίες εξουσιάζουν τους άλλους αλλά και εμάς. Εκτός αυτού, διατυπώνουμε όλες τις πολυπλοκότητες των σχέσεων και των συναισθημάτων με τις λογικές της γραμματικής[2] — γραμμικά, διαδοχικά. Βάζουμε τάξη στον χώρο, αφήνοντας πολλά στον αέρα. Πώς όμως θα μπορέσουμε να εξηγήσουμε τους εαυτούς μας σε εκείνους με τους οποίους μοιραζόμαστε τη ζωή μας;

1. *«...όταν λέω εξουσία δεν εννοώ την εξουσία του κράτους και των θεσμών, αλλά μάλλον εκατοντάδες διαφορετικές εξουσίες που προέρχονται από διαφορετικές πλευρές και αλληλοδιαπλέκονται. Πηγάζουν από το κράτος αλλά και από το άτομο, από την Ανατολή και τη Δύση, από τους "φίλους" και την κυβέρνηση. Αυτές οι εξουσίες είναι παντού: στις εφημερίδες, στη γλώσσα, στην τέχνη, στην "παραχωρημένη ελευθερία", στην αλήθεια και στον φόβο μου. Πάντα ένιωθα την ανάγκη να λέω πώς η εξουσία είναι υπόρρητη. Και το έκανα. Η εξουσία είναι κυνική, κάποιες φορές υπόγεια (όποτε αυτό είναι εφικτό) αλλά λίγο-πολύ σκληρή και ανοιχτή. Είναι χαρακτηριστικό της εξουσίας το να αγνοεί το άλλο. Αυτός ο κυνισμός της εξουσίας προέρχεται από μια βαθιά άγνοια για τα πράγματα, επιπλέον από μια επιθυμία για άγνοια».*

2. *«Αγωνίζομαι για την καταστροφή του συστήματος, της γραμματικής.»*

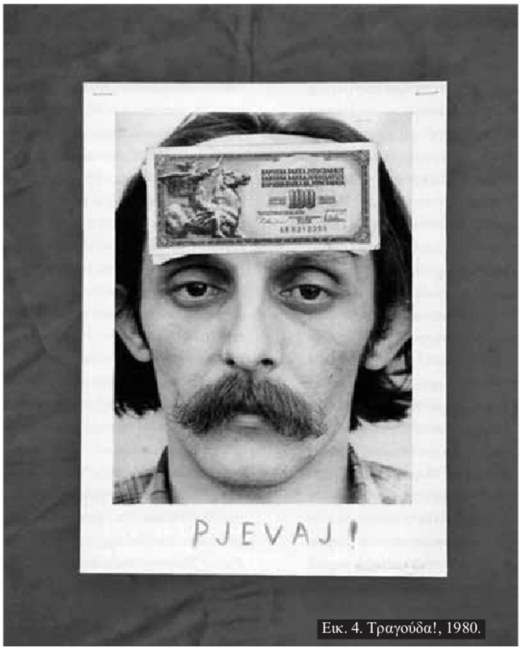
Εικ. 1. «Πρέπει να γίνει», 1980.

Εικ. 2. «Πρέπει να ξυπνήσουμε», 1980.

Εικ. 3. Τελετουργική εξουσιαστική γλώσσα: Ho-Ruk,1981.

Εικ. 4. Τραγούδα!, 1980.

Εικ. 5. Το παιχνίδι-«Πόνος» (BOL), 1977. Για έναν παίκτη, το ζάρι ρίχνεται κατά βούληση. Διάρκεια: 7 λεπτά.

Για τον πόνο

Όπως και να το θέσουμε, ο πόνος υπάρχει (εικόνα 5). Εάν καταφέρουμε να ξεφύγουμε από την πείνα, θα έχουμε τη σκλαβιά της μισθωτής εργασίας. Άλλοτε αντιμετωπίζουμε την πείνα και άλλοτε τη δουλειά. Και πάντα θα πρέπει κάτι να θυσιάσουμε – για τον λαό, για την πρόοδο, για τον σοσιαλισμό. Όταν δεν μας υποδουλώνει ο θεός ή άλλοι άνθρωποι, μας υποδουλώνει η γλώσσα. Χωρίς τον θεό, ο πόνος γίνεται μέρος της «ανθρώπινης φύσης». Χωρίς την «ανθρώπινη φύση», ο πόνος γίνεται φαινόμενο εγγενές στην κοινωνία. Ο πόνος είναι η μόνη και μόνιμη βεβαιότητα, η μόνη σταθερά από το παρελθόν μέχρι σήμερα.

Ο πόνος είναι σταθερό θέμα στο έργο του Μλάντεν από τη δεκαετία του '70. Για σειρά ετών συμπλήρωνε την υπογραφή του με τη λέξη «πόνος». Όσες και όσοι βιώσαν την εμπειρία του να ζεις στη Γιουγκοσλαβία λένε ότι οι εκθέσεις του προκαλούσαν άγχος, πόνο και απαισιοδοξία.

Μου αρέσει η βρωμιά

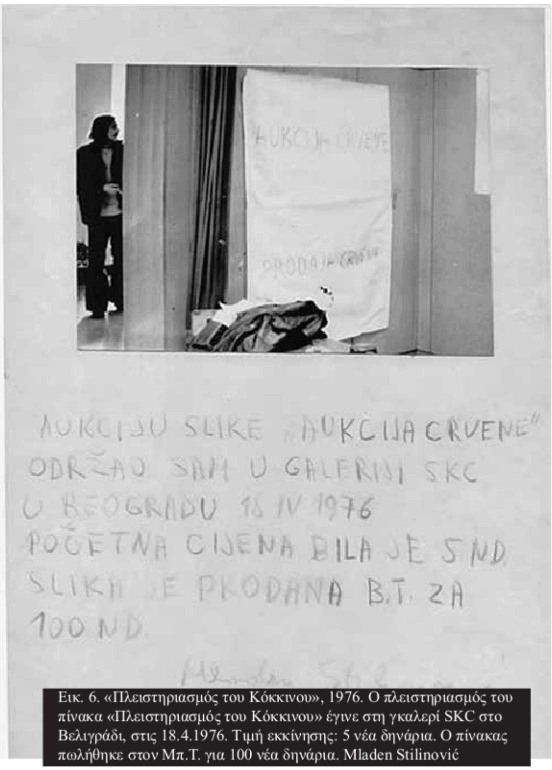
«... κάποια στιγμή η εννοιολογική τέχνη αρνήθηκε να παράγει συναισθήματα. Ήθελε να είναι οπωσδήποτε αυστηρή και ταυτολογική. Το συναίσθημα αποκλείστηκε από την τέχνη. Ξέρετε, εννοώ αυτόν τον μινιμαλισμό που είναι πολύ καθαρός, αντισηπτικός. Κανένα συναίσθημα. Ενώ εδώ είναι όλα βρώμικα. ... μου αρέσει, ξέρετε, η βρωμιά. ... Ξέρω ότι δεν μπορώ να κάνω αυτόν τον πολύ ακριβό μινιμαλισμό, αλλά δεν με νοιάζει, δεν μου αρέσουν τα μνημεία»

Για να μπορέσει να επικοινωνήσει, η τέχνη πρέπει να λερωθεί με την «πραγματικότητα», με την καθημερινότητα, να παράγει με αυτόν τρόπο την αισθητική της. Ανεξάρτητα από όλα τα εμπόδια που θέτει η καθημερινή ζωή και όλους τους περιορισμούς που θέτει η γλώσσα, ο Μλάντεν ποθεί να επικοινωνήσει. Η τέχνη συχνά δημιουργεί δηλώσεις, αναλύσεις και αυστηρές ιδέες. Δημιουργεί μνημεία. Η τέχνη του Μλάντεν ανακατεύεται με τη λάσπη της καθημερινής γλώσσας, του δρόμου

και της ιδεολογίας. Και δεν προσπαθεί να ξεφύγει από αυτό.

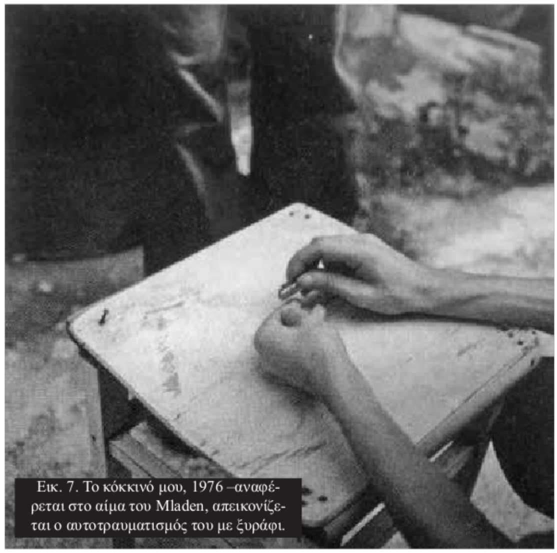
Για το κόκκινο χρώμα

Ο Μλάντεν, μιλώντας για τις πρακτικές των σύγχρονων δυτικών καλλιτεχνών της εννοιολογικής τέχνης, είπε ότι στη Γιουγκοσλαβία δεν υπάρχει δυνατότητα ταύτισης με το κόκκινο χρώμα. Ήθελε να απονοηματοδοτήσει το κόκκινο χρώμα, αλλά δεν το κατάφερε (εικόνες 6, 7, 8). Ακόμη και σήμερα, το κόκκινο δεν έχει απονοηματοδοτηθεί. Στη δεκαετία του '90, όταν η οικογένειά μου ονειρευόταν ένα καινούργιο αυτοκίνητο και το χρώμα που θα είχε, ο μπαμπάς μου έλεγε «οτιδήποτε άλλο εκτός από κόκκινο!».

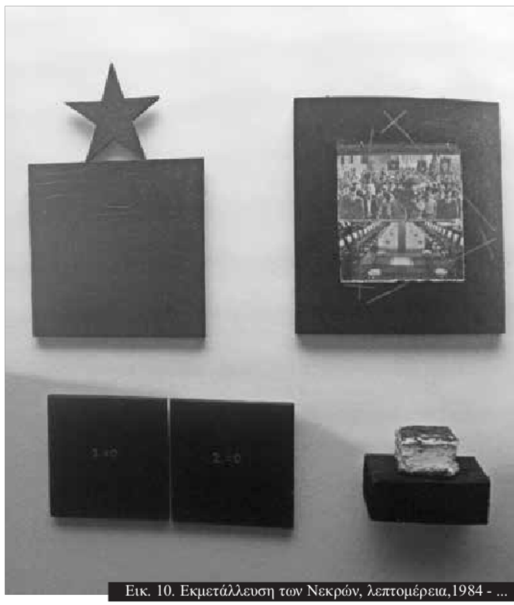
Εικ. 6. «Πλειστηριασμός του Κόκκινου», 1976. Ο πλειστηριασμός του πίνακα «Πλειστηριασμός του Κόκκινου» έγινε στη γκαλερί SKC στο Βελιγράδι, στις 18.4.1976. Τιμή εκκίνησης: 5 νέα δηνάρια. Ο πίνακας πωλήθηκε στον Μπ.Τ. για 100 νέα δηνάρια. Mladen Stilinović

Εικ. 9. Εκμετάλλευση των Νεκρών, λεπτομέρεια,1984 - ...

Εικ. 7. Το κόκκινό μου, 1976 –αναφέρεται στο αίμα του Mladen, απεικονίζεται ο αυτοτραυματισμός του με ξυράφι.

Εικ. 8. Μεταπώληση του κόκκινου, 1975.

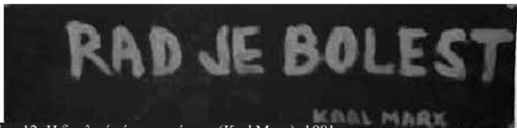

Εικ. 10. Εκμετάλλευση των Νεκρών, λεπτομέρεια,1984 - ...

Mladen Stilinović, αναρχικός

Εγκατέλειψε το σχολείο κατά τη διάρκεια του γυμνασίου. Δεν πήγε σε κάποια σχολή ούτε έπιασε δουλειά. Τα έβγαζε πέρα μόνος του και με τη βοήθεια των φίλων του και της οικογένειάς του, γύρισε την Ευρώπη με ωτοστόπ. Λέει ότι είναι αναρχικός. Λέει ότι πρέπει να γιορτάζουμε τα γενέθλια με τεμπέλικο τρόπο γιατί όταν είμαστε τεμπέληδες υπάρχει περισσότερος χρόνος, έτσι τα χρόνια αφαιρούνται και δεν προστίθενται. Χρησιμοποιεί τις μεθόδους της κλοπής, του σαμποτάζ, του μοντάζ, της απαλλοτρίωσης (εικόνες 9, 10, 11, 12) και του πειραματικού βίντεο. Διοργανώνει εκθέσεις στους δρόμους και στις εισόδους των κτιρίων, μιλάει στους περαστικούς. Σπάνια δημιουργεί νέα έργα για τις γκαλερί, αντιθέτως εκθέτει τα παλιά

Εικ. 11. Εκμετάλλευση των Νεκρών, λεπτομέρεια,1984 - ...

Εικ. 12. Η δουλειά είναι αρρώστια (Karl Marx), 1981.

Εικ. 13. Για την εργασία 1980-1984.

Εικ. 15. Τι με πιέζει ανάμεσα στα σκέλια, 1981.

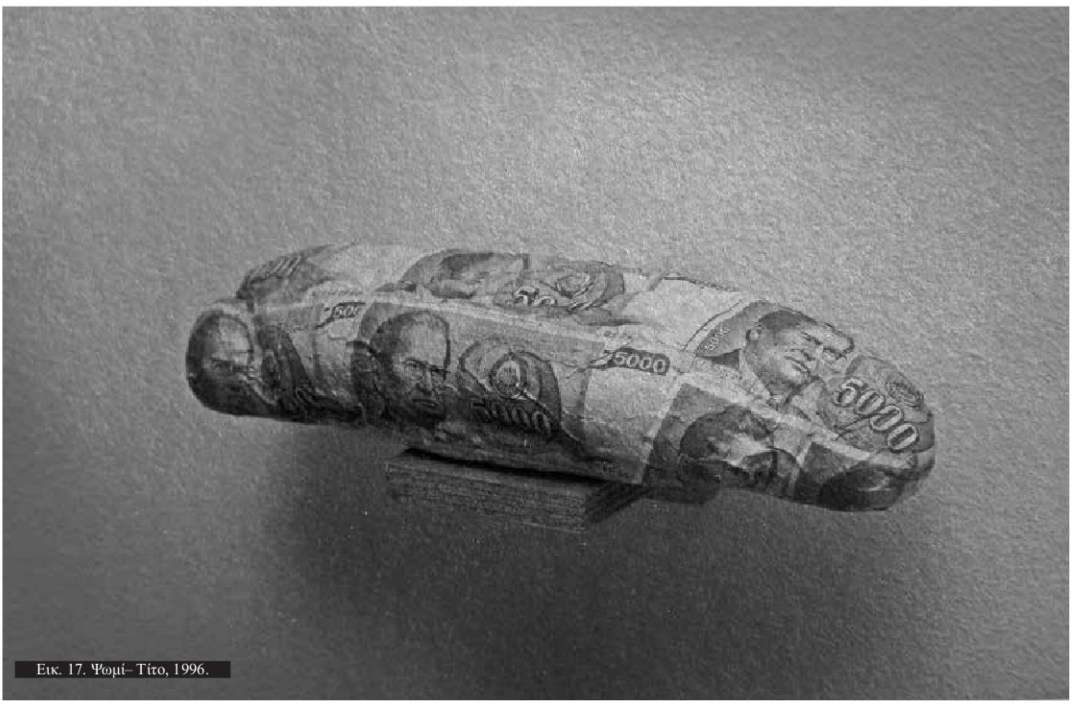
Εικ. 18. Καλλιτέχνης εν ώρα εργασίας 1978.

Εικ. 16. Γλυκίσματα, 1981.

Εικ. 14. Κάθε επίθεση στην τέχνη μου είναι μια επίθεση στον Σοσιαλισμό και την Πρόοδο, 1977.

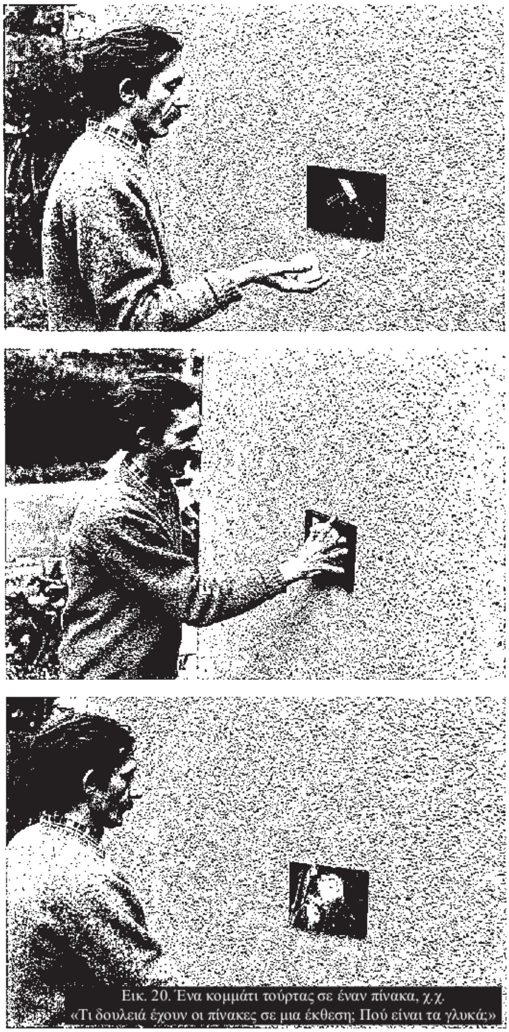

Εικ. 17. Ψωμί– Τίτο, 1996.

Εικ. 19. Ομάδα των Έξι Καλλιτεχνών, έκθεση-δράση, Ένας Περίπατος στην Πόλη, Ζάγκρεμπ 1976.

του έργα. Ειρωνεύεται το κράτος, τη σημαία, το χρήμα και την εργασία (εικόνες 13, 14, 15, 16, 17, 18). Αυτός και η Ομάδα των Έξι Καλλιτεχνών (εικόνα 19) με τους οποίους συνεργάζεται θεωρούνται τρομοκράτες από τους τεχνοκριτικούς[3]. Τους κατακρίνουν και τους αρνούνται παροχές όπως στούντιο και επιδόματα, αλλά δεν τους καταδιώκουν. Ο Μλάντεν είναι ένας μελαγχολικός χιουμορίστας. Καλύπτει έναν πίνακα με ένα κομμάτι τούρτα (εικόνα 20).

Εικ. 20. Ένα κομμάτι τούρτας σε έναν πίνακα, χ.χ.
«Τι δουλειά έχουν οι πίνακες σε μια έκθεση; Πού είναι τα γλυκά;»

Πηγές εικόνων και φράσεων του Στιλινόβιτς:

MLADEN STILINOVIĆ https://www.youtube.com/watch?v=h-G9Pa2XNv8

Mladen Stilinović – Lazy Birthdays - https://www.youtube.com/watch?v=ftyMMPgdi0s&t=9s

MLADEN STILINOVIĆ / Trikultura 8. 5. 2014. - https://www.youtube.com/watch?v=xZW1qWv0BbM

Meri Leanemets: Soba Novca, u: *Mladen Stilinović - Nula iz vladanja = Zero for conduct*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, [30.11.2012. - 2.2.2013.] / uredila Branka Stipančić

Χρησιμοποιήθηκαν αποσπάσματα από:

Raoul Vaneigem, *The Revolution of Everyday Life*, Rebel Press, London, 2001 (Ραούλ Βανεγκέμ, *Η επανάσταση της καθημερινής ζωής*).

Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971 (Μισέλ Φουκώ, *Οι λέξεις και τα πράγματα*).

3. Βλ. Zrinka Novak, «Μεταξύ της τρομοκρατίας και της καταστροφής», κείμενο που δημοσιεύθηκε στο *Oko* με θέμα τη 10η Μπιενάλε Νέων Καλλιτεχνών του Παρισιού, όπου ο Μλάντεν συμμετείχε με τους λευκούς πίνακες *Χέρι — ψωμί* και πέντε βιβλία: *Θέλω να πάω σπίτι, Χρόνος, Τώρα, Διαταραχή* και *Γραμμένο με αίμα.*

Branko Ćopić

Μια αιρετική ιστορία

(1950)

Αυτή η σάτιρα, η οποία γράφτηκε από τον διάσημο γιουγκοσλάβο συγγραφέα, παρτιζάνο και κομμουνιστή Branko Ćopić (1915-1984), είχε στο στόχαστρό της τον σχηματισμό μιας νέας άρχουσας τάξης στη Γιουγκοσλαβία, η οποία αργότερα θα ονομαζόταν «κόκκινη μπουρζουαζία». Δημοσιεύθηκε το 1950, προκάλεσε ένα σκάνδαλο, καθώς και μια πολύ σκληρή φραστική καταδίκη του Ćopić, η οποία διατυπώθηκε απευθείας από τον ίδιο τον Τίτο. Μετά από αυτό και μέχρι το τέλος της ζωής του, ο Ćopić βρισκόταν υπό την πίεση της γιουγκοσλαβικής αστυνομίας και των καθεστωτικών δομών και τελικά οδηγήθηκε στην αυτοκτονία.

Μια βίλα σημαντικού μεγέθους, η οποία περικλείεται από όλες τις πλευρές από έναν τοίχο, έχοντας πρόσβαση μόνο προς τη θάλασσα, βρίσκεται σε μια απόκρημνη πλαγιά με ετοιμόρροπα βράχια. Μόλις που μπορώ να τη διακρίνω ανάμεσα στα πεύκα και τα κυπαρίσσια. Χτίστηκε κατά τη διάρκεια του παλιού, του σάπιου, του ελιτίστικου… κλπ. Γιουγκοσλαβία.

Μπροστά από τη βίλα υπάρχει μια μικρή βεράντα, σκιασμένη από κισσό και προστατευμένη από έναν μπρούτζινο φράκτη. Κάτω από αυτήν, περίπου δέκα βήματα χαμηλότερα, είναι μια μικροσκοπική παραλία, μια πισίνα και μια αποβάθρα.

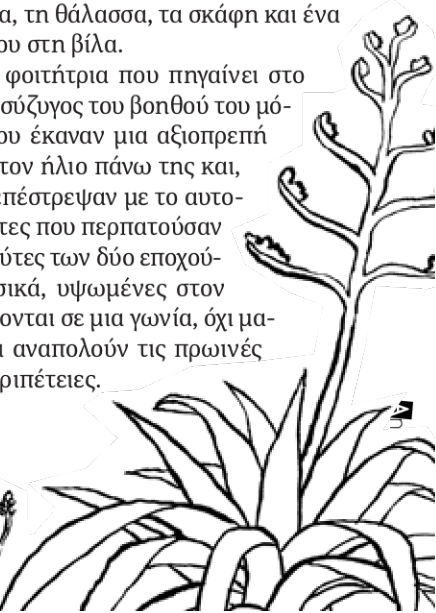
Στα δεξιά της βίλας, περίπου εκατό μέτρα μακριά, ξεκινά μια μεγάλη αμμώδης παραλία. Πάνω από εκείνη την αμμουδιά, μέσα από πυκνή βλάστηση, ξεπροβάλλουν στέγες και τοίχοι από πολυάριθμες παραθεριστικές κατοικίες.

Στη σκιερή βεράντα της βίλας, μια μικρή παρέα κάθεται σιωπηλή και βαριεστημένη: ο υπουργός Štef Jovanović, η κουνιάδα του, ο βοηθός του υπουργού με τη σύζυγό του, ο στρατηγός Stevo Navala, ένα σημαντικό διευθυντικό στέλεχος από έναν μεγάλο οργανισμό, ένα άλλο απροσδιόριστο διευθυντικό στέλεχος το είδος της απασχόλησης του οποίου κανείς δεν μπορεί να μαντέψει (το εν λόγω στέλεχος παραμένει συνετά σιωπηλό την περισσότερη ώρα), λίγες ηλικιωμένες κυρίες και κύριοι και, τέλος, ένας επιθεωρητής του τμήματος προσωπικού, ο οποίος αυστηρά και επίμονα επιτηρεί τα κυπαρίσσια, τη θάλασσα, τα σκάφη και ένα μικρό σύννεφο που ρίχνει τη σκιά του στη βίλα.

Η κουνιάδα του υπουργού (μια φοιτήτρια που πηγαίνει στο πανεπιστήμιο με αυτοκίνητο) και η σύζυγος του βοηθού του μόλις επέστρεψαν από την πόλη, όπου έκαναν μια αξιοπρεπή βόλτα, τίμησαν την παλιά πόλη και τον ήλιο πάνω της και, με τα μαλλιά τους να φυσάνε στον αέρα, επέστρεψαν με το αυτοκίνητό τους, αναγκάζοντας τους διαβάτες που περπατούσαν μασουλώντας να παραμερίσουν (οι μύτες των δύο εποχούμενων στο αυτοκίνητο ήταν, φυσικά, υψωμένες στον αέρα). Τώρα, οι δύο τους κάθονται σε μια γωνία, όχι μακριά από τον υπουργό, και αναπολούν τις πρωινές τους περιπέτειες.

«Και ποιος ήταν εκείνος ο άσχημος χοντρός που σας χαιρέτισε δίπλα στο σιντριβάνι;» ρωτάει η κουνιάδα, παρεμπιπτόντως από καιρό υποψήφια για γάμο.

«Ποιος χοντρός;» ρωτάει η σύζυγος του βοηθού σηκώνοντας τα φρύδια της. «Ξέρεις τυγχάνει συνταγματάρχης και ακόμα ανύπαντρος».

«Α! ωραίος τύπος, πολύ ωραία!» Η κουνιάδα τσιτώνει το στόμα της συνεχίζοντας να ρωτάει: «Και εκείνος ο όμορφος νεαρός; Θυμάσαι; Που σε χαιρέτισε από το φρούριο;»

«Αυτός ο τύπος;» μουρμουρίζει η σύζυγος του βοηθού. «Κάποιος φοιτητής - φίλος του αδελφού μου».

«Μπλιαχ, τι αγενής τύπος», μορφάζει η κουνιάδα. «Είχε τόσο υπεροπτική έκφραση και ήταν τόσο... Μερικοί άνθρωποι είναι πολύ ματαιόδοξοι. Δίνουν στον εαυτό τους υπερβολική ελευθερία».

«Υπερβολικά πολλή ελευθερία», συμφωνεί η σύζυγος του βοηθού.

Όχι πολύ μακριά, η μεγάλη παραλία σφύζει από φωνές, βουητά και τον ήχο από το κύμα και τις βουτιές. Ο στρατηγός Navala κατεβαίνει σιωπηλά τις σκάλες, κολυμπάει απρόσεχτα πέρα από τον τοίχο, ρίχνει μια προσεκτική ματιά στη βίλα και με γρήγορες απλωτές κατευθύνεται προς τη μεγάλη παραλία. Εκεί, τον αναγνωρίζουν πριν καν βγει από το νερό και τον υποδέχονται με χαρούμενες φωνές:

«Α, να 'τος, ήρθε!»

«Πού είσαι μεγάλε; Έλα μαζί μας!»

Μετά σε ένα μόλις λεπτό, ο δύσθυμος και σκυθρωπός στρατηγός της βεράντας της βίλας μετατρέπεται σε χαρούμενο και ομιλητικό κολλητό των λουόμενων. Γελάει από καρδιάς, χαίρεται τον ήλιο και ρωτάει ένα μαυρισμένο αγόρι, τον πρώην βοηθό του:

«Άκου, Milojica, υπάρχει καθόλου ελεύθερος χώρος στο παραθεριστικό σας συγκρότημα; Δεν μου αρέσει να κάθομαι εκεί, πίσω από τον τοίχο».

«Εδώ που τα λέμε, ναι, θα υπάρχει. Μερικοί παραθεριστές από την εταιρεία μας φεύγουν αύριο».

Η σιωπή συνεχίζει να κυριαρχεί στη βεράντα. Κάθε συζήτηση που ξεκινά πεθαίνει γρήγορα και σύντομα η ένδοξη πλήξη βασιλεύει και πάλι.

«Έχετε πάει στο μεγάλο μπιστρό;» ρωτά τη σύζυγό του ο βοηθός.

«Πήγαμε, δυστυχώς. Ήταν τόσο γεμάτο από λαουτζίκο που δεν μπορούσαμε να βρούμε μέρος να κάτσουμε.»

«Κρίμα, στο μπιστρό υπάρχει μια τόσο όμορφη βεράντα, βλέπεις όλη τη θάλασσα», αναστενάζει η κουνιάδα.

«Πρέπει να επιτρέπουν την είσοδο μόνο σε όσους έχουν ειδική άδεια, όπως στο δικό μας εξοχικό κέντρο, θυμάστε; Έτσι το μπιστρό δεν θα είναι τόσο γεμάτο, δεν θα μπορεί ο καθένας να πάει».

«Τι τα θες!», σχολιάζει ο βοηθός.

Ο σύντροφος υπουργός βρίσκεται σε βαθιά περίσκεψη. Από τη μια πλευρά, η καρδιά του τον τραβάει εκεί, στη μεγάλη παραλία, ανάμεσα στους ανθρώπους, και από την άλλη, φοβάται ότι θα χάσει το κύρος και τη σπουδαιότητά του αν αναμειχθεί με τις μάζες. Απομονωμένος στη βίλα φαντάζει πιο σημαντικός και σοφός, σαν να είναι ένας από τους λίγους, τους εκλεκτούς. Εξακολουθεί όμως να νιώθει ένα κενό στην ψυχή του, σαν να βρίσκεται σε λάθος μέρος.

Γρήγορα και απαλά, με ένα ελαφρύ λίκνισμα, ένας διευθυντής ενός μεγάλου ξενοδοχείου προσεγγίζει τον υπουργό. Βρίσκεται στη βίλα τις τελευταίες μέρες τώρα, κατά το ήμισυ ως επισκέπτης και κατά το ήμισυ ως κύριος προμηθευτής και σύμβουλος. Γνωρίζει σχεδόν όλους τους υπουργούς, τους στρατηγούς και τους άλλους «μεγάλους άνδρες», όπως τους αποκαλεί.

«Σύντροφε υπουργέ, σε ένα από τα θέρετρα υπάρχει μια υπέροχη αίθουσα μπιλιάρδου, και εσείς, από ό,τι ξέρω, αγαπάτε...» ξεκινάει να λέει με απαλή και διακριτική φωνή.

«Υποθέτω ότι και οι σύντροφοι σε εκείνο το θέρετρο αγαπούν το μπιλιάρδο» λέει ο υπουργός χωρίς να το πολυσκεφτεί και, σαν να προσπαθεί να απαλύνει τη συνείδησή του, λέει αποφασιστικά: «Όχι, δεν χρειάζεται».

«Φυσικά δεν χρειάζεται!» απαντά σαν πανομοιότυπη ηχώ ο διευθυντής και στη συνέχεια, προσπαθώντας να βρει το κουμπί του υπουργού, σκύβει στο αυτί του και του λέει γλυκά:

«Αλλά ο τρόπος που κολυμπάτε!» Ο διευθυντής φέρνει τρία δάχτυλα στα χείλη του και τα φιλάει.

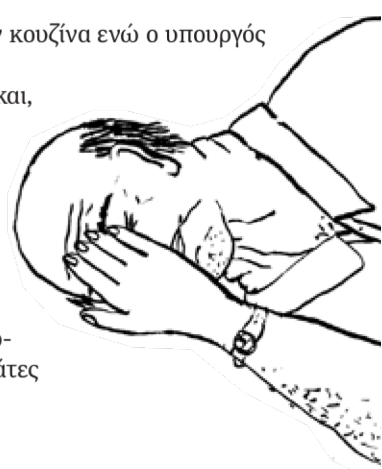
«Ναι, ναι, είδατε;» ο υπουργός φωτίζεται και ζωντανεύει. «Και δεν έχει περάσει ούτε μια εβδομάδα από τότε που έμαθα κολύμπι.»

«Έχετε χάσει πολύ βάρος, επίσης, η κοιλιά σας είναι σχεδόν εντελώς επίπεδη» συνεχίζει ο διευθυντής.

Ο Jovanović αρχικά διστάζει και προσπαθεί να ζυγιάσει το ογκώδες σουλούπι του, αλλά καθώς ο διευθυντής επαναλαμβάνει τους ισχυρισμούς του, τελικά πείθεται ότι η μεγάλη του κοιλιά του έχει πραγματικά φύγει.

«Ε, λοιπόν, πράγματι αδυνάτισα!»

Ο διευθυντής, πολύ ευχαριστημένος με τον εαυτό του, επιστρέφει στην κουζίνα ενώ ο υπουργός αυτοθαυμάζεται με ένα ικανοποιημένο χαμόγελο.

Η κουνιάδα καταπίνει τη γλώσσα της, τεντώνει τον μακρύ λαιμό της και, σαν να ξύπνησε απότομα, περιστρέφει το κοντοκουρεμένο της κεφάλι.

«Μα πού είναι ο στρατηγός, πού;»

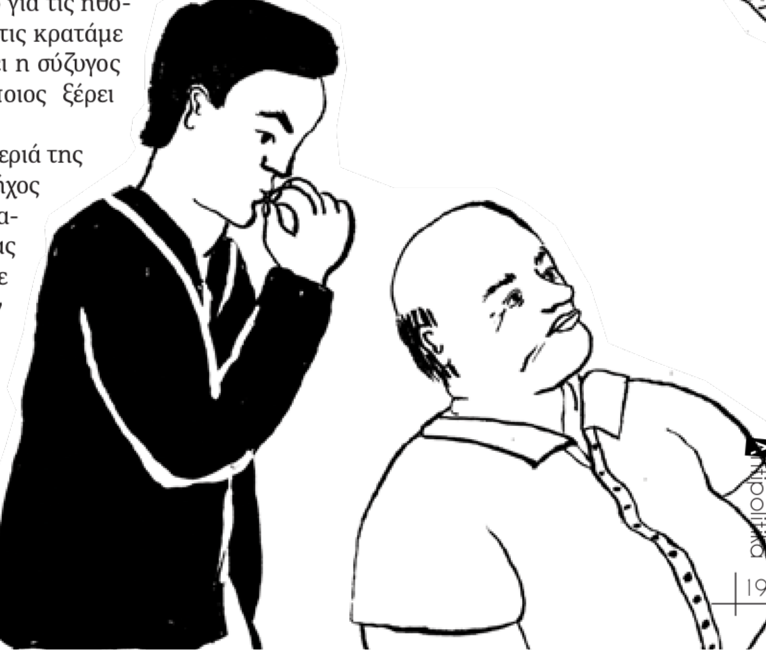
«Υποθέτω ότι είναι εκεί κάτω» — η σύζυγος του χοντρού βοηθού στραβώνει τα χείλη της και με τον αντίχειρά της τεντωμένο πέρα από τον ώμο της δείχνει εκείνο το «εκεί κάτω» το οποίο παρασύρει, «καταπίνει» και καταστρέφει τους μέχρι πρότινος φίνους ανθρώπους.

«Σίγουρα βρήκε παρέα! Ακούγονται γέλια από εκεί κάτω!»

«Ποιος νοιάζεται», λέει η κοπέλα με περιφρόνηση και ειρωνεία, μιλώντας περισσότερο στον εαυτό της: «Ίσως είναι της μόδας να μετράς εργάτες στην παραλία».

«Εδώ που τα λέμε, μπορεί. Όσο για τις ηθοποιούς και τις μπαλαρίνες, αυτές τις κρατάμε για τη χειμερινή σεζόν», προσθέτει η σύζυγος του βοηθού, αναφερόμενη σε ποιος ξέρει ποιον από την παρέα τους.

Κάτω από τη βεράντα, από τη μεριά της μικρής παραλίας ακούγεται ένας ήχος από πιτσίλισμα νερού και ένα δυνατό και βάρβαρο πλατάγισμα. Ένας μυστήριος τύπος, βρεγμένος και με φωτεινά, έντονα μάτια —μάλλον κολύμπησε ως εδώ από τη μεγάλη παραλία— περιεργάζεται την απομονωμένη παρέα, ανεβαίνει τα σκαλοπάτια και χτυπώντας με τις παλάμες το μαγιό του, ισιώνει τον λαιμό του και κατευθύνεται προς το μικρό μπαρ κάτω από τη βεράντα.

Η παρέα παραμένει αμήχανα σιωπηλή και προσποιείται ότι δεν πρόσεξε τον εισβολέα. Στο τέλος, ο επιθεωρητής σηκώνεται και προσεγγίζει τον ξένο: «Ψάχνεις κάτι, σύντροφε;»

«Παίζει τίποτα παγωμένο εδώ πέρα;» ρωτά ο νεοφερμένος και κουδουνίζει τα κέρματα στη μουσκεμένη του τσέπη, νομίζοντας ότι ο επιθεωρητής είναι κάποιος φιλόξενος οικοδεσπότης.

«Εδώ απαγορεύεται...» αρχίζει να λέει με σοβαρό ύφος ο επιθεωρητής, αλλά ο μυστήριος τύπος, χωρίς να του δίνει σημασία, κατευθύνεται ήδη με τις βρεγμένες πατούσες του προς το μπαρ και φωνάζει χαρούμενα στον σερβιτόρο: «Νεαρέ, φέρε μας ένα spritzer — και κάνε το δυνατό».

Ξαφνικά, μια ανάμνηση από το παρελθόν έρχεται αστραπιαία στο μυαλό του υπουργού, ο οποίος βιαστικά κοιτάζει τον άγνωστο επισκέπτη, που ήδη επιστρέφει από το μπαρ, αφού τον εξυπηρέτησαν ακατάδεχτα.

«Ναι, αυτός είναι!»

Αναγνώρισε τον διάσημο *udarnik*[1] και *novator*[2], στον οποίο ο ίδιος προσωπικά είχε δώσει το βραβείο και το μετάλλιο το περασμένο καλοκαίρι. Σαν να πιάστηκε στα πράσα, κοκκινίζει και χαμηλώνει το κεφάλι του, έτσι ώστε ο ηρωικός εργάτης να μην τον αναγνωρίσει.

«Γαμώτο, τι θα πει αν με δει;»

Στο μεταξύ, η κουνιάδα του, βαριεστημένη μέχρι θανάτου, γυρίζει το κεφάλι της από την κουνιστή πολυθρόνα όπου κάθεται και ρωτά: «Γιατί δεν φέρνετε εδώ τους μουσικούς από το μεγάλο ξενοδοχείο της πόλης; Μερικές φορές το βράδυ, έχω μια έντονη επιθυμία για χορό».

Ο υπουργός κυριεύεται από θυμό: «Με το συμπάθιο, εκατοντάδες άνθρωποι πάνε εκεί κάθε βράδυ. Πώς θα τους έπαιρνα τη μουσική για να την κλείσω εδώ, σε αυτό ... σε αυτό το; ... »

Η κουνιάδα υψώνει τα φρύδια της με έκπληξη: «Μα τι λες, θεέ μου, υπάρχουν τόσοι αξιοσέβαστοι σύντροφοι εδώ!»

«Σύντροφοι! Και λοιπόν;» λέει ο Štef Jovanović θυμωμένα, αλλά η κουνιάδα του δεν υποχωρεί και τον διακόπτει: «Με προσκάλεσες εδώ για να ξεκουραστώ. Όμως ο καθένας μπουκάρει εδώ όποτε του γουστάρει. Θυμάσαι όταν ήρθαμε για πρώτη φορά;»

«Ναι, πώς δεν θυμάμαι ... Ήταν πριν από δύο χρόνια, επί *Baćuška*[3].»

Η κουνιάδα καταπίνει τα λόγια της και, συνοφρυωμένη, γυρίζει στον φίλο της, που της λέει ψιθυριστά: «Δεν ήταν όλα άσχημα στην εποχή του Baćuška. Σήμερα, σε οποιαδήποτε διάσκεψη, μπορεί να σας ειρωνευτεί οποιαδήποτε ηλικιωμένη που τυγχάνει υπεύθυνη για κάποια αποθήκη του υπουργείου».

«Σοσιαλιστική δημοκρατία να σου πετύχει!», λέει ειρωνικά η φοιτήτρια. «Φτάνεις στο πανεπιστήμιο με το αυτοκίνητο και όλοι σε κοιτάζουν με φθόνο: αυτές τις μέρες το καλύτερο είναι, λένε, το να είσαι κουνιάδα υπουργού.»

«Και λίγα λες!»

Το κοροϊδευτικό πρόσωπο ενός ατόμου αναδύεται από το νερό στο τσιμεντένιο τελείωμα της μικρής παραλίας της βίλας. Ο νεοφερμένος φωνάζει κατάτι δυνατότερα, από τη συνήθως αποδεκτή ένταση των ομιλιών στη βεράντα: «Ε, υπουργέ, εδώ, εγώ είμαι! Το αδέρφι σας ήρθε να σας δει να κολυμπάτε!»

Ο υπουργός σηκώνεται με ένα πήδημα, περιχαρής που θα έχει την ευκαιρία να επιδειχθεί. Η κουνιάδα δεν καταλαβαίνει τι γίνεται και στρέφεται στη σύζυγο του βοηθού:

«Και ποιος είναι αυτός τώρα;»

«Α, πού να ξέρω, πρέπει να συναντηθήκαμε κάπου, κάποτε. Μάλλον είναι κάποιος καλλιτέχνης, γλύπτης ή συγγραφέας, δεν θυμάμαι... Ποιος είναι αυτός;», ρωτάει τον σύζυγό της.

«Ποιος είναι αυτός; Ένας άρπαγας, αυτό είναι!» απαντά ο βοηθός του υπουργού με μια περιφρονητική και γκρινιάρικη χροιά στη φωνή του.

«Και τι πιστεύουν οι σύντροφοι για την καλλιτεχνική του αξία;» ρωτάει η κουνιάδα με τα μάτια της κολλημένα στον επισκέπτη. Αυτό το ακαθόριστο και αναλυτικό βλέμμα μοιάζει να τα λέει όλα: «Περιμένετε ένα λεπτό να καταλάβω ποιος είστε και τότε μπορεί ίσως και να σας χαμογελάσω».

Ο Štef βυθίζεται στο νερό με τα χέρια του να βολοδέρνουν. Ο φίλος του χαμογελάει:

«Κολυμπάτε άσχημα, αδελφέ μου, σαν συνταξιούχος.»

«Ήσουν πάντα κακορίζικος. Όλοι οι άλλοι μου λένε ότι κολυμπάω υπέροχα.»

«Λένε ψέματα, ορκίζομαι, μην εμπιστεύεστε τίποτα από όσα λένε. Επίσης, έχετε πάρει πάρα πολύ βάρος, δεν είναι καλό για την υγεία σας.»

«Άκου τι λέει το άτομο!» Ο υπουργός νιώθει μπερδεμένος, αλλά το πρόσωπο του συντρόφου του είναι τόσο ειλικρινές και λαμπερό που στο τέλος ο υπουργός αναγκάζεται να σκάσει στα γέλια.

Κολύμπησαν για λίγο, κατά μήκος της ακτής, μέχρι που τελικά ο υπουργός άρχισε να διαμαρτύρεται σοβαρά: «Φίλε μου, μπούχτισα με το παλιό κατεστημένο εκεί πάνω. Το μόνο που θέλω να κάνω είναι να πηγαίνω στην κοινή παραλία κάθε μέρα, μαζί σου, ή να μετακομίσω στο θέρετρο κάποιου συνδικάτου».

«Και δεν φοβάστε για την εξουσία σας;», ρωτάει σιωπηλά ο καλλιτέχνης.

Ο Štef φτάνει στα ρηχά, πατάει στον πυθμένα και ορθώνεται, με το ύφος ενός ανθρώπου που αποφάσισε να αποσαφηνίσει μια και καλή τις ακλόνητες πεποιθήσεις και αρχές του και χτυπώντας τις γροθιές του στο στήθος του δηλώνει θυμωμένα: «Ποτέ δεν φοβήθηκα την ανοικτή κριτική από τον λαό και δεν θα το κάνω ούτε τώρα! Θέλω τους ανθρώπους να με κοιτούν στα μάτια, από κοντά, μόλις ένα βήμα μακριά από μένα!».

Και ενώ οι δυο τους χάνονται μέσα στο θορυβώδες πλήθος στη μεγάλη παραλία, πίσω στη βεράντα της βίλας, ο βοηθός του υπουργού, με μια ήπια έκφραση στο πρόσωπό του, ακούει τον διευθυντή να του εξηγεί ότι αίφνης είναι ο μεγαλύτερος στη βεράντα: «Ξέρετε, όλοι σκόρπισαν, και τώρα εσύ είσαι ο παλαιότερος εδώ, έτσι εσύ πρέπει να δίνεις τις εντολές ...»

«Εντάξει, εντάξει, ωραία!».

«Ο παλαιότερος!» Ο βοηθός κοιτάζει πέρα από την σχεδόν έρημη πια βεράντα, βυθίζεται στην ψάθινη πολυθρόνα και αρχίζει τα μεγάλα όνειρα. Πρώτον, φαντάζεται ότι η σύζυγός του έχει πεθάνει, και έτσι έχει παντρευτεί την κουνιάδα του υπουργού και στη συνέχεια έγινε υπουργός ο ίδιος, και στη συνέχεια πρωθυπουργός και στη συνέχεια ...

Προφανώς, οι δύο άνδρες δίπλα του έχουν ξεκινήσει παρόμοιες ονειροπολήσεις. Στη δική τους φαντασία η σταδιοδρομία του βοηθού έφτασε από καιρό στο τέλος της, με αποτέλεσμα ο βοηθός να καταντήσει βιομηχανικός εργάτης και αυτοί να αναρριχηθούν στην παλιά θέση του βοηθού, μα και αυτό δεν είναι παρά το πρώτο βήμα...

Η όμορφη κουνιάδα ονειρεύεται λίγο με τη σειρά της, αλλά δεν μπορεί να κατασταλάξει και να αποφασίσει ποιος θα είναι ο σύζυγός της. Οι μυριάδες επιλογών είναι τόσο δελεαστικές και, δυστυχώς, η ίδια είναι ένα μόλις άτομο.

Και η μεγάλη παραλία βουίζει ελεύθερα, φωνάζοντας, τραγουδώντας και διαταράσσοντας τα μεγάλα σχέδιά τους, εκφράζοντας άγρια επιθυμίες και απολαύσεις προσβάσιμες σε όλους.

Σημειώσεις:

1. Udarnik: ρωσικός και σερβοκροατικός όρος που περιγράφει έναν υψηλής παραγωγικότητας εργάτη. Ο «εργάτης κρούσης», όπως αλλιώς ήταν γνωστός, έπρεπε να λειτουργεί ως πρωτοπορία και με το παράδειγμά του να εμπεδώνει την εργασιακή πειθαρχία και την παραγωγικότητα
2. Novator: Ο καινοτόμος εργάτης, που επινοεί νέες μεθόδους και εργασιακές πρακτικές με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας.
3. Baćuška: ρωσικό υποκοριστικό που κυριολεκτικά σημαίνει «πατερούλης». Στη Γιουγκοσλαβία το χρησιμοποιούσαν για τους Ρώσους γενικά ή συγκεκριμένα για τον Στάλιν.

UNDERGROUND ΠΟΙΗΜΑ ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΒΙ ΣΑΝΤ[1]

1.
ΤΟ UNDERGROUND
εμφανίζεται με τρεις μορφές
(ή αυτές είναι τελοπάντων που με ενδιαφέρουν
ίσως έχει κι άλλες αλλά δεν τις γνωρίζω
είτε επειδή η ενημέρωση εδώ είναι τόσο
ελλιπής
είτε επειδή δεν μου ήρθαν στο μυαλό
αφού δεν αφορούν
αυτό το ποίημα)
λοιπόν υπάρχει το εμπορικό underground
το διανοουμενίστικο underground
και το κανονικό underground
το πρώτο
δηλαδή το εμπορικό
ως προς την εμπορευματική του φύση δεν διαφέρει
από το δεύτερο στη λίστα
το διανοουμενίστικο
δεν ανήκουν στην ίδια κατηγορία απλά και μόνον
επειδή το πρώτο δεν έχει άλλη όψη
είναι το πιο διαδεδομένο και καταναλώνεται όλο το 24ωρο
από γενιές και γενιές
καταναλωτών
δεν είναι δημιουργικό
επειδή είναι, να τα λέμε αυτά, οι Bee Gees σε μια
συνάντηση-πειρασμό[2]
και παρόμοιες αηδίες
το διανοουμενίστικο underground δίπλα στο εμπορικό είναι
δευτερεύον
έχει μια σημαντική πλευρά νοητική, είναι εξέγερση
είναι (η) ποιότητα
είναι η ελπίδα του φωτεινού μέλλοντος του ηλεκτρονικού
κομμουνισμού στην ουσία είναι η ελίτ σε ευθεία αντιπαράθεση προς
τις καταστροφικές δυνάμεις του πολιτισμού
είναι μια αβανγκάρντ που αναχωρεί
αφήνοντας πίσω της μάζες ολόκληρες νεαρών οπαδών
συγχυσμένων, ναρκωμένων, νεκρών
είναι η τιμητική μοναξιά της κορυφής, που υπονομεύεται ωστόσο
διαρκώς από τον καταναλωτισμό
αυτού του κόσμου

---

1. Αυτό το ποίημα δημοσιεύτηκε στο περιοδικό της Φοιτητικής Ένωσης του Βελιγραδίου *Student* (=φοιτητής), τον Δεκέμβρη του 1971, σε μια ειδική έκδοση αφιερωμένη στο underground. Τελικά το τεύχος κρίθηκε παράνομο με δικαστική απόφαση, κατασχέθηκε στο τυπογραφείο και δεν κυκλοφόρησε. Ο συγγραφέας του ποιήματος Slavko Bogdanović καταδικάστηκε από το δικαστήριο του Νόβι Σαντ σε οχτώ μήνες φυλάκιση (υπόθεση νο. 77/72, 12 Μαΐου 1972) για παραβίαση του άρθρου 292α του Ποινικού Κώδικα και του άρθρου 116 της νομοθεσίας για τον Τύπο. Τόσο το περιφερειακό όσο και το ανώτατο δικαστήριο της Βοϊβοντίνα αποφάνθηκαν ότι ο Σλάβκο Μπογκντάνοβιτς, λόγω του «Underground Ποιήματος το Βήμα της Νεολαίας Novi Sad» ήταν ένοχος διασποράς ψευδών ειδήσεων και συκοφαντικής δυσφήμισης.
2. Ο *Πειρασμός (Čik)* και η *Συνάντηση (Susret)* ήταν περιοδικά κίτρινου Τύπου της εποχής που ελέγχονταν από τις τοπικές αρχές.

είναι ο CAGE
ο JARY ο AEBY η ANGELA ο TIM και άλλοι φίλοι
το STUDENT το TRIBUNA το PROBLEMI το SYMPOSION[3]
το underground
είναι εντελώς μη νόμιμο και εξελίσσεται αυθόρμητα
σ' έναν κύκλο στενό
(φίλων)
έχει τη χαρακτηριστική ποιότητα
του underground
όπως όταν λέω –και με καταλαβαίνουν– L.H.O.O.Q.[4] No. 7
&
9

το underground περιοδικό
για την καλλιέργεια των διαπροσωπικών σχέσεων
που εκδίδω για τους φίλους μου
το underground
μια ένοπλη εξέγερση που ονειρευόμαστε το underground
όπως ο αδερφός μου Μπόσκο[5]
με ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ ΟΛΟΚΛΗΡΟ
και ιδιωτικά

2.
TRIBUN-ČIK

Αν το Βήμα[6] ανήκει στην
επίσημη οργάνωση νεολαίας
(στο εξής: εταιρεία για τη διασφάλιση της αναπαραγωγής
νέων καταναλωτών)
τότε η κοινωνική του σημασία
καθορίζεται από τον χαρακτήρα
της εταιρείας για τη διασφάλιση κλπ
το Βήμα της νεολαίας του Νόβι Σαντ:
λαϊκή, όχι ελιτίστικη
μαζική επικοινωνία
κοινωνικοποίηση του νεανικού πληθυσμού της πόλης και
στροφή του
προς την καταναλωτική νοοτροπία
αναστολή κάθε δημιουργικότητας
επαρχιώτικη ιδεολογία, απο-προσωποποίηση
με κέφι στη δουλειά
πίστη στην πατρίδα
διατηρούμε και προστατεύουμε την παράδοση του
εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου
σύντροφε Ισάκοφ[7]

---

3. *Tribuna* (=Το Βήμα): περιοδικό της Φοιτητικής Ένωσης του πανεπιστημίου της Λιουμπλιάνα· το *Problemi* (=Θέματα) και το *Ús Symposion* (=Νέο Συμπόσιο) ήταν πολιτιστικά περιοδικά της εποχής που κυκλοφορούσαν αντίστοιχα στη Λιουμπλιάνα (στα σλοβενικά) και στο Νόβι Σαντ (στα ουγγρικά).
4. L.H.O.O.Q.: underground περιοδικό «για την ανάπτυξη των ανθρώπινων σχέσεων και την μόνιμη καταστροφή οτιδήποτε άλλου» που εξέδιδε ο Σλάβκο Μπογκντάνοβιτς μαζί με τον Μίροσλαβ Μάντιτς. Κυκλοφόρησαν 13 τεύχη.
5. Božidar Mandić, εννοιολογικός καλλιτέχνης και συγγραφέας.
6. *Tribina mladih* (=Το Βήμα της Νεολαίας), πολιτιστικός οργανισμός της οργάνωσης νεολαίας της πόλης του Νόβι Σαντ.
7. Αξιωματούχος της Οργάνωσης Νεολαίας του Νόβι Σαντ.

σύντροφε Τσαναντάνοβιτς[8]
το Βήμα είναι ένας χώρος όπου εργάτες και γυμνασιόπαιδα
έρχονται με τα πόδια
ή δεν έρχονται καθόλου
για να ακούσουν γιουγκοσλαβική ποπ
να ακούσουν ομιλίες πολιτικών
να ακούσουν τα ποιήματα των συναδέλφων τους
να δουν πίνακες ζωγραφικής των συναδέλφων τους
να παρακολουθήσουν τον εγχώριο
πατριωτικό κινηματογράφο
να περάσουν άνετα κι ανέμελα την ώρα τους
καταναλώνοντας μια κόκα-κόλα κι ένα σάντουιτς
ο ρυθμός της ζωής επιταχύνεται, ο χρόνος είναι όλο και πιο
ακριβός το Βήμα χρειάζεται να δημιουργήσει *τις μορφές*
εκείνες της ψυχαγωγίας
που θα βοηθήσουν τους καταναλωτές να ξεκινήσουν τη
μέρα τους έτοιμοι για δουλειά για αποτελεσματική δουλειά
δημιουργική
το Βήμα είναι ένα μέρος καθόλα σεβαστό
καθόλα έμπιστο
κανείς δεν θα σε κοροϊδέψει δεν θα σε εξαπατήσει
κανείς δεν θα καπνίσει χόρτο κανείς δεν θα παραπονεθεί
το Βήμα είναι χώρος συνάντησης ασφαλής και φερέγγυος
για τη νεολαία της πόλης μας
το Βήμα της νεολαίας του Νόβι Σαντ είναι προβληματικό
επειδή θέλει να είναι κάτι
που ενδιαφέρει τη νεολαία της πόλης
και δεν ενδιαφέρει τους ενήλικους της πόλης
επειδή φοβούνται
επειδή δεν έχει πλάκα η κατήχηση
του σοσιαλιστικού δόγματος της Μπάτσκα[9]
Το Βήμα έχει το ντισκο-κλαμπ Χωράφια[10]
και τον επιστάτη Λάζα
το καλό όραμα της καλής γενιάς θα παραμείνει όραμα
ακόμη και όταν το Βήμα γίνει
παραγωγός της μαζικής ψυχαγωγίας
εμπορικά ανεξάρτητος δήθεν
κοπανιστός αέρας πάντα στο Νόβι Σαντ
εμπορευματοποιημένο underground και πολιτικές ομιλίες

3.
ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΤΕΖΑΝ ΠΟΪΖΝΑΝΟΒΙΤΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ
ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ÚJ SYMPOSION
ΣΤΟ ΝΟΒΙ ΣΑΝΤ
Νεαροί με λεπτεπίλεπτα χέρια τρέχουν με τα μάτια έξω
λαχανιασμένοι – και πίσω τους με σφιγμένες τις γροθιές
έρχεται ο Στάλιν

---

8. Mirko Čanadanović, γραμματέας της Περιφερειακής Επιτροπής της Κομμουνιστικής Συμμαχίας της Αυτόνομης Επαρχίας της Βοϊβοντίνα.

9. Η Μπάτσκα (Bačka) είναι μία από τις τρεις γεωγραφικές υποδιαιρέσεις της Βοϊβοντίνα (οι άλλες δύο είναι το Σρεμ και το Μπανάτ). Υπαινιγμός για τις εθνοτικές πολιτικές στην περιοχή.

10. «Χωράφια» - Πεδία (*Polja*), πολιτιστικό-θεωρητικό περιοδικό του Βήματος της Νεολαίας του Νόβι Σαντ.

μιλώντας δια στόματος του Γιάζα Σλόμπετς:[11]
θα μπορούσες να το φανταστείς
για τη Ρωσία
όχι όμως για το Νόβι Σαντ!
μα είμαι
εδώ! είμαι εδώ! εδώ
και μετά στο κονγκρέσσο πολιτιστικών δράσεων – θα
τεθείς υπό την αιγίδα
είναι πλέον ξεκάθαρο ότι στη γαμημένη τούτη πόλη
όποιος θέλει να πει κάτι έξυπνο και ειλικρινές
και προσπαθεί και να το κάνει
θα γαμηθεί
κι ο μόνος δρόμος για άτομα του Βήματος όπως
ο Μπόσκο Ίρκοφ[12]
στην *Polja*
είναι να θεραπεύουν έναν κιτς
σοσιαλιστικό ρεαλισμό
και εμπορικό underground σουρεαλισμό
και τίποτε άλλο γιατί αλλιώς
θα σκοτωθεί κόσμος
γιατί αυτή η απαίσια πόλη θα αποκαλύψει
τη μαύρη της ψυχή
και το Βήμα δεν πρέπει ποτέ να γίνει ένα οχυρό

της πρωτοποριακής σκέψης γιατί αυτή η καταραμένη
πόλη δεν έχει ανάγκη τέτοια πράγματα
κι επιπλέον
το Βήμα δεν είναι τελικά ευκαιρία είναι
μια φοβισμένη δειλή σαχλαμάρα
η αίσθηση της κοινωνικής αναγνώρισης – αισθάνομαι σαν
να έφαγα σκατά
ΜΗΝΥΜΑ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΦΙΛΟΥΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ
ΑΝ ΥΠΑΡΧΟΥΝ
Ακούστε προσεκτικά στο Νόβι Σαντ τα «υπόγεια βήματα
της επανάστασης»
ακούστε τους αντάρτες
ακούστε αυτούς που δεν σταματάνε δεν περιμένουν
δεν θα σωθείτε τραβώντας μαλακία
πρέπει να γαμήσετε
πρέπει να ζείτε την εξέγερση όχι το υποκατάστατο της
εξέγερσης
όχι για βρώμικα λεφτά και αυστηρή λογοκρισία στο
γκρίζο σπιτάκι στη γωνία

slavko bogdanovic
29 11 71 bosut

11. Jaša Zlobec, μέλος της συντακτικής ομάδας του περιοδικού *Tribuna* (= Το Βήμα) της Λιουμπλιάνα.
12. Boško Ivkov, συγγραφέας, μέλος της συντακτικής ομάδας του περιοδικού *Polja*.

((ΗΜΙΤΕΛΕΣ) ΚΟΛΑΖ (ΗΜΙ-ΑΥΤΟΜΑΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ) (¨Η)) ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ SLAVKO BOGDANOVIĆ)

Marko Paunović

ΜΕΤΑΞΥ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ

η γραφή πρέπει να υπερβαίνει τον κυρίαρχο ή τον αναμενόμενο λόγο.
η γλώσσα πρέπει να είναι τραχιά και παραμορφωμένη.
η γλώσσα πρέπει να είναι δηλητηριώδης και ευγενής.
γραμμένη, πάνω απ' όλα, με τρόπο γεμάτο αντιφάσεις.
η ανατροπή δεν μπορεί να είναι παρούσα στο επίπεδο ενός μόνο θέματος, αλλά πρέπει να μεταφερθεί μέσω διαφορετικών πτυχών, λειτουργιών και δυνατοτήτων της γλώσσας.

καθώς έδυε το πρωί, η σοφίτα και όλο το βουλεβάρτο δονήθηκαν από έναν σεισμικό ήχο.
κυρτώνει περικλείοντας ένα πλήθος πιθανών φωνών.
>>> τη μελαγχολία και τα μυστικά του δρόμου. τη μεταμόρφωση της γλώσσας.
>>> στην αρχή υπήρχε ο τύπος του δε(σ)οξυριβο(ζο)νουκλεϊ(νι)κού οξέος της ομάδας KÔD.
>>> ένας εκκωφαντικός θόρυβος από τον βόμβο της γλώσσας,
ο βρυχηθμός μιας επέλασης σημαινόντων, η αντήχηση από καμπανοκρουσίες ή μια έκρηξη;

Θυμάμαι, μια φορά,
ένας από τους πρωταγωνιστές της νεο-πρωτοποριακής σκηνής του νόβι σαντ
μου είπε για τον slavko bogdanović >>> ενδιαφέρεται για την πολιτική και την εξουσία – αυτό είναι αντιφατικό.
το θέμα είναι το αντικείμενο. το ενεργό >>> το παθητικό.
η ερώτηση «ποιος μιλάει»
τίθεται ως πρόκληση για το παρατηρούμενο και επιβαλλόμενο μοντέλο εξουσίας
και τις δομές εξουσίας που αυτό διαμορφώνει.
ωστόσο, το εύρος >>> είναι μια ψευδαίσθηση, μια κοσμοθεωρία.
εκεί που περιμένουμε την τέχνη, βρίσκουμε την πολιτική,
εκεί όπου μας έταξαν πολιτική, ανακύπτουν ο φορμαλισμός και ο ριζοσπαστικός αισθητισμός.
έστω και αν η «βαλτώδης» αναλυτική υλικότητα της γλώσσας ξεσπά στην επιφάνεια (της γλώσσας)
όχι μόνο για την αποδόμηση της αισθητικής αλλά και ως ένα Βήμα προς τη φρίκη
της πολιτικής εξΟυσίας μέσα και πίσω από τη γλώσσα.
υπάρχει κάτι λιγότερο διαχωριζόμενο στη γλώσσα από την πράξη της διαίρεσης,
ανάλΥσης, διαχωρισμού, μείωσης;
οι μικΡο-μετατοπίσεις επιφέρουν μικρο-αλλαγές.
σε ένα σφιχτό εύρος λέξεων, σε νοηματιΚά σύνολα με σημασιολογικές αξίες,
προς το σημείΟ γραφής της σκηνής μηδέν.
το σημαίνον είναι το Σημείο μηδέν του κειμένου,
ενδεχόμενη περάτωση του κειμένου και ενδεχόμενη εισαγωγή όλων των άλλων κειμένων.

>>> Η αναζήτηση του σημαίνοντος, το σημείο μηδέν της γραφής, η επιτελεστική φωνή και το εξαϋλωμένο αντικείμενο της τέχνης είχαν ως λειτουργία να φτάσουν στην προέλευση (στο σημείο μηδέν του πολιτισμού), στην πραγματικότητα, στη δυνατότητα της κουλτούρας να ξαναορθωθεί, να ξεκινήσει ο συμβολισμός από την αρχή.

είναι μεσάνυχτα. από την πόρτα της ταράτσας
>>> από το διάλειμμα μεταξύ ονείρου και πρωινού
>>> ο φρέσκος νυχτερινός αέρας βρέχει το πρόσωπό μου
μαζί με τον απόηχο της κυκλοφορίας, εξαφανίζεται και η ομίχλη.
>>> είναι σκοτάδι. δεν ακούγονται φωνές.
Σκέφτομαι το «ανοιχτό έργο».
το έργο που ολοκληρώνεται με την εκτέλεσή του από τον ερμηνευτή ή με την υποδοχή του από τον θεατή.
διοχετεύεται προς την πράξη της θέασης, προς το ολοκληρωμένο προϊόν,
προς μια διαδικασία μορφοποίησης.
ανοικτό σε παρεμβάσεις και προσθήκες, ένα έργο τέχνης που δεν εγγυάται τελικές λύσεις
στην ανάγνωσή του,
αλλά είναι μάλλον ένας κόσμος στον οποίο ο θεατής είναι υπεύθυνος συμμέτοχος που πρέπει να προχωρήσει
με υποθετικές και ευμετάβλητες προτάσεις.
>>> τα έργα του (έργα και όχι κομμάτια τέχνης), εξαιτίας του πολυδιάστατου χαρακτήρα και του πολυ-ύφους τους (σύμφωνα με την kristeva και τον sollers, ένα κείμενο υπάρχει μόνο στο βαθμό που μας δίνεται μέσω των σχέσεών του με άλλα κείμενα), καθιέρωσε διαδραστικές σχέσεις στην τέχνη, τον πολιτισμό, την πολιτική, την κοινωνία, την πνευματικότητα, τη σεξουαλικότητα, τον εσωτερισμό.
εντούτοις, ολόκληρο το έργο του bogdanović δονείται μέσα στα πλάτη της ποιητικής και της πολιτικής.
λόγω της μονομέρειάς του, το κείμενο σε παράταξη είναι λανθασμένο, αυθαίρετο
και δεν στοχεύει στον πυρήνα. το μέσο είναι το μήνυμα. το περιεχόμενο είναι η δομή. γι' αυτόν τον λόγο
είναι ανεφάρμοστο. γι' αυτό είναι ανέφικτο.
μπορείς να εγγράψεις σε αυτό, με μια αφθονία πλεονασμάτων νοήματος.
η ολοκλήρωση ενός κειμένου εισάγει σε οριακές διακρίσεις.
>>> Κατοικώ στις λέξεις, είμαι φτιαγμένος από λέξεις, λέξεις άλλων.
κυρτώνει περικλείοντας ένα πλήθος πιθανών φωνών.
οι συνήθειες της ανάγνωσης πασχίζουν να κατασκευάσουν το περιεχόμενο ακόμη και ενός κειμένου
γραμμένου σε θραύσματα.
στην πρώτη μου συνάντηση με καρφωμένα βιβλία
αναρωτήθηκα αν αντιπροσωπεύουν μια συμβολική πράξη πατροκτονίας.
Είναι κατανοητό, ο «πατέρας» του πολιτισμού, το βάρος μιας συλλογικής εμπειρίας, η πολιτική
της καταπίεσης ...
η στάση του έχει την ουτοπική όψη της αισοδοξίας του εξήντα οκτώ που μιλάει
για τη διάδοση του κόσμου της τέχνης στη ζωή, σε μια συγκεκριμένη διάσταση
που βλέπει το κείμενο και τους αναγνώστες ως συνεργούς μέσα σε μια κοινότητα ερμηνείας,
όπου ο όρος «ερμηνεία» αναφέρεται στην μεταμόρφωση του πρωτογενούς κειμένου.
>>> η στάση του bogdanović απέναντι στις ιδέες της νέας αριστεράς μπορεί να υποδειχθεί με τις ακόλουθες περιπτώσεις: η τέχνη είναι επαναστατική, που σημαίνει όχι στην υπηρεσία του τρέχοντος γραφειοκρατικού κόμματος της εποχής, αλλά με την έννοια της μεταμόρφωσης του πραγματικού κόσμου μέσα από μια ατομική ή μικρο-κοινωνική πράξη τέχνης και μέσα από τη σύνδεση της τέχνης με τις μη-καλλιτεχνικές κοινωνικές διαδικασίες, δομές και αποτελέσματα — η τέχνη δημιουργεί μια νέα ευαισθησία (μια αίσθηση του χρόνου ως χρόνου προόδου και ευημερίας, ελευθερία) — η τέχνη είναι φτιαγμένη από θραύσματα πραγματικότητας που τοποθετούνται σε αυτήν ως «ready-mades». τα έργα τέχνης είναι συμπτώματα ή αιτίες που χρησιμοποιούνται για να προκαλέσουν το τυπικό status quo μιας μέτριας μοντερνιστικής κουλτούρας (ιδεολογία, αξίες και μεταφυσική αίσθηση ύπαρξης).

για να αποδείξει ότι η λίγκα των κομμουνιστών (λκ) με τη βίαιη δραστηριότητά της λειτουργεί ενάντια
στο πρόγραμμά της, συνοπτικά: κατά της ελευθερίας και της προοδευτικής σκέψης,
ιδίως επειδή η μοίρα της μελλοντικής γιουγκοσλαβίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις συνθήκες
που επικρατούν στη λκ,
πρέπει να είμαστε έξω από αυτήν, στον δρόμο, στην επανάσταση,
γιατί η λκ δεν είναι ικανή να αυτομεταρρυθμιστεί στον απαραίτητο βαθμό
(δεν διανοούμαστε καν να μιλήσουμε για επαναστατικοποίηση της λκ),
εδώ και πολύ καιρό, η λκ δεν είναι η επανάσταση, να ζήσεις την τέχνη «τώρα» σημαίνει να ζήσεις
την επανάσταση ...
>>> μια συνολική εξέγερση ενάντια στην τάξη, την εργασία και την ειρήνη.

>>> δεν υπήρχε στη γιουγκοσλαβία μια κυρίαρχη αντίληψη της κουλτούρας και δεν υπήρχε επίσης σημαντικό πλαίσιο για συνεκτική αισθητική σκέψη. ένα σύστημα θεωρητικής σκέψης που να ορίζει τον πολιτισμό με αυτόχθονο τρόπο όπως η κριτική φιλοσοφία καθορίζει τη βρετανική κουλτούρα, όπως ο πραγματισμός και ο εμπειρισμός ή ο κατά-greenberg-μοντερνισμός ορίζουν την αμερικάνικη κουλτούρα, όπως ο στρουκτουραλισμός καθορίζει τη γαλλική κουλτούρα, όπως η φαινομενολογία τη γερμανική. δεν υπήρχε. στα τέλη της δεκαετίας του εξήντα και στις αρχές της δεκαετίας του εβδομήντα στη γιουγκοσλαβία, ο μαρξισμός (υπαρκτός σοσιαλισμός και αυτοδιαχειριζόμενος σοσιαλισμός) ήταν το πλαίσιο της σύγχρονης κουλτούρας, αλλά ήταν πρωταρχικά ο μηχανισμός κρατικής θεμελίωσης της εξουσίας και όχι πνευματικό πλαίσιο παραγωγής κουλτούρας. υπό αυτές τις συνθήκες οι καλλιτέχνες μιας νέας ευαισθησίας έπρεπε να διαμορφώσουν ένα αρχικό πλαίσιο σε μια εκλεκτική βάση. μια ριζική αμφισβήτηση διαφόρων καλλιτεχνικών, υπαρξιακών και πολιτικών περιεχομένων και τρόπων έκφρασης, αντιπροσώπευσης και συμπεριφοράς εμφανίστηκε ως πρόκληση σε ένα περιβάλλον άκαμπτου γραφειοκρατικού συστήματος υπαρκτού σοσιαλισμού που έβλεπε την τέχνη ως μια μέτρια νεωτεριστική υπερδομή των συμφερόντων του κόμματος και, κατά συνέπεια, των συμφερόντων της κοινωνίας. η επισήμανση της επίδρασης του πολιτικού σε συζητήσεις για την τέχνη (διαλογικές αναλύσεις) οδήγησε σε διακοπή τους και αποκλεισμού κάθε είδους μεταφοράς από το περιθώριο στο επίκεντρο της κουλτούρας.

... Δεν ξέρω πόσο πρέπει να επιμείνω στα γεγονότα που σχετίζονται με τη φυλακή.
είναι μια γραφική λεπτομέρεια μιας προσωπικής μοίρας, η οποία είναι σχετική,
αλλά δεν είμαι βέβαιος αν αξίζει ιδιαίτερης προσοχής.
Μπορεί να χρησιμεύσει ως απεικόνιση των «δύσκολων χρόνων».

>>> Το έδαφος κάτω από τα πόδια μας ελαφρώς κυρτώνει
τον τελευταίο καιρό ορισμένοι επιμένουν πολύ σε τέτοιου είδους γεγονότα
(ρητά και σιωπηρά, δηλαδή, εν αγνοία τους)
κάτι που μου φαίνεται τουλάχιστον κακόγουστο.
αυτό το είδος γεγονότων τίθεται σε ένα πλαίσιο
ακραία υποκειμενικών πολιτικών συμφερόντων.
Ποτέ μου δεν θα το ήθελα αυτό ποτέ, γιατί, εκτός αυτού,
με αυτόν τον τρόπο, η ιστορία μου και η ιστορία της δουλειάς μου θα βρεθούνν σε ένα επίπεδο
όπου καύσιμο είναι το το μίσος, που κυριεύει αυτούς
για τους οποίους ο werner herzog γύρισε την ταινία ‘aguirre, η μάστιγα του θεού’
παρουσιάζοντας ένα πλοίο που μας οδηγεί στους χώρους της μη ύπαρξης.
Δεν έχω την αίσθηση του μίσους.
Νομίζω ότι όλα τα πράγματα είναι στη θέση τους...

το απόγευμα. στον ορίζοντα, ο τελευταίος μαύρος ήλιος στο ζενίθ της πτώσης.
και στην κορυφή >>>
ενός σχεδίου μιας μαύρης σημαίας στο ευρετήριο
σαν αντανάκλαση ενός κειμένου της Marie-Thérèse Baudour
όσον αφορά τη μαύρη σημαία: από τα άσματα του maldoror ως τα μαγνητικά πεδία

και υπεράνω >>>
για να νικήσει τον μεγαλύτερο εχθρό του — το κράτος
ο άνθρωπος πρέπει
να βρίσκεται σε συνεχή δράση
πολύ κινητικός
και έτοιμος
όχι μόνο να αντιδράσει στις πράξεις του κράτους αλλά και να τις προκαλέσει (...)
Δεν ξέρω αν μπορούμε να μιλήσουμε για μια νεοαναρχική καταστροφή της πραγματικότητας.
>>> ο δυτικός νεοαναρχισμός στα τέλη της δεκαετίας του εξήντα και στις αρχές της δεκαετίας του εβδομήντα έχει αντιπαρατεθεί κριτικά και με επάρκεια στην αισθητική του υψηλού μοντερνισμού που βασίζεται στην πολιτική αυτονομία της τέχνης.
είναι μάλλον ένας ανατρεπτικός πολιτικός υπερακτιβισμός
ο οποίος, με το πνεύμα μιας νέας ευαισθησίας, προσπαθεί να διαχυθεί
μέσα στα δεδομένα συμβατικά πρότυπα.
είναι μάλλον παραβιάσεις
>>> πίσω από τη γραμμή του ορίζοντα, αναβοσβήνει μια λωρίδα πυρακτώσεως
φέρνοντας τη μυρωδιά του καπνού στον έναστρο ουρανό
μέσα / από τους ψευδείς χώρους των πολιτικών (καλλιτεχνικών) ελευθεριών.
>>> ο ορίζοντας του «ορίζοντα των γεγονότων»
όλη η αποσύνθεση συνέπεσε με την ήττα της ουτοπίας.
η ήττα της ουτοπίας είναι δυνατή μόνο με την αποδοχή της ήττας!
καθώς το πνεύμα των ιστορικών πρωτοποριών κατεβαίνει από τη σκηνή
>>> ζώντας στα ερείπια ενός παλαιού πατριαρχικού πολιτισμού
>>> εικόνες που πάντα του έλεγαν πώς αντιπροσωπεύουν τον κόσμο
>>> αποσυντίθενται μπροστά στα μάτια του >>> μπροστά στα μάτια μας. >>> εδώ, >>> στα ερείπια >>> στον σκουπιδότοπο >>> αντιμέτωποι με απειλές από σκληρά πατριωτικά μηνύματα από κάθε μεριά >>> αναζητά
ο bogdanović συνεχίζει να φωτίζει:
>>> προσπαθεί να διαυγάσει τη ρητορική
>>> προσπαθεί να σχετικοποιήσει τη φρίκη
μια απόκλιση σε σχέση με την ερμηνεία.
κάνει εκρήξεις να ξεπηδούν από τις λεπτές ρωγμές.
>>> πίσω από τη γραμμή του ορίζοντα,
οι ζωντανοί και οι νεκροί παρατάσσονται εναλλάξ
δεν υπάρχει ανάγνωση ούτε γραφή χωρίς αγώνα.
το σύμβολο είναι η ουσία της γλώσσας. πάντα μια αντικατάσταση. πάντα μια πενιχρή ιδέα
από κάτι που φτάνει στα χέρια, το οποίο παρουσιάζεται από μόνο του, άμεσα.
>>> το πρόβλημα με τους καταναλωτές το οποίο με ενδιαφέρει
είναι πρώτα πολιτιστικό πρόβλημα
η ανάγκη κατανάλωσης που εμφανίζεται σε κοινωνίες με οικονομία της αγοράς
μετατράπηκε σε πραγματική βία
καμία άγνωστη γη. (α)σταθεροποιείται καθώς ορίζεται με διακεκομμένο πλαίσιο.
σκέφτομαι την υλικότητα της γλώσσας, δηλαδή την εκδήλωσή της.
το κείμενο ως πολιτική στενέματος του γεωγραφικού πλάτους. και μια παρέκβαση προς την εξάχνωση,
το υποκείμενο μετατοπίζεται συχνά, αλλά σαν ίχνος εξαφάνισης, παρόν μέσω της απουσίας του.
Σε κάθε περίπτωση, ένα ίχνος είναι πάντα ένα ίχνος απουσίας, ένα ίχνος του «άλλου».
επομένως, η παρουσία δεν είναι, ούτε κατά διάνοια, όπως πιστεύεται, αυτό που δείχνει το σημάδι,
αυτό που δείχνει το ίχνος, η παρουσία είναι το ίχνος του ίχνους, το ίχνος της διαγραφής του ίχνους.
>>> ολόκληρη η παραγωγή είναι στην πραγματικότητα >>> μια αναζωογόνηση / ένα μακιγιάρισμα / μια μεταμφίεση >>> αρχαίων >>> σκουληκοφαγωμένων εικόνων ανάγνωσης >>> μιας τριγωνικής (πατριαρχικής)

>>> οιδιπόδειας πτώσης στην ακινησία / μια αδυναμία προόδου >>> σε σκληρή σταλινική έκδοση >>> (η «ανατολή» πίσω από το σιδηρούν παραπέτασμα) >>> ή σε μια μαλακή σταλινική εκδοχή >>> (όπως θα μπορούσε να ειπωθεί για την ex-yu)

αν και >>>!

είναι απαραίτητο να ακολουθήσετε τη γραμμή >>> για να περπατήσετε τον ορίζοντα των γεγονότων
χωρίς να υποπέσετε σε κοινότοπες ερμηνείες >>> ιδιαίτερα των στιγματισμών
γιατί μνημονεύοντας απλά τη φυλακή στην πρώην γιουγκοσλαβία >>>
είναι σήμερα εύκολο να πέσετε στην παγίδα >>> ενός πλαισίου χωρίς πλαίσιο διαλόγου στο οποία η ιστορία
επιβάλλεται >>> σαν κάτι περισσότερο από επαρκές
για μια εικονογραφημένη λίπανση του λόγου >>>
υποστηρίζοντας τη βαθιά διαταραχή >>> που υπάρχει στη σερβία από τα μέσα του IXX αιώνα

>>> ενδιαφερόμαστε για τις αρχές στις οποίες βασίζονται οι πολιτισμοί. αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο αυτό (δεν μιλάω για το έργο μου, αλλά για τις δραστηριότητες της —εννοιολογικής ομάδας— KÔD και άλλων πρωτοποριακών ομάδων και ατόμων στη γιουγκοσλαβία εκείνης της εποχής) αντανακλούσε το πνεύμα του χρόνου στον οποίο ζούσαμε. πιστεύω ότι ανήκαμε στο παγκόσμιο χωριό. ήμασταν κάτοικοί του και το γνωρίζαμε, αλλά γνωρίζαμε και άλλους κατοίκους (από άλλα χωριά) που γνώριζαν επίσης ότι ανήκαν στο παγκόσμιο χωριό και ότι γνώριζαν ότι γνωρίζουμε ότι είμαστε κάτοικοί του. ήμασταν συνδεδεμένοι μαζί τους και, απόλυτα συνειδητά και ειρηνικά, οικοδομούσαμε μια πιο ευγενή παγκόσμια ουτοπία. από την άλλη πλευρά, ο εθνικισμός (και αναφερόμαστε επίσης σε άλλα υπερεθνικά φαινόμενα — τον σοβινισμό, τον εθνικό σοσιαλισμό κ.λπ.) δεν έχει φίλους. ένας εθνικισμός, απλά με την ύπαρξή του, πρέπει να καταστέλλει έναν άλλον εθνικισμό. τρέφεται με την αδυναμία του. παλεύει να τον καταστρέψει. οι εθνικιστές ηγέτες είναι στην πραγματικότητα οι μηχανοδηγοί της εθνικής αμαξοστοιχίας προς το πουθενά. η εθνική αμαξοστοιχία προς τους μύθους. προς τη μαύρη τρύπα. η εθνική αμαξοστοιχία ως χώρος έκρηξης της ύπαρξης. ο εθνικισμός είναι πάντα εναντίον του «έξω» και πάντα υπέρ του «μέσα». ο εθνικισμός είναι ενάντια στον πολιτισμική ενσωμάτωση κ.λπ. υπάρχει οποιοσδήποτε λόγος να απορροφηθούμε περαιτέρω από αυτόν;

Θραύσματα του κολλάζ:

MiškoŠuvaković, ASIMETRIČNIDRUGI[ΤοΑσσύμετροΆλλο], Prometej, Novi Sad, 1996.
SlavkoBogdanović, POLITIKATELA (MiškoŠuvaković, Eseji o SlavkuBogdanoviću) [ΠολιτικέςτουΣώματος (Miško Šuvaković, Μελέτες για τον Slavko Bogdanović)], K21K iPrometej, Novi Sad, 1997.
SlavkoBogdanović, INVENTARDISCERNACIJE [Απολογισμός της Διαφοροποίησης], Orion art, Beograd, 2018.
GRUPA KÔD / E) / E)–KÔD [Η ομάδαCODE /E) /E) - CODE], Galerijasavremenellikovneumetnosti Novi Sad, Novi Sad, 1995.
Dubravka Djurić, POEZIJATEORIJAROD[ΠοίησηΘεωρίαΦύλο], Orion art, Beograd, 2009.
Dubravka Djurić, POLITIKAPOEZIJE: tranzicijaipesničkieksperiment[Πολιτικές τηςΠοίησης: Μετάβαση καιΠποιητικόΠείραμα], AutonomneŽenskeINicijative, Beograd, 2010.
Džon Zerzan, SUVIŠEČUDESNOZAREČI: Nekolikonapomena o jeziku (JohnZerzan, TooMarvelous forWords“), Anarhija / Blok 45, 2008.
SamuelBeckett, Πράξηχωρίςλόγια
REPUBLIKA br. 430-431, 1-30.6.2008.
PRO FEMINA br. 23-24, Beograd, 2000.
PRO FEMINA br. 46-50, Beograd, 2007-2008.
ČASOPIS ARS br.5-6, Cetinje, 2010.

Budućnost

